

BULUDXAN XƏLİLOV

Dil,
Ədəbiyyat,
Mədəniyyət

Bakı – 2013

Redaktor:

Həsən Həsənov,

əməkdar jurnalist

Rəyçilər:

Vəli Əliyev,

*AMEA-nın müxbir üzvü,
tarix elmləri doktoru, professor*

Teymur Kərimli,

*AMEA-nın müxbir üzvü,
filologiya elmləri doktoru, professor*

Məsiağa Məhəmmədi,

filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru

Buludxan XƏLİLOV.

Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət.

Bakı, “Bakı Çap Evi”, 2013, 484 s.

Professor Buludxan Xəlilovun dil, ədəbiyyat, mədəniyyətlə bağlı məqalələrinin bir hissəsinin toplandığı bu kitab dilçilər, ədəbiyyatşünaslar, mədəniyyətşünaslar üçün dəyərli elmi mənbədir.

Azərbaycan dilçilik elminin, ədəbiyyatımızın və mədəniyyətimizin müxtəlif problemlərinin işıqlandırıldığı kitab yalnız mütəxəssislər üçün deyil, həm də geniş oxucu auditoriyası üçün faydalıdır.

© Buludxan XƏLİLOV, 2013

AZƏRBAYCAN DİLİ MİLLİ VARLIĞIMIZDIR

(I məqalə)

Azərbaycan dili qədim tarixə malik olan, min illərin bütün kəşməkəşlərindən üzuağ çıxaraq dövrümüzə gəlib çatmış ən böyük xəzinədir. Bu gün Azərbaycan dövlətinin əldə etdiyi nailiyyətlər sırasında Azərbaycan dili tarixi-genetik dəyərlərimizi, ruhumuzu, həyatımızın psixoloji-fəlsəfi cizgilərini yaşadan milli varlıqdır. Tarix boyu Azərbaycan dili vasitəsilə dünyanın 50 milyondan çox azərbaycanlısı tərbiyə, təhsil almış, həyatı dərk etmiş, özünü tanımış, özü ilə özgəyə fərq qoya bilmiş, həyatda, cəmiyyətdə öz rolunu dərk etməklə məslək-əqidə sahibinə, vətəndaşa çevrilmişdir. Hər bir azərbaycanlı insan və vətəndaş kimi borcunu başa düşürsə, Azərbaycan dilinə borcludur. Ona görə ki, hər bir azərbaycanlı bu dillə ruhunu, fikrini, bütün əqidəsini, istək və arzusunu ifadə edir, özünü tanıyana kimi xalqımızın laylalarını, nəğmələrini, nağıllarını, dastanlarını bu dillə

qəlbinə hopdurur. Azərbaycan dilinə olan sevgi, bağlılıq, doğmalığ onun güdrətini torpaq və Vətən qədər müqəddəs zirvəyə çatdırır. Bu mənada da xalqımız aşağıdakı misraları Azərbaycan dilinə olan sonsuz məhəbbətdən söyləmişdir.

*Mən aşiq dilim-dilim,
Qovun kəs, dilim-dilim,
Öz dilimdən dönmərəm,
Doğransam dilim-dilim.*

Azərbaycan dili Azərbaycan Respublikasının dövlət dilidir. 1995-ci il noyabrın 12-də referendum yolu ilə müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyası qəbul olundu. Konstitusiyanın 21-ci maddəsində Azərbaycan dilinin müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət dili olması məsələsi təsbit olundu. Rəsmi dövlət dili statusu almış Azərbaycan dilinin inkişafı üçün daha da münbit şərait yarandı.

Azərbaycan dili müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət dili, o cümlədən Konstitusiya dili kimi milli-mədəni inkişaf tariximizin bugünkü mərhələsində öz tətbiqini həyatımızın bütün sahələrində bərqərar etməklə gələcək perspektivlər üçün imkanlar yaratdı. Elm, texnika, iqtisadiyyat, mədəniyyət, siyasət dili kimi özünü təsdiq etdi. Təbii ki, bu prosesdə Azərbaycan dilinin daxili enerjisi, ifadə imkanları onun səviyyəsini və nüfuzunu üzə çıxarmaqda böyük rol oynaya bildi.

Azərbaycan dili ulu babalarımızdan bizə miras qalan milli sərvətimiz olan mədəniyyətdir. Bu mədəniyyəti dədə-babalarımız göz bəbəyi kimi qorumuş, klassiklərimiz Azərbaycan dilinin mövqelərinin möhkəmlənməsində əllərindən gələni əsirgəməmiş, tarixi şəxsiyyətlərimiz isə dövlət dili kimi rəsmiləşməsinə qayğı göstərmişlər.

Azərbaycan dilinə olan məhəbbət, istək azdır, onu dövlət dili səviyyəsində yüksəltmək və qayğısında dayanmaq əsasdır. Bu mənada

Azərbaycan dili Konstitusiyaya dili olmaqla dövlət dili statusu almışdır. Min illər boyu ulu babalarımızın arzusu, istəyi indi həyata keçmişdir. Ş.M.Xiyabani yazırdı: “Təkcə istəmək kifayət etməz, istəyi həyata keçirmək gərək”. Bu gün müstəqil Azərbaycan dövlətinin dili olan Azərbaycan dilinə istək də var, onun tətbiqi işinin təkmilləşməsinə şərait də.

Azərbaycan dili müstəqil Azərbaycan dövlətinin rəmzləri olan himn, gerb, bayraq kimi müqəddəsdır. Müstəqil dövlətin müqəddəs atributlarına qayğı ilə yanaşmaq hamının borcudur. Xüsusilə, Azərbaycan dilinə qayğıkeşlik göstərməkdə ziyalıların, ədəbiyyatçıların, yazıçıların, dilçilərin daşdıqları məsuliyyət daha böyükdür. Ona görə ki, cəmiyyətin bu təbəqəsi təkcə Azərbaycan dilindən istifadə etmir, həm də onun tətbiqi işinin təkmilləşməsinə, inkişaf etməsinə, lüğət tərkibinin zənginləşməsinə qayğı göstərirlər.

Azərbaycan dili Konstitusiyaya dili kimi lüğət tərkibini, qrammatik quruluşunu, şübhəsiz ki, ecazkar və aydın şəkildə ifadə edə bilir. İndiyə qədər qəbul olunmuş Azərbaycan konstitusiyalarında dövlət dilinin necə əks olunmasına nəzər yetirmək vacibdir. Tarixdən məlumdur ki, Azərbaycanın ilk Konstitusiyası qəbul olunanda, orada dövlət dili haqqında maddə təsbit edilməyibdir. 1937-ci ilin aprel ayında qəbul olunmuş Konstitusiyada da dövlət dili barədə maddə olmayıb.

Nəhayət, 1956-cı ildə Azərbaycanın Konstitusiyasına belə bir maddə əlavə edilibdir ki, “Azərbaycanın dövlət dili Azərbaycan dilidir”. 1978-ci il Konstitusiyasında Azərbaycan dili dövlət dili kimi qəbul edilmişdir. Lakin həmin konstitusiyalarda Azərbaycan dili Azərbaycanın dövlət dili kimi qəbul olunsada, indiki qədər əlverişli şəraitlə qarşılaşmamışdır. Düzdür, bunların hamısı keçmiş Sovetlər İttifaqının daxilində olan Azərbaycanın müstəqillik qazanması yolunda atdığı addımların ilk cizgiləri idi. Bu addımı atmaq çox böyük cəsarət, milli təəssübkeşliklə bağlı olaraq, xüsusən, Azərbaycana rəhbərlik edən şəxsdən bu işə şəxsi təşəbbüs, istək, qayğı tələb edir-

di. Heydər Əlirza oğlu Əliyevin o vaxt bu istiqamətdəki rolu, nüfuzu, cəsarəti və apardığı siyasət müstəqil Azərbaycan dövlətinə və onun dövlət dili olan Azərbaycan dilinin adının rəsmiləşməsinə gedən yolun parlaq qığılcımı, bünövrə sütunudur. Əslində, müstəqil Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il noyabrın 12-də qəbul olunmuş Konstitusiyasında Azərbaycan dilinin rəsmi dövlət dili kimi təsbiti istər-istəməz 50 milyondan çox azərbaycanlının haqqını özünə qaytarmaq, ədaləti bərpa etmək, milli təəssübkeşliyi üstün olan ziyalılarımızın ruhuna hörmət, əməllərinə sədaqət əlamətidir.

Azərbaycan tarixinin yaxın keçmişində Azərbaycan dili təqib və təzyiqlərə məruz qalmış, əslində, nüfuzunu, rəsmi dövlət dili kimi statusunu itirmişdi. Azərbaycan dilinə qarşı qısqanc, qərəzli və ədalətsiz münasibət 1956-cı ildə Azərbaycan Konstitusiyasında “Azərbaycanın dövlət dili Azərbaycan dilidir” maddəsi olanda da davam etmişdir. O vaxtın özündə də iclasların, qəzetlərin, rəsmi dövlət adamlarının dili Azərbaycan dili olmayıb və kargüzarlıq işləri doğma ana dilimizdə aparılmayıbdır. 1950-ci illərdəki siyasi rejim “sovet ailəsi”, “sosialist milləti”, “məzmunca sosialist, formaca milli” mahiyyət kəsb etmiş, milli təmayüllərə millətçilik damğası vurmuşdur. Bu mənada “Azərbaycan dili dövlət idarələrində”, “Yüksək dil mədəniyyəti uğrunda”, “Azərbaycan ədəbi dilinin bəzi məsələləri haqqında” və s. məqalələr 1950-ci illərdə Azərbaycan ədəbi dili və onun işləkliyi barəsində geniş təsəvvür yaradır. 1956-cı ildə yazılmış “Azərbaycan dili dövlət idarələrində” məqaləsinin məzmunundan aydın olur ki, həmin vaxt Azərbaycan xalqının dövlət idarələrində ana dilini işlətmək hüququ olsa da, reallıqda vəziyyət tamam ayrı cür idi. Məqalədə yazılır: “Respublikamızda Sovet hakimiyyətinin birinci on ili ərzində dövlət idarələrində Azərbaycan dilinin işlənməsinə xüsusi diqqət verilir və təhriflərin qarşısı alınır. Lakin təəssüflə demək lazımdır ki, son on beş-iyirmi ildə bu cəhətdən kobud təhriflərə yol verilməmişdir. Bəzi idarələrdə və bəzi adamlarda Azərbaycan dilinə

qarşı biganə, laqeyd münasibət yaranmışdır. Hələ onu demirik ki, vətəndaşların azərbaycanca olan ərizələrinə, yaxud bu və ya digər azərbaycanca olan yazılara ana dilində cavab verməyən, ya da tamamilə cavabsız buraxan bürokratlar da tapılır”. Əlbəttə, bu cür fikirlər bir şəxsin deyil, yüzlərlə ziyalımızın Azərbaycan dilinin işlənməsinə maneçilik göstərənlərə qarşı qəzəbi və etirazı, o dövrdə milli mədəniyyətin, milli dillərin inkişafına əngəl törədənələrə qarşı mübarizəsi kimi başa düşülməlidir. Başər mədəniyyətində öz yeri və nüfuzu olan Azərbaycan mədəniyyətini və dilini xalqın özü qoruyub gələcək nəsillərə əmanət kimi vermişdir. Hələ bundan sonra da neçə-neçə nəsillər bu əmanətin xələfləri olacaqdır. Min illər ərzində xalqımız Azərbaycan dilində yüksək elm, sənət əsərləri yaratmış, bütün işğalçılara, zümlərə qarşı dayanaraq ana dilimizi milli mədəniyyət, maarif, elm, ədəbiyyat, siyasət, iqtisadiyyat dilinə çevirmişdir.

Hələ keçən əsrin ortaları, 1950-ci illərdə Azərbaycan dilini yalnız məişət, ədəbiyyat dili kimi məhdudlaşdırmaq, iqtisadi, ictimai həyatın müxtəlif sahələrində, o cümlədən dövlət idarələrində geniş şəkildə işlənməsi imkanını azaltmaq meyilli qüvvələr “məharətlə” mübarizəyə girişirdilər. Onlar dövlət idarələrində məsul vəzifələr tutaraq Azərbaycan dilinin işlənməsinə laqeyd münasibət bəsləyir, ana dilimizin və bu dildə danışan xalqımızın hüquqlarını pozurdular. Bu barədə “Azərbaycan dili dövlət idarələrində” məqaləsində yazılırdı: “Belə bürokratlarla mübarizə bütün partiya və sovet təşkilatlarının, bütün vətəndaşların borcudur. Respublikanın dövlət, partiya və ictimai təşkilatlarında Azərbaycan dilinə etinasızlıq göstərən şəxslər kobud səhvə yol verirlər. Bəziləri də idarənin “xüsusiyyətini” bəhanə gətirirlər. Məsələn, deyirlər ki, Maliyyə Nazirliyi sistemində guya Azərbaycan dilini işlətmək çətindir və sair. Bu bəhanələrin əsassız və puç olduğu aydındır”. Deməli, milli dilin – Azərbaycan dilinin işlənməsinə qarşı əsassız qaydalar qoyulurdu. Halbuki həmin illərdə də Azər-

baycan dili ədəbi dilin bütün tələblərinə, normalarına tam şəkildə cavab verir və lüğət tərkibinin, qrammatik quruluşunun zənginliyi baxımından dövlət dili səviyyəsində dura bilirdi. Bunu hələ o illərdə dilçilərimizin apardığı tədqiqatlar, yazdıqları dərslilər, monoqrafiyalar, Azərbaycan dilinə dair apardıqları təhlillər və şərhlər də təsdiq edirdi. 1950-ci ildə çap olunmuş “Yüksək dil mədəniyyəti uğrunda” məqaləsi dilimizin gözəlliyini, səlisliyini, ifadə qüvvəsini, zəngin xüsusiyyətlərini əyani şəkildə sübut edirdi. Əslində, bu tipli məqalələr Azərbaycan dilinin işlənməsinə qaydalar, ölçülər qoyan bürokratlara əsaslı və elmi cavablar idi. “Yüksək dil mədəniyyəti uğrunda” adlı məqalədə Azərbaycan dilinin zəngin xüsusiyyətləri, ahəngdarlığı, musiqililiyi, tələffüz axıcılığı, imla qaydalarının əsasını təşkil edən xüsusiyyətləri, lüğət tərkibinin zənginliyi, söz yaradıcılığı üçün geniş imkanlara malik olması, sözlərin çoxmənalılığı və məcazi mənaları ifadə etmələri, ədəbi dilimizin sintaktik quruluşunda özünəməxsus zəngin ifadə tərzlərinin bolluğu, maraqlı xüsusiyyətləri, Azərbaycan dilinin yüksək inkişaf səviyyəsi kimi, faktlar əsasında təqdim olunurdu. Bu da Azərbaycan ədəbi dilinin yüksək mədəni səviyyəsindən xəbər verirdi. Hələ o vaxt yazıçılar, şairlər, alimlər, dilçilər Azərbaycan ədəbi dilinin mədəni səviyyəsini, canlı ünsiyyət vasitəsi kimi rolunu, mükəmməl inkişaf xüsusiyyətlərini yüksək qiymətləndirirdilər. Ona görə də o dövrün qabaqcıl ziyalıları, dilçiləri Azərbaycan ədəbi dilinin yüksək səviyyəsini əldə silah tutaraq bürokratlara qarşı mübarizə aparırdılar. Onlar bu müqəddəs işdə N.Y.Marrın belə bir fikrinə istinad edirdilər: “Dil ona mükəmməl yiyələnənlərin əlində ən kəskin mübarizə silahı olmuş və olacaqdır. Dil yeni həyat quranların əlində daha qüvvətli, doğrudan-doğruya möcüzəli bir silah olmağa layiqdir”.

1950-ci illərdə Azərbaycan dilçiləri dilimizin keçdiyi inkişaf mərhələləri fonunda nailiyyətlərimizi təhlil etməyi bacarırdılar. Doğrudan da, həmin illərdə Azərbaycanda köhnəlik, mövhumat üzərində

yüksək mədəniyyət, elmin, texnikanın inkişafı sürətlə artmışdı. Şərq aləmində sənayenin, kənd təsərrüfatının, mədəni müəssisələrin inkişafı Azərbaycanla müqayisədə geridə qalırdı. Azərbaycanda ümumi icbari təhsil həyata keçirilir, ali məktəblərin sayı getdikcə artırdı. 1945-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının tərkibində müstəqil Dilçilik İnstitutunun yaranması dilçiliyimizin bir elm kimi inkişafına təkan verirdi. Ümumiyyətlə, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının yaradılması ədəbiyyatımızın, ədəbi dilimizin inkişafını, çoxlu sayda dünya sənətkarlarının əsərlərinin tərcüməsini təmin edirdi. Bu da ədəbi dilimizin zənginləşməsinə, saflaşmasına və daxili potensialının üzə çıxmasına imkan yaradırdı. Təsədüfi deyildir ki, 1950-ci illərdə S.Cəfərov yazırdı: "...müasir ədəbi dilimizin rolu çox böyükdür. Onun istər yazıçı və şairlərimiz, istərsə də alim və müəllimlərimiz tərəfindən öz istedadlarını lazımınca inkişaf etdirmək yolunda istifadə edəcəkləri bir çox zəngin xüsusiyyətləri vardır. Dilimizin bu zəngin xüsusiyyətlərini biz hər şeydən əvvəl onun sərfinin (morfologiyasının – B.X.) bütün sahələrində görürük... Ədəbi dilimizin nəhvi də (sintaksisi – B.X.) özünəməxsus zəngin ifadə tərzilə doludur".

1950-ci illərdə Azərbaycanda dilçilər ordusu yaranırdı. Azərbaycan dilinə aid ilk dərsliklər yazmış Mirzə Şəfi Vazehin, Seyid Əzim Şirvaninin, Mirzə Kazım bəyin, Aleksey Çernyayevskinin, Mirzə Əbülhəsən bəy Vəzirovun, Seyid Ünsizadənin, Rəşid bəy Əfəndiyevin, Sultan Məcid Qənizadənin, Məmmədağa Sidqinin, Nəriman Nərimanovun, Üzeyir Hacıbəyovun, Abdulla Şaiqin və digərlərinin yaratdığı ənənə öz bəhrəsini verirdi. Məmmədağa Şirəliyev, Əbdüləzəl Dəmirçizadə, Muxtar Hüseynzadə, Əliheydər Orucov, Səlim Cəfərov və başqalarının dil tarixi, dialektologiya, müasir dil, lüğətçilik sahələrində apardıqları tədqiqatlar səmərəli nəticələrilə elmi ictimaiyyətin diqqətini cəlb edirdi.

Azərbaycan ədəbi dilinin daxili gücü, təzyiqlərə qarşı müqaviməti, mədəni səviyyəsi ziyalılarımızda, o cümlədən dilçilərimizdə milli duyğuları və milli ruhu ildən-ilə gücləndirirdi. Dilimizin tarixinə,

yüksək dərəcədə inkişaf səviyyəsinə xör baxanlar, eləcə də dövlət idarələrində çalışan bürokratlar Azərbaycan dilinin rus dilini üstələyəcəyinə qısqançlıqla yanaşırdılar. Həm də belə hesab edirdilər ki, Azərbaycan dili rusdilli əhalinin tələbatını dövlət idarələrində təmin edə bilməz. Əslində bu qənaətdə olan bəzi məmurlar Azərbaycan dilinə etinasızlıq göstərirdilər. Bu etinasızlığın mahiyyətini dərinlən bilən ziyalılarımız bütün bəhanələrə qarşı öz etirazlarını bildirirdilər.

Azərbaycan dilinin dövlət idarələrində hüquqlarını bərpa etmək istəyində olanlardan biri də Mirzə İbrahimov idi. Şübhəsiz ki, o, Azərbaycan dilinin dövlət idarələrində işlənməsinin mahiyyətini dərinlən başa düşürdü. Ona görə də yazırdı: "Dövlət idarələrinin Azərbaycan dilində aparılması o demək deyildir ki, azərbaycanca bilməyən bir vətəndaşı cavabsız buraxasan, yaxud onun şikayətinə anlamadığı dildə cavab verəsən. Təbiidir ki, bu da yanlış bir hərəkət olar. Belə vətəndaşlara rus dilində cavab vermək, yəni onu başa salıb təmin etmək lazımdır".

Azərbaycan dilinin canlı ünsiyyət vasitəsi kimi işlənmə arealı da əsas şərtlərdən sayılır. Dilin təbiəti də insanın təbiəti kimidir. Belə ki, onu qorumaqla yanaşı, qayğı göstərmək və işlənməsinə münbit şərait yaratmaq lazımdır. Bunun üçün, hər şeydən əvvəl, dilin mənəvi haqqını başa düşmək, onun hüquqi statusuna hörmət etmək, qanuni fəaliyyətini tənzim etmək ən vacib işlərdən biri sayılmalıdır. Məhz bu mənada Mirzə İbrahimov Azərbaycan dilinin haqqını qanun çərçivəsində tələb edərək yazırdı: "Respublikanın dövlət idarələrində və ictimai təşkilatlarında işlərin azərbaycanca aparılması isə qanuni bir haldır. Çünki bir xalqın öz idarələrini ana dilində idarə etmək arzusundan təbii bir şey ola bilməz. Sovet quruluşunda bu, hər bir xalqın pozulmaz hüququdur. Bu hüquqa hörmət etmək hamının vətəndaşlıq borcudur".

Azərbaycan dili 1950-ci illərə qədər ədəbi dilimizin inkişaf mərhələlərindən keçərək lüğət tərkibini zənginləşdirmiş, yeni sözlər he-

sabına dilimiz aydın ifadə formalarını tapmış və səlisləşmiş, cilalı bir şəkllə düşmüşdür. Dilimizin yeni sözlər hesabına zənginləşməsi elmin, texnikanın, sənayenin, ticarətin, nəqliyyatın, eləcə də digər sahələrin inkişafı ilə bağlı tələbat əsasında baş vermişdir. Milli təmayüllər üzrə inkişaf dilimizin qrammatik quruluşunda ayrı-ayrı dillərdəki zəngin xüsusiyyətləri və özünüməxsusluqları formalaşdırmışdır.

(*Davamı var*)

Qaynaqlar

1. Azərbaycan dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin fərmanı. “Respublika” qəzeti, 19 iyun 2001.
2. Cəfərov S. Yüksək dil mədəniyyəti uğrunda. “Azərbaycan müəllimi”, 23 fevral, № 8, 1950.
3. İbrahimov M. Azərbaycan dili dövlət idarələrində. “Kommunist” qəzeti, 28 oktyabr 1956.
4. Məmməd Cəfər. Azərbaycan ədəbi dilinin bəzi məsələləri haqqında. “Təbliğatçı”, № 2, 1952.
5. N. Marr. İzbrannie soçineniya. M.-L., 1933, t. 1
6. Şeyx Məhəmməd Xiyabani. “Təhsil” qəzeti, № 20 (188), 7 sentyabr 2001.

*Dirçəliş - XXI əsr, 2001,
№ 9 (43), s. 96-101.*

AZƏRBAYCAN DİLİ MİLLİ VARLIĞIMIZDIR (*II məqalə*)

Azərbaycan ədəbi dilinin mənşəyi və inkişafı ilə əlaqədar məsələlər 1950-ci illərdə də ciddi şəkildə müzakirə və təhlil olunurdu. Bu mənada 1950-ci illərdə çap olunmuş qəzet və jurnallarda Azərbaycan dilinin mənşəyi, inkişafı ilə bağlı məsələlər XVIII qurultayın dilçilərimiz qarşısında qoyduğu vəzifələr kimi öyrənilirdi. Məsələn, “Təbliğatçı” jurnalı Azər-

baycan K(b)P-nin XVIII qurultayının qətnaməsini əldə rəhbər tutaraq dilimizin mənşəyi və inkişafı ilə əlaqədar məsələlərin işlənilib hazırlanmasında dilçilərimizin fəal iştirak etmələrini arzu edirdi. Azərbaycan K(b)P-nin XVIII qurultayının qətnaməsində deyilirdi: “Stalin yoldaşın dilçilik məsələlərinə dair klassik əsərlərini əldə rəhbər tutaraq Azərbaycan dilinin mənşəyi və inkişafı ilə əlaqədar olan vacib məsələlər işlənilib hazırlanmalıdır”. Bu yöndə Azərbaycan K(b)P MK-nın “Təbliğatçı” jurnalında 1952-ci ildə M.Cəfərin “Azərbaycan ədəbi dilinin bəzi məsələləri haqqında” məqaləsi dərc olunmaq-

la Azərbaycan xalqının mənşəyi ilə bağlı əsl həqiqət təhrif olunaraq yeni tezislər ortalığa çıxarıldı. Əslində Azərbaycan xalqının mənşəyi ilə bağlı təhrifli fikirlər Stalinin “Marksizm və dilçilik məsələləri” əsərinin tələbindən irəli gəlirdi. Bu əsər bir çox prinsipial məsələlərin, o cümlədən dillərin mənşəyi ilə bağlı müddəaların əsasında marksizm-leninizm təlimini inkişaf etdirirdi. Marksizm-leninizm təliminə görə sovet xalqlarının mədəniyyəti formaca milli, məzmunca sosialist olduğu üçün spesifik xüsusiyyətləri inkar edirdi. Yəni o vaxt sovet xalqlarının hər birinə məxsus spesifik mədəniyyət, adət-ənənə, milli, genetik, tarixi, psixoloji, sosial dəyərlər heçə endirilir, məzmunca sosialist bir mədəniyyət formalaşdırılırdı. Ona görə də belə siyasi görüş dillərin də mənşəyi ilə bağlı təhrifli konsepsiyaları ortalığa çıxararaq və hər bir xalqın tarixi-etnik köklərini inkar edərək milli dəyərləri burjua millətçiliyinin qalığı kimi təbliğ edirdi. Bu da xalqın tarixi ilə onun dil tarixi arasındakı əlaqəni qıraraq uydurma tezisləri məqsədli şəkildə dil siyasətinə çevirirdi. Bu cür dil siyasətində M.C.Bağırovun Azərbaycan K(b)P-nin XVIII qurultayındakı hesabat məruzəsində dilçiliklə bağlı dediyi fikrə istinad olunurdu. M.C.Bağırov dilçilik sahəsində burjua millətçilərinə qarşı mübarizəyə çağıraraq demişdir: “Millətçilik təmayülləri dil quruluşu sahəsində ən aydın təzahür edir. Bir tərəfdən terminoloji sahəsində provinsializm və yerli millətçilik: bəzi yazıçılar... Azərbaycanın zəhmətkeş oxucuları ilə köhnə xəlifə Türkiyəsinin ərəbçilik və farsçılıqla dolu olan dili ilə danışmaq istəyirlər... Bəziləri isə...məşhurlaşmış internasional terminləri və sözləri, ən arxaik məhdud rayon sözləri, terminləri və dialektləri ilə əvəz edirlər”.(1)

Ümumiyyətlə, milli təmayülləri burjua millətçiliyi adlandırmaq o dövrün siyasi mənzərəsində təkzibolunmaz bir faktdır. Halbuki millətin özünü tanıması üçün milli dilini, milli ədəbiyyatını və tarixini öyrənməsi lazımdır. Bu işə maneçilik törədənər sırasında bəzən öz milli dilini lazımi səviyyədə bilməyənlər də vardır. Əgər hər hansı bir insan öz milli dilini bilmirsə, onda o, hüququnu da bilmir, özünün

kimliyini də tanımır. Eyni zamanda milli ruhu və təəssübkeşliyi ya az olur, ya da heç olmur. Şübhə yoxdur ki, bu cür adamların Vətən qədrini bilməsi inandırıcı görünmür. Millətin ruhuna, nəğməsinə, dilinə və tarixinə qəlbən bağlı olmaqla Vətənə xidmət etmək mümkündür.

Böyük ictimai xadim və yazıçı Nəriman Nərimanov yazırdı: “Bir millət özünü tanımayınca, hüququnu düşünməz. Tanımaq üçün də milli dil, milli məktəb, milli mətbuat, milli ədəbiyyat lazımdır. Bunların da meydana gəlməsi və tərəqqisi bizim üçün hürriyyətə bağlıdır”.(2)

Deməli, millilik zəminində inkişaf etmək və millət olduğumuzu sübut etmək daha müqəddəs və şərəflidir. Bu müqəddəs iş 1950-ci illərin dil siyasətində əsassız şəkildə burjua millətçiliyi kimi adlandırılırdı. Ədəbi dilimizin dialektlərindəki sözlərin və arxaik vahidlərin yabançı sözləri əvəz etməsi qısqançlıqla qarşılanırdı. Dilimizdə vətəndaşlıq hüququ qazanmış, dilimizin qrammatik quruluşuna yiyələnmiş ərəb və fars sözlərini lüğət tərkibindən çıxarmaq əsassız görünürdü. Terminlər məsələsinə gəldikdə isə arxaik və dialekt sözləri ilə əvəz olunması mümkün olanları dəyişmək Azərbaycan dilini yabançı təsirlərdən azad etmək istəyindən meydana çıxırdı. Doğrudan da, dilimizə başqa dillərdən keçmiş terminlərin qarşılığı olduğu halda bu imkandan istifadə etmək düzgün bir yoldur. Hətta B.Çobanzadə bu məsələ barədə yazırdı: “... Unudulmamalıdır ki, Avropada öz dilləri əsasında elmi istilah düzəldən mədəni xalqlar vardır (məs.: macarlar)”.(3) Belə olduğu təqdirdə dilimizin lüğət tərkibinin imkanları daxilində terminlərdən istifadə etməyin xeyirdən başqa heç bir zərəri yoxdur. Azərbaycan dilinin keçdiyi inkişaf tarixinin xüsusiyyətlərini nəzərə aldıqda isə dilimizin geniş imkanlarını müşahidə etməmək olmur. Dilimizin keçdiyi inkişaf tarixini nəzərə aldıqda türk–Azərbaycan mənşəli sözlərlə yanaşı, fars, ərəb, Avropa mənşəli sözlərin olmasını da təbii qəbul etmək lazımdır. Bu, dilimizin həmin dillərə qarşı reaksiyası zamanı təbii tələbat əsasında meydana çıxardığı prosesdir. Bu proses bütün türk dillərində müşahidə olunduğu

üçün B.Çobanzadə belə bir fikir irəli sürmüşdür: “Bizcə, bütün türk dialekti üçün təqribən ümumi olan üç əsas vardır: birincisi türk, ikincisi fars və ərəb, üçüncüsü Avropa əsası”.(4) Türk dillərinin, o cümlədən, Azərbaycan dilinin daxili enerjisi, potensial gücü, ifadə imkanlarının və lüğət tərkibinin zənginliyi, qrammatik quruluşunun bütövlüyü və s. xüsusiyyətlər qeyd olunan əsasların bərqərar olmasına imkan verməmişdir. Tarixi həqiqət də bundan ibarətdir ki, türk dilləri fonunda Azərbaycan dili də ərəb, fars, Avropa dillərinin təsirinə qarşı müqavimətli olaraq müasir inkişaf səviyyəsinə gəlib çatmışdır. Dilin müqavimətinin və yad təsirlərə qarşı reaksiyasının gücü onun fonetik sisteminin, leksik tərkibinin, morfoloji və sintaktik quruluşunun yüksək səviyyəsi, zəngin olması ilə bağlıdır. Bu cür nailiyyəti həm Azərbaycan dilinin tarixi inkişaf mərhələlərində, həm də müasir səviyyəsində izləmək mümkündür.

Deməli, dilin praktik işlənməsi üçün münbit şəraitlə yanaşı, onun yad təsirlərə qarşı müqavimətçi olması da böyük rol oynayır. Belə olmadıqda dil assimilyasiya olunur. Dillərin inkişaf tarixində belə təcrübə müşahidədən kənarda qalmamışdır. Məsələn, Amerika mətbuatından götürülmüş belə bir fakt maraqlıdır. “...1972-ci ilə kimi ABŞ-da 5 milyon 420 min fransız mənşəli amerikalı yaşayırdı. Onlardan 2 milyon 922 mini assimilyasiyaya uğramışdır. 25 milyon 543 min alman mənşəli amerikalıdan 19 milyon 449 mini doğma dillərini itirmişdir. 8 milyon 764 min italyan mənşəli amerikalıdan 4 milyon 620 mini öz dillərini itirmişdir və ingilis dilində danışır. Polyak mənşəli 5 milyon 105 min amerikalı dil assimilyasiyasına məruz qalmışdır”.(5)

1950-ci illərdə elmin, texnikanın, mədəniyyətin inkişafı ilə bağlı yeni terminlər hesabına dilin zənginləşməsi məsələsi diqqətdən yayınmırdı. O dövrün dil siyasətində bunu müsbət hal kimi qiymətləndirmək lazımdır. Dilimizin lüğət tərkibinə daxil olan terminlərlə əlaqədar M.Cəfər yazırdı: “Elm və texnikanın, maarif və mədəniyyətin, təsərrüfat və sənayenin inkişafı ilə əlaqədar olaraq bütün dillər-

də yeni-yeni sözlər yaranır, dilə başqa lüğət tərkibli yeni sözlər, terminlər daxil olur. Dil də bunların hesabına öz lüğət tərkibini zənginləşdirir. Çox zaman dildə bu kimi sözlərin, terminlərin qarşılığı olsa da, onlar yenə də dildə yaranır. Məsələn, poeziya, xarakter, talant, materiya, praktika və s. sözlər kimi. Təbiidir ki, dilin bu kimi yeni termin və sözlər hesabına zənginləşməsinin qarşısını almaq dil siyasətində ancaq irtica adlandırıla bilər”. (6) Dildə terminlərin və sözlərin qarşılığının olması sinonimlik, omonimlik, çoxmənalılıq, məcazlaşma halları kimi lüğət tərkibini zənginləşdirir. Qarşılığı olan terminlərin və sözlərin hər birinin işlənmə yeri, məqamı olduğu üçün onlar dilin imkanlarına xələl gətirmir. Məsələn, *talant-istedad, təcrübə-praktika, şeir-poeziya, ayrılıq-hicran, metod-üsul, ulduz-səyyarə, ildırım-şimşək, çay-nəhr, külək-ruzigar, od-atəş, tək-tənha, qaranlıq-zülmət, gələcək-istiqlal, təmiz-pak, əyyam-epoxa, müəllim-pedaqog* kimi yüzlərlə sözlər bu qəbildəndir.

1950-ci illərdə terminlərin, sözlərin yeri və mövqeyi ilə bağlı aparılan dil siyasətinin tarixi kökləri XX əsrin 20-ci illərindəki tədqiqatlara əsaslanırdı. Həmin tədqiqatlar sırasında Bəkir Çobanzadənin araşdırmaları hələ 1950-ci illərdə də öz elmiliyi ilə seçilirdi. Hər şeydən əvvəl, ona görə ki, Bəkir Çobanzadənin dilçilik görüşləri elmi-pedaqoji tələblərə tam şəkildə cavab verirdi. Bəkir Çobanzadə məktəblərimizin mədəni səviyyəsini nəzərə alaraq terminlərin pedaqoji cəhətdən böyük rol oynadığını diqqətdən qaçırmırdı. O, birinci və ikinci dərəcəli məktəblərin böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini qeyd edirdi. Birinci dərəcəli məktəblər üçün termin düzəldərkən məhəlli ləhcələrə, ikinci dərəcəli məktəblər üçün qruplaşmış ləhcələrə və nəhayət, ali məktəblər üçün ümumi–Avropa mənbələrinə istinad etməyi lazım görürdü. Bəkir Çobanzadə dilimizə uyğunlaşan ərəb və fars kəlmələrini və get-gedə qəbul edilən Avropa terminlərini saxlayaraq və eyni zamanda, türk lüğətinin ümumi ünsürlərini ortaya ataraq vahid termin vücudə gətirməyi vacib saymışdır.(7)

1950-ci illərdə dilimizin lüğət tərkibinə ziyan gətirən və qarşılığı

Azərbaycan dilində olan ərəb, fars sözlərinin islah olunması məsələsi də diqqət mərkəzində dayanmışdır. Məsələn, aşağıdakı ərəb, fars sözlərinin yerinə azərbaycanca qarşılığı göstərilirdi.

<i>Ərəb, fars sözləri</i>	<i>Azərbaycan sözləri</i>
madər	ana
pədər	ata
bəyaz	ağ
kuh	dağ

Bundan başqa, dilimizdə vətəndaşlıq hüququnu itirmiş sözlərin, terminlərin zərərli olduğunu nəzərə alaraq lüzumsuz yerə işlədilməsinə son qoymaq ciddi bir vəzifə kimi qarşıya qoyulurdu. Məsələn, dramaturq-dramnəvis, aksioma-mütəribə, akt-məzbətə, resenziya-təqriz və s. Bu cür söz qarşılığının ikinci tərəfi dilimizin lüğət tərkibinə mənfi təsir göstərdiyi üçün haqlı olaraq kəskin tənqid olunmuşdur. Yaxud, xolodilnik, radio – priyomnik, tyorka, uje və s. kimi sözlər danışqda istifadə olunur ki, bu da əslində dili korlayır. Ona görə ki, belə sözlərin dilimizdə onları əvəz edən qarşılığı vardır. Müqayisə edək: *xolodilnik* – *soyuducu*, *radio* – *priyomnik* – *radiotutan*, *tyorka* – *sürtgəc*, *uje* – *artıq*.

Xüsusilə, dilimizdə vətəndaşlıq hüququ qazanmış terminlər müdafiə olunurdu. Belə bir haqlı mövqenin olması da 1920-ci illərdəki dilçilik görüşlərindən faydalanmaqla özünü doğruldurdu. Hələ 1920-ci illərdə B.Çobanzadə terminlərlə bağlı yazırdı: *“Avropa dillərindən kəlmələr aldıqda iki nöqtəyə diqqət etmək lazımdır. Türk ləhcələri üçün ümumi Avropa mənbələrinin qəbulu və əcnəbi istilah hallarının türk sərf və nəhvindəki qayda və qanunlara tabe edilməsi. İstilahın iki nöqtəyi-nəzərdən əhəmiyyəti vardır: birinci elmi, ikinci pedaqoji. Elmi istilah olmadan məktəblərdə dərs vermək və elmi kitablar nəşr etmək mümkün deyildir”*.(8)

O illərdə dilin təmizliyi uğrunda mübarizə aparılmaqla yanaşı, uydurma sözlərin dildə işlənməsinə cəhd göstərmək niyyətləri də

tənqid olunurdu. Belə hallara yol vermək, doğrudan da, dili bayağılaşdırır və onun ümumi mədəni səviyyəsini korlayırdı. Ona görə də *zəlzələ-titrəng*, *mühit-törədiş*, *sənaye-uzaqgör*, *teleskop-yumbalaq*, *həndəsə-biçimbil*, *mədən suları-qırılğan suları*, *dövlət-baş kənd*, *pəy-taxt-kəndibil* və s. qarşılığında ikinci tərəfdəki sözlər dilimizi bayağılaşdıran və korlayan dil faktları kimi tənqid olunurdu.

1950-ci illərin dil siyasətində dil tariximizlə bağlı tədqiqatlara qısqanlıqla yanaşılmış, ədəbi dilimizlə xalq dili və klassiklərimizin dili arasındakı əlaqəyə burjuva millətçiliyinin təzahürü kimi səhv bir qiymət verilmişdir. Xüsusilə, guya “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilinin uydurma olması, bu abidənin Azərbaycan xalqı və onun tarixi ilə heç bir əlaqəsi olmaması o dövrün dil siyasətində də təhlükəli ideya kimi dilçilərimizi narahat etmişdir. Dilçilərdən Ə.Dəmirçizadə, M.Şirəliyev, B.İbrahimov, İ.Hacıyev, H.Mirzəzadə və digərləri “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarını Azərbaycan xalqının ədəbi-bədii abidəsi kimi tədqiq etdiklərinə görə tənqid olunurdular.

Ə. Dəmirçizadənin “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilini Azərbaycan dilinin bünövrəsi hesab etməsini uydurma tezis adlandırırdılar. Əsassız olaraq Ə. Dəmirçizadənin ünvanına belə bir tənqid deyilirdi: “Bir sıra dilçilərimizin ən böyük səhvi ondan ibarət olmuşdur ki, onlar bu vaxta qədər bədii dil tariximizdən bəhs edərkən, xalqımızın və dilimizin tarixilə heç bir əlaqəsi olmayan yabançı “Dədə Qorqud” dastanlarının uydurma dilini əsas götürmüşdülər. Professor Dəmirçizadənin 1939-cu ildə nəşr etdirdiyi “Azərbaycan ədəbi dili tarixi xülasələri” kitabında aşağıdakı sözləri oxuyuruq: “XI-XIII əsr arası yerli Azərbaycan dilinin xüsusiyyətlərini özündə saxlayan yeganə dil materialı... Dədə Qorqud dastanlarıdır (səh.10-11)”. (9)

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin tarixini nümayiş etdirən yazılı mənbə kimi XI əsrdən sonrakı dilimizin lüğət tərkibini, qrammatik quruluşunu müqayisəli və əlaqəli şəkildə öyrənməkdə çox böyük elmi əhəmiyyət kəsb edir, rol oynayır. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf mərhələlərinin, eləcə də dialekt və

şivələrimizin müqayisəli şəkildə tədqiq olunmasında, bundan başqa, dil tariximizin daha qədim dövrlərdən qaynaqlandığına bir istiqamət verir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının lüğət tərkibini, qrammatik quruluşunu yüzdə yüz faizlə ədəbi dilimizin sonrakı inkişaf mərhələlərində axtarmaq düzgün deyil. Ona görə ki, dil inkişaf edir, dəyişir, əsasən, onun lüğət tərkibi dövrünün siyasi, iqtisadi, mədəni, elmi, fəlsəfi, psixoloji və s. cizgilərini özündə əks etdirir. Ancaq bununla belə Azərbaycan dili uzun bir inkişaf yolu keçməsinə baxmayaraq, ədəbi dilimizin kamil, cılalı abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dilinin xüsusiyyətlərini hər zaman yaşadır. Bu, həm ədəbi dilimizin inkişaf mərhələlərində, həm də dialekt və şivələrimizdə müşayiət olunur. Ona görə də “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dil nümunələrinin ədəbi dilimizlə yanaşı, dialekt və şivələrimizdəki izləri dilçilərimizin tədqiqatlarında aparıcı mövqedə olmuşdur. Belə tədqiqatlar isə o dövrün tələblərini və siyasi rejimin istəyini təmin etməmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının tədqiqatçılarına qarşı kampaniya xarakterli mövqelər nümayiş olunaraq Azərbaycan dili ilə onun yazılı abidəsi arasındakı əlaqə əsassız şəkildə inkar edilmişdir. Təsədüfi deyil ki, “Azərbaycan ədəbi dilinin bəzi məsələləri haqqında” adlı məqalədə yazılırdı: “Yalnız Dəmirçizadə deyil, bir çox başqa dilçilərimiz də 20 ildən artıq bir müddətdə klassik poeziya dilində, folklorda və hətta ayrı-ayrı dialektlərdə belə “Dədə Qorqud” dastanlarının dil “nümunələrini” axtarmaqla məşğul olmuşlar. Məsələn, professor Şirəliyev 2 il bundan qabaq (1950-ci il nəzərdə tutulur – B.X.) Salyana ekspedisiyaya gedib qayıdandan sonra böyük bir məqalə yazmışdır. Məqalənin müqəddiməsində müəllif belə deyir: “Ekspedisiyadan məqsədimiz yeni Azərbaycan dilinin ilk yazılı abidəsi olan Dədə Qorqud dastanlarında təsadüf edilən söz və sərf şəkillərini Salyan şivələrində axtararaq tapmaqdan ibarət olmuşdur”. (“Dil İnstitutunun əsərləri”, III cild, səh.6).(10)

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili ilə klassik poeziyamızın və müasir dilimizin heç bir əlaqəsi olmadığı fikri də 1950-ci illərin

dil siyasətində dövrün ideologiyasının təbliğat işinə çevrilmişdir. O dövrün siyasi ideologiyasının tələbinə görə, “Kitabi-Dədə Qorqud”un dili ilə klassik ədəbiyyatımızın, bir sözlə, Azərbaycan ədəbiyyatının və Azərbaycan dilinin əlaqəsinin olmadığı nəticəsi çıxarılmalı idi. Dilçilərimizin tədqiqatları isə bu qərəzli və uydurma fikirləri öz elmi tədqiqatları ilə təkzib edirdilər. Bununla da bütün tələblərin siyasi rejimin sifarişi əsasında aparılmasını görməmək olmur. Bu mənada sifarişlə yazılmış “Azərbaycan ədəbi dilinin bəzi məsələləri haqqında” məqaləsində “Kitabi-Dədə Qorqud”un dili heç bir elmi əsas olmadan uydurma hesab olunaraq yazılırdı: “Beləliklə, dilçilərimizin öz elmi-tədqiqat işlərində Azərbaycan dilinin “Dədə Qorqud” dili ilə heç bir əlaqəsi olmadığı nəticəsini çıxarmalarını gözləmək mümkün və lazım idi. Lakin onlar nəinki bu nəticəni çıxarmamışlar, əksinə, bu faktlardan belə bir zərərli və yanlış nəticəyə gəlmişdilər ki, guya Azərbaycan ədəbi-bədii dili XII əsrdən sonra öz əslindən-kökündən (onların fikrincə “Dədə Qorqud”dan) ayrılıb uzaqlaşan bir dil olmuşdur”.(11)

Dilçilərimizin dil faktları və elmi əsaslar üzərində qurduqları tədqiqatlara sübutsuz, qərəzli, dəlilsiz şərhlərin verilməsi gənc araşdırıcılara qarşı da yönəldilirdi. M.Şirəliyevin, Ə.Dəmirçizadənin gənc tədqiqatçıların yaradıcılığına olan qayğıları zərərli, yanlış bir istiqamət kimi qiymətləndirilirdi. Gənc dilçilərdən B.İbrahimovun “Mərəzə rayonu şivələrinin lüğət xüsusiyyətləri” adlı əsərində “Dədə Qorqud”da işlənən sözləri canlı danışq dilində axtararaq tapması zərərli bir hal hesab olunurdu.

İ.Hacıyev “İsmayılı rayonunun şivələri” adlı dissertasiyasında “Kitabi-Dədə Qorqud”da işlənən, lakin ədəbi dilimizdə az işlənən, yaxud da arxaikləşmiş sözlərin İsmayılı ləhcəsində mövcud olduğunu sübut etdiyinə görə, H.Mirzəzadə isə “XIX əsrin nəsr dili” adlı dissertasiyasında XIX əsrin dili ilə “Kitabi-Dədə Qorqud”un dili arasındakı oxşarlıqları təhlil etdiyinə görə tənqiddə məruz qalmışdır.(12)

1950-ci illərdə ziddiyyətli fikirlərin olmasına baxmayaraq Azər-

baycan ədəbi dilinin səviyyəsi dilçilərimizi tam şəkildə razı salırdı. Ona görə ki, daxili enerjisi güclü olan Azərbaycan dili geniş xalq kütləsinin və ziyalıların tələbatını ödəyirdi.

Ümumiyyətlə, daxili enerjisi, potensial imkanları, ifadə formaları, leksik tərkibi, qrammatik quruluşu zəngin olan dil bütün məqamlarda daxili sabitliyi, güclü müqaviməti ilə seçilir. Daxili sabitlik, güclü müqavimət sayəsində yad təsirlərə dözə bilir, eyni zamanda qəbul etdiyi sözləri özünün malına çevirə bilir. Bu hal Azərbaycan dilində də ədəbi dilimizin bütün inkişaf mərhələlərində özünü qorumuş, hal-hazırda isə daha da geniş imkanlara malik olmuşdur. Ona görə də Azərbaycan dilinin imkanları həmişə yad təsirlərə qarşı müqaviməti artırmaq üçün geniş şərait yaratmışdır. Ərəb, fars, monqol, Avropa və s. dillərdən alınmış sözlər Azərbaycan dilinin müqaviməti sayəsində, qrammatik quruluşun tələbinə uyğun şəkildə azərbaycanlaşmışdır. Azərbaycan dilinin daxili müqaviməti bütün təqiblərə qarşı dayanaraq bu dili milli varlığımıza çevirmişdir.

Azərbaycan dili ərəb və fars dillərinin yüz illərlə təqibinə məruz qalsa da, məğlub olmamışdır. Düzdür, təqib zamanı sənətkarlarımız Azərbaycan dilində deyil, ərəb və fars dillərində yazıb-yaratmışlar. Bu da Azərbaycan dilinin elm, sənət, ədəbiyyat dili kimi mövqə qazanmasına müəyyən dərəcədə maneçilik göstərmişdir. Lakin dilimizin daxili potensial imkanları, gücü, enerjisi və müqaviməti yad dillərin mövqeyini üstələmişdir. Bununla da Azərbaycan dili milli varlığımıza çevrilərək elm, sənət və ədəbiyyat dili kimi özünü təsdiq etmişdir.

Hər şeydən əvvəl, Azərbaycan dilinin ərəb, fars, monqol təsirlərinə qarşı müqavimət göstərməsi dilimizin qrammatik quruluşunun və lüğət fondunun sabitliyi ilə daha çox bağlıdır. Qrammatik quruluşun sabitliyi məcbur etmişdir ki, əcnəbi sözlər dilimizin qayda-qanunlarına tabe olsun. Bu da əsas rol oynayaraq əcnəbi sözlərə qrammatik quruluşun göstərdiyi müqavimət kimi dilimizin milliliyini qorumuşdur. Eyni zamanda bu cür münasibət qrammatik quruluşla lü-

ğət fondunun əlaqəsinə və vəhdətinə gətirib çıxarmışdır. Qrammatik quruluşla lüğət fondunun əlaqəsi və vəhdəti sayəsində dilimiz öz daxili qanunları əsasında inkişaf etmişdir.

Yeri gəlmişkən, onu da qeyd edək ki, qrammatik quruluşun və lüğət fondunun sabitliyi dilimizin qədim tarixə malik olması ilə bağlıdır. Qədim tarixə malik olan dilimiz minilliklərin sınağından çıxaraq lüğət fondunu və qrammatik quruluşunu kristallaşdırmışdır. Sonrakı inkişaf proseslərində yad təsirlər kristallaşmış lüğət fondunu və qrammatik quruluşu əridə bilməmişdir. Əksinə, ehtiyacla bağlı lüğət fonduna daxil olmuş sözlər də qrammatik quruluşun tələbinə uyğunlaşmışdır.

Azərbaycan dilinin daxili müqavimətini təsdiq edən faktlardan biri də odur ki, bu dil olduqca həyatidir. Ona görə də dünyada yaşayan 50 milyonluq azərbaycanlı harada olmalarından asılı olmayaraq bu dili unutmur. Bu da faktıdır ki, Cənubi Azərbaycanda yaşayan 30 milyonluq azərbaycanlının doğma dilində məktəblərinin olmamasına baxmayaraq, Azərbaycan dilini yaşadırlar. Deməli, Azərbaycan dili həyatiliyi ilə yanaşı, daxili imkanları baxımından da azərbaycanlıların ünsiyyətini tam şəkildə təmin edir. Azərbaycan dilinin beynəlxalq nüfuz qazanmasında da bu şərtlərin rolu böyükdür. Artıq dünyanın bir sıra universitetlərində Azərbaycan dili öyrənilir. “İndi Azərbaycan dili artıq beynəlxalq nüfuz qazanmışdır. Hazırda bütün inkişaf etmiş ölkələrin tədris müəssisələri və elmi araşdırma ocaqlarında Azərbaycan dilinin tədrisi və öyrənilməsinə yer ayrılmışdır. Nümunə üçün qeyd etmək maraqlı olardı ki, ABŞ-ın altı (Çikaqo, Los-Anceles, Vaşinqton, Nyu-York, San-Fransisko, Harvard) universitetinin proqramında Azərbaycan dili öyrənilir”. (13) Azərbaycan dilinə Asiya, Avropa, Şərq və digər ölkələrin maraqları artmışdır.

1950-ci illərdə dilçilik elminin inkişafında müəyyən nailiyyətlər qazanıldı. Azərbaycan SSR EA-nın nəzdində 1945-ci ildə yaranmış Dilçilik İnstitutu 1951-ci ildə Ədəbiyyat İnstitutu ilə birləşdirildi. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Dilçilik İnstitutunda çalışan dil-

çilər müasir Azərbaycan dilinə dair xeyli məqalə, dissertasiya və kitablar yazmışlar. Morfologiyaya dair ilk kitab 1951-ci ildə Dilçilik İnstitutunda çalışan dilçilər tərəfindən çapdan çıxdı.

Ə.Əbdullayev yazırdı: “50-ci illərdən başlayaraq müqayisəli-tarixi metodun tətbiq edilməsi dilçilərin əl-qolunu açdı, daha dəyərli əsərlər yazıldı”. (14)

1950-ci illərdə lüğətçilik sahəsində də irəliləyişlər yaranmışdır. Bu sahənin ənənəsindən və təcrübəsindən bəhrələnməklə Ə.Orucovun redaktorluğu ilə 1956-1959-cu illərdə ikicildlik “Rusca-azərbaycanca lüğət” nəşr edilmişdir.

“Azərbaycan dili” termininin hansı dövrdən işlənməsi də maraq doğurur. Dilçilik elmində belə bir fikir mövcuddur ki, guya “Azərbaycan dili” termini XX əsrin 30-cu illərinin məhsuludur. Halbuki son tədqiqatlar təsdiq edir ki, bu termin ən azı 700 il bundan əvvəl işlənməyə başlanmışdır. “Azərbaycan dili” termini Məhəmməd bin Hinduşah Naxçıvaninin (1292-1370) “Sihah əl-fors” lüğətində təsadüf olunmuşdur. Məhəmməd Naxçıvaninin “Sihah əl-fors” lüğəti 1328-ci ildə yazılıb başa çatdırılmışdır. Bu lüğətdə fars dilində az işlənən 2300 sözün mənası izah olunmuşdur. “Sihah əl-fors” lüğətində “Azərbaycan dili” termininin işlənməsi barədə V.Piriyev yazır: “Sihah əl-fors” lüğətində nəzərimizi cəlb edən əsas məsələ burada “zəban-e Azərbaycani”, yəni “Azərbaycan dili” istilahının işlənməsidir: Məhəmməd Naxçıvani “kəpita” sözünün izahında yazır ki, bu, halvanın bir növüdür və ona “Azərbaycan dilində bəyləqan deyirlər” (be zəban-e Azərbaycani bəyləqan guyənd); “coğd” sözünün müqabilində göstərilir ki, coğd bayquşun bir növüdür və “Azərbaycan dilində kəngər deyirlər” (be zəban-e Azərbaycani kəngər guyənd); “nəxiz” sözü ağac əkilmiş sahəni bildirir və “Azərbaycan dilində kərdü adlanır” (be zəban-e Azərbaycani kərdü xanənd) və s. Göründüyü kimi, lüğətdə üç yerdə “Azərbaycan dili” (kursiv bizimdir – B.X.) istilahı işlənmişdir”.(15)

V. Piriyev sonradan “Azərbaycan dili” sözünün lüğətin üç yerin-

də işlənməsini daha da dəqiqləşdirərək yazır: “Müəllif (Məhəmməd Naxçıvani – B.X.) lüğətin üç yerində (s.26,77,132) farsca həmin istilahı – “zəban-e Azərbaycani” istilahını işlətmişdir”.(16)

Çox güman ki, Məhəmməd Naxçıvaninin lüğəti diqqətlə oxunsa, nəinki üç yerdə, hətta çoxlu yerdə Azərbaycan dili istilahına rast gəlmək olar.

Deməli, lüğət yazıldığı dövrdə “Azərbaycan dili” termini tam şəkildə vətəndaşlıq hüququ qazanmış, başqa dillər içərisində seçilmişdir.

“Azərbaycan dili” termini daha əvvəlki dövrlərdə də mövcud olmuş və Azərbaycan əhalisinin danışdığı dili kimi işlənməmişdir. Bu mənadada Xətib Təbrizi (1030-1109) ilə Əbülülə Məəri arasındakı bir hekayənin məzmunu belədir: Xətib Təbrizi kor filosof şair Əbülülə Məərinin dərində öyləşmişdi. Birdən onun təbrizli qonşularından bir neçə adam içəri girir. Bu zaman Xətib Təbrizinin onlara qanı qaynayır. Həmin bu adamlar Xətib Təbrizinin həmyerliləri olurlar. Ona görə də Xətib Təbrizi müəllimlərdən icazə alır və öz həmyerliləri ilə söhbət edir. Söhbət qurtardıqdan sonra Əbülülə Məəri Xətib Təbrizidən həmyerliləri ilə hansı dildə danışdığını soruşur. O isə cavab verir ki, azərbay dilində danışdı. Əbülülə Məəri deyir ki, mən sizin dilinizi bilməsəm də, danışığınızı çox məmnuniyyətlə dinlədim. Sonra Əbülülə Məəri azərbay dilində olan danışığı olduğu kimi təkrar edir.(17)

Burada azərbay sözü əslində Azərbaycan sözünün fonetik variantıdır. Məndə isə ərəb dilində “bi-l-adər-bicidə” kəlməsi ilə yazıldığına görə dilçilər arasında müəyyən mübahisələr yaratmışdır. Lakin bu mübahisələrin heç biri Azərbaycan dili termininin hələ XI əsrdə də işləndiyinə kölgə sala bilmir.

Azərbaycan dili kəlməsinin XI əsrdə işlənməsi bu ifadənin dil və ərazi adı kimi qədimliyinə bir işarədir. Azərbaycan adının həm ərazi, həm də dil adı kimi işlənməsinin özündə də heç bir uyğunsuzluq yoxdur. “Belə ki, məsələn, Çin, Koreya, Yaponiya, Rusiya, Qazaxı-

tan, Qırğızıstan, Tuva, Özbəkistan yer adları ilə həmin ərazilərdə yaşayan xalqların dil adları arasındakı uyğunluğu heç kəs inkar etmir".(18) Azərbaycan sözünün yer və dil adı olması hər iki mənada qədimliyin göstəricisidir.

XI yüzilin böyük türkoloqu Mahmud Kaşğarının "Divani-lüğət-it türk" adlı əsərində bir xəritə verilmişdir. M.Kaşğari həmin xəritədə XI yüzilin coğrafiyasını əks etdirmişdir. Bu xəritədə bir çox ərazilərlə yanaşı, həm də Azərbaycanın ərazisi, qonşuluqda yaşayan xalqlar göstərilmişdir.(19) Xəritədə Azərbaycan adının qeydə alınması indiyə qədər tədqiqatçıların diqqətindən yayınsa da, bu faktı nəzərdən qaçırmayan da olmuş və xəritədə əks olunmuş ərazilərdən, onların xalqlarından bəhs etmişdir. Konkret olaraq xəritədə Azərbaycan barəsində, mövcud olanlar barədə belə bir şərh yazmışdır: "Xəritədə Azərbaycan adı Azərabadkan şəklində (ərzi Azərabadkan – yəni, Azərbaycan ərazisi, Azərbaycan torpağı) yazılıb. O, (yəni, Azərbaycan – B.X.) xəritədə şimal-qərb istiqamətində Xəzər dənizinin (xəritədə "bəhri Abesqun" – yəni, Abesqun dənizi. Bu, (dəniz – B.X.) Xəzərin qədim adlarından biridir) qərbində yerləşir. Cənubda Xorasan, İraq, şərqdə Rum, şimalda Xəzərlər ("Dərbəndi Xəzəran" – xəzərlərin Dərbəndi), qərbdə Şam ("ərzi əl-Şam"–Şam ərazisi, Suriya) ilə həmsərhəddir". (20)

Azərbaycanla bağlı olan bu faktın özü də dilimizin, xalqımızın və dövlətçiliyimizin tarixi baxımından əhəmiyyətli rol oynayır. Həm də bu faktlar təkzib edir ki, Azərbaycan sözü XX əsrin 30-cu illərində meydana çıxmamış, qədim tarixi köklərə söykənmişdir. Deməli, bu sözə XX əsrin 30-cu illərinin siyasi baxışından qiymət verməyin elmi əsası yoxdur. Sadəcə olaraq elmi irsimizə və qaynaqlarımıza diqqətlə yanaşmalı, tarixi faktlara biganə qalmamalıyıq.

(*Ardı var*)

Qaynaqlar

1. M.Cəfər. Azərbaycan ədəbi dilinin bəzi məsələləri haqqında. – "Təbliğatçı", № 2, fevral 1952, s.56.

2. Əhmədov T. Böyük ictimai xadim və yazıçı. Bakı, 2001, s.185.
3. Xəlilov B. Türkologiyanın intibah dövrü. Bakı, 2001, s.139.
4. Yenə orada.
5. Budaqova Zərifə, Mahmudov Məsud. Müasir ideoloji mübarizə və dil məsələləri. - Azərbaycan dili xaricdə. Bakı,1990, s.11.
6. M.Cəfər. Adı göstərilən məqalə. s.60.
7. Xəlilov B. Adı göstərilən kitab. s.139.
8. Yenə orada.
9. M.Cəfər. Adı göstərilən məqalə. s.62.
10. Yenə orada.
11. Yenə orada. s.63.
12. Yenə orada. s.62-63.
13. Azərbaycan dili xaricdə. Bakı, 1990, s.3
14. Abdullayev Ə. Dilçiliyin inkişaf yolları. "Ədəbiyyat və incəsənət", 24 dekabr, 1982.
15. Piriye V. "Azərbaycan dili" istilahı nə vaxtdan bəllidir? – "Ədəbiyyat" qəzeti, 17 iyul, 1992.
16. Piriye V. Bir daha "Azərbaycan dili" istilahı barədə. – "Azadlıq" qəzeti, 13 may, 1995. s.8.
17. Köprülü M.F. Azəri. Bakı, 2000, s.99.
18. Yusifov Mübariz. Dahi şəxsiyyətin nitq fenomenliyi. Bakı, 1997. s.16-17.
19. Divanü lüğət-it-türk (tərcüməsi çevirən Besim Atalay). I c., Ankara, 1992.
20. Ağavərdi Xəlil. 930 yaşlı xəritədə Azərbaycan. – "Xalq qəzeti", 21 sentyabr, 2000, №215(23580), s.5.

Dirçəliş - XXI əsr, 2001, № 10 (44), s. 102-112.

AZƏRBAYCAN DİLİ MİLLİ VARLIĞIMIZDIR

(III məqalə)

*İnkişaf etmiş zəngin dil mədəniyyətinə sahib olan xalq
əyilməzdir, ölməzdir, böyük gələcəyə malikdir.*

Heydər ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Azərbaycan sözü yer, ölkə, torpaq və dil adı kimi qədimdir. Azərbaycan istilahının yer və dil adı olması barədə uyğunsuzluq axtarmağın heç bir əsası yoxdur.

Tarix boyu Azərbaycan ərazisində müxtəlifdilli xalqlar yaşamış və indi də yaşayırlar. Lakin bu diyarda Azərbaycan türklərinin hakim rolu və mövqeyi həmişə güclü olmuşdur.

Azərbaycan termini yer və dil adı kimi burada yaşayan xalqların ortaq tarixi keçmişini, bu gününü, gələcəyini və bu ərazidə yaşayan müxtəlif millətləri daha çox birləşdirir. Nəticədə onlar ortaq tarix, mədəniyyət sa-

hibi olurlar. Burada Mustafa Kamal Atatürkün 1929-cu ildə dedikləri yada düşür: “Bugünkü Türk milləti siyasi və sosial topluluğu içində kəndilərinə kürdlük fikri, çərkəzlik fikri və hətta lazlıq fikri və ya boşnaqlıq (bosniyalılıq – B.X.) fikri propaqanda edilmək istənmiş vətəndaş və millətdeşlərimiz vardır. Fəqət... bu adlandırmalar... düşməinə alət olmuş bir kaç gerici beyinsizdən başqa heç bir millət fərdi üzərində kədərlənməkdən başqa bir etki meydana gətirməmişdir. Çünki bu millətin fərdləri də genel (böyük – B.X.) Türk toplumu kimi eyni ortaq keçmişə, tarixə, əxlaqa, hüquqa sahib bulunyorlar”.(1)

Xüsusilə, dövlət quruculuğunda hər bir vətəndaş bilməlidir ki, onlar ortaq dəyərlər əsasında birləşməlidirlər. Bu cür birlik Azərbaycanın bütün sahələrində böyük irəliləyişlər və nailiyyətlər yaratmaqda əsaslı rol oynaya bilər. Azərbaycan adı bu ərazidə yaşayan müxtəlif xalqları ortaq dəyərlərlə birləşdirərək həm də azərbaycanlılaşdırır. Bu azərbaycanlılaşdırma prosesi hansısa bir xalqın təsir və assimilyasiyaya məruz qalması deyil, əksinə, onların öz dillərini və milli dəyərlərini qoruyub yaşatmaq fonunda baş verən prosesdir. Bir tərəfdən Azərbaycandakı xalqlar öz dillərini və mədəniyyətlərini yaşadaraq inkişaf etdirirlər, digər tərəfdən isə Azərbaycan naminə ortaq dəyərlər fonunda azərbaycanlılaşırlar. Məsələn, Azərbaycanın Quba rayonunda sayca digər xalqlardan az olan Xınalıq danışıqı vardır. Xınalıq danışıqı indi də işlənir. Lakin Xınalıq danışıqını işlədənlər Azərbaycanda yaşayan digər xalqlar kimi Azərbaycan dilinin nüfuzuna və mövqeyinə üstünlük verirlər. Əslində, bu cür proses Azərbaycan adlı vətənə dərin məhəbbət yaratmaqla yanaşı, Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi hüquqi, sosial və digər statuslarını birə-beş qat artırır. Belə bir prosesin dünya üzrə analoqu çoxdur. Məsələn, Amerika Birləşmiş Ştatlarında yaşayan fransız, italyan, alman və digər mənşəli amerikalılar ingilis dilində danışırlar. Onlardan öz doğma dillərini itirməyənlər də vardır. Lakin ingilis dili onların tələbatını ödədiyinə görə və dövlətin dili olduğu üçün hamı bu dildə ünsiyyətdə olur.

Azərbaycan dilinin bugünkü vəziyyəti, başqa sözlə, imkanları mətbuatın, televiziyanın, radionun bütün tələbatını təmin edir. Lakin dilimizin imkanlarından istifadə etmək işində bəzən mətbuat, televiziya və radio lazımı səviyyədə faydalana bilmir. Bunun ən başlıca səbəblərindən biri onunla bağlıdır ki, peşəkar olmayan radio, televiziya, mətbuat işçilərinin, daha doğrusu, jurnalistlərin fəaliyyətinə göz yumuruq. Ona görə də peşəkar olmayan jurnalistlər çox vaxt Azərbaycan dilinin fonetik, leksik və qrammatik quruluşunun tələblərinə riayət etmirlər. Bir səbəb də peşəkar olmayan jurnalistlərin Azərbaycan dilinin qayda-qanunlarını bilməmələridir. Doğrudan da, bir çox jurnalistlərin nə jurnalist, nə də filoloji təhsilləri vardır. Onlar mətbuat, radio, televiziya dilinin nə olduğunu bilmirlər. Sadəcə olaraq demokratiyanın imkanlarından istifadə edərək öz peşələri və sənətləri üzrə iş tapmadıqda jurnalist kimi fəaliyyət göstərməyə üstünlük verirlər. Ona görə də filoloji və jurnalist təhsili almamış “jurnalistlər” mətbuatda, radioda, televiziya da peyda olurlar. Bu gün jurnalistikadan, mətbuat və ədəbi dilimizdən, onların normalarından, eləcə də bu sahələrin tarixindən xəbərsiz olan “peşəkarlar” Azərbaycanın mədəniyyəti, mənaviyyəti, həyatı barədə söz demək istəyirlər. Nəticədə isə atalar demişkən “qaş düzəltdikləri yerdə vurub gözü də çıxarırlar”. Onlar ədəbi dilimizə dolaşıqlıq gətirir, onun normalarını pozur, az qala süni olaraq qondarma bir dil yaradırlar. Belə “peşəkarlar”ın meydan almasının bir səbəbi də ədəbi tənqidin lazımı səviyyədə olmamasıdır. Eləcə də mütəxəssislərin, ziyalıların, ən əsası da dilçilərin ədəbi dilimizin keşiyində son dərəcə az dayanmasıdır. Elə buradaca şair Oqtay Rzanın vaxtında dediyi misralar yada düşür.

“Atəşkəs” var sənətdə

Tənqidçilər atışmır.

Yazan yaman çoxalır

Fəqət, şair çatışmır.

Şairin dediyinə onu da əlavə edək ki, bu gün həm də mətbuatda,

radioda, televiziya da (Azərbaycan televiziyası və radiosu nəzərdə tutulmur) peşəkar jurnalistlər çatışmır. Düzdür, peşəsinə qəlbən bağlı olan və sənətinin bütün incəliklərini dərinlən bilən, yüksək hazırlıq qabiliyyətinə malik jurnalistlərimiz də vardır. Lakin onlar “peşəkarlar”ın əhatəsində öz potensial imkanlarını, yaradıcılıq qabiliyyətlərini tam gücü ilə üzə çıxara bilmirlər. Beləliklə, sözün həqiqi mənasında jurnalist olanlar və onların mövqeyi “peşəkarlar”ın təzyiqi, təsiri ilə məğlub olur.

Açıq qeyd edək ki, ədəbi tənqid bu gün ədəbiyyatda, mətbuatda, radio və televiziya da gedən prosesi (ədəbi prosesi) kifayət qədər izləmir, heç ona müdaxilə də etmir. Halbuki həmişə olduğu kimi, indi də ədəbi tənqiddən geniş və dərin məzmunlu filoloji təhlil tələb olunur. İndi tənqidçi daha çox milli dəyərlərin, spesifik xüsusiyyətlərin, ədəbiyyat qarşısına qoyulan bəşəri tələblərin, eləcə də ədəbi dilin normalarının qorunması naminə son dərəcə kəskin mübarizə aparmalıdır. Bunun üçün o, (tənqidçi) elmi-nəzəri cəhətdən hazırlıqlı olmaqla yanaşı, həm də milli keyfiyyətləri hər şeydən üstün tutmalıdır.

Dilimiz, mədəniyyətimiz, mənaviyyatımız uzun bir yol keçərək ənənəvi forma və məzmun vəhdətini yaratmışdır. Bu forma və məzmun vəhdətində, hər şeydən əvvəl, ədəbi dilimizin öz yeri var. Ədəbi dilimiz forma və məzmun vəhdətinə hazırlıqlı bir dildir. Hazırlığın səviyyəsi isə dilimizin fonetik, leksik, qrammatik quruluşunun özündədir.

Bu gün əksər vaxt özəl radio və televiziya kanallarında ədəbi dilimizin tələblərinə laqeydlik göstərilir. Az qala ədəbi dilimizin normalarına uyğun şəkildə danışmağın nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğu unudulur. Bu vəziyyətə mütəxəssislər tərəfindən ötrə nəzər salınır, çox vaxt isə belə müqəddəs iş əhəmiyyətsiz bir məsələ kimi diqqətdən yayınır. Nəticədə “peşəkarlar”ın Azərbaycan dilinin bütün qayda-qanunlarını pozması üçün münbit şərait yaranır.

Dil təbii qanunlar əsasında inkişaf edir, daxili inkişaf qaydalarının və tələbatlarının təminatını təmin edir. Lüğət tərkibində təbii yolla

seçmə aparır. Dil özünə qarşı inzibatçılığı və süni tələbləri sevmir. Bunu Azərbaycan dilinin keçdiyi inkişaf tarixi və saysız-hesabsız dil faktları bir daha təsdiq edir. Dil faktlarına istinad etsək görürük ki, aptek – əczaxana, operasiya -cərrahiyyə əməliyyatı, arxitektör – memar, arxitektura – memarlıq, dinləyici – müdavim və s. sözlərin qarşılığı dilin öz daxili tələbatı ilə işlənir və heç zaman danışanı, dinləyəni çaşdırmır. Ona görə ki, təbii olaraq belə qarşılıqlı sözlər dilin lüğət tərkibində təbii qaydada möhkəm bir sistem yaratmışdır. Bu cür sistemə müdaxilə etmək, müəyyən tələblər qaldırmaq süni təəssürat bağışlayır. Odur ki, sözlərin təbii yolla inkişafına və işlənməsinə münbit şərait yaratmağı dilin özü də tələb edir. Deməli, dilin real tələbləri və imkanları əsas şərtidir. Bu şərtin təbii qanunlarına tabe olmaq isə hamımızın borcudur.

Hər hansı bir sözün radio, televiziya və mətbuatda işlənməsində dilimizin real tələbləri nəzərə alınmalıdır. Əgər istənilən bir söz geniş ictimaiyyət arasında nüfuz qazanmışsa, onun mənası hamı tərəfindən başa düşülürsə, radio və televiziya auditoriyasının dinləyicilərinə aydındırsa, uşaqdan böyüyə qədər xalq arasında geniş yayılmışsa, həmin söz işlənməlidir. Yəni, radio, televiziya, mətbuatın da öz milli adı olmalıdır. Əks təqdirdə, belə adı daşımayan radio, televiziya, mətbuat bütün Azərbaycanı deyil, müəyyən qrupun, təbəqənin marağını təmin edir. Məsələn, Space, ANS televiziya kanallarının adları bu baxımdan uğursuz seçilmiş adlardır. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində saysız-hesabsız sözlər var ki, onlardan televiziya kanallarının adı kimi istifadə etmək mümkündür. Lakin belə olmadığı üçün Space, ANS (Azərbaycan Nyu Servis) tipli sözlər süni təsir bağışlayır, şübhəsiz ki, geniş kütlə arasında mübahisə doğurur.

Dilin lüğət tərkibi dəyişir, inkişaf edir və təkmilləşir. Təbii ki, bu zaman cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklər böyük rol oynayır. Ancaq belə bir mühüm şərt də var ki, heç bir dəyişiklik əsrlər boyu qazanılmış milli-mənəvi dəyərləri, o cümlədən də dilin lüğət tərkibini köhnəliyin qalığı kimi süni olaraq üstələməməlidir.

Azərbaycan sözünün müqəddəsliyi iki baxımdan diqqəti cəlb edir; birincisi, ölkəmizin, ikincisi, dilimizin adı kimi işlənir. Vətənə, dilə hörmət bu ada müqəddəs yanaşmaqdan başlayır. Yadıma bir mötəbər tədbir düşür: Dünya Azərbaycanlılarının I qurultayı. Bu qurultaya Türkiyədən nümayəndə kimi gəlmiş Yəhya Daşdənlə həmsöhbət olarkən maraqlı bir hadisənin şahidi oldum. Yəhya Daşdənlə həmsöhbət zamanı dedi ki, o, oğlunun adını Azər, nəvəsinin adını isə Baycan qoyubdur. Azər və Baycan sözləri birləşərək Azərbaycan sözünü yaradır. Bu, Azərbaycana olan sevgidən, məhəbbətdən irəli gələn istəkdir. Yəhya Daşdənlə onu da dedi ki, Azərbaycan kəlməsi onun dilindən düşməsin deyə o, oğluna Azər, nəvəsinə Baycan adını seçibdir. Ona görə də həmvətənimizin dediyi kimi, onun evində gündə ən azı yüz, iki yüz, üç yüz dəfə Azərbaycan kəlməsi səslənir. Mənə elə gəlir ki, bu, dilə, vətənə olan məhəbbətin ən parlaq nümunələrindən biridir.

Bu gün Azərbaycanda çoxlu sayda qəzet və jurnallar çap olunur ki, bu da yeni həyatımızda yaranmış əlverişli şəraitlə bağlıdır. Bəli, tərəqqimizdə, eləcə də ana dilimizin nə qədər əzəmətli, ahəngdar, lətafətli olduğunu üzə çıxarmaqda onların oynayacağı rola ümid bəsləməli oluruq. Lakin yenə də çap olunan dövrü mətbuatın məzmununa varmadan adlarına fikir versək, görürük ki, qərribə mənzərə yaranır. Yəni yenə də Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin imkanlarına laqeyd yanaşılır. Bu cür real həqiqət Azərbaycan dilinə xəyanətdən başqa bir şey deyildir. İş o yerə çatıb ki, qəzetlərdə sözlərin satır-dən-sətirə keçirilməsi qaydalarına riayət olunmur, səbəb isə kompyuterdə (!) axtarılır. Dövrü mətbuatın səviyyəsi, dili bir yana qalsın, bəzi qəzet və jurnalların adları ana dilimizin gücünə, nüfuzuna və imkanlarına meydan açmır. Qəzet və jurnal adlarının bir çoxu yazılı, eləcə də şifahi ədəbi dilimizin çərçivəsinə sığmır. Onlara ad seçərkən geniş kütlənin tələbləri nəzərə alınmır. Dilimizin lüğət tərkibinə quru, durğun, dinamikliyini itirmiş sözlər daxil olur. Məsələn, qəzetlərimizin “Rakus”, “Azərbaycan tayms”, “Azərnyus”, “Sme-

kalka (qol+qol)”, “Topsekret”, “Ekspress”, “Paritet”, “Palitra”, “Ekstra krossvord”, “İnter-ekspress”, “Kometa”, “Nyu-media”, “Press-Media”, “Super market”, “Super Kros”, “Femida”, “Market” və s. adlarla çap olunmasına ehtiyac varmı? Görün, bu adlarla müqayisədə “Ədəbiyyat”, “Mədəniyyət”, “Respublika”, “Azadlıq”, “Xalq”, “Azərbaycan”, “Elm” və s. qəzet adları nə qədər təbii, milli, məzmunlu, ictimai tələbatı və zövqü ödəyən adlardır. Yaxud, “Azərbaycan qadını”, “Bağ-bağat”, “Qobustan”, “Azərbaycan”, “Ulduz”, “Kirpi” və s. jurnalların adları Azərbaycan dilinin dil materialları əsasında biçildiyinə görə hamı tərəfindən başa düşülür. Bu da şübhəsiz ki, oxucu ilə mətbuat arasında əlaqənin qurulmasında əsas amillərdən biridir.

Yad sözləri qəzet və jurnal adı kimi işlədənlər Azərbaycan dilinin lüğət tərkibini yad təsir altına salırlar. Bununla da ən azı yad təsirlərin heç bir ehtiyac olmadan dilin lüğət tərkibində mövqe qazanmasına şərait yaradırlar. Unudurlar ki, yad dillərin və yad mədəniyyətin axırı puçdur.

Vətənin milli ruhlu və milli qeyrətli, ana dilini sevən vətəndaşlara həmişə ehtiyacı var. Yadların dilini, mədəniyyətini, tərbiyəsini yaşadanlar gec-tez ifşa olunurlar. Bu mənada Cəlil Məmmədquluzadənin “Anamın kitabı” əsəri çox şey deyir. Əsərdə rus darülfünunun elm, təhsil almış, rus tərbiyəsinin tərəfdarı Rüstəm bəy, İran tərbiyəsinin tərəfdarı Mirzə Məhəmmədəli, İstanbulda ədəbiyyat dərsi almış, Osmanlı tərbiyəsinin tərəfdarı Səməd Vahid haqlı olaraq tənqid olunur. Rüstəm bəyin, Mirzə Məhəmmədəlinin, Səməd Vahidin geyimi, davranışı da yad və yabançıdır. Onların ən böyük günahı analarının öyrətdiyi dilə, tərbiyəyə, mədəniyyətə ögey münasibət bəsləmələridir. Odur ki, Cəlil Məmmədquluzadə Gülbaharın dili ilə deyir: “Yer, göy, aylar və ulduzlar göylərdə seyr edib gözə-gözə genə əvvəl-axır günün başına dolanırlar; çünki bunlar hamısı qədim əzəldə gündən qopub ayrılmış parçalardır.

Mən etiqad edirəm ki, mənim də qardaşlarım dünyada hər yanı

gəzib dolansalar, genə əvvəl-axır anaları Zəhranın (əlini anasına tərəf tutur) ətrafında gərək dolanalar; çünki ay və ulduz şəmsin parçaları olan kimi, bunlar da analarının ayı və ulduzlarıdır. Vay o kəsin halına ki, təbiətin həmin qanununu pozmaq istəyə! Onun insafı və vicdanı ona müdamülhəyat əziyyət edəcək, nə qədər canında nəfəs var, peşman olacaq”.(2) Bu, mənə elə gəlir ki, yad, yabançı tərbiyənin təbliğatçılarına qarşı ən tutarlı cavabdır. Dükən və bazarları, küçə və meydanları “bəzəyən” yad, yabançı reklamlara, “super market”lərə, “mini market”lərə qarşı hələ 1910-cu ildə Cəlil Məmməd-quluzadənin qaldırdığı kəskin etirazdır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan dili cılalanmış dildir. Bu dilin lüğət tərkibi, qrammatik quruluşu yad təsirlərə qarşı, süni təsirlərə qarşı (əgər belə demək olarsa) müqavimətlidir. Yenə də şair Oqtay Rzanın dilimiz barəsində yazdığı misralar yerinə düşür.(3)

*Bir bulaqdır – çirkab, ləkə götürməz o,
Çilçıraqdır – ziyasını itirməz o;
Yaşıl bağıdır – tikan, qanqal bitirməz o.
Nitqim, nidam, həzin sədam, zilim
mənim,
Azərbaycan türkcəsidir dilim mənim!
Rübabdırsa – qırılmayan min simi var,
Kitabdırsa – möcüzəsi, tilsimi var;
Nə qədər ki, Həsənoğlu, Nəsimi var –
Ola bilməz yad nəfəsə meylim mənim,
Azərbaycan türkcəsidir dilim mənim!*

Ana dilimizin orfoepiya, orfoqrafiya qaydalarına və nitq mədəniyyəti məsələlərinə tələb olunan səviyyədə riayət olunmur. Özəl radio və televiziya kanallarında çalışan aparıcıların bir çoxlarının nitqində intonasiya, fasilə, düzgün tələffüz və onlara verilən tələblər yerinə yetirilmir. Bəzən aparıcılar o qədər iti sürətlə danışirlar ki,

dinləyicilər onların dediklərini izləyə bilmir. Bu cür danışiq tərz i ltisaqi quruluşlu Azərbaycan dilini inkorporlaşan dillərin morfoloji quruluşuna bənzər edir. Əgər Azərbaycan dilini bilməyən hər hansı bir dilçi iti sürətlə danışan aparıcıların nitqini izləyərsə, onda ana dilimizin morfoloji quruluşunun inkorporlaşan olduğunu yəqin edərlər. Halbuki Azərbaycan dili sabit morfoloji quruluşa malikdir. İltisaqi quruluş da bu cür sabit morfoloji quruluşun tələbləri əsasında formalaşmışdır. Onu da qeyd etmək ki, iti sürətlə danışan aparıcıların nitqini başa düşmək üçün dərin təfəkkürə, səlis məntiqə, analitik düşüncə tərzinə malik olmaq da kifayət etmir. Çünki onlar məntiqin tələblərinə, analitik düşüncənin qaydalarına da riayət etmirlər. Hələ onu da əlavə etmək ki, iti sürətlə danışan aparıcılar heç mənasını özlərinin də başa düşmədiyi yad sözlərlə dilimizi ağırlaşdırırlar. Bu cür aparıcıların verilişlərini dinlədikdə əsəbiləşməmək olmur. Bunlarla müqayisədə istər-istəməz Azərbaycan televiziyası və radiosunun hazırladığı proqramların yüksək səviyyədə olması etiraf edilməlidir (düzdür, onlar da qüsurlardan xali deyil). Bu proqramlarda Azərbaycan dilinin şirinliyini, bədiiliyini, daxili gücünü bir daha hiss edirik. Açıq qeyd edirəm ki, Azərbaycan radiosunun “Xalq yaradıcılığı” redaksiyasının hazırladığı verilişlər (“Bulaq”, “Gündoğandan günbatana”, “Xeyrə qənşər”, “Yerin-yurdun adını andım”, “İlmə”, “Şirvan şikəstəsi”, “İpək yolu”, “Ustad nəfəsi”, “Dəstan saatı” və s.) dinləyicilərə istirahət bəxş edir. Azərbaycan televiziyasında və radiosunda bu qəbildən olan çoxlu verilişlər vardır ki, onlar təkə mövzu dairəsi baxımından deyil, həm də ana dilimizin bütün imkanlarını üzə çıxararaq ona sevgi yaratmaq istiqamətində əvəzsiz rol oynayırlar. Mənə elə gəlir ki, özəl televiziya və radio kanalları Azərbaycan televiziyası və radiosunun təcrübəsindən, yaratdığı ənənədən faydalansalar, ana dilimizin keşiyində dayanmaq baxımından da müəyyən irəliləyişlər əldə edə bilərlər.

Bəzən aparıcılar o qədər qəliz və dolaşiq danışır ki, sistem, ardıcılıq, fikrin tam olması yaddan çıxır. Belə olanda Ü.Hacıbəyovun

“O olmasın, bu olsun” əsərindən bəzi məqamlar yada düşür. Rza bəy qəzetçi olmasına baxmayaraq qəliz bir dildə danışaraq özünü bilikli göstərməyə çalışır. Əslində isə o, bununla dili korlayır, qəlizləşdirir, ətrafdakıları qıcıqlandırır. Gəlin, Rza bəyin nitqinə fikir verək: “Əfəndilər, müsaidənizlə bir qaç kəlmə söz ifadəsinə əşəddi ehtiyacım vardır (heç kəs dinməyir). Əfəndilərim, sükut eyliyorsunuz, əcəba, müsaidə vermiyorsunuz! (Yenə heç kəs dinmir). Əfəndilər, bir də cavab verməyəcək olsanız, bu mübhəm sükutinizi kəndim üçün böyük bir həqarət ədd edəcəyəm. Bəkləyürəm, əfəndilərim! (Yenə heç kəs dinməyir). Rüstəm bəy, bəndənizi təhqir etmək fikriniz var idisə, nə üçün bunu xanənizdə icra edirsiniz, bunu başqa bir yerdə əza etmək qabil deyildimi?”. (4) Qəzetçi Rza bəyin bu dolaşiq nitqinə Məşədi İbad olduqca səlis və yerində, məqamında olan münasibət bildirir: “Axı, o qədər qəliz danışsən ki, bilmək olmur ki, nə deyirsən. Mənim özüm “Tarixi-Nadir” kitabını yarisına qədər oxumuşam, amma sən dilini anlamıram. Bu bisavadlar neyləsin?”. (5) Görəsən, Məşədi İbadla qəzetçi Rzanın və intelligent Həsənin fərqi nədədir? Ən başlıca fərq ondadır ki, Məşədi İbad xalis müsəlmandır, belə demək olarsa, milli adamdır. Ancaq qəzetçi Rza bəy və intelligent Həsən ana dilimizi qəliz, dolaşiq, yad ifadələrlə korlayan “ziyalı”larımızdır. Əgər Məşədi İbadın günahı 50 yaşında olmasına baxmayaraq Gülnazı almaq istəydirsə, (bunu da günah hesab etmək olarsa) bununla müqayisədə qəzetçi Rza bəyin və intelligent Həsənin günahı daha böyükdür. Onlar Məşədi İbaddan fərqli olaraq öz şəxsi istəklərinə nail olmaqla yanaşı, həm də ana dilimizi korlayırlar. Beləliklə, özünü qəzetçi və intelligent hesab edənlərin günahı bisavatlardan qat-qat böyükdür. Yeri gələndə Məşədi İbadın günahından keçmək olar, ancaq qəzetçi Rzaların, intelligent Həsənlərin günahlarını isə bağışlamaq mümkün deyildir. Bu mənada radioda, televiziya, qəzet və jurnallarda çalışan jurnalistlərin səhvlərinə göz yummaq olmaz.

Bəzən Azərbaycan dilinin qrammatik qayda-qanunlarına əməl

olunmur. Məsələn, “Milli siyasət məsələləri üzrə dövlət müşaviri” əvəzinə, “Dövlət milli siyasət məsələləri müşaviri” və “Qadın Məsələləri üzrə Dövlət Komitəsinin sədri” əvəzinə “Dövlət Qadın Məsələləri Komitəsinin sədri” işlətməyimiz daha düzgündür. Yaxud, “Dini məsələlər üzrə dövlət müşaviri” əvəzinə “Dövlətin dini məsələlər müşaviri” ifadəsi daha uyarlıdır. Bundan başqa, “Milli Məclisin deputatı” əvəzinə “Milli Məclisin üzvü” olmalıdır. Çünki Milli Məclis xalq tərəfindən seçilmiş deputatları birləşdirən qurumdur. Bu qurumun deputatı yox, üzvü, xalqın isə deputatı olur. Tarixən “Milli Məclis” ifadəsinin qarşılığı kimi “Parlament”, “Duma”, “Ali Sovet” sözləri də işlənmişdir. “Parlament”, “Duma”, “Ali Sovet”, “Milli Məclis” xalqın seçdiyi deputatları birləşdirən bir ali qurumdur. Məsələn, “parlament” fransız mənşəli “parl” sözündəndir və “söyləmək” mənasını bildirir. “Duma” rus dilində “fikir” mənasındadır. Xalqın seçdiyi deputatlar “Parlament”, “Duma”, “Ali Sovet”, “Milli Məclis” adlı ali qurumların üzvü kimi təmsil olunurlar. Bu qurumun üzvləri isə təbii ki, xalqın deputatlarıdır.

Görünür ki, “Ali Sovetin deputatı” əvəzinə indi “Milli Məclisin deputatı” işlədirik. Halbuki xalqın seçdiyi deputatlar Ali Sovetin də, Milli Məclisin də üzvü olurlar. Əgər deputatlar bu qurumların deputatı olurlarsa, bəs onda xalqın nəyi olurlar? Həm Milli Məclisin, həm də xalqın deputatı olmaq məntiqi cəhətdən də düzgün deyildir. Xalqın deputatı, Milli Məclisin üzvü olmaq məntiqi cəhətdən daha düzgündür.

Azərbaycan dilində danışan hər bir insan nitq mədəniyyətinə diqqət yetirməlidir. Bunun üçün nitqin mədəni olması əsas şərtlərdən biridir. Təəssüf ki, nitqin mədəniliyi hər zaman hiss olunmur. Məsələn, televiziya verilişlərinin birində belə müraciətin şahidi oluruq: “Əks cinsin nümayəndələri”. Aparıcının müsaibəsi qadın olduğuna görə o, kişilərə müraciəti bu cür ünvanlamaqla tamaşaçıda gülüş yaratmaqla yanaşı, nitq etiketini də pozur. Halbuki nitq etiketlərindən düzgün istifadə etmək hamının borcudur.

Dilimizin morfoloji normalarına uyğun gəlməyən dil faktları da az deyil. Məsələn, saymazlıq əvəzinə saymamazlıq, çatışmazlıq əvəzinə çatışmamazlıq işlənir ki, bu da dilimizin morfoloji normasına uyğun deyildir.

Dilimizdə bəzi sözlər məqamında, yerində işlənmiş və bu da aid olduğu hadisənin mahiyyətini düzgün ifadə edə bilmir. Məsələn, “canlı” sözü birbaşa yayımlanan verilişlər üçün işlənir. Bu cür verilişlər üçün “canlı” sözü əvəzinə “birbaşa” işlətmək daha düzgün olardı. Ona görə ki, canlı verilişdə tərəflər (danışan tərəf, dinləyən tərəf, tamaşaçı) canlı ünsiyyətə girməlidir. Tərəflər üz-üzə, göz-gözə dayanmalıdırlar və bir-birinə fikirlərini, mövqelərini, istək və arzularını canlı şəkildə bildirmək imkanında olmalıdırlar. Ancaq canlı kimi təqdim olunan verilişlər bu imkandan məhrumdur. Ona görə də “canlı” əvəzinə “birbaşa” işlətmək daha düzgün və dəqiqdir. Nəzərə alsaq ki, “canlı” sözünün “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndəki mənaları (6): diri, sağ, yaşayan (canlı orqanizm, canlı hüceyrə); canlılar və bitkilər aləminə mənsub olan; orqanik, üzvi (canlı təbiət, canlı aləm); iri, yekə, zorba, möhkəm, qüvvətli (kabab qanlı, igid canlı – atalar sözü); məcazi mənada fəal, qızgın, coşğun, işgüzar (canlı söhbət, canlı baxış, canlı sifət); güclü, parlaq (canlı üslub); diribaş, hərəkətli, diri, çevik, qıvraq (canlı uşaq) “canlı” verilişin ifadə tutumuna uyğun gəlmir. Yəni, “canlı” verilişin qarşısına qoyulan tələblər “canlı” sözünün mənalarına da uyarlı deyildir.

Yerində, məqamında düzgün işlənməyən başqa bir misala diqqət yetirək: vurğulamaq sözü. Son zamanlar şifahi nitqdə və yazıda genbol işlənir. Məsələn, orda da birinci vurğuladı; həmin fikri vurğuladı və s. Yaxşı olar ki, vurğulamaq əvəzinə demək, söyləmək sözlərini işlədək. Vurğu sözündən yaranmış vurğulamaq sözü vurğu sözü ilə mənə əlaqəsini itirmir. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə vurğu sözünün mənaları belədir: (7) vuruş, zərbə; iflic, beyinə qan vurma; məcazi mənada; afət, bəla; kəlmədə müəyyən səsin (saitin) ucalması və bunun üçün o səsin və ya hərfin üzərinə qoyulan işarə. Bu mə-

nalar isə vurğulamaq sözünün işlənməsinə əsas vermir. Vurğulamaq əvəzinə demək, söyləmək sözlərini işlətmək daha düzgündür.

Azərbaycan dili yad təsirlərə, eləcə də daxilində baş verən qeyri-normal hallara qarşı müqavimətlidir.

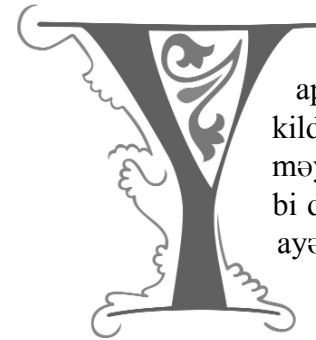
Qaynaqlar

* *Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin fərmanı.*

1. Türk dövlətləri tarixi. Ankara, 1983.
2. Cəlil Məmmədquluzadə. Əsərləri. II cild, Bakı, 1984, səh.99-100.
3. Oqtay Rza. Seçilmiş sətirlerim. Bakı, 2001, səh.180.
4. Üzeyir Hacıbəyov. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1985, səh.546.
5. Yenə orada. səh. 547.
6. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. IV cild, Bakı, 1987, səh.464-465.
7. Yenə orada. I cild, Bakı, 1997, səh.198.

Dirçəliş - XXI əsr, 2001, № 12 (46), s. 107-115.

DİLİMİZ DİRİLİYİMİZDİR

aponiyanın səfiri Azərbaycan dilində sərbəst şəkildə danışır. Fikir və düşüncəsini səlis ifadə etməyi bacarır. Özü də sadəcə olaraq danışmır, ədəbi dilimizin normalarına və qayda-qanunlarına riayət edir. Əlbəttə, Yaponiya səfirinin Azərbaycan dilindəki nitqi insanda sevinc, xoş əhval-ruhiyyə yaradır. Görəsən, Azərbaycan dilini – öz doğma dilini bilməyənlər başqa millətlərin

Azərbaycan dilində danışmasını görəndə hansı hissi keçirirlər?! Mə-nəvi baxımdan, vətəndaşlıq mövqeyindən öz biganəliklərini, ana dilinə ögey münasibətlərini, mənsub olduqları millətin milli varlığına laqeyidliklərini necə qəbul edirlər?! Görəsən, öz doğma dilini bilməyənlər Azərbaycan adlı məmləkətin çörəyini yeyəndə, suyunu içəndə, havasını udanda hansı hissləri keçirirlər?! Heç olmazsa, doğma Azərbaycan dilini bilməyənləri xəcalət təri basırmı?! Heç olmazsa, doğma Azərbaycan dilindən utanırlarmı?! Bu qəbildən olan “vətəndaşlar” özlərini hansı üzlə Azərbaycanlı adlandırı, Azərbaycan adlı məmləkətin pasportunu – şəxsiyyət vəsiqəsini gəzdirirlər?! Ömürləri

boyu başqa dillərdə danışanlar, fikirlərini yad dillərdə ifadə edənlər Azərbaycan xalqının oğlu, qızı ola bilərlərmi?! Ana dilində əməlli-başlı danışa bilməyənlər hansı millətin övladıdır?! Milli mənsubluğunu təkcə adında, soyadında gəzdirmək yarımçıqlıq əlamətidir. Millətə mənsubluğun, dövlətə sədaqətin ən ümdə göstəricilərindən biri də millətin, dövlətin dilini bilməkdir. Təkcə bilmək azdır. Bildiklərində özünü, düşüncəsini, arzu və istəyini, ən başlıcası isə millətə, dövlətə xidmətini necə tapırsan?! Bax, budur insan-vətəndaş fəaliyyətinin əsas qayəsi. Özünü, düşüncəsini, arzu və istəyini öz milli dilində ifadə etməyənlərin millətə mənsubluğu, dövlətə sədaqəti şübhəli olduğu qədər də onlara qarşı inamsızlıq yaradır.

Bir də görürsən ki, Azərbaycanın tanınmış elm, mədəniyyət, incəsənət xadimləri rus dilində danışır, bu dildə müsahibələr verirlər. Sual olunur: niyə öz doğma dilində danışmırsan, öz doğma ana dilində müsahibə vermirsən? Axı doğma dilində danışmayanlar manqurt, öz anasının danışdığı dili bilməyənlər isə “qınından çıxıb qınını bəyənməyənlər”dir. Başqa nə ad vermək olar bu cür adamlara?! Bu cür adamlar hansı yad dildə danışdıqlarsa, həmin dilin, xalqın, millətin ideoloqu olurlar. Halbuki bu gün Azərbaycan dilinin, mədəniyyətinin, ədəbiyyatının təbliğatçısı olmağa ehtiyac daha böyükdür. Təəsüflər olsun ki, dil öyrənənlər bu incə məqamlara fikir vermədən yad, yabançı xalqların ideoloqlarına çevrilirlər.

Doğma ana dilində danışmağı və dinləməyi bacarmırlar. Anamızın, millətimizin, dövlətimizin dilində danışmayanlar öz soylarından, köklərindən ayrı düşdüləri üçün lal və kar olurlar. Onlar doğma millətləri içərisində yaşaya-yasaya özlərini lal və kar kimi aparırlar. Anadan lal və kar doğulmayan bu soydaşlarımız doğma dilə biganəliyin nəticəsində lal və karlığı sonradan qazanırlar. “Qabusnamə”də maraqlı bir yer var: “Əgər uşağı anasından ayırıb zirzəmiyə salsalar, orada süd verib böyütsələr, anası və dayəsi onunla danışmasalar, ona nəvaziş etməsələr, o, heç kəsin səsinə eşitməsə, böyüdükdə lal olar, lakin belə adam uzun müddət eşidib öyrəndikdən sonra yenə dilə gəlib

danışar. Başqa bir sübut: anadan kar doğulan lal olar. Görmürsənmi, lalların hamısı kardırlar?” (Bax, Qabusnamə. Bakı, 1989, s.52).

Doğma ana dilini bilməyənlər görmürlərmi ki, zaman belə deyir: ana dilini öyrənmək, öyrəndikdən sonra danışmaq, danışmaqla bərabər yaşatmaq lazımdır.

Yad dillərin öyrədilməsi metodikası bir yana qalsın, bu işin nəticəsinin səviyyəsi o qədər də xoşagələndir deyildir. Əksər vaxtlar yad dilləri öyrənənlər öyrəndikləri dildə müstəqil danışmaq, oxumaq, yazmaq vərdişlərinə yiyələnmə bilmirlər. Ya da bu vərdişlərə yiyələnmənlər öz doğma dillərini yadırgayırlar. Yalnız öyrəndikləri yad dillərdə yazır, oxuyur və danışır. Hər iki halda nəticə olduqca zərərli və qüsurludur. Ən çox narahat doğuran isə öz doğma dilini unudub yad dildə danışmaqdır. Bu real vəziyyət az qala ənənə halını alıbdir. Yad dilləri öyrənmək prosesində belə bir ənənənin davamçıları indi də az deyildir. Çox maraqlıdır ki, son zamanlar öz doğma dilində danışmağı bacarmayanların bir qismi müğənni kimi təqdim olunur və “ulduz” titulu qazanırlar. Onlara “ulduz” titulu verənlərin özləri də doğma ana dilimizi yaxşı bilmir, yad dillərdə danışmağı dəb halına salırlar. Atalar yaxşı deyibdir: “Axsaq atın kor nalbəndi olar”. Bu cür soydaşlarımız sənəti və sənətkarı hörmətdən salırlar. Bilərəkdən ya bilməyərəkdən belə bir təbliğat işi aparırlar ki, guya öz doğma ana dilini yaxşı bilməyənlər sənətkar ola bilərlər və “ulduz” adını da qazanırlar. Halbuki bu mövqedə duranlar yanlış düşüncələrini cəmiyyətə sırmağa çalışırlar. Son dövrlərdə estrada “ulduz”u kimi təqdim olunanların bir çoxu ədəbi dilimizin tələblərinə uyğun danışmağı bacarmırlar. Ancaq buna baxmayaraq onlar hətta Azərbaycan dilində mahnı oxuyurlar və məhz özləri özlərinə “ulduz” titulu verirlər. Bəlkə onlar doğurdan da “ulduz”durlar. Nəzərə alsaq ki, ulduzlar qaranlıqda çıxır və onların sayı-hesabı da yoxdur. Elə ki, günəş doğur, onda ulduzlar yox olur. Günəş batanda isə göyün üzündə sayırırlar. Sənətdə peyda olan “ulduz”lar da qaranlıq aşıqları kimi günəşdən gizlənilirlər. İstedadlı sənətkarlarımızın sənət işığının istisindən qaçaraq özlərini

yerdəki yarasalara yox, göydəki ulduzlara bənzədirlər.

Müqəddəs kitabların birində yazılır ki, göydəki ulduzların sayı yerdəki qum dənələrinin sayı qədərdir. Və qiyamət günündə günəş batacaq, ulduzlar isə yerə töküləcəkdir. Görəsən, sənətdəki “ulduzlar”ın yerə enməsi nə vaxt başlayacaqdır?! Axı “ulduzlar”ın sayı artıb-dır; ana dilində sərbəst danışa bilməyən “ulduzlar”, oxuduqları mahnıların məzmununu dərindən mənimsəməyən “ulduzlar”, mahnılardakı sözlərin daşdığı məna yükünü anlamayan “ulduzlar”, ən nəhayət, özünə sənət tapa bilməyib müğənni olan “ulduzlar”.

Doğrudan da, danışan şəxs dediyi, işlətdiyi sözün mənasını dərin-dən anlamalıdır. Əgər dediyin, işlətdiyin sözün mənasını anlamırsansa, onda onu kortəbii olaraq əzbərləyir, təqlid edirsən. Bu isə təbii ki, dili və dildəki sözləri duymaq deyildir. “Qabusnamə”də belə bir dolğun fikir var: “Əgər dediyin sözü anlamasan, sənətlə tutuğunun nə fərqi var? O da söz deyə bilir, lakin söz anlayan deyil. Söz anlayan ona deyərlər ki, onun da sözünü başqaları anlasın, belələri ağıllı adamlar hesab edilir, əks halda insan deyil, heyvan zümrəsindən sayırlar. Sözü böyük hesab et, söz göydən enmişdir, onun qədrini bil, yerində deyilməli sözü saxlama, de, lakin yersiz danışmaqla da onu qiymətdən salma ki, hikmətə zülm etmiş olmayasan!” (Bax, Qabusnamə. Bakı, 1989, s.49).

İnsanın dili olduğu kimi musiqinin də dili var. Hətta musiqi alətlərinin də dili var. Məzmunşüar dili olan musiqi insanın zövqünü oxşaya bilməz. Görək musiqi alətində ifa edən sənətkar da istedadlı olsun. İstedadlı sənətkar və dərin məzmunlu musiqi dili sevdilir. Məsələn, məşhur gitara ustası Nizami Mirzəyev məzmunlu musiqini elə ifa edir ki, onun sənətkarlığı qarşısında insan heyran qalır. Xüsusilə, “Dalğalar” mahnısı onun gitarasında nə qədər təbii, səmimi, doğma, ecazkar və təsirli səslənir. Deməli, sənətkar istedadlı, musiqi məzmunlu olanda, ifa da cazibədar olur. Nəticədə ana dilimiz sevilir. Bu da təbii ki, dilə praktik məhəbbət yaradır.

Azərbaycan dilini dərindən bilməyən Azərbaycan vətəndaşının

heç birinin müğənni, jurnalist, rəssam, həkim, alim... olmağa haqqı yoxdur. Bu qəbildən olan vətəndaşlarımızın doğma ana dilini heç olmazsa, indi öyrənməsi ziyanın yarısından qayıtmaq qədər xeyirlidir. Bununla onlar heç olmazsa, doğma ana dili qarşısında günahlarını azaltmaqla yanaşı, soya, kökə, milli varlığa sədaqətlərini bərpa etmiş olarlar. Dünyada mövcud olanların hamısı yurduna, yuvasına, kökünə bağlıdır. Fikir verin: adi bir yarpaq ağacın budağına, budaq gövdəyə, gövdə isə kökə bərkiiyir. Hətta yarpaq qopub yerə düşəndə budaqdan ayrılmaq istəmir. Bu prosesi izləyən adam görür ki, yarpaq budaqdan yerə düşməmək uğrunda son ana qədər mübarizə aparır. Ona görə də yarpaq budaqdan qoparkən sanki yaşamaq üçün hava zərrəcikləri ilə mübarizəyə girir. Az qala yarpaq hava zərrəcikləri ilə mübarizə zamanı yerə düşmək istəmir. Son ana qədər qopduğu budağa qayıtmaq uğrunda mübarizədə çarpışır. Nəhayət, böyük müqavimətə tab gətirməyərək yerə düşür. Bu hadisədə yarpağın yaşamaq istəyi, budağa bağlılığı olduqca inandırıcı görünür. Sual olunur: görəsən, doğma ana dilini bilməyənlər nə üçün kökündən, soyundan, milli varlığından belə asanlıqla uzaq düşürlər?! Nə üçün soyunu, kökünü, milli varlığını qorumaq üçün heç yarpaq qədər də mübarizə aparmaq, müqavimət göstərmək istəyində olurlar?!

Axı başqa xalqların, millətlərin övladları doğma ana dillərini sevir-lər. Doğma ana dillərində danışmaqdan qürur hissi duyurlar. Hətta başqalarının da onların dilində danışmasına rəğbətlə yanaşırlar. Azərbaycan dili Azərbaycan Respublikasının dövlət dilidir. Azərbaycan Respublikasının ərazisində Azərbaycan dilinin hüquqi statusu var. Əgər Azərbaycan ərazisində yad, yabançı dillərdə reklamlar, elanlar gedirsə, bu, Azərbaycan dilinin hüquqi statusunu pozmaqdır. Praktiki olaraq bunu həyata keçirənlər isə məsuliyyət daşıyırlar. Bundan başqa, Azərbaycanda olan bütün səfirliklər, daimi nümayəndəliklər Azərbaycan dilinin hüquqi statusunu, Konstitusiyamızın 21-ci maddəsini qorumağa borcludurlar. Belə ki, Azərbaycanda olan səfirliklərin, daimi nümayəndəliklərin adı mütləq Azərbaycan dilində yazılmalıdır.

Belə olmaq Azərbaycan dilinə və dövlətimizə olan ehtiramın bir göstəricisidir. Son vaxtlar bu hörmət və ehtiramı respublikamızdakı səfirlərin müxtəlif tədbirlərdə Azərbaycan dilində danışmaları təsdiq edir. Düzdür, onlar sərbəst danışmağı bacarmasalar da (bəziləri isə sərbəst danışır), hər halda Azərbaycan dilində bir neçə cümlə ilə fikirlərini bildirməyə səy göstərirlər. Bu da dövlətimizə və dilimizə olan məhəbbətin gündən-günə artdığını nümayiş etdirir.

Doğma ana dilində danışanın dilə bağlılığından, məhəbbətindən, dili duymağından hiss etmək olur ki, dil güclü bir silahdır. Bu silah bəzən adamı ağladır, bəzən güldürür, bəzən isə düşünüb-daşınmaq hisslərini aşlayır. Dilin bütün incəliklərini dərinlən duyanların dili də ifadə etdiyi fikirlər də təsirli olur. Bu mənada Azərbaycan Dövlət Milli Dram Teatrının aktyoru Məzahir Cəlilovun Cəfər Cabbarlının “Ana” şeirini ifa edərkən dinləyicilərin hisslərinin, duyğularının coşması, gözlərinin yaşarması səhnəsi yadıma düşür. Xüsusilə, bu aktyor “Ana” şeiri ilə dinləyicisini, tamaşaçısını ana dilimizin qüdrətilə ovsunlayır. Şeirin aşağıdakı misralarını ifa etdikdə isə dinləyici, tamaşaçı ana dilimizin təsiri altına düşərək özünü unudur.

*Ana! Ana!.. O adın qarşısında bir qultək
Həmişə səcdədə olmaq mənə fəxarətdir;
Onun əliylə bəla bəhrinə yuvarlansam,
Yenə xəyal edərəm, bəzmi-istirahətdir.*

*Əs, ey külək, bağır, ey bəhri-biaman, ləpələn!
Atıl cahana sən, ey ildırım, alış, parla!
Gurulda, taqi-səmavi, gurulda, çatla, dağıl!
Sən, ey günəş, yağışın yağdır, ey bulud, ağla!*

*Bunlar mənə əsər eylərmə? Mütləqə yox! Yox!
Fəqət ana! O müqəddəs adın qabağında.
O pak bağına bassın məni, desin laylay,*

Təbəssüm oynadaraq titrəyən dodağında.

*Bütün vücudum əsər, ruhum eylər pərvaz,
Uçar səmələrə o aləmi-xəyalətdə.
Yatar, ölər bədənəm, nitqdən düşər bir söz:
- Ana... Ana... Sənə mən rahibəm itaətdə!..*

Dilin böyüyü, kiçiyi yox, nüfuzu olur. Hər bir dilin nüfuzlu olmasını o dildə danışan vətəndaşın dilə doğma və ögey münasibəti tənzim edir. Bundan başqa, dövlətin dilə olan doğma münasibəti də dilin nüfuzu üçün əsas şərtlərdəndir. Azərbaycan dövlətinin bu istiqamətdə atdığı addımlar olduqca əhəmiyyətlidir.

Nüfuzlu dövlətin dili də nüfuzludur. Bu gün ingilis, fransız, alman və digər dillərin nüfuzu bu realılıqla bağlıdır. Ancaq bu reallığın nə qədər uzun olacağı həmin xalqların dövlətlərinin tarixi taleyinin ixtiyarındadır. Tarixi talelər belədir ki, bəzən ən böyük imperiyalar dağıldıqdan sonra onun dili də yox olub, ya da dilin əvvəlki nüfuzu itibdir. Məsələn, rus dili belə bir taleni yaşamış dildir. Keçmiş Sovetlər İttifaqında rus dili vahid ünsiyyət dili kimi nüfuzlu olub. Sovetlər İttifaqı dağıldıqdan sonra rus dilinin nüfuzu azalıbdır və bu da təbiidir. Bəzən isə ən qədim və nüfuzlu xalqların dilləri ölü dilə çevrilib. Məhz şumer, akkat, xurrit, elam, latın və s. dillər belə dillərdəndir.

Dilin nüfuzlu olmasında mətbuatın da rolu böyükdür. Əgər mətbuat Azərbaycan ədəbi dilinin norma və tələblərinə cavab verirsə, onda dilimizin gücünü, potensial və ifadə imkanlarını tam şəkildə üzə çıxarır. Belə bir səviyyədə olan mətbuatın sözü kəsərli, mövqeyi nüfuzlu, xidməti isə əvəzsizdir. Çox sevindirici bir haldır ki, Azərbaycan dilində xarici ölkələrdə – Rusiyada, Ukraynada, İranda, İsveçdə və digər yerlərdə mətbuat orqanları vardır. Bunlar adi bir iş deyil, həmin ölkələrdə Azərbaycan xalqının və dilinin təbliği, ədəbiyyatımızın, mədəniyyətimizin yad ölkələrdə ayaq açıb yeriməsidir. Yad ölkələrdə Azərbaycan dilinin işləkliyi həddən artıq sevinc doğuran bir işdir.

Bəli, bu, dillər içərisində Azərbaycan dilinin nüfuzudur.

Azərbaycan dilinin imkanları: daxili potensial gücü, səlisliyi, qayda-qanunları, bədiiyi, həyatiliyi, dünyəviliyi, özünəməxsusluğu, musiqililiyi, səmimiliyi və doğmalılığı mətbuatda çap olunan məqalələrin mövzusunda başlamış ta məzmununa qədər özünü izləməlidir. Lakin bəzən Azərbaycan mətbuatı dilmizin keyfiyyətlərini üzə çıxarmaq imkanlarından istifadə edə bilmir. Ən təəssüf doğuran məsələlərdən biri odur ki, çap olunan məqalələrin bir çoxu indiki nəslin gələcək nəsillə qarşısında məsuliyyətini artırır. Özü də sadəcə olaraq məsuliyyəti yox, danlaq altında qalan məsuliyyəti. Sual oluna bilər ki, həmin məsuliyyət nədən ibarətdir?! Məsuliyyət məsuliyyətsiz jurnalistlərin məqalələrindən ibarətdir. Bəzən Azərbaycan xalqının övladları barəsində məsuliyyətsiz, bisavad yazılar çap olunur. Az qala bütün qabiliyyətli insanlar böhtan dolu yazılarla tənqid hədəfinə çevrilir. Nəzərə almaq lazımdır ki, 50, 100, 150... ildən sonra həmin məqalələri gələcək nəsillər oxuyanda ata-baba barədə hansı fikirdə olacaqlar?! Yəqin ki, düşüncəklər ki, ata-babalarımız pis əməl sahibi olublar. Halbuki bu yazıların əksəriyyətinin qərəzliliyi, qeyri-obyektivliyi, faktlara söykənmədiyi heç kəsin ağlına gəlməyəcəkdir. Görəsən, bunu “burnunun ucundan uzağı görməyən” mətbuat düşünürmü?! Yerli-yersiz cəmiyyətimizin müəllimini, həkimini, alimini, nazirini, daha nə bilim kimləri tənqid atəsinə tutanlar heç bunun gələcəkdəki nəticəsini fikirləşirlərmi?! Məni qınamasınlar, heç, bəlkə də, ağllarına da gəlmir ki, gələcək nəsillər öz ata-babalarını düşmən gözündə görəcəklər. Və gələcək nəsillər hamısı bir ağızla deyəcəkdir ki, bizim ata-babalarımız belə olubsa, onda onları bağışlamaq olmaz. Hələ, bəlkə də, onlar ata-babalarından imtina edəcəklər. Ağllarına gəlməyəcəkdir ki, qərəzli yazılara tənqidi yanaşırlar. Onda tanınmış ədəbiyyatşünas-tənqidçinin “tənqidin özünə də tənqidi yanaşmaq lazımdır” fikri özünü doğrultmayacaq. Hər halda bunların hamısı gələcək tarixin ixtiyarında olacaq. Bugünkü tarix isə bunları adi həqiqət güzgüsündə, bəzən də qərəzli qələm sahiblərinin vicdanının güzgüsündə görməklə kifayətlənir.

yətlənir.

Bəzən Azərbaycan mətbuatında çap olunan yazılarda qərəzli tənqid, söyüş, təhqir dolu ifadələr oxucuda ikrah doğurmaya bilmir. Ən azı ona görə ki, Azərbaycan dilinin təbiəti vulqarlığa uyuşmur. Mənə elə gəlir ki, yazı müəllifləri Azərbaycan dilinin ifadə imkanlarının genişliyini, zənginliyini praktik olaraq nümayiş etdirməlidirlər. Belə bir mövqedə olmaq dilimizin hər bir oxucu tərəfindən sevilməsinə gətirib çıxara bilər. Təbii ki, ədəbi danışmaq və ədəbi yazmaq dilə sevgi yaratmaqda mühüm amillərdəndir. Bu mənada dilimizə sevgi yaranların – Nizaminin, Füzulinin, Xətəinin, Cəlilin, Sabirin, Vurğunun, Müşviqin, bir sözlə, şair və yazıçılarımızın dil mədəniyyətinə sadıq olmalıyıq. Mətbuat unutmamalıdır ki, onun ən müqəddəs işlərindən biri də dilimizə məhəbbət, sevgi yaratmaqdır. Dilə olan sevgini, məhəbbəti yaradan məhz insandır. İnsan elə danışa bilər ki, onun dilinin şirinliyi hamını valeh edər. Həm də elə danışar ki, hamıda ikrah hissi oyadar. Təsəffü deyil ki, dil barəsində məşhur bir hekayə mövcuddur. Hekayənin məzmunu belədir: Qədim Yunanıstanın təmsilçisi Ezop filosof Ksanfin köləsi olmuşdur. Bir gün Ksanf dostlarını qonaq çağırır. O, Ezopa əmr edir ki, ən yaxşı şeydən nahar xörəyi bişirsin. Ezop ancaq dil xörəklərini bişirir. Buna təəccüblənən Ksanf Ezopdan dil xörəklərini bişirməsinin səbəbini soruşur. Ezop isə ona belə cavab verir: “Sən əmr etmişdin ki, ən yaxşı şeydən xörək hazırlayım. Dünyada dildən yaxşı nə ola bilər? Dilin köməyi ilə şəhərlər salınır, xalqın mədəniyyəti inkişaf edir. Dilin köməyi ilə biz biliklərə yiyələnirik. İnsanlar fikirlərini bir-birinə dil vasitəsi ilə başa salırlar. Onlar müxtəlif məsələləri həll etməkdə, bir-birindən hal-əhval tutmaqda, birisindən xahiş etməkdə, xahişləri yerinə yetirməkdə, bir çoxlarının işini tərifləməkdə, öz sevinc və arzularını ifadə etməkdə və s. dilin köməyindən istifadə edirlər”. Ezopun bu fikri Ksanfin də, onun qonaqlarının da xoşuna gəlir.

Bir neçə gündən sonra Ksanf yenə də öz dostlarını qonaq çağırır. O, Ezopa tapşırır ki, ən pis şeylərdən xörək hazırlasın. Ezop yenə də

bazardan dil alır və dildən xörəklər bişirir. Nahar vaxtı süfrəyə dil xörəkləri gətirilərkən hamı Ezopa təəccüblə baxır. Ezop isə Ksanfa deyir: “Sən mənə tapşırırdın ki, nahar üçün ən pis şeydən xörək hazırlayım. Dünyada dildən də pis şey varmı? Dil bəzilərinə peşmançılıq gətirir. Bəzilərinə riyakarlığa, ikiüzlülüyə, yalan danışmağa, hiyləgərliyə yuvarlayır. Dil adamları bir-birinə düşmən edə bilir. O, hətta müharibələr törətməyə də səbəb olur. Məgər dildən pis ikinci bir şey tapırmı?”

Ezopun bu sözlərini eşidənlərin bəziləri məyus olurlar.

Bir çox jurnalistlər bəzən mətbuatda elə yazılar çap etdirirlər ki, həmin yazılar insanları üz-üzə qoyur, bir-birinə düşmən edir. Özü də insanları üz-üzə qoyan, bir-birinə düşmən edən yazılar Azərbaycan dilinin nüfuzunu aşağı salır. Çünki bu zaman yalan, hiylə, böhtan, qərəz motivləri dilimizin mənalı, məzmunlu təbiətini, incə cəhətlərini, ecəzkar qüdrətini üstələyir. Görəsən, ucuz söz arxasınca qaçanlar, hiylə, böhtan və qərəzli məşğul olanlar Azərbaycan dilindən utanırlarmı?! Rəsul Rza demişkən:

*Dili qiymətdən salar
Ucuz söz, hiylə, böhtan.
Elə saxla dilini,
Nə dil səndən utansın,
Nə sən dilindən utan.*

Dil gündəlik həyatımıza, məişətimizə xidmət edir, mötəbər tribunallardan səslənir. Vətəndaşlıq mövqeyi güclü olanlar məişətdə də, mötəbər tribunada da öz doğma dilinin nüfuzunu qorumağa çalışırlar. Məişətdə dilin nüfuzunun qorunması deyəndə, qocaman bir alimin – pedaqoqun maraqlı bir söhbəti yadıma düşür. Onun söylədiyinə görə, hadisə Bakı şəhərinin bazarlarının birində baş veribdir. Belə ki, bazarda bir gürcü mandarin satırmış. Gürcü ilə alver edənlərin böyük əksəriyyəti onunla rus dilində danışmış. Bazara daxil olan alim-pedaqoq

mandarin satanın zahiri görkəmindən onun gürcü olduğunu yəqin hesab edir. Bu qocaman pedaqoq-alim Gürcüstanda boya-başa çatdığı üçün gürcü dilində az-çox bilirmiş. Ona görə də mandarin satanla gürcü dilində danışır. Ona gürcü dilində salam verir, mandarin neçəyə satdığını soruşur və s. Söhbət gürcü dilində olduğuna görə, satıcı böyük fərəh hissi keçirir. Gürcü satıcısı hörmətli alim-pedaqoqa mandarinini pay verir. Nəhayət, alim-pedaqoqun dəvəti ilə onun qonağı olur. Onların hər ikisi həmişəlik dosta çevrilirlər. Fikir verin: onların arasındakı bu dostluğu gürcü dili yaradır. Başqa bir məqama fikir verin: adi bir satıcı qocaman bir alimlə, pedaqoqla dost olur. Burada ayrı bir məqam da var: adi bir gürcü mənşəli satıcı dilinə olan hörməti başa düşür, vətəndaşlıq mövqeyindən yanaşaraq gürcü dilindəki söhbətə doğma ana dilinin nüfuzu kimi baxır. Məhz bu hadisə olduqca səmimi, təbiidir, doğma dilinə ögey olanların hamısına örnək və nümunədir.

Mənə elə gəlir ki, dili sevmək üçün ziyalı olmaqdan əvvəl vətəndaş olmaq lazımdır. Vətəndaş isə satıcı da ola bilər, ziyalı da ola bilər. Təki o vətəndaş doğma dilini bir gürcü satıcısı qədər sevə bilsin.

Yeri gəlmişkən, gürcülərlə bağlı başqa bir hadisəni xatırlamalı oluram. Bu hadisəni də mənə həmin qocaman alim-pedaqoq danışmışdır. Qocaman alim-pedaqoqun dediyinə görə, 1980-ci illərdə Kutaisi şəhərindəki Pedaqoji İnstitutda elmi konfrans keçirilmiş. Konfransda iştirak etmiş qocaman alim-pedaqoq Pedaqoji İnstitutun rektoru Baladze ilə tanış olubdur. O, Baladzenin evində qonaq olub, geniş söhbətdən sonra məlum olub ki, Baladze Məhsəti türküdür. Onun soyadı əslində Balazadədir. Lakin Balazadə həddindən artıq gözəl bir gürcü qızı ilə evləndikdən sonra soyadını dəyişərək Baladze edibdir. Gürcü qızı onunla evlənməyə bir şərtlə razı olubdur ki, o, soyadını dəyişərək Baladze etsin. Gürcü qızına olan məhəbbətin yolunda Balazadə soyadını Baladze edərək gürcüləşmişdir. Baladze qocaman alim-pedaqoqa deyibdir ki, o, indi öz əməlinə xəcalət çəkir. İndi başa düşür ki, məhəbbətin gözü kor olur. Ancaq artıq gecdir, hər

şey arxada qalıbdır.

Görün, bir gürcü qızı dilinə, soyadına, milli varlığına nə qədər sadıqdır. Onu da görün ki, gürcü qızı məhəbbətin gücündən istifadə edərək Məhsəti türkünü – ziyalı bir Məhsəti türkünü necə gürcüləşdirdir. Bax, bu hadisənin özündə nə qədər dərinlik var. Deməli, həttə məhəbbət də dilə və millətə sadıq olmalıdır.

Ərəb ölkələrinin hansı birindəse parlamentə seçilmiş nümayəndələrin qadınlarının milli mənşəyi yoxlanılır. Özü də bu işə çox ciddi yanaşılır.

Gürcüstanda ana dili abidəsi qoyulubdur. Hər il sentyabrın 1-də dərsə gedən uşaqlar bu abidəni ziyarət edir, abidə önünə gül-çiçək dəstəsi qoyur və oradan da məktəbə yollanırlar. Bunun özünün dərin tərbiyəvi əhəmiyyəti var. Ana dili abidəsini ziyarət etməklə vətəndaşlar milli varlıqlarına olan məhəbbəti və sədaqəti göstərilir. Bununla da uşaqlara körpə yaşlarından ana dilinə məhəbbət aşılanır. Əlbəttə, Azərbaycan Respublikasında da son zamanlar Mingəçevirdə və başqa yerlərdə ana dili abidəsi qoyulur, bu istiqamətdə işlər gedir. Hər halda bunların hamısı dil siyasətində gedən uğurlu işlərdəndir.

Bəzi ölkələrdə olan dil müfəttişləri də dilin qorunmasına xidmət göstərilir. Mənə elə gəlir ki, Pribaltika ölkələrində (Estoniyada və digərlərində) yaradılmış dil müfəttişliyi milli mənafeyə xidmət edir. Dili və onun normalarını pozanlara qarşı məqsədli mübarizə aparır. Dil müfəttişləri yersiz olaraq yabançı sözləri işlədənləri, dilin normalarına riayət etməyənləri cərimələyir. Bir sözlə, dilin keşiyində dayanır.

Son zamanlar Pribaltika ölkələrində dövlət dilini bilməyən məmurlar işdən azad olunurlar. Belə bir fakt da var ki, Estoniyada deputat seçilənlərin üçü Eston dilini bilmədiyinə görə Parlamentdən uzaqlaşdırılmışdır. Bu ölkədə dövlət məmurlarının ana dilindən, dövlət dilindən imtahan vermələri də çox məqbul görünür. Əlbəttə, bu istiqamətdə işlər millətçilik deyil, milliliyi qorumaq, dilin qayğısına qalmaqdır.

Özünə hörmət edən millət başqa millətlərə də hörmət edir. Hansı millət özünü dərindən dərk edir, başqa millətləri dərk etməyə müvəffəq olur. Özünə hörmət qoyan millətlər başqa millətlərin dilinə və milli mənliyinə də ehtiramla yanaşırlar. Başqa millətlərin dilinə hörmət və etiram dedikdə Pribaltika xalqlarının müsbət keyfiyyətlərindən biri yada düşür. Belə ki, Azərbaycanımızın çox ləyaqətli şairlərindən biri mənə danışdı ki, Pribaltikanın şəhərlərinin birində şeir ongunlüyü keçirilmiş. Bu şeir məclisində keçmiş Sovetlər İttifaqının müxtəlif yerlərindən şairlər iştirak edirmiş. Azərbaycandan iştirak edən şairlərdən biri rus dilində aksentlə danışmış. Rus dilində aksentlə danışan şairimizə yaxınlaşan jurnalist xahiş edir ki, ona müsahibə versin. Bu zaman həmyerlimiz şair deyir ki, o, rus dilində yaxşı danışmır. Pribaltikalı jurnalist isə həmyerlimizə deyir ki, rus dilində aksentlə danışmağın özü də bir naxışdır. Həmyerlimiz şair deyir ki, rus dilində yaxşı bilməyənlərdən müsahibə götürsə, daha yaxşı olar. Pribaltikalı jurnalist isə azərbaycanlının rus dilində təmiz, səlis, az qala rusun özü kimi danışmasını yaxşı hal hesab etmir. Deyir ki, mənim üçün ən yaxşı Azərbaycanlının rus dilində aksentlə danışmasıdır. Bunun özü də bir gözəllikdir. Onu da əlavə edirəm ki, məşhur akademik N.Marr da rus dilində aksentlə danışmış. Baxmayaraq ki, o, rus dilində elmi məqalələr, kitablar yazmış və mühazirələr oxumuşdur. Lakin rus dili onun ruhuna, cövhərinə, hissinə, duyğusuna ögey olmuşdur. İnsanın doğmalığı başqa dilə yox, ana dilinə münasibətdə olmalıdır. Təki insan öz doğma dilində aksentlə danışmasın, doğma dilində aksentlə danışmaq insanın milli mövcudluğunun faciəsidir.

Pribaltika qızları öz doğma ana dillərini bilməyənlərə çox pis münasibət bəsləyirlər. Onlar belə hesab edirlər ki, doğma ana dilini bilməyənlər sevgiyə də sadıq ola bilməzlər. Pribaltika qızları doğma ana dilini bilməyənlərin məhəbbətinə inanmırlar. Sözlün həqiqi mənasında, bu məsələ dilini bilməyənlər üçün ibrət rolunu oynaya bilər. Görün, bu hadisənin məzmununda və mahiyyətində nə qədər tərbiyəvi dəyərlər var. Həttə tək-cəzlərinin deyil, başqalarının da dillərinə də-

rin hörmət və ehtiram olduqca praktik görünür. Bu da dilə olan məhəbbətin bariz nümunəsi olur.

Millilik hər şeyi üstələməlidir ki, millətlər sırasında milli imzamız, millətlər cərgəsində milli varlığımız görünsün, dövlətlər içərisində dövlətimizin və məmləkətimizin başı uca olsun.

Milli dəyərlərimizə bağlılıq həyatımızın bütün sahələrində, gündəlik fəaliyyətimizin hər bir məqamında görünməlidir. Adət-ənənəmizdən başlamış geyimimizə qədər milli olmalıdır. Uşaqların paltarından başlamış böyüklərimizin geyiminə qədər, məktəblilərimizin geyimindən ta gəlinlik, bəylik paltarına qədər hamısı milli görünüşü və görkəmi ilə başqa millətlərdən fərqlənməlidir.

Milli ideologiyamıza sədaqətlə xidmət göstərmək hər bir Azərbaycan vətəndaşının müqəddəs vəzifələrindən olmalıdır. Bir-birinə müxalif olan partiya nümayəndələri öz partiyalarının döş nişanlarını kölgədə qoyan ən müqəddəs bir nişanı da yaxalarında, döşlərində gəzdirməlidirlər. Həmin döş nişanı təbii ki, bayrağımızın, gerbimizin nişanı və Azərbaycanımızın xəritəsini əks etdirən döş nişanı olmalıdır. Onlar öz döşlərində və ürəklərində birinci Azərbaycanın gerbini və bayrağını görməlidirlər. Fəaliyyətlərində öz partiyalarının marağına yox, Azərbaycan adlı məmləkətimizin bayrağının, gerbinin, himninin, milli dövlət quruculuğunun, milli dilinin və dəyərlərinin mənafeyinə xidmət etməlidirlər. Bütün problemlərimizin həlli hər bir vətəndaşın düşüncəsində və əməlində milli varlığın bərqərar olmasındadır. Təbii ki, vətəndaşlarımızın uşağı da, cavanı da, qocası da, milli əqidəyə, milli düşüncəyə, milli ruha və milli təəssübkeşliyə arxalanmalıdır.

“Elm” qəzeti. №19-20 (620-621).
21 iyun 2002-ci il, s.15

“Elm” qəzeti. №23-24 (624-625).
17 iyul 2002-ci il, s.15

TARİXİ ROMANLARIN DİL MATERIALLARINI ƏKS ETDİRƏN TƏDQİQAT

. V. Çəmənzəminli Azərbaycan ədəbi-bədii və elmi fikir tarixində özünəməxsus düşüncə tərz, yaradıcılıq qabiliyyəti, təhlil etmə stili, bacarığı olan sənətkardır. O, Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərini, həyat tərzini, folklorunu, tarixini, etnoqrafiyasını, psixologiyasını tam təfərrüatı ilə bilən və onları böyük ustalıqla yazmağı bacaran əvəzsiz yazıçılarımızdan biridir. Onun istər tarixi romanlarında, istərsə

də hekayə və məqalələrində Azərbaycan xalqının tarixi, adət-ənənələri ilə yanaşı, həm də ədəbi-bədii düşüncə tarixinin dərin kökləri də yaşayır. Y.V.Çəmənzəminlini oxuduqda istər-istəməz tariximiz, mədəniyyətimiz, adət-ənənələrimiz, bir sözlə, Azərbaycan xalqına məxsus nə varsa, onların hamısı barədə düşünməli olursan. Sözüün həqiqi mənasında, Y.V.Çəmənzəminli düşündürən sənətkardır. Onun yazdıqlarını oxuduqda etiraf etmək məcburiyyətində olursan. Nəyi etiraf etmək məcburiyyətində olursan? Y.V.Çəmənzəminlinin tariximizi, etnoqrafiyamızı, folklorumuzu dərinləndirən bilməsini etiraf etmək, ondan faydalanmaq, onun yazılarına istinad etmək məcburiyyətində olursan. O, nə yazıbsa, onun hər biri bizim üçün olduqca gə-

rəklidir. Odur ki, filologiya elmləri namizədi, dosent Firuzə Məmmədlinin “Y.V.Çəmənzhəminlinin tarixi romanlarının dil və üslub xüsusiyyətləri (“Qızlar bulağı” və “Qan içində” romanları əsasında)” adlı bu kitabı mütəxəssislər üçün, geniş oxucu auditoriyası üçün maraqlı və faydalı olacaqdır. Firuzə Məmmədli uzun müddətdir ki, bu tədqiqat üzərində çalışır. Namizədlik dissertasiyası kimi müdafiə etdiyi bu əsərini düz 25 ildən çox bir müddət keçməsinə baxmayaraq təkmilləşdirmiş və kitab şəklinə salmışdır. Açıq qeyd edirəm ki, 25 il ərzində bu əsər nə aktuallığını, nə də elmi dəyərini, yeniliyini itirməmişdir. Bunun bir tərəfi mövzu ilə bağlıdırsa, digər tərəfi tədqiqatçının öz hünəri – gərgin elmi araşdırmalarının və zəhmətinin nəticəsidir.

Kitab giriş, 3 fəsil, nəticə, lüğət, istifadə olunmuş ədəbiyyatdan ibarətdir. Müəllif tarixi roman janrında Y.V.Çəmənzhəminlinin əsər yazmasını mühüm ədəbi hadisə kimi səciyyələndirir. Doğrudan da, M.S.Ordubadinin tarixi roman janrında yazdığı “Dumanlı Təbriz”dən sonra Y.V.Çəmənzhəminlinin “Qan içində” romanı ikinci mühüm ədəbi hadisədir. Bəli, sonralar Azərbaycan bədii nəsr tarixi romanlar hesabına nə qədər zənginləşsə də, “Qan içində” romanı qədər tarixi roman janrının tələblərinə cavab verən belə bir əsər yoxdur. Bunu romanın dili, üslubu, ədibin tarixi sənədləri yaxşı tədqiq edib öyrənməsi, ədibin xalq dilinə, folkloruna bağlılığı və s. məsələlər şərtləndirir.

“Giriş”də F.Məmmədli belə məsələlərə diqqət yetirir ki, bu da əhəmiyyətli məqam kimi başa düşülməlidir. Eyni zamanda müəllif Y.V.Çəmənzhəminlinin ədəbi-bədii dilinin təhlilinə dair tədqiqat işləri aparmış tədqiqatçıların araşdırmalarına da biganə qalmamışdır. Xüsusilə, Q.Xəlilovun, Ə.Ağayevin, T.Hacıyevin, M.Ələkbərlinin, R.Həsənovun, T.Hüseynovun və digərlərinin Y.V.Çəmənzhəminlinin ədəbi-bədii dili, sənətkarlığı barəsindəki tədqiqatları bu kitabın “Giriş”ində aydın bir istiqamətə çevrilmişdir.

I fəsil “Y.V.Çəmənzhəminlinin tarixi romanlarında üslubi-leksik

xüsusiyyətlər” adlanır. Əlbəttə, burada “Qızlar bulağı”, “Qan içində” romanlarında qədim türk sözlərinin (məs.: xatun, ur, sığır, çocuq, qımız, xaqan, altun, ulu və s.) üslubi xüsusiyyətləri, ən qədim sözlərin (məs.: Zərdüşt, Avesta, Midiya, Aran, Əhriman, Ahuramazda və s.) işlədilməsi məqsədi, ərəb-fars mənşəli sözlərin (məs.: həkəm, əmsal, səki, əfkar, əql, vəqə və s.) surətlərin dilinin fərdiləşməsində oynadığı rol, rus və Avropa mənşəli sözlərin (məs.: Atina, Filip, Olimp, Nestor, Fedr, Afrodit və s.) sırf üslubi məqsədlə işlədilməsi məqamları araşdırılmışdır. Və müəllif belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, Y.V.Çəmənzhəminli yaşadığı tarixi dövrün ictimai-siyasi düşüncə tarixini dərindən bilməklə bərabər, bir yazıçı kimi o dövrdəki dilin lüğət tərkibinin ümumi mənzərəsinin tipik cəhətlərini verə bilmişdir. Bundan başqa, müəllif I fəsildə “Arxaizmlər” yarımbaşlığı altında arxaikləşmiş sözləri qruplara ayırmışdır. “Tarixi çalarlıq üçün istifadə olunan arxaik sözlər” qrupunu aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır:

1) *Köhnə üsul-ıdarə ilə bağlı vəzifə, rütbə, sənət, peşə və idarə adları bildirən sözlər: sərbaz, kələntər, şah, cəllad, vəliəhd, zadəgan, çərçi, darğa, yüzbaşı, qızlar ağası və s.*

2) *Köhnə geyim şeyləri, bəzək şeyləri, cəza alətləri, məişət avadanlığı, silah, çəki, ölçü və mübadilə vasitəsi adları bildirən sözlər: çul, kaftan, arxalıq, boğça, çuxa, cecim, toppuz, qalxan, qurşaq, yay, xalvar, ağac, arşın və s.*

3) *Köhnə üsul-ıdarə ilə bağlı qayda-qanun və adət-ənənə, oyun, musiqi havaları adını bildirən sözlər: toy pulu, torpaqbasdı, duvaq-qapma və s.*

4) *Din və dini mərasimlərlə əlaqədar sözlər: mərsiyə, aşura, mömin, mürşid, seyid, hacı, axund, pir və s.*

Maraqlıdır ki, müəllif arxaik sözlərin bir qrupunu isə “Ekspressivlik məqsədi ilə işlədilən arxaik sözlər” adlandırır. Və burada da xeyli nümunələr verir. Məsələn, *qırx açan camı, övladi-peyğəmbər, ümməti-islam, taxt-səltənət* və s.

Müəllif dialektizmlərə, xüsusi adlara (coğrafi adlar, şəxs adları və

s.) və onların işlənmə məqamına da diqqət yetirir. “Qızlar bulağı” romanında 113 xüsusi adın işləndiyini də qeyd edir. Maraqlıdır ki, istər coğrafi adlar, istərsə də şəxs adları qədim adlar kimi bir daha Y.V.Çəmənşəminlinin qədim dünyanın mədəni-mənəvi işinə bələd olmasından irəli gələrək, onun romanlarında işlənməmişdir. Məsələn, Həmədan, Midiya, Urartu, Aran, Hind, Pars, Assuriya, Dərbənd, Elam, Misir, Nil çayı, Hind çayı, Qanq və s. coğrafi adları, Kəbusəy, Xənbərabə, Alqamən, Alse, Nuşa, Dara, Firon, Qaman, Alpaqay və s. şəxs adları təsdiq edir ki, Y.V.Çəmənşəminli elmi-tarixi mənbələrə ən zəruri tələbat əsasında müraciət edərək hər hansı bir surəti, hadisəni xarakterizə etməyi, səciyyəvi xüsusiyyətlər əsasında tipikləşdirməyi yaradıcılıq üslubu kimi fərdi sənətkarlıq keyfiyyətinə çevirə bilmişdir.

Kitabın II fəslə “Y.V.Çəmənşəminlinin tarixi romanlarında üslubi-semantik xüsusiyyətlər” adlanır. Burada xeyli sayda sinonim sözlər, onların mənşə mənsəbiyyəti, antonimlər və onların nitqdə antiteza yaratmaq imkanları romandan gətirilmiş dil nümunələri əsasında yüksək səviyyədə təhlil olunur. Məsələn, “Gəldik-getdik, gəlib-gətməmişlər, gələcəklər-gedəcəklər”, “Sənin əzəmətin nədədir? Onda dır ki, səndən qaçan mənə sığınar”, “Şah da, gəda da ölüb torpağa qoyulacaq”, “Yaşamaq – fərdi və xudbin deyil, ictimai olmalıdır” və s. nümunələr əsasında antonimlərin hadisəyə təəssüf, etiraz, heyran və s. məqamlarda işlənməsinin yaratdığı antitezanın bir daha bədii dəyəri açıqlanır. Antonimlər əsasında yaranmış antitezanın ədəbi qəhrəmanların dil və üslubunun zənginləşməsində oynadığı rol, yaratdığı imkanlar təsdiqini tapır.

Kitabın III fəslə “Y.V.Çəmənşəminlinin tarixi romanlarında üslubi-frazeoloji xüsusiyyətlər”dir. F.Məmmədli bu fəsildə frazeoloji vahidləri ismi, sifəti, zərfi, feli, nidayi frazeoloji vahidlər kimi qruplaşdırmışdır. Romanların dilində onların yaratdığı çalarlar, imkanlar, ifadə etdikləri mənalara romanların dilinə gətirdiyi milli kolorit, emosional təsir, poetik məzmun, xəlqilik, dərin ekspressivlik, məna-

nın dinamikliyi, obrazlılığın təminatçısı olmaq – bütün bunların hamısı frazeoloji vahidlərin üslubi xüsusiyyətlərə xidmətidir. Məsələn, ismi frazeoloji vahidlər: *sevgi şərbəti, eşq atəşi, qönçə bağı, şəir pərisi, səbr kasası, qartal yavrusu, şair qibləsi* və s., sifəti frazeoloji vahidlər: *vəfa görə, ilhamla vücudla gələn, atəşdə cəvələnen, şahbaz baxışlı* və s., zərfi frazeoloji vahidlər: *göz ağardaraq, tikan üstündə oturan kimi, bir qurtum su içmək kimi, dərəldən sel kimi, təpələrdən yel kimi* və s., feli frazeoloji vahidlər: *ipin ucunu bir yana çıxarmaq, qahmar çıxmaq, tobalatma vermək, söz torbasının ağzını açmaq, əli böyüklər ələyinə yetişmək, başmaq seyrinə çıxmaq, kələfi dolaşmaq, dəyirmanı kardan düşmək* və s., nidayi-frazeoloji vahidlər: *xoş gəlib, səfa gətirmisən, halal xoşun olsun, Allaha da qurban olum, qonağına da, ömrün uzun olsun, tanrı haqqı, Allah axırını xeyir eləsin, Allaha pənah, xoş halına, xeyir ola* və s. rəngarəng frazeoloji vahidlər kimi Y.V.Çəmənşəminlinin bədii dilinin obrazlılığını səciyyələndirir.

III fəsildə çoxmənalı frazeoloji vahidlərə, sinonim frazeoloji vahidlərə, atalar sözü və məsəllərə, aforizmlərə də geniş yer verilmişdir ki, bu da Y.V.Çəmənşəminlinin romanlarının dilini şirənləşdirməklə yanaşı, üslub kamilliyinə xidmət edən bir vasitə kimi inandırıcı detallarla təqdim olunmuşdur. Xüsusilə, Y.V.Çəmənşəminlinin romanlarında işlənməmiş atalar sözü və məsəllər sübut edir ki, o, şifahi xalq ədəbiyyatının mükəmməl bilicisi olmuşdur. Müəllif atalar sözünü müxtəlif qruplara ayırmışdır:

Məişət və adət-ənənə haqqında olanlar: *Xonça boş qaytarılmaz, Qonağa zaval yoxdur, Elçiyə zaval yoxdur* və s.

Həyat, yaşayış, ölüm haqqında olanlar: *Azacıq aşım, ağrımaz başım, Ölü yəsə dirilər, Hər şeyin axırı ölümdür* və s.

Haqsızlığa qarşı narazılıq bildirənlər: *Keçi can hayındadır, qəssab piy axtarır, Allah bu zülmü yerdə qoymaz, Ayrılıq ağır dərddir* və s.

Y.V.Çəmənşəminli obrazların daxili aləmini, xarakterini açmaq üçün “Ağa atının təzəyi də can dərmanıdır”, “Fərhadın külüngü heç

başımızdan əksik olmur”, “Evlənmək məhək daşı imiş”, “Hər fəslin öz yeməyi”, “Ayıblı ayıbını bilsəydi, dünyada ayıb olmazdı”, “Tehrana qız vermək, əzrayıla can vermək kimi bir şeydir” və s. məsələləri cümlələri özü yaratmışdır.

Y.V.Çəmənəminli öz romanlarında aforizmlərə də bədii dəyəri artırmaq məqsədilə müraciət etmişdir. Burada da aforizmlərin əksəriyyəti Y.V.Çəmənəminlinin fərdi yaradıcılığının məhsuludur. Məsələn, “Dünyada ən böyük nəticə müharibəsiz həyatdan ibarətdir”, “İdrakın o tayı dərin bir dənizdi, oraya keçən qərqlər olar”, “İlham təbiətin bəxş etdiyi bir imtiyazdır”, “Günəşin çıxışı ilə batışı yaxşı olur, günorta yerində olanda ona heç baxan da olmur”, “Ömür əzabla nəşədən yoğrulmuş tikanlı bir güldür, bunun tikanı olmasa, gülü də lətifliyindən məhrum edər” və s.

Kitabın “Nəticə” hissəsində Y.V.Çəmənəminlinin yaradıcılığının fərdi və məxsusi cəhətləri, zəngin və rəngarəng xüsusiyyətləri ümumiləşdirilmiş, mütəxəssisləri qane edəcək bir şəkildə təqdim edilmişdir.

Kitabın sonunda arxaizmlərin və tarixizmlərin lüğətinin verilməsi yaxşı bir hal kimi diqqəti cəlb edir. Oxucu bu lüğətdən də faydalana biləcəkdir.

Bir sözlə, Y.V.Çəmənəminlinin tarixi romanlarının dil və üslub xüsusiyyətləri ilə bağlı olan bu kitab mütəxəssislərlə yanaşı, geniş oxucu kütləsi üçün də maraqlı olacaqdır.

Tarixi romanların dil materiallarını əks etdirən tədqiqat. - Firuzə Məmmədli. Y.V.Çəmənəminlinin tarixi romanlarının dil və üslub xüsusiyyətləri (“Qızlar bulağı” və “Qan içində” romanları əsasında). ADPU-nun nəşri, Bakı, 2005, s. 3-8.

MİR CƏLALIN DİLÇİLİK GÖRÜŞLƏRİ

Ferdinand de Sössür yazırdı: “... *Biz nitq fəaliyyətindən ibarət ümumi hadisə daxilində hər şeydən əvvəl onu təşkil edən iki hissəni (facteur) ayırdıq: dil və nitq. Dil bizim üçün - dil fəaliyyəti çıxacaq nitqdır. O, dil vərdişlərinin elə yekunudur ki, bir insanın başqasını anlama-sına və onun tərəfindən anlaşılmasına imkan verir*”. (1- 160) Bu mənada Azərbaycan dili anlamaq və anlaşılmaq imkanına qadir olan dildir. Azərbaycan dili bu dildə danışmaq, yazmaq istəyən hər bir kəsə lazımdır. Danışan və yazan kollektivin tələbatını ödəyən Azərbaycan dili yaşamağa qadirdir. Onun potensialı, enerjisi, gücü və müqaviməti, sosial təbiəti – bütün bunların hamısı daxili xüsusiyyətlərindən biridir, əsasıdır.

Azərbaycan dili zaman və məkan daxilində mövcud olan, zaman və məkanın iradəsinə, təsirinə öz mövqeyini nümayiş etdirən dildir. Dilimizi zaman və məkan ölçüsündə götürüb təhlil etsək görürük ki, zamanın və məkanın sosial qüvvələrinin təsiri nə qədər gerçəkdirsə, Azərbaycan dilinin ona müqaviməti də bir o qədər realdır. Daxili xüsusiyyətləri zəngin olan dil heç zaman öz azadlığını itirmir, zamanın və məkanın so-

sial qüvvələrinə imkan vermir ki, onun azadlığını əlindən alsın. Nəticədə zaman da, məkan da imkan verir ki, danışığ dilindən də, şifahi ədəbi dildən də, yazılı ədəbi dildən də istifadə olunsun. Belə olduqda dilin daxili xüsusiyyətlərinə stimula verən kəslərdən biri də ziyalı adlı təbəqə - alim, şair, yazıçı olur. Bu mənada dilimizin daxili xüsusiyyətlərini zənginləşdirən görkəmli ziyalılarımızdan biri də Mir Cəlal Paşayevdir. Mir Cəlal Paşayev dilimizin fəlsəfəsini, qüdrətini, ruhunu, gözəlliyini, müasir dilimizin, dastanlarımızın, nağıllarımızın – folklorumuzun, klassik ədəbiyyatımızın xalqımızın yaratdığı xalq dilinə əsaslandığını həm ədəbiyyatşünas kimi, həm də yazıçı-pedaqoq kimi məharətlə hərəkətə gətirməyi bacarmış, hikmət xəzinəsi kimi yaşatmışdır.

Mir Cəlal Paşayev dil məsələsinə alim mövqeyini klassikləri tədqiq etməklə başladı. Füzulinin yaradıcılığını əsas götürdü. Və onu da qeyd etmək lazımdır ki, Füzuli yaradıcılığını obyekt kimi seçmək və onun həm də dil xüsusiyyətlərini tədqiq etmək təsadüfi bir münasibət sayıla bilməz. Bunu Mir Cəlal Paşayevin M.Füzuli sənəti barədə söylədiyi fikir və mülahizələr də təsdiq edir. O yazır: “Belinski sənətkarların yaradıcılıq ilhamını təbiət hadisələrilə müqayisə edərək bəzisini şampanski kimi köpüklənən qazlı suya, bəzisini yaşıl kənarlı arxlardan gələrək axan duru suya, bəzisini isə kükrək dalgalarla aşıb-daşan Niaqara şlaləsinə, bir qismini də sahilləri və dibi görünməyən, yeri-göyü əks etdirən mühit dənizlərinə bənzədir ...

Füzulinin sənəti şübhəsiz ki, axırıncılardandır. Bu böyük şeir dühasının əsərlərilə dərinədən tanış olanda heyran bizi götürür. Biz bu nadir və qadir şeir ustadının, qəlblər mühəndisinin, “könlü mülkünün sultanının” hətta ayrı-ayrı lirik əsərlərinə səcdə etməkdən özümüzü saxlaya bilmirik”. (2 – 3)

Mir Cəlal Paşayev Füzuli haqqında indiyə qədər yazılanları, hətta öz yazdığını da mükəmməl bir əsər saymaq fikrindən çox-çox uzaq olmuşdur. Ona görə, Füzuli sənətinin qüdrətini, məziyyətlərini, dilini, fəlsəfəsini təhlil etmək ədəbiyyat, sənət, dil, fəlsəfə elmlərinin

qarşısında durmaqda və həllini gözləməkdədir. (2 – 4) Odur ki, Mir Cəlal Füzuliyə, məhz Füzuli sənətkarlığına, bədii dil xüsusiyyətlərinə xüsusi diqqət yetirmiş və 1958-ci ildə “Füzuli sənətkarlığı” adlı fundamental bir kitab yazmışdır. Mir Cəlal “Füzuli sənətkarlığı” kitabında qeyd edir: “Füzulinin “təköllüm” etdiyi yerdə nəinki daşdivar, şəkillər, surətlər dilə gəlir, əksinə, ən mahir və qadir nətiqlər də susmalı olur. Bəşər tarixi insan mənəviyyatının, qəlbin mürəkkəb, zəngin, əngin və rəngin həyatının bu dərəcə əyani, dürüst, zərif və tam bir şəkildə ifadəsini verən tək-tək sənətkarlar tanıyır ki, “Füzuli bunların birincilərindəndir”. (2 – 4)

Mir Cəlalın sözləri ilə desək, “*Füzuli yalnız Azərbaycan xalqının, yalnız öz əsrinin deyil, bütün bəşəriyyətin, renessans dövrünün, böyük sənətin böyük oğludur*”.

Mir Cəlal Füzulinin bədii dilini həm də ona görə təhlil edirdi ki, onun yaradıcılığına yaxşı bələd idi. Həm də Füzuli özündən əvvəlki ədəbi irsi – Xəqaninin, Nizaminin, Nəsiminin, Xətəinin, Həbibinin yaradıcılığını dərinədən mənimsəmiş və yüksək qiymətləndirmişdir. Lirik şeirimizin atası sayılan Füzuli sözlərə, ifadələrə tamamilə yeni məzmun və xarakter vermiş, ədəbiyyat tariximizdə yeni məktəb yaratmış, ana dilimizin imkanlarını nümayiş etdirə bilmişdir. Mir Cəlal Paşayevin Füzuli sənətkarlığını təhlil etmək qabiliyyəti cəsarətli və olduqca orijinal bir fikri söyləməyə gətirib çıxarmışdır. Həmin fikir belədir: “Füzulinin böyüklüyü bir də orasındadır ki, o öz şeirlərində XVI əsrə qədər ana dilimizdə yazan şairlərin bütün yaxşı təcrübələrini hesaba almış, onu böyük cürət və məharətlə inkişaf etdirmişdir. Lirikanın ən qiymətli nümunələrini verməklə ədəbiyyat tariximizdə yeni, çox böyük və gözəl bir məktəb açmışdır. ... Bu məktəb şeirimizin bədii keyfiyyətini son dərəcə yüksək bir pilləyə qaldırmaqla qalmamışdır. Bu məktəb ana dilinin bütün gözəlliklərini, imkan və qüdrətini parlaq surətdə nümayiş etdirmişdir”. (2 – 9)

Füzuli dövrünün alimi, şairi kimi həm də Azərbaycan dilinə borcludur, ona görə ki, o, dilimizin imkanlarından, müxtəlif kombi-

nasıyalarından, daxili təbiətindən, yaddaş kodundan mütləq və mütləq istifadə etmişdir. Onun istifadə etdiyi söz də, fikirlərini söylədiyi cümlə də işarədir. Bu işarələr içərisində - sözün, fikrin, cümlənin içərisində Füzulinin özü yaşayır, onun insan “mən”i nəfəs alır. Elmsiz şeirə “əsas yox divar kimi” baxan, şairlik iddiasında olan hər bir kəsdən bilik, dərin savad tələb edən, bədii əsərdəki sözdə mənə gözəlliyi, təsir qüdrəti axtaran, oxunması və yazılması asan olan əsərləri bəyənən Füzulinin dilində onun istəyi, arzusu, duyğu və düşüncəsi simvollaşır. Yenə də deyirəm ki, bunun hamısı dilin təsiri altında müxtəlif simvollara çevrilir: bilik, məlumat, incəlik, zəriflik, xəlqilik, sadəlik, hiss-həyəcan, məzmun və forma vəhdəti və s. simvollar. Füzulinin bədii dilinin fəlsəfi ruhu simvollara bağlı olmaqla hər hansı bir ideyanın daşıyıcısıdır. İdeyanın da, onu simvollaşdıran fəlsəfi ruhun da arxasında Füzuli dühası – onun dilinin sehri dayanır. Bax budur, M.Füzulinin bədii dilinin Mir Cəlal tərəfindən tədqiqat obyektinə çevrilməsinin sirri.

Amerika dilçisi U.Uitni yazır ki, dil həqiqi mənada işarələr yığıdır. Bu işarələrin köməyiylə insanlar şüurlu şəkildə öz fikirlərini başqaları üçün ifadə edir: bu ifadə etmə fikri başqalarına ötürmək üçündür. (1 – 18)

Mir Cəlal yazır: “Şairin hər sözü qəlblər fəth edən bir pəhləvan-dır. Elə bir pəhləvan ki, heç kəsə azar-əziyyət dəyməz. Nə vergi, nə məvacib istər. Sənət sözünün həyat və qüvvətinə nə tufan, nə sel, nə ruzigar təsir edir. Dünya durduqca bu qiymətli sözlər yaşayacaq, yeni əsrləri, yeni cəmiyyətləri, yeni insanların qəlbini fəth edəcəkdir”. (2-70) Yenə də Füzulinin özü, sözü, bədii dili işarədir. Həmin işarənin öz indeksi vardır. Bu indeks elə Füzulinin özüdür. Burada hər şey canlı, qabarıq, inandırıcıdır.

Füzuli bədii dilin imkanlarından istifadə etməklə bir çox mətləbləri aşkarlayır, həyat hadisələrini, faktları, tarixi gerçəklikləri və həqiqəti məhz öz nəfəsi ilə qızdırır, bununla da dil və stil pərgarlığını işə salmaqla yüksək sənət əsəri yaradır. Füzuli yaradıcılığının texni-

kası və texnologiyası, onun biliyi, istedadı, zəhməti, hiss-həyəcanı, oxucunu fəth etmək qabiliyyəti – bütün bunların hamısı bədii bir üsul olaraq bədii dilin ifadə imkanlarına borcludur.

Mir Cəlal Məhəmməd Füzulini Azərbaycan ədəbiyyatında lirikanın, doğma ana dilində yaranmış əsl lirik şeirin böyük banisi və ölməz dahisi sayırdı. (2 – 28) O yazırdı: “Azərbaycan dili anlaşılan elə bir ölkə yoxdur ki, orada Füzuli qəzəlləri bu saat da sevlənsin, oxunmasın, bu saat da dinlənməsin. Hətta savadsız kəndlilər, biçin biçib yorulanda əlini qulağına qoyub həsrətlə “şəbü hicran” oxuyur, ürəklərinə sərin su səpilmiş kimi yorğunluğu unudurlar”. (2 – 34) Mir Cəlal “Füzuli çətin dildə yazmışdır” fikrini söyləyənlərə qarşı məntiqli və tutarlı cavab verir, o dövrün dil və ədəbi ənənələrinə, Füzulinin özünün alim, şair səviyyəsinə, onun şeirlərində xalqın ruhunun yaşamasına dəlillər və sübutlar gətirməklə təhlil verir. Onun fikrincə, “şairin (Füzulinin – B.X.) dil və üslub xüsusiyyətlərinə diqqət yetirdikdə bu iddianın (Füzuli çətin dildə yazmışdır – B.X.) əsassızlığı aydın olur”. (2 – 44)

Füzuli dövründə Azərbaycan dilində şeir yazmaq olduqca çətin sayılırdı: a) ərəb və fars dillərində minlərlə şeir yazıldığı halda, Azərbaycan dilində yazmaq o vaxt gerilik, avamlıq, eyib hesab olunurdu, b) ərəb və fars dillərində şeir yazmaq o vaxt asan olmuşdur, ona görə də, bu dillərdə qəlib halında ifadələr, ibarələr işi daha da asanlaşdırmışdır. Ancaq bunlara baxmayaraq, Füzuli həm Azərbaycan dilində, həm də ərəb, fars dillərində əsərlər yaratmışdır. O öz məqsədinə nail olmaq üçün onun yaşadığı dövrə qədər mövcud olmuş hazır qəlibləri, ölçüləri dağıtmış, yeni qəliblər, ölçülər yaratmışdır. M. Füzuli bu işdə ana dilində sözlərin, ifadələrin qəlibçisi, qəlibtökəni rolunda çıxış etmiş, qəlizləşmiş qəliblərdən uzaqlaşmışdır. Ana dilimizin təbiətinə uyğun qəliblər yaratmaqla özündən sonra gələn şairlərin söykənəcəyi, istinad yeri, ilk qəlibçisi – tökməçisi nüfuzunda olmuşdur. O, bunu Azərbaycan dilinə olan məhəbbətinin, istəyinin sayəsində həll edə bilmişdir. Füzuliyə qədər ana dilində ara-sıra yazılmış

şeyrlər ilk qaranquşlar olsa da, təməli möhkəm deyildi, ona görə də rəsmi dairələrin nifrəti, təcavüzü altında əziyyət çəkirdi. Füzuli ana dilimizin yaxasını bu əziyyət və əzabdan qurtardı. İstedadı və doğma ana dilinə olan məhəbbəti onu Nizami, Nəsimi, Həbib və digər istedadlardan fərqləndirdi. Və o yazdı:

*Ol səbəbdən farsı ləfzilə çoxdur nəzm kim,
Nəzmi - nazik türk ləfziylə ikən dişvar olur.
Ləhcəyi - türki qəbuli – nəzm tərkib eyləsə,
Əksərən əlfazi namərbutü nahəmvar olur.
Məndə tovfıq olsa bu dişvari asan eylərəm,
Novbahar olğac dikəndən bərki - gül izhar olur.*

Mir Cəlal Paşayev dilimizin ruhuna və təbiətinə dərinləndirən bələdçi olan bir alim olmaqla Füzulinin bədii dilində bir sıra xüsusiyyətləri qəlbi, yüksək bir formada tapır, qəlboxşayan izahını verirdi: “Füzuli şeirində ərəb və fars kəlmələrinin bolluğuna baxmayaraq dil öz quruluşu, sistemi, bədiiyi, səlisliyi etibarilə anlaşılqı və sadədir. Dilin təbiəti hər yerdə qorunur. Hətta elə sadə yerlər var ki, Azərbaycan dilini bilən hər kəs tamamilə başa düşər”. (2 – 46) Mir Cəlal burada ərəb və fars kəlmələrinin mətnə asan, aydın işlənməsini, öz yerini düz tapmasını, Füzuli şeirində xalq ruhuna yaxınlığı, daha çox xalq dilinə əsaslanmağı, atalar sözlərindən, xalq məsəllərindən istifadəni, xalqın həyat və məişətinə aid olan sözlərdən ədəbi dildə ilk dəfə istifadə olunmasını konkret misallarla izah edərək dilçilər qarşısında hələ də öyrənilməmiş məsələlərin öyrənilməsinə mühüm vəzifə kimi qaldırır. Bizcə, 1996-cı ildə “Maarif” nəşriyyatında çapdan çıxmış Musa Adilovun “Məhəmməd Füzulinin üslubu və poetik dili” adlı fundamental monoqrafiyası həmin vəzifənin tələbi əsasında obyektiv olaraq meydana çıxmışdır. Bu kitabda tədqiq olunan məsələlər vaxtilə Mir Cəlal müəllimin Füzulinin bədii dil xüsusiyyətlərinin hansı məqamlarına diqqət yetirməyin vacib olduğunu bir daha

təsdiq edir. “Məhəmməd Füzulinin üslubu və poetik dili” adlı kitabda Füzuli üslubunu səciyyələndirən başlıca xüsusiyyətlər, ustad sənətkarın poeziyasının dil baxımından sirləri, Füzuli irsinin fonetik, morfoloji, sintaktik, semantik, leksikoloji, poetik keyfiyyətləri tədqiq olunur ki, məhz bunları öyrənmək, araşdırmaq Mir Cəlal müəllimin dilçilərə verdiyi əsas istiqamətlərdən sayılmalıdır. Mir Cəlalin vaxtilə söylədiyi “... Füzulinin şeir dilinin ilk ehtiyat mənbəyi canlı xalq dilidir. ... Ədəbiyyatımızda Füzuli qədər zəngin söz ehtiyatına malik ikinci bir şairin adını çəkmək çətindir” (2 – 50) fikri sonralar Musa Adilovun araşdırmalarının nəticəsində də başqa bir formada deyilir: “Bir Amerika psixoloqunun mülahizəsinə, hər kəs müəyyən cəhətdən, bütün başqa adamlar kimidir, bəzi başqa adamlar kimidir, heç kəs kimi deyil, yalnız özü kimidir. Bu mülahizəni dəyişdirib belə demək olar: Füzuli dili bütünlükdə Azərbaycan dilidir, bu dil klassik poeziya dilidir və heç kimin deyil, yalnız Füzulinin fərdi dilidir (üslubudur)”. (3 -541) Mir Cəlal Füzulinin dil və üslub xüsusiyyətlərini araşdırmaqla sözlərin, ifadələrin izahına aydınlıq gətirməklə, bədii sifətlərin – epitetlərin şairin bədii təfəkkür qüdrətini üzə çıxarmasında oynadığı rolu konkret misallarla izah etməklə, mükəmməl təşbehlər sistemini bədii zərurət kimi təqdim etməklə, sisilə və təzadlı təşbehlərə misal gətirməklə, məcazlar sisteminin misraların ovqatına gətirdiyi əhvali – ruhiyyəni göstərməklə, ağıla sığmayan mübaliğələrin bədii təsir gücünü açmaqla, hikmətli sözlərin – aforizmlərin zəngin olması səbəbinin ancaq və ancaq Füzuli dühası ilə bağlılığını göstərməklə bir daha dil, üslub və poetika məsələlərinə əhəmiyyət verməyin rolunu dilçilərin diqqətinə yönəltmişdir. Füzuli şeirlərinin simasında Azərbaycan dilinin qüdrətli, ahəngdar, mənalı, varlı dil olduğunu nəzərə alaraq dilçilərimizin tədqiqat işləri aparmalarını onların nəzərinə çatdırmışdır. Mir Cəlal M.Füzuliyə qədər poetik düşüncəmizə Şərq poetikasının, sonrakı dövrlərdə və hal-hazırda isə Avropa poetikasının hakim kəsilməsinin səbəblərini həm də dildə, üslubda axtarır, məhz poetik dilin texnikası və texnologiyası ilə bədii dü-

şüncəmizin yaddaş kodlarına körpü salırdı. Təsadüfi deyildir ki, düz 38 il sonra Mir Cəlalın Füzuli üslubu ilə bağlı dediklərini başqa bir formada, əslində, mahiyyət və məzmunu qorumaq şərtilə (lakin Füzuli üslubunun çeşidlərini geniş və əhatəli tədqiq edən) Musa Adilov yazırdı: “... Bu vaxta qədər, məsələn, Məhəmməd Füzulinin (digər görkəmli klassiklərimizin) dil və üslub xüsusiyyətlərinin araşdırılmamasına səbəb XVI əsrdə Şərq, hazırda isə Avropa poetikasının (anlayışlarının, terminlərinin, görüşlərinin) təfəkkürümüzdə hakim olmasıdır.

... Onun (Füzulinin – B.X.) üslubi-poetik xüsusiyyətləri bir vəhdət təşkil edir və vəhdətdə də araşdırılmalıdır. Nəzərə alınmalıdır ki, klassik türk şeirinin poetikası yazılmamışdır. Ərəb və fars şeirinə məxsus terminlər və terminoloji sistemlərlə də kifayətlənmək mümkün deyildir”. (3 – 4) Əslində, Mir Cəlalın M. Füzulinin dil və üslub xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi kontekstində tələbi həm də Azərbaycan dilinin üslubi-poetik xüsusi xüsusiyyətlərini, bu dilin poetikasını yazmağın vacibliyini dilçilik görüşləri kimi təqdim edirdi. Məhz Mir Cəlalın M. Füzulinin yaradıcılığı əsasında bədii dil xüsusiyyətlərini tədqiq etməsi onun dilçilik görüşünün mühüm mərhələsi kimi xarakterizə oluna bilər.

Mir Cəlal Azərbaycanda ədəbi məktəblərin (1905-1917) ideya-estetik platformasını, ədəbi metod və üslub özünəməxsusluğunu təhlil edərkən həm də M.Ə.Sabir satirasının yüz minlərlə oxucu kütləsini dalınca aparmasının səbəbini hamıya aydın olan söz və ifadələri işlətməsi, onları şeir dilinə gətirməsi ilə bağlamışdır. Sabirin danışq dilini şeir dilinə gətirməsini ədəbiyyatda böyük bir kəşf hesab etmişdir. Bununla da M.Ə.Sabir yüz minlərlə insanla, geniş xalq kütləsi ilə danışmaq imkanını əldə etmişdir. Mir Cəlal müəllim M.Ə.Sabirin qəliz ifadələrdən uzaqlaşmasını əsas götürərək yazırdı: “Sabir şeirindəki dil sadəliyi, ifadə təbiiliyi heç vaxt məzmun dayazlığından irəli gəlmir. Əksinə, ideyanın ümumxalq ideyası olmasından, fikrin yüz minlərlə camaata doğma olmasından irəli gəlir. Sabir

bədii dil sadəliyini ayrı-ayrı sözlərlə vermir. Onun ifadə xüsusiyyəti üslubu, şeir dili belədir.

Nə soxulmusan araya, a başı bəlalı fəhlə?

Nə xəyal ilə olubsan belə iddialı, fəhlə!?

Buradakı söz, ifadə və tərkiblərin hamısı canlı xalq dilindən alınmışdır.” (6 – 155-156)

Mir Cəlalə görə, M.Ə.Sabir şeirimizdə olduğu kimi, bədii dilimizdə də inqilab yaratmışdır. O, el dilini, canlı danışq dilini gözəl bildiyinə, klassik ədəbiyyata və ərəb, fars dillərinə mükəmməl bələd olduğuna görə zəngin söz ehtiyatına malik olmuşdur.

Mir Cəlal Sabir şeirlərinin cazibədarlığını, canlı və şirin olmasını, oxucuya doğmalığını onun dilinin təbiəti ilə əlaqələndirir. Onun dilinin təbiətinin canlı danışq ifadələrindən ruh aldığı say-seçmə misallarla təsdiq olunur: Söylə görüm, evlənim evlənməyim?; Köhnə müsəlmanəm a şirvanlılar!; Daş qəlbli insanları neylərdin, ilahi!; Harda müsəlman görürəm, qorxuram ; Fəhlə, özünü sən də bir insanmı sanırsan? və s.

Bu işıqlı insanın, görkəmli alimin dilçilik görüşlərinin xarakterik mərhələsi 1963-cü ildə həmmüəlliflərlə birgə universitetin və Pedaqoji İnstitutların tələbələri üçün yazdığı “Ədəbiyyatşünaslığın əsasları” dərsliyi ilə başlayır. O, burada bədii dil məsələsinə elmi izah verir (4 – 73, 74, 75, 76). Bədii dilə xas olan xüsusiyyətləri, spesifik cəhətləri göstərir. Bədii dil ilə ümumxalq, eləcə də canlı və ədəbi dil (mətbuat dili) arasındakı fərqi dürüst dərk etmək üçün ciddi prinsiplər irəli sürür. Beləliklə, Mir Cəlal artıq bir ədəbi simanın dilini, üslubunu deyil, konkret bir ədəbi dilin – Azərbaycan ədəbi dilinin əlamət və xüsusiyyətlərinə əhəmiyyət verir. Bədii dil barədə yazır: “Bədii dil bədii əsərlərin dilidir. Həyatı, varlığı şairanə, bədii bir şəkildə, lövhələr vasitəsilə əks etdirən sənət əsərlərinin dili bədii dildir. Bu dil, əlbət ki, ümumxalq dilindən kənar, əlahiddə bir dil deyildir. Canlı danışq dili, ədəbi dil, bədii dil - hamısı ümumxalq dilinin ayrı-ayrı şaxələri, məcraları, mənbələridir”. (4 – 73)

Mir Cəlalın fikrincə, Nizaminin:

*“Sözün də su kimi lətafəti var,
Hər sözü az demək daha xoş olar.”*

Füzulinin:

*“Artıran söz qədrini siddilə qədrin artırar,
Kim nə miqdar olsa, əhlin eylər ol miqdar söz.
Gər çox istərsən, Füzuli, izzətin, az et sözü
Kim, çox olmaqdan qılıbdır çox özizi xar söz.”*

misralarında deyilənləri gözləməyən bir əsərin dilinə bədii dil demək çətinidir. (4 – 75)

Mir Cəlal bədii dilə verilən tələbləri ələmək prinsipi ilə yerinə yetirir, bədii əsərin dili ilə bağlı aşağıdakı xarakterik cəhətlərə, xüsusiyyətlərə əhəmiyyət verir: (4 – 78 - 93)

a) bədii dildə sözlər iki mənada işlənir: müstəqim (əsil) və məcazi (köçürmə). Sözlərin müstəqim işlənməsində onun məna və məzmununa, musiqisinə, ahəngdarlığına, tələffüz gözəlliyinə, yığcamlığına, bitkinliyinə, fikir dolğunluğuna diqqət yetirmək lazım gəlir.

b) alınma sözlərin dildə işlədilməsi müəyyən qayda-qanunla bağlı olur və burada ana dilində olmayan sözləri başqa dillərdən alıb işlətmək məqbuldur.

c) elmin, texnikanın inkişafı ilə bağlı gələn yeni sözləri, şair və yazıçıların icad etdikləri, yaratdıqları kəlmələri bədii əsərlərdə işlətmək məqbuldur.

ç) arxaikləşmiş sözləri bədii dilə gətirmək olmaz, ancaq müəyyən tiplərin, qəhrəmanların, eləcə də qədimdən yazılan əsərlərin dilində məhdud şəkildə işlətmək olar.

d) vulqarizmləri, jarqonizmləri sistem halında bədii əsərə gətirmək səhv olar.

e) provinsializm (məhəlçilik), dialektizm (ləhcəçilik) ayrı-ayrı personajların dilində istifadə edilməsi mümkün olsa da, şairin və ədi-

bin öz dilində işlətməsi qüsurludur.

ə) metaforanın (istiarənin), simvolun, alleqoriyanın (təşxisin), kinayənin, mübaliğənin, litotanın, metonimiyanın, sineqdoxanın – bütün bunların hansının bədii əsərdə güclü və təsirli rol oynaması barədə qəti hökm vermək çətinidir. Burada yaradıcı şəxsin öz biliyi, təsvir etdiyi hadisə barəsində zəngin məlumatı, sənətkarlığı, təcrübəsi böyük rol oynayır.

Beləliklə, Mir Cəlal bədii dilə verilən tələbləri və prinsipləri dəqiq göstərir, şairləri, yazıçıları bədii dilin qayda-qanunlarına əməl etmələrinə səfərbər edir, bu işin nə qədər məsuliyyətli olduğunu onlara anlatmağa və təlqin etməyə çalışır. Bunu o kəslər edə bilər ki, onlar təkcə ədəbiyyat nəzəriyyəsini, ədəbiyyat tarixini, ədəbi tənqidi bilməklə kifayətlənməsin, həm də dili – dogma ana dilini, onun ruhunu, təbiətini dərinlən bilsin, böyük pedaqoji təcrübəyə, zəngin elmi-pedaqoji həyat yoluna, nəcib keyfiyyətlərə qadir olsun. Bunların hər biri Mir Cəlalın atributları olmaqla, onun müasirlərinin və xələflərinin qəlbinə öz möhrünü vurmuşdur.

Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, vaxtilə Cəlil Məmmədquluzadənin publisistik üslubda yazdığı: “Bəzi vaxt otururam və papağımı qabağıma qoyub fikrə gedirəm, xəyala cumuram, özümdən soruşuram ki, mənim anam kimdir? ... öz-özümə cavab verirəm ki, mənim anam rəhmətlik Zəhrəbanu bacı idi. Dilim nə dilidir! Azərbaycan dilidir. Yəni vətənim haradır? Azərbaycan vilayətidir” fikri Mir Cəlalın elmi-bədii üslubunun tələblərinə cavab verən prinsipdir, ölçüdür, ən başlıcası publisistik düşüncənin alim təfəkkürü ilə elmi düşüncəyə çevrilməsidir.

Mir Cəlal müəllimin dilçilik görüşlərinin yüksək zirvəsi 1973-cü ildə yazdığı “Klassiklər və müasirlər” kitabı ilə başlayır. Bu kitabda Mir Cəlal müəllim klassiklərdən müasirlərə və müasirlərdən klassiklərə gedən yolun ədəbi yolçularına - ədəbiyyat korifeylərinə istiqamət almaqla yenə də ədəbi dil, bədii dil məsələlərini unutmamışdır. Ədəbiyyat nəzəriyyəsini, ədəbiyyat tarixini, ədəbi tənqidi,

ümumilikdə ədəbiyyatşünaslığı dilçilik görüşləri ilə vəhdət halına salmışdır.

Mir Cəlal dilçilik görüşlərinin üçüncü mərhələsində klassiklərlə müasirləri qarşılaşdırmaq yolu ilə bədii dilimizin ayrı-ayrı tarixi dövrlərindəki inkişaf xüsusiyyətlərinə, quruluşuna, sağlam ənənələrinə, orijinal ədalarına, eyni zamanda qeyri-təbii ifadə formalarına, dili və cümlələri dolaşmış olan sənətkarların sadə, aydın dildə yazmalarına xüsusi yer ayırır, tələbkarlıqla onlardan tələb edir. Bu tələbkarlığın içərisində bədii dilimizdən düzgün istifadə edənlərin təbliği ilə yanaşı, onun imkanlarından yetərinə faydalanmayanların (söhbət yazıçı və şairlərdən gedir) tənqidi də özünə yer tapır. Bununla da Mir Cəlal dilçilik görüşlərinin nüvəsini ədəbi-bədii dilin təbliğindən və ondan düzgün istifadə etməyənlərin tənqidindən ibarət sintez üzərində qurulan notlara bərkidir. “Bədii dilimiz haqqında” məqaləsində yazır: “Biz Molla Nəsrəddin stilinin sadə, aydın, yığcam, bədii nəsr dilinin inkişafında hələ çox az iş görmüşük. Pis mənada tərcümə təsirləri, süni ibarələr bir sıra yazıçılarımızın dilində hələ də vardır. “Mən qol çəkmişəm” demək əvəzinə, “mənim tərəfimdən imzalanmışdır” demək kimi qeyri-təbii ifadə formaları təəssüf ki, bəzən bədii əsərlərdə də özünə yer tapır”. (5 – 3,4) Mir Cəlal Ə. Haqverdiyevin “Şeyx Şəban” əsərindən bir parça nümunə gətirərək qeyd edir ki, burada (nümunə gətirilən parçada) cümlələr sadə və aydındır, yeknəsəklik, yoruculuq, quruluq yoxdur, ifadələr su kimi axır, əsər şirin oxunur və s. (5 – 4,5) Bununla bərabər, Mir Cəlal oxunuşu çətin olan bədii nümunələri də diqqətdən qaçırmır, süni, köntöy, dumanlı cümlələri Əbülhəsənin “Dünya qopur” əsərindən misal gətirərək “... bu şəkllə düşən dil məzmunu açmağa yox, örtüb dumanlatmağa xidmət edir” fikrini söyləyir. (5 – 5) Mir Cəlal klassiklərimizin maraqlı dialoqları bir vasitə kimi istifadə edərək dil sənətkarlığının zəruri şərtinə çevirməsinə də əhəmiyyət verməyin vacibliyini Ə. Haqverdiyevin “Mirzə Səfər” hekayəsindən gətirdiyi aşağıdakı parça ilə təsdiq edir:

- *Mirzə, mənim kağızımı yaz, aparım.*
- *Dayan, bu saat yazaram.*
- *Bilirsiniz, mən Həsən ağanın qohumuyam!*
- *Doğrudan Həsən ağanın qohumusan?*
- *Doğrudan!*
- *Sən Həzrət Abbas, Həsən ağanın qohumusan?*
- *Həzrət Abbas haqqı, Həsən ağanın qohumuyam!*
- *Deynən, sən öl!*
- *Sən öl, Həsən ağanın adamıyam...*
- *Elə isə gəl mən mənim boynuma! Neyləyim, Həsən ağanın qohumusan!”*

Burada Mir Cəlalin tapıntısı təkcə dialoq, yaxud sənətkarın oxucunu güldürməyi deyil, həm də sadə və aydın bir dillə daxili, psixoloji gərginliyin yerində, məqamında oxucuya çatdırılması üslubunu üzə çıxarmasıdır. Bu üslub da yenə, təbii olaraq dillə bağlı bir məsələdir. Mir Cəlal bu işdə də yaxşı nə varsa, onu öyrənməyi vacib bildirdi. Ona görə də çox ustalıqla yazırdı: “Sənətkarlığın başqa məsələlərində olduğu kimi, bu məsələdə də biz klassiklərimizdən öyrənməliyik və özü də dərinədən öyrənməliyik”. (5 – 6)

Mir Cəlalin dilçilik görüşləri klassikləri tədqiq etməklə başladı və müasirlərə doğru zəngin bir yaradıcılıq yolu keçdi. Nəticədə özü də klassikləşdi, həm də müasirlərinin əvəzolunmaz müasiri oldu. Bütün filoloqlar - ədəbiyyatşünaslar, dilçilər, bütün qələm əhli – şairlər, yazıçılar, bütün ziyalılar Mir Cəlal müəllimi özlərinin klassiki sayır, həm də onun müasiri kimi hesab edirlər.

Ədəbiyyat :

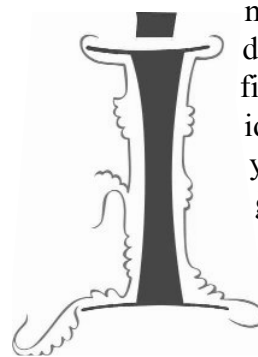
1. Ferdinand de Sössür. Ümumi dilçilik kursu. Bakı, BDU-nun nəşri, 2003.
2. Mir Cəlal. Füzuli sənətkarlığı. ADU nəşriyyatı, Bakı, 1958.
3. Musa Adilov. Məhəmməd Füzulinin üslubu və poetik dili. “Maarif” nəşriyyatı, Bakı, 1996.

4. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı, 1963.
5. Mir Cəlal. Klassiklər və müasirlər. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1973.
6. Mir Cəlal. Azərbaycanda ədəbi məktəblər (1905-1917). Bakı, 2004.

“Azərbaycan məktəbi”.
Elmi – nəzəri, pedaqoji jurnal.
May – iyun №3 (625), 2008, s.49-57

MƏNCƏ, DİL ƏN BÖYÜK NƏZƏRİYYƏDİR

nsanların beyinlərində və qəlblərində baş qaldıran düşüncələr, duyğular hələ ilk mərhələdə nə ideal fikir, nə də qəhrəmanlıq deyil. Bunlar o zaman ideallaşır ki, insanların qəlbinə yol tapa bilsin. Böyük əksəriyyətin qəlbini fəth etdikdən sonra duyğular, düşüncələr hətta bir nəzəriyyəyə də keçə bilər. Nəzəriyyə isə gerçəkliyə çevrildikdən sonra praktik olur. Bir gerçəklik kimi özünü praktikada göstərir.

Məncə, dil ən böyük nəzəriyyədir. Həm də gerçəkliyə çevrilmiş, praktikada tam özünü doğrultmuş nəzəriyyədir. Milliliyin bütün izlərini özündə yaşadan nəzəriyyədir. Nəsillər arasında körpü yaradan, millətin şəcərə silsiləsini qoruyub saxlayan nəzəriyyədir. Dil qayda-qanunu, statusu və sosial bazası olan nəzəriyyədir. Bu nəzəriyyənin sahibi və müəllifi millətin özüdür. Odur ki, dildə baş verən proseslər, dəyişikliklər millətin özü ilə sıx şəkildə bağlı olur və müvazilik harmoniyasını qoruyub saxlayır. Dilə yerli-yersiz müdaxilə etmək müvazilik harmoniyasını pozur, təkcə dilin özünə deyil, həm də millətə toxunur.

Azərbaycan dili statuslu, minillik yaddaş tariximizin bütün incəliklərini ifadə etmək iqtidarında olan, həyatın bütün sahələrinin modullarını özündə əks etdirən, bütün təqiblərə, təzyiqlərə müqavimətli, dünya dilləri sırasında bərabərhüquqlu mövqeli, zəngin yazılı və şifahi ədəbiyyatı olan dildir.

Dil millətin hər bir kəsinə xidmət edən və ən azı bu xidmətə görə hər birimizin borclu olduğumuz sahədir. Və sözün geniş mənasında milli mənlilik şüurunun fəvqündə dayanan sahədir.

Hər birimiz dilin bizə olan xidməti qarşısında onu qorumaq və yaşatmalıyıq. Dil bütün imkanlarını ifadə etməklə potensial çəkisini nümayiş etdirən sahədir. O, xidməti borcunu heç kəsdən əsirgəmir. Ancaq ondan istifadə edənlər fərqlənir: intellektual səviyyəsinə, qabiliyyətinə, yaşına, dilə olan məhəbbətinə və sairəyə görə.

Hər şeydən əvvəl dili yaşadan, qoruyan və nüfuzlu edən millətin özüdür. Ancaq onu statuslu edən dövlətdir. Bu mənada Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin statusunun təminatçısıdır. Konstitusiyamızın 21-ci maddəsində yazılır: “Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir”. Qeyd edək ki, dövlət dilimizin statuslu olması barədə əlindən gələnləri edir və bu istiqamətdə işlər davam etməkdədir. Məsələn, “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşməsi haqqında”, “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında” fərmanlar, Dil Komissiyasının yaranması, dilimizin, ədəbiyyatımızın ilk qaynaqları ilə bağlı yubileylərin, tədbirlərin keçirilməsi və s.

Ancaq dil elə bir sahədir ki, onu qorumaq, yaşatmaq, inkişaf etdirməklə bağlı görülməli tədbirləri yalnız və yalnız dövlətdən gözləmək olmaz. Bunun üçün müvafiq qurumların, təşkilatların, lap elə millətin hər bir övladının rolu heç də az deyildir. Bu mənada Azərbaycan dilinin inkişafını, bir sözlə, dilçilik elminin inkişafını təmin etmək üçün Dilçilik İnstitutunun rolu böyükdür. Nəzərə alsaq ki, bu Dilçilik İnstitutu Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının institutudur və müstəqil Azərbaycan Respublikasına mənsubdur, onda bir da-

ha bu təşkilatın dilimizin öyrənilməsində, inkişaf etdirilməsində oynayacağı böyük rol qarşısında aciz qalıraq. Dilçilik İnstitutu ənənəsi olan, Azərbaycan dilçilik elminin inkişafında xidməti olan, sayılıb-seçilən kadrları olan bir institutdur. İndiyə qədər, təbii ki, bu institut Azərbaycan dilinin, deyərdim ki, mənəvi statusunun qoruyucusu olub və bu, belə də olmalıdır. Azərbaycandakı dilçi alimlərin yetişməsində, dilimizin müxtəlif sahələri ilə bağlı araşdırmaların aparılmasında Dilçilik İnstitutunun gördüyü işləri danmaq olmaz, əks təqdirdə, bu, böyük bir ədalətsizlik kimi qiymətləndirilməlidir. Bununla belə, Dilçilik İnstitutunun görməli olduğu işlər də az deyildir. Onu da deyim ki, bizim cəmiyyətdə söz demək çox asan bir vasitəyə çevrilibdir. Ancaq bu barədəki fikirlərim elmimizin, dilimizin xeyrinə olan, səmimiyyətdən, xeyirxahlıqdan yığılmış qeydlərdir. Elə hesab olunmasın ki, bu qeydlərlə nəyəsə kölgə salırıq, yaxud da zəhməti olanların zəhmətini unuduruq. Əsla, belə deyildir. Sadəcə olaraq sən demə, mən deməyim, o deməsin fikri ilə razılaşmaq düzgün deyildir. Qadir olduğumuzu, qabil olduğumuzu etməliyik, öz sahəmizdə əlimizdən gələni əsirgəməməliyik, səmimi və xeyirxah polemikanı millətin, dövlətin nəminə artırmalıyıq. Bu mənada mənim düşüncələrim, fikir və mülahizələrim səmimi, xeyirxah missiya üzərində köklənməklə, günahkar axtarmaq mövqeyindən tamamilə uzaqdır, yaxud da nəyisə şişirtmək, qabartmaq əhval-ruhiyyəsinə uyarlı deyildir. Mətləbdən uzaqlaşmadan dilçilik sahəsində görülməli işlər barədə fikir və mülahizələrimi belə qruplaşdırmaq istərdim:

Birincisi. Hər birimiz Dilçilik İnstitutundan yaxşı mənada umuruq. Ona görə umuruq ki, öyrəşmişik ki, dilə aid ən böyük elmi nailiyyətlər burada yaransın, elmi ictimaiyyətə çatdırılsın. Məsələn, “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”, “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti” və s. buna misal ola bilər. Ancaq indiyə qədər nə üçün “Azərbaycan dilinin etimoloji lüğəti”, “Azərbaycan dilinin izahlı onomastik lüğəti”, “Azərbaycan dilinin izahlı etnoqrafiya lüğəti”, “Azərbaycan dilinə aid mifoloji lüğət”, “Azərbaycan dilinin sema-

siologiya lüğəti”, “Azərbaycan dilinin terminoloji lüğəti”, “Azərbaycan dilinin müqayisəli lüğəti” və bu qəbildən olan digər lüğətlər çap olunmamışdır. Lüğət yazmaq kollektiv bir işdir. Bu, həm də kollektiv əməyin məhsuludur. Mənə elə gəlir ki, belə lüğətləri plan işi kimi işləmək, çapa hazırlamaq və hətta çapına nail olmaq mümkündür. Lüğətçiliyin tarixi bizdə həmişə zəngin olmuşdur. Bu sahədə təcrübə, metod və üsullar da təminədi bir səviyyədədir. Potensial imkanlı kadrlar da var. Sadəcə olaraq hərəkətə gəlmək bu istiqamətdə olan ehtiyacımızı ödəyə bilər.

Lüğət yazmaq qrammatikanı yazmaq qədər vacibdir. Bu gün ikidilli lüğətlərə ehtiyac daha böyükdür. Mən burada, xüsusilə, ikidilli lüğətlər deyəndə heç olmazsa, azərbaycanca-türkcə, azərbaycanca-özbəkə, azərbaycanca – türkməncə lüğətləri nəzərdə tuturam. Digər ikidilli lüğətlərin çapı da olduqca vacibdir. Türk dillərinə aid ikidilli lüğətlərin yazılmasını və çap olunmasını isə zaman tələb edir. Ona görə ki, indi ortaq türk dili məsələsi aktual problem kimi tez-tez müzakirə mövzusunə çevrilir. Türk dilinin beynəlxalq dil olmaması hər birimizi narahat edir. Bunlar öz həllini həm də o vaxt tapacaqdır ki, ikidilli lüğətlər çap olunsun və sonra da türk dillərinin hamısında, yaxud da əksəriyyətində ortaq olan leksik vahidlərin sözlüyü işıq üzə gəlsin. Əlbəttə, ortaq türk dilinin yaranması üçün digər amillər də var, ancaq bunların hər birindən bəhs etmək bizim məqsədimiz deyil, bu, ayrıca bir mövzudur. Onu da qeyd etmək istəyirəm ki, ikidilli lüğətlərin çap olunmasında bütün ağırlığı respublikamızdakı müvafiq qurumların bütünlükdə öz üzərinə götürməsinə də qəbul etmək düz deyil. Heç olmazsa, bu qəbildən olan lüğətlərin çap olunması istiqamətində müəyyən işlər görülməlidir. Məsələn, türk dövlətlərinin müvafiq qurumları ilə əlaqələr qurulmalı, görülməli işlərin koordinasiya mərkəzi yaradılmalı, mütəxəssislərdən ibarət işçi qrupu təşkil olunmalı və sair, və ilaxır. Bunun üçün respublika səviyyəsində müntəzəm olaraq konfranslar keçirilməli, konkret sahələr üzrə müzakirələr aparılmalı, qərarlar qəbul olunmalıdır.

İkincisi. Dialektologiya dilin elə bir sahəsidir ki, onsuz dilin milli tərəfi, mən deyərdim ki, kökü yoxdur. Vaxtilə dialektoloji ekspedisiyalar təşkil olunub, dialekt və şivələrimizdəki dil faktları toplanıb, tədqiq olunub, nəticə etibarilə sanballı dialektoloq alimlərimiz yetişibdir. İndi onların sayı keçən əsrin (XX əsrin) 70-80-ci illəri ilə müqayisədə çox azalıb. Sanballı dialektoloq alimlərimizin əvəzədiciləri, demək olar ki, barmaqla sayılacaq qədər azdır. Ona görə də dialektoloji tədqiqatlara ehtiyac böyükdür. Mənə elə gəlir ki, dialektoloji ekspedisiyaları bir əhəmiyyətə çevirməyin vaxtı çoxdan çatıb. Dialekt və şivələrimizin tədqiq olunmasına diqqət artırılmalıdır. Sözüün doğrusu, dialektoloji tədqiqatları yalnız mövcud dialektoloji lüğətlər vasitəsilə deyil, azərbaycanlıların yaşadığı əraziləri qarış-qarış gəzməklə toplanmış dil faktları əsasında aparmaq lazımdır. Əlbəttə, bu, vaxt və zəhmət tələb edən bir işdir. Ancaq əsl alim işidir, peşəkar dialektoloq ustalığıdır. Hər halda alim üçün zəhmətkeşlik başlıca amillərdən biridir. Onu da qeyd etməmək olmaz ki, indi asan, sadə, bəzən primitiv mövzulara üz tutaraq tədqiqat işi aparənların sayı çoxalıbdır. Belə işlər nə dilçiliyimizə, nə elmimizə, nə də millətimizə, dövlətimizə xeyir gətirə bilməz.

Hazırda müasir dövrün tələblərinə cavab verən, zamanla ayaqlaşan Azərbaycan dilinin dialektologiyasına aid dərsliyə böyük ehtiyac var. Azərbaycan dilinin dialektologiyasına aid vaxtilə yazılan dərslük tələbatı ödəmir, elmi prinsipləri, metod və metodologiyası baxımından zamanla ayaqlaşmır. Bu mənada, mənə elə gəlir ki, dialektoloqlardan ibarət işçi qrupu yaradılmalı və onların konkret olaraq fəaliyyət proqramı olmalıdır.

Dialekt və şivə sözləri tədqiq olunmağa ehtiyacı olan xam materialdır. Bu xam materialın dərindən tədqiq olunması dilimizə və dilçiliyimizə böyük fayda gətirə bilər. Onu da nəzərə alsaq ki, bu xam material daha çox yaşlı nəslin hafizəsində, nitqində yaşayır, onda hər günün qədrini bilməklə bu istiqamətdəki işimizin fəallığını artırmağın olduqca vacibliyini unutmamalıyıq.

Üçüncüsü. Dil tarixi dilin mənbəyinin, mənşəsinin səviyyəsini əks etdirməkdə, konkret tarixi dövrlərə xas olan fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlərin ortaya çıxmasında, dillər arasında ümumi elementləri aşkar etməkdə, dilin coğrafiyasını müəyyənləşdirməkdə, onun təbiətini təsvir etməkdə və digər məsələlərdə əvəzsiz rola malikdir. Ferdinand de Sössürün sözləri ilə desək: “Hər şeydən əvvəl, bu və ya digər dilin mütləq başlanğıc, çıxış nöqtəsi olması barədə düşünmək olar. Lakin ən sadə bir mühakimə belə bir qənaət üçün kifayətdir: elə bir dil yoxdur ki, ona hansısa yaş vermək olsun – hər bir dil istənilən məqamda ona qədər mövcud olan vəziyyətin davamından başqa bir şey deyil”. Bu baxımdan dilin inkişafı insan nəslinin inkişafından fərqlənir: dil inkişafının mütləq fasiləsizliyi onda nəsil-lərin bir-birinin ardınca gəlməsini görməyə imkan vermir. Qastron Paris haqlı olaraq “dil-ana” və “dil-qız” konsepsiyasına qarşı üsyan etmişdi, çünki həmin konsepsiya fasiləsizliyi nəzərdə tutur. Nəticə etibarilə, bu mənada bir dilin o birindən yaşlı olmasını söyləmək mümkün deyil”. Ancaq onu da qeyd etməyi vacib sayırıq ki, Azərbaycan dilinin tarixi kökləri, qaynaqları, yazılı abidələri əsas verir deyək ki, dilimizin tarixi qədim-qayım dövrlərə gedib çıxır, tarixin dərin qatlarından xəbər verir. Azərbaycan dilinin hər bir yazılı abidəsi, o cümlədən klassiklərimizin yaradıcılığı bütünlükdə türk dünyası üçün həmişə yeni bir mərhələ açmışdır. Məsələn, XI əsrə aid anadilli ədəbiyyatımıza mənsub olan İsanın “Mehri və Vəfa” əsəri, yaxud özünəməxsusluq keyfiyyəti qazanmış İzzəddin Həsənoğlunun, Qazi Bürhanəddinin, İmadəddin Nəsiminin və digərlərinin yaradıcılığı buna bariz nümunə ola bilər. Təkcə onu demək kifayətdir ki, XIII əsrin əsas məzmunu türk dilinin (Azərbaycan dilinin) elm və din dili olan ərəb dili, şeir və ədəbiyyat dili olan fars dili ilə üz-üzə dayanması ilə xarakterizə olunur. Yəni Azərbaycan dili XIII əsrdə ərəb və fars dilləri ilə bərabərhüquqlu mövqedə olduğunu nümayiş etdirmişdir. Məhz bunun nəticəsində Orta Asiyadan tutmuş Anadoluya, Azərbaycandan başlamış Misirə qədər yayılan böyük bir ərəzi-

də zəngin bir ədəbiyyat yaranmışdır. Bunun nəticəsində dilimizin tarixi kökləri onun geniş yayıldığı ərazilərə gedib çıxır. Deməli, dilimizin tarixini həm də tarixi torpaqlarımızda, dilimizin geniş yayıldığı ərazilərdə müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq axtarmalı, aparmalı və tədqiq etməliyik.

Artıq dövr, zaman dəyişir. Ən başlıcası isə dilimiz, tariximiz barəsində indiyə qədər mövcud olan təhrifli konsepsiyalar alt-üst olur. Getdikcə bu sahədə həqiqət öz yerini tapır. Fərdi şəkildə tədqiqatçılar tərəfindən (təbii ki, dilçilər) bir qisim obyektiv araşdırmalar da aparılır. Ancaq yaxşı olar ki, dil tariximizin öyrənilməsi də vahid bir mərkəzdən koordinasiya olunsun, mütəxəssislərdən ibarət işçi qrupu yaransın, dilimizin hər bir mərhələsi onlara (dilçi mütəxəssislərə) plan işi kimi verilsin, nəticə isə fundamental bir əsər kimi çap olunsun. Bütün bunlarla yanaşı, dil tarixinə dair dərslərlərin, fundamental tədqiqatların yazılması və çapı zamanla ayaqlaşan bir istiqamətdə aparılmalıdır.

Dördüncüsü. “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşməsi haqqında” 18 iyun 2001-ci il tarixli fərmanı yerinə yetirmək məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Dil Komissiyasının tərkibinin təsdiq edilməsi haqqında 4 iyul 2001-ci il tarixdə sərəncam imzalanmışdır. Bir sözlə, Dövlət Dil Komissiyası yaranmışdır. Dövlət Dil Komissiyasının dilimizin tətbiqi işinin təkmilləşməsi sahəsində görəcəyi işlər çoxdur. Bu komissiyanın qarşısında ciddi vəzifələr durur. Və yəqin ki, Dövlət Dil Komissiyası vaxtilə Türkiyədə fəaliyyətə başlamış, öz işi ilə türk dilinin inkişafında dönüş yaratmış Türk Dil Qurumunun təcrübəsindən nümunə və örnək kimi faydalana bilər. Dövlət Dil Komissiyasının görəcəyi işlər barəsində bunları söyləmək olar: a) Dövlət Dil Komissiyasının dilimizin tətbiqi işi ilə bağlı geniş proqramı olmalıdır; b) Bu komissiyanın tədbirlər planı hazırlanmalı və həyata keçirilməlidir; c) Dövlət Dil Komissiyasının nəzdində fəaliyyət göstərən dil müfəttişləri olmalıdır; ç) Dövlət Dil Komissiyasının müvafiq şöbələri yaranmalıdır və bu şöbələr dilin tətbiq

olunduğu müxtəlif sahələr üzrə təşkil edilməlidir. Məsələn, radio və televiziya üzrə, mətbuat üzrə, kütləvi nəşrlər üzrə, reklamlar üzrə və s.

Beşincisi. Dərsliklər təhsilimizin, dövlətimizin strateji maraq dairəsində olan sahədir. Hazırda dərsliklərin dilinə aşağıdakı cəhətlərdən fikir verməliyik:

a) Dərsliklərin dili sadə, aydın, səlis, cilalı olmalıdır. Uşaqların dili sevməsi üçün qeyd olunan şərtlərin yerli-yerində olması vacib amillərdəndir. Ancaq yeri gəlmişkən, onu da qeyd edək ki, bütün dərsliklərin dili asan və təkmil olmalıdır. Burada ana dili, ədəbiyyat, Azərbaycan dili dərslikləri ilə yanaşı, riyaziyyat, kimya, fizika, tarix və s. dərslikləri, bir sözlə, bütün dərslikləri nəzərdə tuturuq. Uşaqlar dili təkcə Azərbaycan dili dərsliklərindən deyil, bütün dərsliklərdən öyrənirlər. Ona görə ki, istənilən bir dərslikdəki elmi bilgi dil vasitəsilə çatdırılır. Dil isə nə qədər asan, qayda-qanuna uyğun olarsa, bir o qədər uşaqlar tərəfindən informasiya asan qavranıla bilər. Ancaq bu baxımdan orta məktəb dərsliklərinin dili ilbəil cilalanmalı, təkmilləşməlidir. Bunun üçün yaxşı olar ki, hər bir dərsliyin dil və üslub baxımından, eləcə də qrammatik norma baxımından cilalanmasına dilçilər cəlb olunsun. Yəni dilçilər bütün dərsliklərin yazılmasında dil və üslub redaktoru kimi mütləq iştirak etməlidirlər. Bu iş müvafiq təşkilatlar tərəfindən nəzarət altında saxlanılmaqla tənzim olunmalıdır.

b) Uşaqlar daha çox kitaba-dərsliyə inanırlar. Ancaq dərsliklərdə gedən orfoqrafiya səhvləri, üslub xətalrı bu inamı azaldır. Konkret olaraq hansısa dərslikdən, mətbuat orqanlarından danışmağa dəyməz. Ona görə ki, bu hal kütləviləşib, qeyri-qanuni normaya çevrilidir. Bu məziyyəti istənilən bir dərslikdə müşahidə etməmək olmur. Vaxtilə nəşriyyatlarda peşəkar korrektorlar ordusu fəaliyyət göstərirdi. İndi isə belə korrektorları barmaqla göstərmək olar. Çap olunan kitabların böyük əksəriyyətinə müəlliflərin özləri korrektorluq edir, şərti olaraq korrektor kimi başqalarının adı yazılır. Müəllif öz

yazdıqlarının həm də korrektoru ola bilməz. Yaxşı olardı ki, nəşriyyatlar çap mərhələsindən qabaq fikirləşsənlər, götür-qoy etsinlər ki, onların korrektorları varmı?! Bir sözlə, hər bir nəşriyyatın peşəkar redaktoru, korrektoru olmalıdır və onlar öz vəzifələrini vicdanla yerinə yetirməlidirlər. Bizdə mətbuat tarixinin zənginliyi: Həsən bəy Zərdabının “Əkinçi”si, İsmayıl bəy Qasıralının “Tərcüman”ı, Ünsizadə qardaşlarının mətbuatı buna ən canlı nümunədir. Bu sahədə ənənəsi olan, dillər içərisində öz avtonomiyasını çoxdan almış Azərbaycan dilinin qayda-qanunlarına riayət etmək hər birimizin borcudur.

Dərslik şagirdin müqəddəs hesab etdiyi, inandığı ən müqəddəs kitabdır. Orada hər hansı bir sözün düzgün yazılmaması, üslubi cəhətdən dolaşq cümlələrin getməsi şagirdə dərsliyə olan inamı azaldır.

Altıncısı. Hər bir insan öz fikir və mülahizələrini doğma ana dilində ifadə etmək qabiliyyətinə yiyələnməlidir. İstər hər hansı bir vətəndaşın, istərsə də ziyalının nitq mədəniyyəti olmalıdır. Nitqin mədəni olması, nitq normalarına əməl etmək, məntiqli və rəbitəli danışmaq və digər saymadığımız neçə-neçə tələblər dilin zənginliyini üzə çıxarır, onu sevdirdir və praktik olaraq yaşadır. Bəzən belə fikirləşənlər də olur ki, nitq mədəniyyəti dilçilər, ədəbiyyatçılar, müəllimlər üçün daha vacibdir. Bu, məsələyə yarımcıq münasibətdir. Hər bir insan nitq mədəniyyətinə yiyələnməlidir. Ona görə də orta məktəbdə nitq mədəniyyəti fənni tədris olunmalıdır. Ali məktəblərə gəldikdə isə hər bir fakültədə bu fənnin tədris olunmasına ehtiyac vardır. İstər riyaziyyatçı, istər fizik, istər mühəndis, istər iqtisadçı və eləcə də digər sənət sahibləri nitq mədəniyyətinə dərinlən yiyələnməlidir. Mənə elə gəlir ki, müvafiq təşkilatlar bu məsələnin həlli istiqamətində də fəal mövqe nümayiş etdirməlidirlər. Burada bir türk yazar və şairinin rübaisini xatırlamaq yerinə düşər.

*Ərəbcə istəyən Urbana getsin,
Əcəmcə istəyən İrana getsin,*

*Firənglər Firəngistana getsin,
Ki biz türkün, bizə türki gərəkdir.*

Biz azərbaycanlıyıq, bizə bütün dillərdən əvvəl Azərbaycan dili gərəkdir. Bu dili sevməliyik, yaşatmalıyıq, onun bütün potensial imkanını üzə çıxarmalıyıq.

GÖRKƏMLİ DİLÇİ ALİM ZƏRİFƏ BUDAQOVA

rəb xalqlarının nağıllarından birinin adı belədir: “Nə cür adamlar olur”. Bu nağılın məzmununa görə, məşhur bir alim adamların dörd cür olduğunu söyləyir. Birinci qrup adam hər şeyi bilir, nə bildiyini də özü anlayır. Bu – alimdir və ondan ibrət götürmək lazımdır.

İkinci qrup adam var ki, bilir, ancaq nə bildiyini özü bilmir. Bu, yatağan adamdır və onu oyatmaq lazımdır.

Üçüncü qrup adam var ki, bir şey bilmir, özü də bilir ki, heç nə bilmir. Bu adamın öyrənməsi üçün ona kömək etmək lazımdır.

Dördüncü qrup adam var ki, heç nə bilmir və heç nə bilmədiyini özü də bilmir. Bu adam avamdır və onun haqqında yaxşı bir söz deyə bilməzsən.

Biz bu məqalədə birinci qrup adam olan, alim olan, ibrət götürmək üçün lazımlı olan bir xanımdan – Zərifə İsmayıl qızı Budaqovadan bəhs edəcəyik.

Zərifə İsmayıl qızı Budaqova Azərbaycanın görkəmli dilçi alimlərindən biri olmuşdur. O, ömrünü Azərbaycan dilinin öyrənilməsi-

nə və tədqiqinə həsr etmişdir. Belə bir müqəddəs və nəcib iş onu filologiya elmləri doktoru, professor, Azərbaycan SSRİ Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü (indiki AMEA-nın) kimi şərəfli adlara ucaltmışdır. O, yüzdən çox elmi əsərin müəllifi kimi tanınmış, respublikada dilçi alimlərin yetişməsində səmərəli fəaliyyət göstərmişdir. Zərifə xanım iyirmidən çox elmlər namizədi və elmlər doktorunu yetişdirmişdir. Onun “Azərbaycan dilinin sintaksisi”, “Azərbaycan dilinin morfolojiyası”, “Müasir Azərbaycan dilində söz birləşmələri”, “Müasir Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyəti”, “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları”, “Azərbaycan dilinin durğu işarələri”, “Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sadə cümlə”, rus dilində yazılmış “Azərbaycan dilinin qrammatikası” (fonetika, morfolojiya, sintaksis) kitabları mənbə, məxəz rolunu oynayır və dilçilərimizin stolüstü kitablarından sayılır.

Zərifə İsmayıl qızı Budaqova 1929-cu ildə Qərbi Azərbaycanın (indiki Ermənistanın) Yerevan şəhərində anadan olmuş, 1936-cı ildə orta məktəbə getmişdir. 1943-cü ildə pedaqoji texnikuma, 1945-ci ildə Ermənistan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun dil - ədəbiyyat fakültəsinə qəbul olunmuşdur. O, 1948-ci ildə Bakı şəhərinə köçmüş və təhsilini V.İ.Lenin adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun (indiki ADPU-nun) dil - ədəbiyyat fakültəsində davam etdirmişdir. Zərifə xanım 1949-cu ildə dil - ədəbiyyat fakültəsini bitirmiş və Azərbaycan SSR EA-nın Dilçilik İnstitutunun (indiki AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu) aspiranturasına daxil olmuşdur. O, aspiranturaya qəbul olduqdan sonra Moskva şəhərinə SSRİ EA-nın Dilçilik İnstitutuna ezam olunmuşdur. 1953-cü ildə Moskvada “Müasir Azərbaycan dilində tərz kateqoriyası” mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmiş, filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almışdır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Zərifə xanım tərz kateqoriyasından yazarkən türkologiyada felin tərzləri barədə, ümumiyyətlə, tərz kateqoriyası barədə müxtəlif fikirlər söylənirdi. Məsələn, N.K.Dmitriyev, A.N.Baskakov, İ.A.Batmanov və başqaları tərz ka-

teqoriyası dedikdə iş, hal, hərəkətin təkrar olunmasını, sürəkliliyi, davamlılığı, hərəkətin müxtəlif istiqamətləri və s. kimi məsələləri izah edirdilər. B.M.Yunusəliyev, Borovkov, Xarisoğlu, Şaripov və başqaları isə belə hesab edirdi ki, tərz kateqoriyası iş, hal və hərəkətin bitməməsini, başlanmasını bildirir. Onlar eyni zamanda felin tərzində felin zamanının da rolunu qeyd edirdilər. Azərbaycan dilçiliyində tərz kateqoriyasından bəhs edən M.Xəlifəzadə də tərz kateqoriyasını düzgün müəyyənləşdirməmiş, bu kateqoriya ilə felin zamanlarını və formalarını qarışdırmışdır. Bu mənada həm türkologiyada, həm də Azərbaycan dilçiliyində tərz kateqoriyası ilə bağlı fikir müxtəlifliyi mövcud olduğu bir dövrdə Zərifə xanım belə çətin mövzuda namizədlik dissertasiyası yazmış, problemin həllinə nail olmuşdur. O, bu məsələ barəsində yazan türkoloqlardan fərqli olaraq tərz kateqoriyasının əmələgəlmə qaydalarını müəyyən etmiş və bir sistem yaratmışdır. Bununla da məsələnin həllinə öz elmi töhfəsini vermişdir.

Zərifə Budaqova 1953-cü ildən Azərbaycan SSR EA-nın Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun (indiki AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu) müasir Azərbaycan dili şöbəsinə rəhbərlik etmiş, 1963-cü ildə “Müasir Azərbaycan dilində sadə cümlə” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmiş, filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi, 1968-ci ildə professor elmi adını almışdır. Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun direktoru olmuşdur.

Zərifə xanım müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyasına, sintaksisinə, orfoqrafiyasına, üslubiyyətinə, eləcə də türkologiyanın müxtəlif problemlərinə dair əsərlərin müəllifi olmaqla dilçiliyin nəzəri və əməli məsələlərinə dair qiymətli tədqiqatlar aparmışdır.

Zərifə Budaqova Azərbaycan dilinin qrammatik qayda – qanunlarını rus dilində çap etdirməklə dilimizin imkanlarını rusdillilərə çatdırmış və bir növ Mirzə Kazım bəyin yolunu davam etdirmişdir. Belə ki, Mirzə Kazım bəy Azərbaycan dilinin qrammatikasını 1839-cu ildə Peterburqda çap etdirmişdir. Onun “Türk – tatar dilinin qrammatikası” kitabı qrammatika kitablarının yazılmasında nümunə

olmuşdur. Məhz bu nümunəni professor Zərifə Budaqova davam etdirmiş, akademik M.Şirəliyevin redaktorluğu ilə rus dilində “Azərbaycan dili” kitabını yazmışdır. Bir az da irəli gedərək bu kitabda Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf tarixindən, onun yayılma arealından, bu dil barəsində rus və Avropa ziyalılarının fikirlərindən bəhs etmişdir. Yazılı ədəbi dilimizin və onun üslublarının zənginləşməsindən, əlifba və onun tarixindən, düzgün yazı (orfoqrafiya) və onun qaydalarından, bu qaydaların zaman – zaman təkmilləşməsindən geniş söhbət açmışdır. Zərifə Budaqova “Azərbaycan dili” kitabında fonetika, leksikologiya, morfologiya, sintaksis şöbələrinə yer ayırmaqla rusdilli oxuculara Azərbaycan dilinin mövcud imkanları barədə geniş məlumat çatdırmağa çalışmışdır. Zərifə xanım bu kitabında, demək olar ki, təsvirçilikdən qaçmış, hər bir məsələnin xarakterini elmi əsaslarla aydın bir şəkildə izah etmiş, praktik olaraq nümunələr əsasında vermişdir.

Professor Zərifə Budaqovanın 1977-ci ildə çap etdirdiyi “Azərbaycan dilində durğu işarələri” adlı kitabı təsadüfi tədqiqat əsəri deyildir. Belə ki, yazılı dilin məzmun dolğunluğunun yaranmasında, fikrin dəqiq və emosional təsir gücünün üzə çıxmasında, fikrin aydın və ifadəli tələffüzündə durğu işarələrinin rolu böyükdür. Hər bir durğu işarəsi müəyyən məqsədlə işlədilir. Başqa sözlə, durğu işarələrinin cümlədə vəzifəsi, xidməti rolu vardır. Bütün zamanlarda durğu işarələrinin yerli - yerində işlənməsinə ehtiyac duyulur. Hər kəs durğu işarələrini istədiyi kimi işlədə bilməz. Belə olduqda bir hərc – mərclik yaranar, nəticədə yazı mədəniyyəti itər, pozular. Bu mənada əsaslandırılmış qaydalara böyük ehtiyac vardır. Odur ki, professor Zərifə Budaqova “Azərbaycan dilində durğu işarələri” kitabını yazmaqla hər hansı durğu işarəsinin yerli – yerində işlədilməsinin möhkəm qaydalarını dəqiq izah etmiş, durğu işarələri ilə əlaqəli olan qaranlıq məqamları, durğu işarələrinin funksiyasını öz əsərində dəqiq aydınlaşdırmışdır. O, “Azərbaycan dilində durğu işarələri” kitabında yazıda olan dolaşıqlığı, sərbəstliyi aradan qaldırmaq üçün durğu işa-

rələrinin işlədilməsində mövcud olan nöqsanlara dəqiq izahatlar vermişdir. Məsələn, onun fikrincə, ədatlardan sonra vergülün qoyulmasına ehtiyac yoxdur. Yaxud o, belə hesab edirdi ki, feli bağlama tərkibləri cümlə olmadığı üçün ondan sonra vergülün işlədilməsinə ehtiyac yoxdur. Bundan başqa, ara sözlər cümlənin əvvəlində gəldikdə ondan sonra, cümlənin sonunda gəldikdə isə ondan əvvəl vergülün işlədilməsinin zəruri olduğunu zəngin misallarla təsdiq edirdi.

Professor Zərifə Budaqova nöqtənin, iki nöqtənin, sual işarəsinin, mötərizənin, nöqtəli vergülün işlədilməsinə dair dəqiq izahatlar vermişdir. Eyni zamanda yazıda bəzən vergül və tirenin, iki nöqtə və tirenin, sual və nida işarəsinin, nida və üç nöqtənin yanaşı işlədilməsi zərurəti meydana çıxdıqda onlardan hansının əvvəl, hansının sonra qoyulmasına çox aydın izahlar gətirmişdir. Zərifə xanımın “Azərbaycan dilində durğu işarələri” kitabı özünü ziyalı hesab edən hər bir kəs üçün ən qiymətli mənbədir. Xüsusilə, jurnalistlərin, mətbuatda çalışanların, ali və orta məktəb müəllimlərinin indi də stolüstü kitabıdır.

Zərifə xanım Azərbaycan dili ilə bağlı yazdığı kitablarında ciddi elmi – nəzəri təhlillər aparmış, həm dilimizin zənginliklərini, həm də problem və qayğılarını dilçi kimi aktual mövzuya çevirə bilmişdir. Onun “Azərbaycan ədəbi dilinin çiçəklənməsi” adlı məqaləsi (bax: Azərbaycan kommunisti. №3, 1983, s.84-90) ədəbi dilimizin bir sıra xüsusiyyətlərini səciyyələndirir. Azərbaycan ədəbi dilində funksional üslubların çiçəklənməsini bədii ədəbiyyatın inkişafı, elm, mətbuat, radio və televiziyanın, kargüzarlığın, rəsmi yazışmaların inkişafı ilə əlaqələndirir. Mətbuat dilinin müxtəlif üslub növlərinin meydana gəldiyini qəzet və jurnalların materialları əsasında xarakterizə edir. Mətbuat dilinin dar çərçivəli müxtəlif üslub növlərinin meydana gəlməsi barədə yazır: “Kommunist” qəzeti, məktəblilərin “Pioner”, məktəbəqədərki yaş dövründə olan uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuş “Göyərçin” jurnalları spesifik ifadə üslublarına malikdir”.

Zərifə Budaqova tədqiqatlarında Azərbaycan ədəbi dilinin şifahi

qolunun, lüğət tərkibinin, qrammatik quruluşunun inkişafını əhəmiyyətli dərəcədə qeyd etmişdir.

Zərifə Budaqova dilimizin aktual problemlərindən biri kimi əlifba, orfoqrafiya məsələlərinə də öz tədqiqatlarında, xüsusilə, məqalələrində geniş yer ayırmışdır. Dil quruculuğu prosesində əlifba, orfoqrafiya, terminologiya məsələlərini əsas problemlərdən biri kimi ön plana çəkmişdir. Mükəmməl əlifbanı, elmi əsaslar üzərində tərtib edilmiş orfoqrafiya və terminologiyayı dil quruculuğu prosesində lazımı amillərdən biri hesab etmişdir. Bu məsələyə tarixi baxımdan yanaşaraq yazırdı: “Azərbaycan xalqının mədəni inkişafına, maarif və elmin tərəqqisinə mane olan əsas səbəblərdən biri ərəb əlifbası, elmi cəhətdən əsaslandırılmamış orfoqrafiya, geniş xalq kütlələrinə yabançı olan terminologiya idi”.

Zərifə xanımın məqalələrində Azərbaycan əlifbasının və orfoqrafiyasının tarixi məsələləri də özünə geniş yer almışdır. Əlifba ilə bağlı olaraq 1922 – ci ildə latın qrafikası əsasında yeni əlifba layihəsinin nəşr olunması, 1939 – cu ildə rus qrafikası əsasında yeni Azərbaycan əlifba layihəsinin meydana çıxması, 1940- cı ildə latın əlifbasından rus əlifbasına keçilməsi, orfoqrafiya ilə bağlı olaraq 1929, 1940, 1958 – ci illərdə “Orfoqrafiya lüğətləri”nin çap olunması səbəbini dövlət, zamanla və əlifba ilə bağlı hesab edərək həm mütəxəssislər, həm də oxucular üçün geniş bilgilər vermişdir. Bununla da Zərifə xanım Azərbaycan ədəbi dilinin tarixinə xüsusi diqqət göstərmişdir. Ədəbi dilimizin dünənini, uzaq və yaxın keçmişini nəzərdən qaçırmamışdır.

Zərifə xanım Budaqova terminologiya sahəsində aparılan işlərə bir dilçi alim kimi təhlil verməklə yanaşı, bu sahəyə diqqətin artırılmasını da çox vacib saymışdır. 1952 – ci ildə Azərbaycanda təşkil olunmuş Terminologiya Komitəsinin təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə yüzlərlə terminoloji lüğətlərin çap olunmasını təqdirəlayiq saymışdır.

Zərifə Budaqova Azərbaycan dilinin ən çox inkişaf etmiş türk dillərindən biri olduğunu bir müvəffəqiyyət və nailiyyət kimi qiymət-

ləndirmişdir. O, ictimai fəaliyyət dairəsi gün – gündən genişlənən Azərbaycan dilinin daha çox qayğıya ehtiyacı olduğunu da nəzərdən qaçırmamışdır. Zərifə xanım yazırdı: “Dilin qanunlarını, ədəbi normalarını qorumaq, ona daxil olan süni söz və ifadələrə qarşı mübarizə aparmaq hər bir mədəni şəxsin, ziyalının borcudur”. Bu baxımdan o, nitq mədəniyyəti məsələlərinin öyrənilməsini, araşdırılmasını təbii zərurət sayırdı, müasir dünyanın mədəni xalqlarının hər birinin müqəddəs borcu kimi qəbul edirdi. O, nitq mədəniyyətinin vəzifələrini (məs.: ədəbi normalara riayət etməyi, dil vahidlərinin üslublara uyğun seçilməsini və s.) və bu sahə üçün zəmin, örnək ola biləcək kitabların, monoqrafiyaların, lüğətlərin çap olunmasının böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini qeyd edirdi. Nitq mədəniyyəti normalarından bəhs edərkən yazırdı: “... hər hansı bir formanın dilin qayda – qanunları əsasında necə işlənməli olması ilə yanaşı, ondan ictimaiyyətin necə istifadə etməsi də diqqətdən yayınmamalıdır. Yalnız bu zaman düzgün, obyektiv qənaətə gəlmək mümkündür”.

Azərbaycan dilinin kütləvi informasiya vasitələrinin dili kimi xidmət göstərməsi məsələsi də Zərifə xanımı bir dilçi kimi düşündürmüşdür. O qeyd etmişdir ki, televiziya və radio vasitəsilə aparılan verilişlərin təsir gücü həm də orfoepik normalara əməl etməkdən çox asılıdır. Doğrudan da, ədəbi tələffüz qaydalarına əməl etmədən auditoriyanı inandırmaq, haqqında danışılan məsələyə diqqəti yönəltmək, dinləyicini, tamaşaçını hər hansı fikir ətrafında səfərbər etmək mümkün ola bilməz. Nitqimizin təsirli, tutarlı, yığcam, ifadəli, dürüst, qısa, aydın, səlis, rəvan və qrammatik baxımdan düzgün olması üçün nitq mədəniyyətinə və onun tələblərinə yiyələnmək lazımdır. Zərifə xanımın bu istiqamətdə bir dilçi alim kimi tutduğu mövqe bu gün də öz aktuallığını itirməmişdir. O yazırdı: “Gələcək nəslə yüksək danışıq və yazı mədəniyyətinə malik görmək üçün ailə, bağça, məktəb arasında həmahəng əlaqə, ahəngdar ünsiyyət yaradılmalıdır. Yazıçıların, jurnalistlərin, alimlərin, televiziya və radio işçilərinin yazısı, nitqi gənclərə örnək, nümunə olmalıdır”.

Zərifə Budaqova dilçilərin qarşısında bir sıra vəzifələrin durduğunu da xüsusilə qeyd edirdi. Həmin vəzifələr bütün zamanlarda və indi də öz aktuallığını itirməmişdir. Məsələn, qəzet, jurnal və bədii əsərlərdə ikili və mübahisəli orfoqrafik nöqsanların olması, orfoepik normalara riayət edilməməsi, bədii dilin özünəməxsus xüsusiyyətlərinin süni şəkildə ədəbi dil normalarına tabe edilməsi, dilin bütün üslublarının hələlilik eyni səviyyədə öyrənilməməsi, dilimizin izahlı omonim, sinonim, antonim sözlər lüğətinin tərtib olunması və sair, və ilaxır.

Zərifə Budaqova bütün ömrünü Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunun öyrənilməsinə, tədqiqinə həsr edibdir. Bütün həyatını Azərbaycan dilinin tədqiq olunması yolunda xərcləyib, belə demək olarsa, Azərbaycan dili, doğma ana dili naminə elmlə məşğul olubdur. Bütün həyatını sözün həqiqi mənasında bütünlüklə bu yolda itiribdir. Ərəb xalqlarında belə bir nağıl var: “Alim və dənizçi”. Bu nağılın məzmunu belədir ki, alim gəmi ilə səyahətə çıxır. O, səyahət zamanı dənizçilərin birindən soruşur:

- Sən qrammatikanı bilirsənmi?
- Yox, bilmirəm, - deyə dənizçi ona cavab verir.

Alim deyir:

- Sən ömrünün yarısını itirmisən.

Çox keçmir ki, fırtına qopur, gəmi batmağa başlayır. Bu zaman dənizçi alimdən soruşur:

- Sən üzə bilirsənmi?
- Yox, üzə bilmirəm, - deyə alim cavab verir.

Dənizçi deyir:

- Sən həyatını bütünlüklə itirdin.

Elm adamı əsl elm fədaisi olmaqla bütün həyatını elm yolunda qurban verir, o, heç zaman özü üçün yaşamır. Məhz belə alimlərimizdən biri də Zərifə Budaqova olmuşdur.

Zərifə Budaqova dillərin geneoloji və morfoloji təsnifindən əlavə, xalqların, millətlərin, dillərin maraq dairəsini, zəruri problemlə-

rin öyrənilməsinin vacibliyini nəzərə alaraq dillərin sosioloji təsnifini də aparırdı. Bu cür təsnif əsasında hər bir dilin inkişaf səviyyəsini, xidmət dairəsini, eləcə də mövcud imkanlarını üzə çıxartmağa çalışırdı. Bu mənada onun “Dillərin sosioloji təsnifi” (bax: Dillərin sosioloji təsnifi. – Elm və həyat. № 7, 1978, s. 18 – 20) məqaləsi böyük əhəmiyyət kəsb edən məqalələrindən olmaqla, həm də dilçi alimin dillər və onların xüsusiyyətləri ilə bağlı nəzəri – praktik təhlil aparmaq bacarığını təsdiq edir. O, bu məqaləsində keçmiş SSRİ – də yaşayan millətlərin və xalqların dillərinin sosioloji təsnifini aparır. Rus dilinin o vaxt bütün millətlər üçün ünsiyyət vasitəsi olduğunu, ayrı – ayrı Respublikalarda milli dillərin varlığını və bu milli dillərdən başqa xalqların (məs.: Azərbaycanda talışların, tatların və s.) istifadə etdiyini, muxtar vilayətlərdə yaşayan 40-a yaxın xalqın (məs.: tatar, başqır, xakas, udmurt və s.) dilinin mövcudluğunu, nanay, qaqauz kimi 10 – dan artıq milli mahal xalqlarının yazılı dilinin varlığını, ana dillərində yazısı olmayan bir neçə yüzdən bir neçə minə qədər bəzi rayonlarda və kəndlərdə yaşayan xalqların (məs.: Dağıstanda rutul, aqul dilləri, Azərbaycanda qırz, buduq, xınalıq, udin dilləri və s.) dillərini dil quruculuğu prosesində unutmamağı nəzərə çatdırır.

Zərifə Budaqova öz tədqiqatlarında Azərbaycan dilinin müstəqil öyrənilməsi təcrübəsini nəzərdən qaçırmamaqla dilimizin gələcəyinə biganə qalmadığını təsdiq etmişdir. Doğma ana dilimizin xaricdə öyrənilməsinə uğurlarımızdan biri kimi qiymətləndirmiş, dünya dilləri arasında dilimizin özünəməxsus mövqeyi olduğunu faktlarla sübuta yetirməyə çalışmışdır. “Bunu demək kifayət edər ki, bu yaxınlarda ABŞ – da çap olunmuş “Dünya dilləri” adlı fundamental tədqiqat – məlumat kitabında ən geniş yayılmış beş yüz dilin (3 min dildən) içərisində Azərbaycan dili vardır”.

Zərifə xanım dilimizlə bağlı xarici ölkələrdə görülmüş işlər barəsində geniş təhlil aparmaqla bir daha dilimizin tədrisinə, təbliğinə sonsuz məhəbbətini ifadə etmişdir. XIX əsrdə Bestuyev – Marlinski-nin, M.Y.Lermontovun Azərbaycan dilini öyrənmələrini, Azərbay-

can dilinin ilk qrammatika kitabı olan “Türk – tatar dilinin qrammatikası” kitabının digər xalqların (xüsusilə rusların) Azərbaycan dilini öyrənməsində əvəzsiz rol oynadığını, L.Z.Budaqovun “Turetsko – tatarskiy bukvar”, “Praktičeskoye rukovodstvo turetsko – tatarsko – azerbaydjanskoqo nareçiya” kitabları, A.O. Çernyayevskinin “Vətən dili” dərsliyi, S.M.Qənizadənin “İstilahı – Azərbaycan” adlı kitabı və “Somouçitel tyurksroqo yazıka Kavkazsko – Azerbaydjanskoqo nareçiya” dərsliyi və digərləri Zərifə xanımın tədqiqatlarına görə, Azərbaycan dilinə olan maraqla bağlı yazılmışdır.

Zərifə xanım dilçi təəssübkeşliyi ilə xarici ölkələrdə Azərbaycan dilini sərbəst şəkildə öyrənənlərin təcrübəsini təqdirəlayiq bir hal saymışdır. Dilimizə, mədəniyyətimizə, ədəbiyyatımıza olan maraqla bağlı bir faktı fəxrlə qeyd etmişdir: “Qərbi Belində yaşayan Hanspeter Əhməd Şmiyde adlı alman Azərbaycan dilini gözəl bilir. O, bizim nağılları, “Koroğlu” dastanını, Mirzə Cəlil və başqa yazıçılarımızın əsərlərini alman dilinə çevirmişdir. Əhməd Şmiyde İslam dinini qəbul etmişdir. Özünə Əhməd, həyat yoldaşına isə Hənifə adını götürmüş, uşaqlarından birinin adını Həsən, birinin adını Hüseyn qoymuşdur və s.”. (bax: Zərifə Budaqova. Azərbaycan dilinin müstəqil öyrənilməsi təcrübəsindən. – Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi. №1, 1984, s.37-42).

Azərbaycan xalqının və dilinin tarixi ilə bağlı tədqiqatlara bütün zamanlarda ehtiyac olmuşdur. Bu ehtiyacı nəzərə alaraq Zərifə xanım ən dəyərli kitab və monoqrafiyalar barəsində alim mövqeyini açıq – aşkar şəkildə nümayiş etdirmişdir. Onun onomastika ilə bağlı çap etdirdiyi “Qiymətli tədqiqat” (S.M.Mollazadənin “Toponimiya severnıx rayonov Azerbaydjana”. Maarif, 1979), kitabı barəsində məqaləsi, “Ad gözəl olmalıdır” məqaləsi, dil tarixi ilə bağlı çap etdirdiyi “Dilimizin mənşəyinə dair tədqiqat” (“Azərbaycan filologiyası məsələləri”. “Elm” nəşriyyatı, 1984- cü il toplusu barədə), “Dilçiliyimizin nailiyyəti” (F.Zeynalovun “Türkologiyanın əsasları” Bakı, “Maarif” nəşriyyatı, 1981 – ci il kitabı barəsində) məqalələri sanbal-

lı tədqiqatlara dilçi alimin verdiyi qiymət kimi heç də az əhəmiyyət kəsb etmir.

Professor Zərifə Budaqovanın tədqiqatları türkoloqların maraq dairəsində olmuş, onun qaldırdığı problemlər həmişə ciddi elmi dəyəri ilə seçilmişdir. Ona görə də onun araşdırmalarına türkoloqlar xüsusi əhəmiyyət vermişdir. Məsələn, professorlardan türkoloq Əthəm Tənişev, Məhərrəm Ergin, Sadəttin Buluc, Zeynəb Qorxmaz və digərləri professor Zərifə Budaqovanın tədqiqatlarına araşdırılmasına xüsusi ehtiyac olan tədqiqatlar kimi yanaşmışlar. Onun əsərlərinin əhəmiyyətli olduğunu dilçilərimiz həmişə dəyərləndirmiş və yüksək qiymət vermişlər. Vaxtilə professorlardan Ağamusa Axundovun çap etdirdiyi “Vacib nitq mədəniyyəti məsələsi”, Afad Qurbanovun “Zamanın tələblərindən doğan kitab”, Mirəli Seyidovun “Türkoloqların IV konqresində”, Məmməd Qasimovun “Yazımızın nöqtəsinə də, vergülünə də fikir verək” və s. məqalələri Zərifə xanımın tədqiqatlarına verilən yüksək qiymətdir.

Professor Zərifə Budaqova həmişə dövrü mətbuatın diqqət mərkəzində olub, onun özü və tədqiqatları barəsində yüzlərlə məqalələr çap ediləbdir. Onun səmərəli elmi fəaliyyəti və elmi əsərlərinin əhəmiyyəti Azərbaycan qadınının müvəffəqiyyəti kimi qiymətləndirilmiş və təbliğ olunmuşdur.

Səyyahlar, alimlər, tədqiqatçılar arasında bir yaxınlıq vardır. Bu da odur ki, onların izləri bir çox hallarda unudulsa da, heç vaxt itibgetmir. Bir balaca axtarısa başlasan, onda ipin ucu əlində olacaqdır. Bu günə dartsan da, sabaha gedib çıxacaqsan. Biz də Zərifə xanımın yaradıcılığının bəzi məqamlarına toxunmaqla həm dünənimizə getdik, həm də bu günümüzə gəlib çıxdıq.

Məhəmməd Peyğəmbərin (s.ə.s.) belə bir kəlamı var: “Behişt anaların ayaqları altındadır”. Peyğəmbərimizin başqa bir kəlamı da vardır: “Bir adam anasının, atasının üzünə şəfqətlə baxarsa, Allah ona qəbul olunmuş həcc savabı yazar”. Bu mənada bizim hər birimizin dəyərli insanlarımızı, xidməti olan alimlərimizi yada salmağımız

həm savabdır, həm də keçmişə hörmət və gələcəyə olan inamdır.

Azərbaycanın akademik qadınları sırasında Zərifə xanım Əliyeva, Adilə xanım Namazova, Zəmfira xanım Verdizadə və bir də Zərifə xanım Budaqovadır. Bunların hər biri Azərbaycan qadının elmi siması, örnək ola biləcək nümunəsidir.

Professor Zərifə Budaqovanın 2009-cu ildə anadan olmasının 80 ili tamam olur. O, cismən dilçilərin arasında olmasa da, ruhən dilçilərlə, məhz dilin keşiyində dayanan ən nüfuzlu dilçilərlə birgədir. Azərbaycan dilçiləri həmişə Zərifə xanım Budaqovanın xatirəsini əziz tutacaq, onun xidmətlərini unutmayacaqlar.

“Xalq qəzeti”.
15 noyabr 2009-cu il.
№256 (26314), s. 5

ƏHMƏD YƏSƏVINİN HİKMƏTLƏRİNDƏ QƏDİM TÜRK SÖZLƏRİ

Əhməd Yəsəvinin hikmətlərindəki ən qədim türk sözlərinin semantikasını tədqiq etmək, bizcə, türk dünyasının ortaq dəyərlər – dil dəyəri ətrafında birləşməsinə yardımçı rolunda ola bilər. Odur ki, hələ sağlığında “Piri Türküstan” tituluna layiq görülmüş bu böyük şəxsiyyətin, türk dilini zirvələrə yüksəldən sufi şairin hikmətlərindəki ən qədim türk sözlərinin semantikasının tədqiqinə üstünlük verdik.

Əhməd Yəsəvinin hikmətlərində qədim fəllər:

aytmaq – demək, söyləmək, *azğurmaq* – azdırmaq, yoldan çıxartmaq, *angamak* // *anglamak* – anlamaq, *barmaq* – getmək, çatmaq, qovuşmaq, *imək* – olmaq, *inqrəmək* – inləmək, zarımaq, *irmək* – çatmaq, *onqmaq* – yaxşılaşmaq, sağalmaq, *öçmək* – sönmək, *ukmaq* // *unmaq* – anlamaq, dərk etmək, *ulamaq* – əlavə etmək, birləşdirmək, *ulaşmaq* – çatmaq, *urmaq* – vurmaq, *üləşmək* – paylamaq, *yığlamaq* – ağlamaq, *imek* – olmaq, *irmek* – olmaq.

Əhməd Yəsəvinin hikmətlərində qədim işimlər:

çəriq - əskər, qoşun, *çiyan* – əqrəb, *idi* // *izi* // *igə* - yiyə, tanrı, *is* – qoxu, *igin* – çiyin, bel, *il* // *ilig* – el, ölkə, xalq, *orun* – yer, məskən, *tamuğ* // *tamuk* – cəhənnəm, *tanq* – dan yeri, *tuğ* – bayraq, *tüş* – yuxu, *uruğ* – nəsil, əqraba, *uyat* – abır – həya, hicab, *uyku* // *uyğu* – yuxu, *ülüş* – pay, *yarı* – kömək, yardım.

Əhməd Yəsəvinin hikmətlərində qədim sifətlər:

arığ // *arık* – təmiz, saf, *çın* // *çin* – doğru, düzgün, *uluğ* – ulu, böyük, *yalunğaç* – çilpaq, lüt – üryan, *anuk* – hazır, *kızıl* – qırmızı.

Əhməd Yəsəvinin hikmətlərində qədim saylar, əvəzliliklər, zərflər, qoşmalar, bağlayıcılar, predikat sözlər ortaq lüğət tərkibinin qaynaqları kimi hal-hazırda əvəzsiz rol oynayır.

AĞAMƏMMƏD SƏMƏD OĞLU ABDULLAYEVİN HƏYATI VƏ ELMİ – PEDAQOJİ FƏALİYYƏTİ (1909-1979)

Müqəddəs kitabların birində yazılır: “*Sənin sözün ayaqlarıma çıraq, həyat yoluma işıqdır*”. Bu fikir tam təfəssilatı ilə Ağaməmməd Abdullayevin həyat və fəaliyyətinə aiddir. Onun sözü də, əməli də ətrafındakı adamların hər birinin həyat yoluna çıraq olub, işıq salıb, yol göstərirdir.

Ağaməmməd Səməd oğlu Abdullayev 15 mart 1909-cu ildə Bakıda dəmirçi ailəsində anadan olmuşdur. 1921-ci ildə Bakı şəhərində 44 nömrəli birinci dərəcəli orta məktəbi bitirmişdir. 1926-cı ildə Bakı Pedaqoji Texnikumunu bitirmiş və Bakı Xalq Təhsili Şöbəsinin 29 nömrəli məktəbinə müəllim təyin edilmişdir. 1926-cı ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin Filologiya fakültəsinə qəbul olunmuşdur.

Ali məktəbdə oxuduğu dövrdə – 1926-1929-cu illərdə A.Abdullayev 29 nömrəli məktəbdə, 1929-1931-ci illərdə orta məktəb və Bakı Pedaqoji Texnikumunda Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimi kimi fəaliyyət göstərmişdir. O, Azərbaycan dilinin təbliği sahəsində böyük əmək sərf etmişdir. Bunun nəticəsidir ki, 1931-1939-cu illərdə

Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin nəzdində fəaliyyət göstərən tədris müəssisəsində (Komvuz) Azərbaycan dili fənnindən dərs demiş, eyni zamanda dil kafedrasının müdiri olmuşdur.

1926-cı ildə pedaqoji fəaliyyətə başlayan A.Abdullayev artıq pedaqoji ictimaiyyət arasında tanınmışdır. Onun pedaqoji səriştəsi həmişə diqqəti çəkmişdir. Məhz buna görə də A.Abdullayev gənc olmasına baxmayaraq, 1935-ci ildə Bakı Şəhər Təhsil Şöbəsinin metodisti təyin edilmiş, 1939-cu ilə kimi bu vəzifədə işləmişdir. Metodist işlədiyi dövrdə müəllimlərin yaxın dostuna çevrilən A.Abdullayev Bakı şəhərindəki məktəblərdə “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı” fənninin tədrisinin yaxşılaşmasına xüsusi diqqət yetirmişdir.

A.Abdullayev 1939-cu ildən təyini Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinə bağlamışdır. Belə ki, 1939-cu ildə Komvuzun ləğv edilməsi ilə əlaqədar A.Abdullayev V.İ.Lenin adına API-yə göndərilmişdir. 1939-cu ildə ADPU-nun Azərbaycan dili və ədəbiyyatı fakültəsinə dekan təyin edilmiş və 1941-ci ilə kimi bu vəzifədə çalışmışdır. Bu illərdə eyni zamanda Azərbaycan Dövlət Universitetində “Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası” fənnindən dərs demişdir.

A.Abdullayevin şəxsi nüfuzu, təşkilatçılıq bacarığı diqqəti daha çox cəlb etməyə başladığından ona həmişə xüsusi etimad göstərilmişdir.

A.Abdullayev 1942-ci ildə “Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası” mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə edərək pedaqoji elmlər namizədi alimlik dərəcəsi almışdır. 1942-ci ildə M.F.Axundov adına Müəllimlər İnstitutuna direktor təyin edilmişdir. O, 1944-cü ilə kimi bu vəzifədə ləyaqətlə çalışmışdır. Bu müddət ərzində o, pedaqoji fəaliyyətdən ayrılmamış, bilik və bacarığını gənclərdən əsirgəməmişdir. 1942-ci ildən 1943-cü ilin oktyabrına kimi M.F.Axundov adına Müəllimlər İnstitutunun Azərbaycan dili qruplarında “Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikası” fənnindən dərs demişdir.

A.Abdullayevin 1944-cü ildən sonrakı fəaliyyəti Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutu ilə, indiki Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti ilə bağlı olmuşdur.

A.Abdullayev 1946-1949-cu illərdə Elmi-Tədqiqat Pedaqogika İnstitutunda elmi katib vəzifəsində çalışmışdır.

O, 1944-cü ilin avqustunda Azərbaycan Dövlət Qiyabi Pedaqoji İnstitutunun Azərbaycan dili və ədəbiyyatı kafedrasına keçmiş və 1949-cu ilədək burada işləmişdir.

1956-cı ildə professor elmi adı almış və 1956-1959-cu illərdə API-nin (indiki ADPU-nun) Azərbaycan dili kafedrasının professoru vəzifəsində işləmişdir.

O, API-də (indiki ADPU-da) Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası kafedrasının yaradılmasına xüsusi ehtiyac olduğunu duymuş və onun yaradılması zəruriliyini irəli sürmüşdür. Məhz A.Abdullayevin xüsusi səyi nəticəsində 1959-cu ildə API-də (indiki ADPU-da) müstəqil Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikası kafedrası yaradıldıqdan sonra o, ömrünün sonuna kimi, yəni 1979-cu ilə qədər həmin kafedraya rəhbərlik etmişdir. Kafedraya rəhbərlik etdiyi dövrdə professor A.Abdullayev Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası ixtisası üzrə metodist alimlərin yetişdirilməsinə xüsusi diqqət vermişdir. Professor A.Abdullayevin elmi rəhbərliyi altında 30-dan çox dissertasiya müdafiə olunmuşdur.

Professor A.Abdullayev 1958-ci ildə “Azərbaycan dilinin tədrisi tarixi” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə edərək pedaqoji elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almışdır. Respublikamızda fənlərin tədrisi metodikası üzrə ilk elmlər doktoru A.S.Abdullayevdir.

1960-1975-ci illərdə A.Abdullayev “Azərbaycan dili və ədəbiyyatın tədrisi” məcmuəsinin redaktoru olmuşdur. Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimlərinin ən yaxın köməkçisi və məsləhətçisi olan bu topluya 15 illik rəhbərliyi dövründə həm dilçi metodistlərə, həm də orta məktəb müəllimlərinə yaxından kömək edə biləcək yazılar çap etdirmişdir. Qabaqcıl müəllimlərin metodik yazıları da bu jurnal-

da işıq üzü görmüşdür. Bu məcmuənin Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimlərinin qabaqcıl təcrübəsinin yayılmasından da xüsusi rolu olmuşdur. Professor A.Abdullayev 1966-cı ilin iyun ayında M.F.Axundov adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Dillər İnstitutunun rektoru təyin olunmuş və 1966-1970-ci illərdə rektor vəzifəsində çalışmışdır.

Professor A.Abdullayev Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Dillər İnstitutunda işləməklə bərabər, eyni zamanda V.İ.Lenin adına APİ-də (indiki ADPU-da) 1966-1969-cu illərdə elmi işlər üzrə prorektor vəzifəsində çalışmışdır. O, 1979-cu ilə kimi ADPU-nun Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikası kafedrasının müdiri işləmiş, 1977-ci ildə elmi pedaqoji fəaliyyətinə görə “SSRİ maarif əlaçısı” medalı ilə təltif olunmuşdur. 1979-cu ildə Bakı şəhərində dünyasını dəyişmişdir.

Professor A.Abdullayev 1948, 1967 və 1969-cu illərdə Bakı şəhəri Zəhmətkeş Deputatları Sovetinə deputat seçilmişdir. Onun ictimai fəaliyyəti indi də onu tanıyanlar tərəfindən rəğbətlə xatırlanır.

Pedaqoji elmlər doktoru, professor A.Abdullayevin elmi yaradıcılığını mövzu və istiqamətinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- 1) *İbtidai siniflərdə ana dilinin tədrisi metodikası problemi;*
- 2) *Qeyri – Azərbaycan məktəbləri üçün Azərbaycan dilinin tədrisi məsələləri;*
- 3) *Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası problemi;*
- 4) *Nitq mədəniyyəti məsələləri;*
- 5) *Azərbaycan dilinin tədrisi tarixi problemi;*
- 6) *Ədəbiyyatın tədrisi məsələləri;*
- 7) *Üslubiyyat məsələləri.*

Ağaməmməd Abdullayev Azərbaycan dilinin problemləri ilə məşğul olan zaman dilimizin tədqiqi və metodikası sahəsində görülmüş işlər ilk rüşeymlər kimi diqqəti çəkirdi. Xüsusilə, bu istiqamətdə Mirzə Kazım bəyin (“Qrammatika turetsko- tatarskoqo yazıka”. Kazan, 1839; “Obşaya qrammatika turetsko – tatarskoqo yazıka”. Ka-

zan, 1846), T.Makarovun (“Tatarskaya qrammatika kavkazskoqo nareçiya”. Tiflis, 1848), Lazar Budaqovun (“Praktičeskoe rukovodstvo turetsko-tatarskoqo azerbaydjanskoqo nareçiya”), Mirzə Əbülhəsən bəy Vəzirovun (“Uçebnik tatarsko – azerbaydjanskoqo nareçiya”), Xələfi Mirzə Məhəmməd Əfşarın (“Fənni – sərfi – türki”), A.Tahirovun (“Samouçitel tatarskoqo yazıka”), S.M.Qəniyevin (“Polneyşiy samouçitel tatarskoqo yazıka kavkazsko – azerbaydjanskoqo nareçiya”. Baku, 1890) tədqiqatları Azərbaycan dilinin qrammatikası ilə bağlı ilk işlər idi.

Azərbaycan dilinin qrammatikası XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq geniş tədqiq olunmuşdur. Bu mənada XX əsrin 20-30-cu illərinə qədər çapdan çıxmış qrammatika kitablarından N.Nərimanovun (“Samouçitel tatarskoqo yazıka dlya russkix”. ç. I, Baku, 1900), Mirzə Məhəmməd Axundovun (“Sərfi – türkü”), M.C.Məmmədovun (“Samouçitel tatarskoqo yazıka azerbaydjanskoqo nareçiya”. Erevan, 1913), İ.Hikmət, A.Şaiqin (“Türkcə sərfi – nəhv”), B.Çobanzadə və F.Ağazadənin (“Türk qrammeri”, Bakı, 1929), İ.Həsənov, A.Şərif, Ə.Babazadənin (“Qrammer”. Bakı, 1933) və digərlərinin kitabları xüsusilə diqqəti cəlb etmişdir.

XX əsrin 20-ci illərində dilimizin qrammatikasını elmi əsaslarla öyrənmək üçün məqsədyönlü işlər görülmüşdür. 1924-cü ildə Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı yanında “Komission sərfi” adlı komissiya yaradılmışdır. Bu komissiya 1924-cü ildə “Türkcə sərff – nəhv” adlı dərsliyi hazırlamışdır. Azərbaycan dilinin, o cümlədən qrammatikasının inkişafında 1920-ci ildən sonra çox böyük işlər görülmüşdür. Həmin işlər sırasında Ağaməmməd Abdullayevin tədqiqatları xüsusilə seçilmişdir. Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan dilinin tədrisinin tədqiqi ilə ilk dəfə elmi şəkildə Ağaməmməd Abdullayev məşğul olmuşdur.

1926-cı ildə Bakıda çağırılmış I Türkoloji qurultayda ana dilinin tədrisi məsələsinə xüsusi fikir verilmişdir. Elə bu qurultayın qəbul etdiyi qətnamənin tələblərindən irəli gələrək türk dillərinin tədrisi ilə

məşğul olan müəllimlərin qarşısına ciddi vəzifələr qoyulmuşdur. Bu mənada B.Çobanzadənin “Türkoloji qurultayın müəllimlər üçün əhəmiyyəti” (“Maarif işçisi” jurnalı, 1926, №3, s.7, №4, s.3), “Azərbaycanın imla konqresi” (“Maarif işçisi” jurnalı, 1927, №10, s.60) məqalələri əhəmiyyətli məqalələr kimi Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasının formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamış, metodistlərin qarşısında ciddi vəzifələr qoymuşdur.

XX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq Azərbaycan dilinin tədrisi ilə bağlı tədqiqatların sayı çoxalmışdır. Məhz bu işə ilk qoşulanlardan birincisi Ağaməmməd Abdullayev olmuşdur. O, bu istiqamətdə tədqiqat işlərinə elə bir məhəbbətlə qoşulmuşdur ki, nəticədə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasını bir elm kimi formalaşdırmışdır. Ağaməmməd Abdullayev XX əsrin 30-cu illərindən Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası ilə sistemli şəkildə məşğul olmuşdur. Onun metodika sahəsindəki fəaliyyətini iki istiqamətdə qruplaşdırmaq olar. Birincisi, ana dilinin tədrisi metodikası (yaxud ibtidai siniflərdə ana dilinin tədrisi metodikası), ikincisi, Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası (yaxud orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası).

İbtidai siniflərdə ana dilinin tədrisi metodikası üzrə ilk yetkin dərs vəsaitini və dərslikləri Ağaməmməd Abdullayev yazmışdır. Ağaməmməd Abdullayevə qədər bu sahə üzrə kamil metodik vəsait və dərslik olmamışdır. O, 1938-ci ildə IV sinif üçün “Azərbaycan dili”, 1939-cu ildə III sinif üçün “Azərbaycan dili” dərsliklərini yazmışdır. Onun IV sinif üçün yazdığı “Azərbaycan dili” dərsliyi dəfələrlə (9 dəfə) çap olunmuşdur.

Ağaməmməd Abdullayev ibtidai siniflər üçün oxu kitabları, ana dili və onun tədrisi metodikası kitablarını, eləcə də əlifba kitablarını yazmışdır. 1938-ci ildə ibtidai məktəblərin 3-cü sinfi üçün “Oxu kitabı”nı, 1944 və 1946-cı illərdə F.Qasımzadənin həmmüəllifliyi ilə “Qiraət kitabı”nı çap etdirmişdir.

Ağaməmməd Abdullayev 1950-ci ildə ibtidai məktəbin III sinfi üçün “Ana dili”, 1963-cü ildə F.Əbdürrəhmanovla birlikdə “Əlifba”

kitablarını yazmışdır.

Ağaməmməd Abdullayev ibtidai siniflərdə ana dilinin tədrisi metodikası ilə bağlı ilk dərs vəsaiti və dərsliyin yaradıcısı olmuşdur. Onun 1962-ci ildə nəşr olunmuş “İbtidai məktəbdə Azərbaycan dili tədrisinin metodikası” dərs vəsaiti, 1968-ci ildə çap olunmuş (Y.Kərimovun həmmüəllifliyi ilə) “İbtidai siniflərdə ana dilinin tədrisi metodikası” dərsliyi bu qəbildəndir. Ağaməmməd müəllim bu kitablarında ibtidai siniflərdə ana dili kursunun məzmunu, həcmi məsələləri ilə yanaşı, savad təlimi, qiraət, orfoqrafiya, qrammatika üzrə bilik, bacarıq, vərdişlərin yaranması və bu zaman qarşıya çıxan çətinliklər, onların həlli yolları, qazanılmış biliyin tətbiqi və digər məsələlər barəsində geniş, ətraflı izah vermişdir. Bu kitablar həmişə bu sahə ilə bağlı tədqiqat işi aparanlar üçün ən dəyərli mənbə rolunda olmuşdur. Bunun əsas səbəbi Ağaməmməd müəllimin yazdıqlarını böyük məhəbbətlə yazmasıdır.

Ağaməmməd Abdullayevin yaradıcılığında orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası məsələləri də xüsusi yer tutmuşdur. Hələ bu istiqamətdəki elmi yaradıcılığına o, 1937-ci ildə “Müəllimə kömək” jurnalında çap etdirdiyi “Orta məktəbdə yazı növləri” məqaləsi ilə başlamışdır. Sonralar (1945-ci ildə) “Orta məktəbdə Azərbaycan dili” adlı metodik vəsaitini, fonetikanın, orfoqrafiyanın, durğu işarələrinin və təkrar dərsələrin təşkilinin metodikası ilə bağlı xeyli məqalələr çap etdirmişdir. 1956-cı ildə “Orta məktəbdə Azərbaycan dili tədrisinin metodikası” vəsaitini, 1968-ci ildə “Orta məktəbdə Azərbaycan dili tədrisinin metodikası” dərs vəsaitini, 1978-ci ildə “Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası” dərsliyini çap etdirmişdir. Onun “Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası” kitabı bu sahədə ilk işlərdən birincisidir.

Ağaməmməd Abdullayev Azərbaycan dilinin tədrisi tarixi ilə də məşğul olmuşdur. Onun 1966-cı ildə çap olunmuş “Azərbaycan dilinin tədrisi tarixindən” monoqrafiyasında dilimizin tədrisi tarixinin 100 illik bir dövrü ətraflı şəkildə tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Ağaməmməd Abdullayev qeyri – Azərbaycan məktəblərində Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikası ilə də məşğul olmuşdur. Qeyri – Azərbaycan məktəblərinin IV – VIII sinifləri üçün yazdığı “Azərbaycan dili” dərslikləri uzun müddət orta məktəblərdə istifadə olunmuşdur. Ağaməmməd müəllim bu dərslikləri vasitəsilə rus məktəblərində Azərbaycan dilinin bütün gözəllikləri ilə yanaşı, qrammatik qayda – qanunlarını ilk dəfə olaraq tədqiq etməklə qeyri – azərbaycanlılara öyrətməyi özünə borc bilmişdir. Hətta yenə də bu sahədə ilk dəfə olaraq qeyri – Azərbaycan məktəbləri üçün Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası üzrə kitablar yazmışdır. Onun 1960 və 1971-ci illərdə çap olunmuş “Rus məktəblərində Azərbaycan dili tədrisinin metodikası” adlı kitabı bu qəbildəndir.

Ağaməmməd Abdullayevin tədqiq etdiyi sahələrdən biri də nitq mədəniyyəti olmuşdur. O, nitq mədəniyyəti məsələləri ilə 1960-cı illərdən məşğul olmağa başlamışdır. Bu istiqamətdəki tədqiqatların nəticəsi olaraq 1966-cı ildə “Müəllimin nitq mədəniyyəti” və 1968-ci ildə “Nitq mədəniyyəti və natiqlik məharəti” adlı kitablarını nəşr etdirmişdir.

Ağaməmməd müəllimin tədqiqatlarında üslubiyyat məsələləri də özünə yer almışdır. 1961-ci ildə “Üslubiyyat məşğələlərinin metodikası” adlı dərs vəsaitini yazmaqla üslubiyyat sahəsindəki işlərin keyfiyyətini yüksəltməyə, bu istiqamətdə şagirdlərdə bilik, bacarıq və vərdişlərin yaranmasına xeyli yardımçı olmuş, köməklik göstərmişdir.

Ağaməmməd müəllim qeyri – Azərbaycan məktəblərinin IX və X sinifləri üçün “Ədəbiyyat müntəxabatı” da hazırlamışdır.

Ağaməmməd Abdullayevin dilimiz və ədəbiyyatımızla bağlı apardığı bu tədqiqatlar, təbii ki, gərgin zəhmət sayəsində ərsəyə gəlmişdir. Ancaq bununla belə, Ağaməmməd müəllimin dilə, ədəbiyyata olan məhəbbəti də xüsusi olaraq qeyd olunmalıdır. Məhəbbət olan yerdə səbir, xeyirxahlıq, həqiqətə arxalanmaq, ümid, inam və iman vardır. Bu mənada Ağaməmməd müəllim tükənməz məhəbbət

sayəsində hər cür əziyyətə qatlaşmış və bütün çətinliklərə sinə gərərək Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikası ilə bağlı sanballı məqalələrini, monoqrafiyalarını, dərsliklərini və dərs vəsaitlərini yazmışdır.

Ağaməmməd Abdullayev elmi fəaliyyətə 20 yaşından başlamışdır. 80 adda monoqrafiya, dərslik və dərs vəsaitinin, 500-dən çox elmi və publisist məqalənin müəllifi olmuşdur. 1942-ci ildə pedaqoji elmlər namizədi, 1958-ci ildə isə pedaqoji elmlər doktoru elmi dərəcəsi almışdır. Uzun müddət “Azərbaycan dili və ədəbiyyatın tədrisi” məcmuəsinə redaktorluq, Maarif Nazirliyinin metod şurasına sədrlik etmişdir.

Ağaməmməd Abdullayevin əsərləri indi də Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikası ilə məşğul olanların stolüstü kitabıdır. Onların bəzilərinin adlarına diqqət yetirək: “Orta məktəbdə Azərbaycan dili tədrisinin metodikası”. Bakı, 1956, 1968; “Azərbaycan dilinin tədrisinin tarixinə dair”. Bakı, 1958; “Azərbaycan dilinin tədrisi tarixindən”. Bakı, 1966; “Rus məktəblərində Azərbaycan dili tədrisinin metodikası”. Bakı, 1960; “Üslubiyyat məşğələlərinin metodikası”. Bakı, 1961; “İbtidai məktəbdə Azərbaycan dili tədrisinin metodikası”. Bakı, 1962; “Nitq mədəniyyəti və natiqlik məharəti haqqında”. Bakı, 1968; “Azərbaycan dili (rus məktəblərinin 7-ci sinifləri üçün)”. Bakı, 1970 və s.

Ağaməmməd Abdullayevin ən mühüm fəaliyyət sahələrindən biri də onun yüksək ixtisaslı peşəkar filoloqların, ibtidai sinif müəllimlərinin yetişdirilməsi sahəsindəki xidmətləridir. O, Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası ixtisası üzrə elmi kadrların hazırlanmasında əlindən gələni əsirgəməmişdir. Dilçi metodistlərin böyük əksəriyyəti onun rəhbərliyi altında müdafiə etmiş, onun yetişdirdiyi kadrlar olmaqla bu gün də fəaliyyətlərini metodika elminin inkişafına sərf edirlər. Təsədüfi deyildir ki, onun yetişdirdiyi dilçi metodistləri gül çələnginə bənzədirlər. Və bu gül çələngindəki ləçəklərin hər birinin öz ətri vardır. Onun elmə gətirdiyi adamlar Azərbaycanımızın müx-

təlif bölgələrindən olmaqla onu deməyə əsas verir ki, kim onun ətəyindən yapışmışsa, kim ondan kömək istəmişsə, kim onun qayğısına ehtiyac duymuşsa, o, həmin adamların əlindən tutmuş və onların hər birinə öz xeyirxahlığını, təmənnasız köməyini əsirgəməmişdir. Bu baxımdan professor H.Baliyev yazır: “Onu (Ağaməmməd Abdullayevi – B.X.) kimin haralı olması heç vaxt maraqlandırmazdı. Kim onun ətəyindən yapışardısı, doğmalığ və qayğıkeşlik görərdi. Onun yetişdirdiyi kadrların əksər hissəsinin ərəzi xəritəsinə diqqət etmək də bunu sübut edə bilər. Yetişdirdiyi kadrları sıra ilə vermək bu cəhətdən məqsəduyğundur: Musa Həsənov – Naxçıvan; Həsən Baliyev – Zəngəzur (Mehri); Əhəd Əhmədov – Şuşa; İlyas Bayramov – Gürcüstan (Borçalı); Əli Fərəcov – İrəvan; Əli Süleymanov – Zaqatala; Bilal Muradov – Vedi; Brilliyant Paşayeva – Qazax; Göyərçin Bağirova – Gəncə; Hüseyin Hüseyinov – Lənkəran; Qabil Tahirov – Zəngəzur (Gorus); Kərim Kərimov – İmişli; Tamara Babayeva – Bakı; Sona Quliyeva – Ağdam; Sona Qasımova – Şuşa; Təyyar Cəfərov-Ağcabədi; İsmayıl İsmayılov – Tovuz”. Düzdür, burada Ağaməmməd müəllimin yetişdirdiyi kadrların hamısının adı çəkilməsə də, bir xeylisinin adı çəkilir ki, bu da Ağaməmməd müəllimin xeyirxah, qayğıkeş bir insan olduğunu təsdiq edir.

Ağaməmməd Abdullayev bir pedaqoq kimi səxavətli, xeyirxah işlərin təşəbbüskarı olmuşdur. Onun qayğıkeşliyi, yüksək insani keyfiyyətləri ölçüyə gəlməyən dəyərlər kimi öz yetirmələri tərəfindən yüksək qiymətləndirilir. Görkəmli maarif fədaisi Ağaməmməd Abdullayev öz yetirmələrinə saatlarla masa arxasında əyləşmək, tədqiqat işi aparmaq, yorulmadan müəlisə etmək keyfiyyətlərini aşılayırdı.

Ağaməmməd müəllimin alicənablığı, xeyirxahlığı sayəsində onun yetirmələri özlərinə iş tapmış, ailə qurmuş, ev – eşik sahibi olmuşlar.

Ağaməmməd müəllim ümitsizlərə ümid verən, həyatda çətinliklərlə üzləşənlərə kömək edən, insanlara inam aşılamağı bacaran bir

pedaqoq olmuşdur. Həyat eşqi onda həmişə güclü və dərin olması ilə ətrafdakıların diqqətini özünə çəkmişdir. Professor N.Abdullayev Ağaməmməd müəllimlə bağlı xatirələrində yazır: “Müəllimi və uzun illər dostu olduğu akademik Mizrə Feyzulla ağır xəstəlikdən son dərəcə zəifləmişdi. Çox çətinliklə işə gəlmişdi. Adəti üzrə yenə də bizim kafedraya gəlib Ağaməmməd müəllimin yanındakı stolda əyləşdi. Ağaməmməd müəllim dərhal ona çay süzdü, hal - əhval tutdu. Mən lap yaxında əyləşdiyimdən söhbətlərini eşidirdim. F.Qasımzadə dedi ki, Ağaməmməd, mənim, deyəsən, axırımdır. Mən indi artıq o dünya barədə düşünürəm. Ağaməmməd müəllim çox pərişan olmuşdu. Təskinlik vermək məqsədilə dedi ki: “Mirzə, qəm çəkmə, bu dünyanı yaradan o dünyanı da yaradıb. Orada burda olduğu kimi, ünvan bürosu var. Zəng edərsən Əli Sultanlı, M.Rəfilini, başqalarını taparsan. Mən də gələn kimi səni axtarıb tapacağam”. Bu sözləri eşidən Mirzə sanki bir qədər yüngülləşdi. Çay içdi. Ağaməmməd müəllim onu öz kafedrasına yola saldı”. Burada söhbət ondan gedir ki, Ağaməmməd müəllimdə həyat eşqi o qədər güclü olmuşdur ki, o, zarafatından qalınmamış, həmişə insanlarda xoş ovqat yaratmağa çalışmışdır. O, bir pedaqoq kimi bütün gözəl xüsusiyyət və xasiyyəti özünə peşə seçmişdir. “Qabusnamə”də bu barədə yazılır ki, insan bu xasiyyətləri özünə peşə seçməlidir: özündən güclü ilə vuruşmamalıdır, yalançı adamla məclis qurmamalıdır, xəsis adamla ünsiyyət saxlamamalıdır, nadan adamla öcəşməməlidir, ikiüzlü ilə dost olmamalıdır, davakar, tündxasiyyət adamla şərab içməməlidir və s.

Ağaməmməd Abdullayev ehtiyacı olanlara heç vaxt qayğısını əsirgəməmişdir. Təsədüfi deyildir ki, onun tələbələrinin hər biri onun son dərəcə həssas və qayğıkeş olmasından ağızdolusu danışır və yazırlar.

Ağaməmməd müəllim prinsipial, əqidəli olmaqla yanaşı, həm də milli ruhlu bir metodist alim olmuşdur. O, Xarici Dillər İnstitutunda rektor vəzifəsində çalışarkən özü ilə oraya milli ruh aparmış, iki – üç dilli fakültələr yaratmışdır. Bu fakültələrdə iki – üç dildən biri Azər-

baycan dili olmuşdur. Bununla yanaşı, Azərbaycan dilinin tədrisinə geniş imkanlar açmış, bu fənnin tədris saatlarının miqdarını artırmışdır.

Ağaməmməd müəllim xeyirxah və mələk qəlbli olduğundan seçdiyi kadrlarda elmi və insani keyfiyyətlərlə yanaşı, həm də onlarda müəllim simasının vacibliyini xüsusi olaraq nəzərə almışdır.

Ağaməmməd Abdullayevin hər bir kəsin rəğbətini qazanmasının səbəbləri sırasından biri də odur ki, o, insanlarla rəftar etməyi bacarmışdır. Ona görə də onun ətrafındakı insanların hər biri onun yolunu gözləmiş, xətir – hörmətini saxlamışdır. Yaxşı bir misal var: “İnsanların sizinlə necə rəftar etməsini istəyirsinizsə, siz də onlarla elə rəftar edin”. Doğrudan da bu misal insanın həyat və fəaliyyətinin “qızıl qanun”udur.

Ağaməmməd Abdullayev kimi insanların həyat və fəaliyyəti hər bir insanı bir sual ətrafında düşündürür: görəsən, Ağaməmməd Abdullayev olmasaydı, Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası elmi nəyi itirə bilərdi? Hər şeydən əvvəl, Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası elmi bünövrəsiz, himi olmayan bir elm olardı. Allahın qüdrətiylə yer, göy, torpaq, su, otlar, bitkilər, heyvanlar və sair, və ilaxır yarandı. Ancaq Allah qərara gəldi ki, bu gözəl dünyada yaşamaq və ondan zövq almaq, eləcə də öz yaratdıqları ilə ünsiyyətdə olub, onu şöhrətləndirmək üçün insanları yaratsın. Və belə də oldu, dünyanın əsrəfi olan insan yarandı. Bax bu mənada Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikası elminin naminə Allah Ağaməmməd Abdullayevi dünyaya gətirdi. Ağaməmməd Abdullayev isə öz elmi – pedaqoji fəaliyyəti ilə Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikası elminin əsrəfinə çevrildi. Nə qədər ki, dilimiz var, onun metodikası elmi var, bir o qədər də Ağaməmməd müəllim yaşayacaq, rəğbət və ehtiramla yad olunacaqdır.

“İqtisadiyyat” qəzeti,
29 dekabr 2010-cu il, s. 7.

DİLİMİZ VƏ ÖZƏL TELEKANALLARIMIZ

il olmazsa, insanlar bir-birini anlamaz və bir məqsəd, niyyət ətrafında birləşə bilməz.

Hətta bəzi heyvanlar da, həşəratlar da hərəkətləri və çıxardıqları səslərlə bir-birini anlayırlar.

Tədqiqatlar sübut etmişdir ki, arılar, qarışqalar, bəzi quş və balıq növləri hərəkətləri ilə bir-birinə müəyyən məlumatları çatdırmağa qadirdir. Məsələn, araşdırmalara görə, qida axtarmağa çıxan qarışqalar getdikləri yolun üzərinə buraxdıqları qoxu ilə onunla eyni yuvada yaşayan qarışqalara məlumat verirlər. Bu qoxu ilə qarışqalar qidanın harada olması barədə məlumat alırlar.

Elm adamları onu da sübut etmişdir ki, heyvanlar çıxardıqları səslər vasitəsilə bir-birinə məlumat ötürmüşlər. Məsələn, bəzi balıq növləri çox yüksək, titrək səslə bir-birinə məlumat verirlər. İnsanlar da müəyyən üz-göz, əl-qol hərəkətləri və jestlər vasitəsilə bir-birini anlada bilirlər. Bundan başqa, müəyyən işarələrin mənası, müəyyən rənglərin simvolu vardır. Məsələn, yol-hərə-

kət qaydaları, ağ və qara rənglər müəyyən informasiyanı daşıyır.

Dil insanların bir-biri ilə olan ünsiyyətinə xidmət edən tarixi, sosial, mədəni, ədəbi və fəlsəfi baxımdan dəyərləndirilən varlıqdır. Dili arı pətəyinə bənzədənlərin yanaşmasında da bir həqiqət var. Belə ki, bir pətəyin içərisinə doldurulan balı arı təbiətdəki yüzrlərlə çiçəkdən toplayır. Sözlər isə yüz illərin, min illərin sınağından keçərək dövrümüzə qədər gəlib çatır. Arı balı pətəyə min-bir zəhmətlə arayıb topladığı kimi sözlər də zaman-zaman öz xidmət vəzifəsini yerinə yetirərək cilalanır, büllurlaşır, anlam və ifadə imkanlarını tapır. Bunu sözün özü tapır, insanlar isə həmin sözlərin özəlliklərini öz ağıllarına, düşüncələrinə uyğun şəkildə istifadə edirlər. Bizim hər birimiz qarşımızdakı insanın nə duyduğunu, nə düşündüyünü onun dili ilə başa düşürük. Bu dil sözlərdən ibarət olur. İnsanın duyğu və düşüncələrinin açarı onun dilindədir. Əlbəttə, istənilən bir dili öyrənmək üçün mühit lazımdır. Əgər hər hansı bir dil işlənmirsə, onun istifadə olunması üçün mühit olursa, onda həmin dil dəmir kimi paslanır, bir müddətdən sonra belə demək olarsa, çürüyür, yox olur, ölü dilə çevrilir.

Dil mühiti bəlkə də ana bətnindən başlayır. Ana bətnində olan uşağın sağlamlıqla yanaşı, milli ruhda böyüməsi üçün ananın düşdüyü mühit, danışdığı dil, dinlədiyi musiqi, onun əhval-ruhiyyəsinə təsir edən amillər və s. vacib rol oynayır.

İnsan duyğu və düşüncəsini, tələbatını, istəyini dil vasitəsilə ifadə edir. Bəlkə də, dünyaya gələn, ana bətnindən doğulan uşağın ilk anda ağlaması da onun ehtiyac və tələbatının, istəyinin bu yolla ifadəsidir. Sonra uşağın düşdüyü mühit onu dil öyrənmək istiqamətinə yönəldir, o, qırıq-qırıq səslər çıxarır, sonra ayrı-ayrı kəlmələri təqlid edir, daha sonra hər bir sözün mənalərini anlayır, anladığı bu sözlər vasitəsilə öz duyğu və düşüncəsini əhatəsində olduğu adamlara çatdırmağa çalışır. Öz duyğu, düşüncə və istəyini anlatmaq üçün ona lazım olan sözləri istifadə edir. Bu zaman

dil mühiti, əlverişli şərait mühüm rol oynayır. Ümumiyyətlə, hər bir canlının inkişafında mühitin rolu danılmazdır. Məsələn, hər hansı bir bitkinin toxumu nə qədər əlverişli şəraitə düşərsə, bir o qədər yaxşı böyüyər, inkişaf edər.

Dil olmazsa, insan öz duyğu və düşüncəsini ifadə edə bilməz. Biz rəsm və heykəltəraşlıq əsərlərinə baxarkən orada dilin köməyi olmadan müəyyən məqamları duyuruq, hiss edirik. Ancaq insanın düşüncəsini, duyğusunu dil qədər anlada bilən, başa salan, hiss etdirən ikinci bir varlıq yoxdur. Biz ən yaxşı musiqi əsərini də dil vasitəsilə anlayırıq, sevirik və onun təsiri altında bir ovqata bağlarıq. Bir sözlə, dil anlatma gücünə malikdir. Dilin anlatma gücü isə dilin zənginliklərindən, imkanlarından çox asılıdır. Dil nə qədər zəngin və ifadə imkanlarına qadir olarsa, bir o qədər insan öz duyğu və düşüncəsini asanlıqla ifadə edər, qarşı tərəfə anlada bilər. Odur ki, hər hansı bir fikir, duyğu və düşüncə dil olmadan heç bir kəsə çatdırıla bilməz. Təsədüfi deyildir ki, dilimizdəki dilli-dilavər kəlməsi də elə bu deyilənləri təsdiq edir. Məqam gəlmişkən “Koroğlu” dastanındakı aşağıdakı şeir parçasında dilçi sözü dilli-dilavər, özünü və sözünü bilən adamdakı keyfiyyətlərin yenə də dilin altında gizlənən məqamlarını yada salır.

*Lazımdı araya elçi salaydım,
Necə minnətçilə dilçi salaydım,
Qayda budu, gedib, bir də gələydim,
Mənim bu işimdən incimə, ay xan!*

Deməli, hər bir məsələni həll etmək üçün dilə həmişə ehtiyacımız vardır.

Əlbəttə, dilə bir yazılı abidə kimi də baxmaq olmaz ki, o necə yaranıbsa, eləcə də qalmalıdır, dəyişməməlidir. Belə deyildir. Dil yerində saya bilməz, onun lüğət tərkibi ehtiyac və tələbətə uyğun

olaraq dəyişməlidir, zənginləşməlidir, inkişaf etməlidir. Məsələn, ulu babalarımızın dili ilə müasir dilimiz eyni deyildir, müəyyən fərqlər vardır, bu, belə də olmalıdır. Ədəbi dilimizin tarixinə diqqət yetirsək, görürük ki, müasir dilimizlə müqayisədə müəyyən fonetik, leksik fərqlər özünü göstərir. Bu halın müxtəlif səbəblərlə bağlılığı içərisində dilin canlı, dinamik və eyni zamanda sosial bir varlıq olmasıdır. Onu da qeyd edək ki, dil sosial varlıq olduğu üçün canlıdır. Canlı dil hal-hazırda istifadə olunan, yazılan, danışılan dildir. Dil sosial varlıq kimi cəmiyyətin hər bir üzvünə lazımdır. Cəmiyyət olmasa, dilə də ehtiyac olmaz. Dil sosial varlıq kimi cəmiyyətin əsəridir. Bu əsər cəmiyyətin hər bir üzvü tərəfindən hər dəfə oxunur və bu proses tarix boyu davam etməkdədir. Cəmiyyət üzvləri bir-birindən fərqləndiyinə görə hətta onların düşüncəsində, eləcə də danışdıqlarında da fərqlər vardır. Sosial fərqlər düşüncə, qavrayış fərqləri yaradır və bu, dildə də öz əksini tapır. Həm dildə, həm həyat tərzində, həm də digər dəyərlərdə insanlar sosial baxımdan birləşirlər. İnsanları sosial baxımdan birləşdirən cəhətlər sırasında dil, din, həyat təzi, məişət və digərləri xüsusi yer tutur. Dildə öz əksini tapan sosial fərq ailədən başlayır və millətdə tamamlanır. Bunu hətta belə ifadə etmək olar ki, insanlar sosial baxımdan ailədə, ən son həddə millətdə birləşirlər. Yəni, ailədəki ailə üzvləri qohumluq vasitəsilə, millətdə isə millətin ortaq dəyərləri vasitəsilə cəmiyyət üzvləri birləşirlər. Ortaq dəyərlər həm də hər bir millətə aid olan mədəniyyətin varlığını da ortaya çıxarır. Hər bir millətə aid ortaq dəyərlər mədəniyyətdir. Tədqiqatçıların bir qismi mədəniyyətin təməl daşı kimi dili çox vacib sayırlar. Mədəniyyət özü maddi və mənəvi olmaqla fərqlənir. Maddi mədəniyyətə ev, evə aid əşyalar, geyim-keçim, yemək və s. aid olduğu hala, mənəvi mədəniyyətə dil, tarix, ənənə, hüquq, əxlaq və s. kimi məsələlər daxildir. Dillər bir-birindən fərqləndiyi kimi, bu mədəniyyətlər də fərqlənirlər. Ona

görə də insanlar dili ilə yanaşı, mədəniyyətləri ilə də bir-birindən ayrılırlar. Təbii ki, mədəniyyətlərdə ortaq cəhətlərlə yanaşı, fərqli xüsusiyyətlər, özəlliklər də vardır. Bunların hamısı insanların fəaliyyətində ortalığa çıxır, fəaliyyət prosesində dil mədəniyyətin ünsürləri sırasında xüsusi yer tutur.

Dil təkcə mədəniyyətin təməlində dayanmır, həm də millətin, dövlətin təməlində durur. Düzdür, millət olmazsa, dövlət də olmaz. Ancaq millətin də, dövlətin də dilə ehtiyacı var. Qurulan dövlətlər dağıla bilər, onun yerinə yenisi yarana bilər. Ancaq millət olmasa, dövlət qurmaq, yaratmaq mümkün deyildir. Dövləti yaşadan, gücləndirən, inkişaf etdirən millətin özüdür. Millət isə dilsiz yaşaya bilməz, burada yenə də dilin rolu danılmazdır. Dil yoxdursa, millət yoxdur, millət yoxdursa, dövlət yoxdur. Deməli, millətin də, dövlətin də təməlində dil dayanır. Bu məqamda məşhur rus pedaqoqu və ədibi Uşinskinin fikrini qeyd etmək yerinə düşür. O yazır: “Bir millətin malını, dövlətini və hətta vətəninə əlindən alsan fəvq (ölüm – B.X.) olar və ondan bir nişan qalmaz”.

Bütün mədəniyyətlərin arxasında bir milli varlıq dayanır. Və bu milli varlığın təməlində yenə də dil durur. Düzdür, fərqli mədəniyyətlərlə yanaşı, ortaq dəyərlərə söykənən mədəniyyət də var ki, bu da etiraf etdirir ki, mədəniyyətin milliyyəti yoxdur. Mədəniyyətlərin, əxlaqların, dəyərlərin və s.-in ortaq olduğu məqamlarda bunu demək olar. Ancaq bu cür məqamlarda da milli varlığı inkar etmək mümkün olmur. Belə olduğu təqdirdə yenə də dilin hər bir millət üçün təməl daşı olduğunu etiraf etməli oluruq.

Dil mədəniyyətin ən sadıq dayaqıdır. Sadıq dayaqıdır ona görə ki, mədəniyyət dil vasitəsilə başqalarına çatdırıla bilər. Məsələn, biz hər hansı bir elm adamının yazdıqlarını oxumaqla, dediklərini dinləməklə onu anlaya bilirik. Hər hansı bir bədii əsəri oxumaqla onun bədii dəyəri barəsində məlumat əldə edirik. Biz dil olmasa, Nizamini, Nəsimini Füzulini, Xətəini və digərlərini

oxuya bilmərik, onların yaradıcılığının özəlliklərini bir-birindən fərqləndirə bilmərik. Bunların hamısı dil vasitəsilə çatdırılır. Mədəniyyətə aid bütün dəyərlər dil vasitəsilə gerçəkləşir.

Dil millətin enerjisidir. Dil millətin gücüdür. Dil millətin özüdür. Dil millətin görünən tərəfidir. Görkəmli dilçi V.Humboldt “Bir millətin dili ruhudur, ruhu da dilidir” deməsi yerinə düşür. Folklor nümunələrimizdən başlamış müasir ədəbiyyatımıza qədər yazılanların hər birində millətin ruhu var. Birində az, digərində çox, başqa birində orta səviyyədə. Bunların hamısının çatdırılmasında dilin rolu və gücü əvəzsizdir. Dilin imkanlarının (burada dilin zənginliyi, ifadə imkanları və s. nəzərdə tutulur) genişliyi millətin ruhunun sərhədini, çərçivəsini, səviyyəsini əks etdirmək qabiliyyətinə malikdir.

Doğrudan da, millətin dili onun ruhudur. Dilini itirən hər bir kəsin ruhu da ölür. Dili ölən kəslər milliliyini itirməklə yanaşı, millətlərin içərisində əriyib yox olurlar. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, dilin millətin ruhu olması barədə Həsən bəy Zərdabi də vaxtilə bəhs etmişdir. O, dillə yanaşı, dinin də millətin ruhu olduğunu qeyd etmişdir. Həsən bəy Zərdabi yazmışdır: “... bu şeylər (dil və din nəzərdə tutulur – B.X.) hər tayfanın (millət – B.X.) dirəkləri hesab olunurlar və onların tayfa (millət – B.X.) olmağına səbəbdirlər. Bu şeylərin birisi dil və birisi din və məzhəbdir (dindir – B.X.). Elə ki, bunların birisi əldən getdi, tayfanın (millət – B.X.) beli sınan kimidir. İkisi də gedəndə tayfa (millət – B.X.) qeyri tayfalara (millətlərə – B.X.) qarışır, mürur (zaman keçdikcə-B.X.) ilə yox olur. Çünki dil və məzhəb (din – B.X.) tayfanın (millət – B.X.) ruhu olan kimidir. Necə ki, ruh çıxanda bədəndən birçə nəş, yəni cəmdək qalır və bu cəmdək mürur (zaman keçdikcə – B.X.) ilə çürüyüb yox olur, habelə dilsiz və məzhəbsiz tayfa da gərək, mürur ilə yox olsun. Pəs (buna görə – B.X.) hər tayfa elm təhsil edən vaxtda gərək öz dilində və öz din

və məzhəbində tərəqqi eləsin ki, dünyada qala bilsin. Onlarsız tayfa olmaz”.

Məsələ orasındadır ki, özəl televiziya jurnalistlərinin və aparıcılarının bir qismi yaşadığımız informasiya əsrində dilimizin ruhunu sındıraraq danışıqlar. Baxmayaraq ki, televiziyanın, rədiyonun, mətbuatın dili barədə Prezident Administrasiyasının rəhbəri, akademik Ramiz Mehdiyevin proqram xarakterli məqaləsi çap olunmuş, xeyli müzakirələr təşkil olunmuş, çoxlu sayda məqalələr yazılmışdır.

Az qala özəl televiziya kanallarında çalışan jurnalistlərin bir qismi dilimizin qayda-qanunlarını pozmaq iddiasında olmaqla və öz əməllərini düzgün saymaqla ruhumuzun ölümünə qənim kəsilirlər. Açıq qeyd edək ki, özəl televiziya kanallarındakı və radio dalğalarındakı verlişlərin əksəriyyəti dilimizi sevdirmir, əksinə, dilimizin ruhuna xələl gətirir. Özəl televiziya və radiolarda dilimizin qayda-qanunlarını o qədər pozurlar ki, tələbkar tamaşaçıda və dinləyicidə özlərinin səriştəsizliyi, elmsizliyi, ana dilinin qədrini bilməmələri barədə təsəvvürü daha da dərinləşdirirlər. Əlbəttə, bununla doğma ana dilinə xəyanət edirlər, onun inkişafına əngəl törədirlər. Görünür ki, belə jurnalistlərin ana dilinə olan məhəbbəti, sevgisi layiqincə deyildir. Belələrinin dilə olan sevgisi, məhəbbəti az olduğundan tələbkar tamaşaçının və dinləyicinin də onlara məhəbbəti və istəyi olmur. Onu da qeyd edək ki, özəl televiziya və radioda çalışan bir qisim jurnalistlərin dili həm də ona görə dolaşq və qüsurludur ki, onların fikri və düşüncələri də son dərəcə dalgın, eyni zamanda dumanlıdır.

Ümumiyyətlə, dilin qayda-qanunu pozmaq dilin ruhuna xələl gətirməklə yanaşı, dilin özünəməxsusluğuna, millətin mədəniyyətinə, ədəb-ərkanına, əxlaqına, təlim və tərbiyəsinə toxunur. Hələ vaxtilə Firidun bəy Köçərli yazırdı: “Hər millətin özünəməxsus ana dili var ki, onun məxsusi malıdır. Ana dili millətin

mənəvi diriliyidir, həyatının mayəsi (təməli – B.X.) mənziləsinədir (yerindədir – B.X.). Ananın südü bədənin mayəsi olduğu kimi, ananın dili də ruhun qidasıdır, hər kəs öz anasını və vətəni sevdirdi kmi, ana dilini də sevir.

Bu Allah-təalanın gözəl nemətlərindən birisidir, onu əziz və möhtərəm tutmaq hər kəsə borcudur.”

Özəl televiziya kanallarının dili Azərbaycan ədəbi dilinin imkanları üzərində öz işini qursa, həm ədəbi dilimizin inkişafına əngəl olmaz, həm də televiziyanın özü tələbkar tamaşaçının rəğbətini qazanar. Bu baxımdan özəl televiziya kanallarına yanaşsaq, onda görürük ki, onların proqramlarında, verilişlərində hər birinin fərdi üslubu olmamaqla yanaşı, həm də hər birində jurnalistlərin, aparıcıların böyük əksəriyyəti Azərbaycan ədəbi dilinin qayda – qanunlarını gözləmir. Burada iki cəhəti qeyd etməyi vacib saymamıq olmur. Birincisi, jurnalistlərin, aparıcıların böyük bir qismi ədəbi dilimizin qayda – qanunlarına riayət etmədən orfoepik və qrammatik normaları pozmaqla yanaşı, həm də televiziyanın dilinə lazım olmadan şivəçiliyi, məhəlləçiliyi, yad, əcnəbi dillərə məxsus olan sözləri gətirərək, hətta istədikləri şəkildə danışaraq az qala doğma ana dilimizi yaddan çıxarırlar. İkincisi, belə jurnalistlərin böyük əksəriyyətinin müsahibləri ədəbi dilimizin tələblərinə cavab verən nitq sahibi olmurlar. Beləliklə, doğma ana dilimizi yaxşı bilməyən aparıcılar, jurnalistlər və onların müsahibləri yarım Azərbaycan, yarım rusca, yarım ingiliscə, yarım şivəçilik və məhəlləçiliklə, yarım “fərdi neologizm” ilə onları dinləyənləri və onlara tamaşa edənləri məcbur edirlər ki, bir tərcüməçiyə ehtiyacları olsun. Belə məqamlarda doğma ana dilini bilməyə ehtiyac qalmır. Ona görə ki, bir qism jurnalistlərin, aparıcıların və müsahibələrin dili doğma ana dili deyil, əllamə bir dildir. Bəs görəsən bu əllamə dili niyə yaradırlar?! Bunun bir çox səbəbləri içərisində ən əsası odur ki, əllaməçilərin özləri doğma ana dilimi-

zi yaxşı bilmirlər. Belə olan təqdirdə onlar çıxış yolunu əllaməlikdə tapırlar. Yeni – yeni sözlər “icad edirlər”, “icad və kəşfləri” artdıqca doğma ana dilimizi korlamaqla yanaşı, “yeni bir dil” yaradırlar. Belələri “icad və kəşfləri”ndən, “yeni bir dil” yaratmaq mövqeyindən uzaqlaşaraq bizim nağıllarımızı, dastanlarımızı, klassiklərimizin, müasirlərimizin yaradıcılığını oxusalar, onda yəqin ki, dilimizin nə qədər zəngin olduğunu görürlər, həm də mütləq yolu onlara doğma ana dilimizi öyrətməkdə yardımçı ola bilərlər. Bu mənada Yusif Vəzir Cəmənzəminli “Dil məsələsi” məqaləsində yazırdı: “Dil öz kökü üstə bitər, qalxar, qol – qanad açar və bu asudəlik sayəsində də belə gözəl, zərif və geniş bir hala gələr ki, hamını heyran qoyar. Dilin kökü camaatımızın yaratdığı el ədəbiyyatındadır, gərək onlar toplanılsın, öyrənilsin, əzbərlənsin. Dil axtaran gərək camaatımızın arasında gəzsin, doləşsin, öyrənə bilsin”.

Millət həm də o zaman böyük olur ki, onun hər bir nümayəndəsi ən müqəddəs kitabların təsiri altında böyüyür. Bu mənada adını unuduğum Türkiyə yazarlarından biri müsahibəsində deyirdi ki, yəhudilərin dünyada görkəmli mütəxəssislərinin olması müəyyən səbəblə bağlıdır. Bu səbəb barəsində görkəmli yəhudilərdən biri türkiyəli yazara belə açıqlama vermişdir. Yəhudilərin ona görə görkəmli alimləri olur ki, onlar müqəddəs kitablarının hər birini uşaqlıqdan oxuyurlar, dillərini öyrənirlər, sonra öyrəndikləri isə bunun üzərində qurulur, inkişaf belə də gedir. Yəni onlar özlərinə aid olan dəyərli mənbələri oxuduqdan, eyni zamanda dillərini öyrəndikdən sonra dünyaya boylanırlar və dünyaya aid tərəqqi və inkişaf hər bir yəhudinin öz dəyərlərinə verdiyi qiymətdən qaynaqlanır, həmin dəyərlər üzərində qol – qanad açır.

Bir sözlə, yaxşı olar ki, özəl televiziya jurnalistlərinin bir qismi doğma ana dilimizi öyrənsin. Təkcə sözləri, özü də gəlişigözəl

sözləri nitq prosesinə qoşmaqla nəşə əldə etmək olmaz. Bu, hər şeydən əvvəl vaxtı itirməyə xidmət edir, heç bir orijinal ideyanı daşımır, heç bir ülvî duyğunu təbliğ etmir, dinləyicini və tamaşaçıyı maarifləndirmir, onların düşünmək bacarığını əlindən alır, tərəqqi və inkişaf təşəbbüskarlığının meyarlarını dəyişir. Ona görə də belə jurnalistlərin, aparıcıların verilişlərinə baxdıqdan sonra yadda heç bir şey qalmır, yalnız və yalnız əllaməçilik zövqü və səviyyəsi dayaz olanların vaxtını alır. Yüksək zövqlü və səviyyəli tamaşaçı isə vaxtını əllaməçilik üzərində qurulmuş verilişlərə baxmağa sərf etmir. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, bu gün maarifləndirici kanallara, verilişlərə, proqramlara, layihələrə böyük ehtiyac vardır.

Özəl televiziya və radiolarda peşəkarların qıtlığı ciddi bir problemdir. Mən deyərdim ki, peşəkarların (söhbət jurnalistlərdən gedir) az olmasından özəl televiziya və radiolar əziyyət çəkirlər. Ona görə də özəl televiziya və radioları bir – birindən fərqləndirən üslublar yoxdur. Zəngin üslub rəngarəngliyinin olması üçün peşəkar jurnalistlərin olması olduqca vacib bir məsələdir. Peşəkarlıq olmayan yerdə ayrı – ayrı verilişlərin səviyyəli olmasından danışmağa dəyməz. Hər bir verilişin peşəkar aparıcısı olmalıdır ki, verilişlər də səviyyəli olsun. Hələ onu demirəm ki, verilişlərin səviyyəli olması üçün sahələr üzrə peşəkar jurnalistlərin yoxluğu da mənfi bir haldır. Əgər sahələr üzrə peşəkar jurnalistlər olarsa, onda televiziya və radionun hər bir verilişinin öz stili yarana bilər. Məsələn, xəbərlər, idman, mədəniyyət və digər verilişlərin hər birinin öz stilinin olması üçün bu sahələrin peşəkar jurnalistləri olmalıdır. Belə olmadığından özəl televiziya və radiolarda lazım olandan qat – qat artıq musiqi verilişlərinə geniş yer verilir. Nəticədə teleməkanda şou – biznes geniş işıqlandırılır və aparıcıların əksəriyyətinin şou – biznes adamları olması əyləncə proqramını gün – gündən çoxaldır. Əyləncə proqramları çoxaldıqca peşəkar-

lara ehtiyac azalır, peşəkar jurnalistlər teleməkanda tələbata çevrilmir. Peşəkarlığı olmayan jurnalistlər və aparıcılar isə eyni simalardan “televiziya qəhrəmanları” yaradırlar. Belə “televiziya qəhrəmanları”nın böyük əksəriyyəti müğənnilərdən ibarət olur. Və teleməkandakı bu vəziyyət xoşagəlməyən bir təbliğata stimül verir. Bu da ondan ibarətdir ki, özəl televiziyanın uşaq tamaşaçılarının ürəyi müğənni olmaq istəyi ilə döyünür. Böyüklər ilə az qala öz əməllərindən imtina etmək istəyinə düşürlər. Axı bizim yaxşı iqtisadçılarımız, həkimlərimiz, müəllimlərimiz, mühəndislərimiz, alimlərimiz vardır. Cəmiyyətdə müxtəlif sənət sahibləri olduğundan cəmiyyətin bütün sənətlərə də tələbatı vardır. Hamı müğənni olsa, başqa sahələrlə kimlər məşğul olacaqdır?! Hələ onu demirəm ki, müğənnilərin həyat və fəaliyyətlərinin teleməkanda özünə geniş yer alması, özəl televiziya kanallarının xidmət və zövqlərinin zəif olmasına dəlalət edir. Xırda məişət söhbətləri, dedi – qodular, çəkişmələr, atmacalar, söz davası, araqarışdırıcı müsahibələr-bütün bunların hamısı tamaşaçıya xeyirli olan heç nə vermir. Əksinə, bu tipli verilişlər insanların, xüsusilə də uşaqların tərbiyəsinə pis təsir göstərir. Açıq belə verilişlər minillik dəyərləri az qala dəyişərək “yeni milli dəyərlər”in, “yeni milli ideyalar”ın, “yeni milli ideologiya”nın yaranmasına xidmət edir. Bütün bunların hamısı cəmiyyətimizə və onun hər bir üzvünə zıyan-dan başqa heç nə vermir.

Təsədüfi deyil ki, ümummilli liderimiz, ulu öndərimiz Heydər Əliyev deyirdi: “Bizim hamımızı – azərbaycanlıları birləşdirən milli mənsubiyyətimizdir, tarixi köklərimizdir, milli – mənəvi dəyərlərimizdir, milli mədəniyyətimizdir - ədəbiyyatımız, incəsənətimiz, musiqimiz, şeirlərimiz, mahnılarımızdır, xalqımıza mənsub olan adət - ənənələrdir.

İnsan hansı ölkədə yaşamasından asılı olmayaraq, görək öz milliliyini qoruyub saxlasın. Dünyada, eyni zamanda assimilyasi-

ya prosesi də var. Ancaq insanlar gərək daim öz milli – mənəvi dəyərlərinə, milli köklərinə sadıq olsunlar. Bizim hamımızı birləşdirən, həmrəy edən azərbaycançılıq ideyasıdır, azərbaycançılıqdır”.

Ümumiyyətlə, ədəb normaları ilə yanaşı, dilini qorumaq, məqamında, yerində danışmaq, dili başa bəla etməmək, doğru və ədalətli danışmaq həm jurnalistlərin, aparıcıların, həm də onların müsahiblərinin borcudur. Bu baxımdan hələ XII yüzilliyin böyük türk ədibi Əhməd Yügnəkinin “Atəbətül – həqiq” adlı fəlsəfi – didaktik poemasında yazılır:

Dinlə, bilikli nə deyir:

Ədəblərin başı dili gözləməkdir.

Dilini bərk saxla ki, dişin qırılmasın.

Mühafizə altından çıxsa dişini qırar.

Düşünərək danışan adamın sözü sözün sağıdır.

Çox gəvəzəlik edən dil qarşısı alınmayan düşməndir.

Sözün yüyənini boş buraxma, dilini saxla.

Dilin yüyənsizliyi bir gün başa bəla olar.

Boşboğaz adam ağıllı olarmı?

Bu boşboğazlıq və yüyənsizlik çox başları yedi.

Hər hansı bir müğənninin həyatı, geyimi, mindiyi maşın, başqaları ilə münasibəti yaxşı mənada nəyisə stimullaşdırma bilməz. Təəssüflər olsun ki, özəl telekanallarda bunların hamısı olduqca adiləşmişdir. Yenə də səbəbləri axtardıqda görürük ki, özəl telekanallarda çalışan jurnalistlərin, aparıcıların əksəriyyətinin yaradıcılıq potensialı zəifdir. Yaradıcılıq potensialının zəifliyi də öz növbəsində intellektual potensialın, peşəkarlığın, obyekt kimi seçilmiş sahəyə, mövzuya bələdçiliyin, bilginin, məlumatın azlığından irəli gəlir. Bütün bu çatışmayan cəhətlər özəl telekanallar

da Azərbaycan dilinin ifadə imkanlarına kölgə salır, dilimizin zənginliklərinin tamaşaçıya çatdırılmasına maneçilik göstərir. Milli dəyərlərimizə və ən son həddə Azərbaycançılıq ideologiyasına maneçilik göstərir.

Dil insanları birləşdirən ən güclü silahdır. İnsanları dil milli birliyə və milli bərabərliyə gətirir. Bu da dilin gücüdür desək, yanlışlarıq. Analoji olaraq dilin bu cəhəti barəsində Mustafa Kamal Atatürkün fikirləri yerinə düşür: “Türkiyə Cümhuriyyətini quran türk xalqı, türk millətidir. Türk milləti demək, türk dili deməkdir. Türk dili türk milləti üçün yaxşı bir xəzinədir. Çünki türk milləti keçirdiyi sonsuz fəlakətlər içində əxlaqının, ənənələrinin, xatirələrinin, mənfəətlərinin, qisası, bu gün öz milliliyini qoruyan hər şeyinin dili sahəsində mühafizə olduğunu görür. Türk dili TÜRK millətinin qəlbidir, zehnidir.

Dil millətin özüdür. Millətə məxsus olan hər bir şeyi dildə axtarıb tapmaq olar”.

Özəl telekanallardakı vəziyyət onu da göstərir ki, jurnalistlərin, aparıcıların savad, bilik səviyyəsinin aşağı olması onların tərəf müqabili olan müsahiblərinin (daha çox müğənnilərin) “universal savadı”na imkan yaradır. “Universal savadı” olan müsahiblər nə istəyirlər, onu da danışirlar, nədən istəyirlər ondan da söhbət açırlar, kimi istəyirlər onu da tərifləyirlər, kimi istəyirlər onu da tənqid və təhqir edirlər. Çox maraqlıdır ki, özəl telekanallarda hər hansı bir problemin (məsələn, mədəniyyət, mənəviyyat, ailə, məişət və s.) müzakirəsi zamanı “mütəxəssis” kimi “universal savadı” olanlara (müğənnilərə və digərlərinə) üstünlük verilir. Görünür ki, özəl telekanallar bu “universal savadı” olanları cəmiyyətdə hər şeyi bilən, hər şeydən məlumatlı olan, eyni zamanda təhlil və müzakirə etməyə haqqı olan “şəxsiyyətlər” kimi təqdim edirlər. Axı insan olan hər kəs hər şeyi haradan bilər?! Hər şey barəsində necə danışa bilər?! Hər şeydən başı necə çıxara bilər?! İn-

san olan kəs nəyi düşünürsə, onu da danışa bilməz. Ona görə ki, axı o, dünyanın əsrəfi olan insandır. O yerdə ki ağıllarına gələn-lərin hamısını özəl telekanallarda “universal savadı” olanlar söy-ləyir, onda buna nə deyəsən, necə deyəsən və nə ad verəsən?! Görəsən, hər şeydən bəhs etmək, danışmaq səlahiyyətini “uni-versal savadı” olanlara kim verir?! Onlar yarım Azərbaycan dilin-də danışmaqla və fikir yürütməklə səlahiyyət sahibliyini necə qa-zanırlar?!

Hələ 1906-cı ildə Həsən bəy Zərdabi “Həyat” qəzetində çap etdirdiyi “Dil və din” məqaləsində yazırdı: “Qardaşlar, yatmaq vaxtı deyil. Ayılıb bir fikir edin, bu işlərin axırı necə olacaq? Yox-sa, həqiqət, bizim ruhumuz gedib bircə cəsədımız qalıb. Belədə vay bizim halımıza”.

“Elm” qəzeti. №21 (961)
9 iyun 2010-cu il, s.10

DİL MİLLİ VARLIĞIN TƏMƏLİDİR

il olmazsa, insanlar bir-birini anlamaz və bir məqsəd, niyyət ətrafında birləşə bilməz. Hətta bəzi heyvanlar da, həşəratlar da hərəkətləri və çıxardıqları səslərlə bir-birini anla-yırlar. Tədqiqatlar sübut etmişdir ki, arılar, qarış-qalar, bəzi quş və balıq növləri hərəkətləri ilə bir-bi-rinə müəyyən məlumatları çatdırmağa qadirdir. Məsələn, araş-dırmalara görə, qida maddəsini axtarmağa çıxan qarışqalar get-dikləri yolun üzərinə buraxdıqları qoxu ilə onunla eyni yuvada yaşayan qarışqalara məlumat verirlər. Bu qoxu ilə qarışqalar qi-danın harada olması barədə məlumat alırlar.

Elm adamları onu da sübut etmişdir ki, heyvanlar çıxardıqla-rı səslər vasitəsilə bir-birinə məlumat ötürmüşlər. Məsələn, bəzi balıq növləri çox yüksək, titrək səslə bir-birinə məlumat verirlər. İnsanlar da müəyyən üz-göz, əl-qol hərəkətləri və jestlər vasitəsilə bir-birini anlada bilirlər. Bundan başqa, müəy-yən işarələrin mənası, müəyyən rənglərin simvolu vardır. Mə-

sələn, yol hərəkət qaydaları, ağ və qara rənglər müəyyən informasiyanı daşıyır.

Dil insanların bir-biri ilə olan ünsiyyətinə xidmət edən tarixi, sosial, mədəni, ədəbi və fəlsəfi baxımdan dəyərləndirilən varlıqdır. Dili arı pətəyinə bənzədənlərin yanaşmasında da bir həqiqət var. Belə ki, bir pətəyin içərisinə doldurulan balı arı təbiətdəki yüzlərlə çiçəkdən toplayır. Sözlər isə yüz illərin, min illərin sınağından keçərək dövrümüzə qədər gəlib çatır. Arı balı pətəyə minbir zəhmətlə arayıb topladığı kimi sözlər də zaman-zaman öz xidmət vəzifəsini yerinə yetirərək cilalanır, bülurlaşır, anlam və ifadə imkanlarını tapır. Bunu sözün özü tapır, insanlar isə həmin sözlərin özəlliklərini öz ağillərinə, düşüncələrinə uyğun şəkildə istifadə edirlər. Bizim hər birimiz qarşımızdakı insanın nə duyduğunu, nə düşündüyünü onun dili ilə başa düşürük. Bu dil sözlərdən ibarət olur. İnsanın duyğu və düşüncələrinin açarı onun dilindədir. Əlbəttə, istənilən bir dili öyrənmək üçün mühit lazımdır. Əgər hər hansı bir dil işlənmirsə, onun istifadə olunması üçün mühit olursa, onda həmin dil dəmir kimi paslanır, bir müddətdən sonra belə demək olarsa, çürüyür, yox olur, ölü dilə çevrilir.

Dil mühiti bəlkə də ana bətnindən başlayır. Ana bətnində olan uşağın sağlamlıqla yanaşı, milli ruhda böyüməsi üçün ananın düşdüyü mühit, danışdığı dil, dinlədiyi musiqi, onun əhval-ruhiyyəsinə təsir edən amillər və s. vacib rol oynayır.

İnsan duyğu və düşüncəsini, tələbatını, istəyini dil vasitəsilə ifadə edir. Bəlkə də dünyaya gələn, ana bətnindən doğulan uşağın ilk anda ağlaması da onun ehtiyac və tələbatının, istəyinin bu yolla ifadəsidir. Sonra uşağın düşdüyü mühit onu dil öyrənmək istiqamətinə yönəldir, o, qırıq-qırıq səslər çıxarır, sonra ayrı-ayrı kəlmələri təqlid edir, daha sonra hər bir sözün mənalarını anlayır, anladığı bu sözlər vasitəsilə öz duyğu və düşüncəsini əhatəsində olduğu adamlara çatdırmağa çalışır. Öz

duyğu, düşüncə və istəyini anlatmaq üçün ona lazım olan sözləri istifadə edir. Bu zaman dil mühiti, əlverişli şərait mühüm rol oynayır. Ümumiyyətlə, hər bir canlının inkişafında mühitin rolu danılmazdır. Məsələn, hər hansı bir bitkinin toxumu nə qədər əlverişli şəraitə düşərsə, bir o qədər yaxşı böyüyər, inkişaf edir.

Dil olmazsa, insan öz duyğu və düşüncəsini ifadə edə bilməz. Biz rəsm və heykəltəraşlıq əsərlərinə baxarkən orada dilin köməyi olmadan müəyyən məqamları duyuruq, hiss edirik. Ancaq insanın düşüncəsini, duyğusunu dil qədər anlada bilən, başa salan, hiss etdirən ikinci bir varlıq yoxdur. Biz ən yaxşı musiqi əsərini də dil vasitəsilə anlayırıq, sevirik və onun təsiri altında bir ovqata bağlanırıq. Bir sözlə, dil anlatma gücünə malikdir. Dilin anlatma gücü isə dilin zənginliklərindən, imkanlarından çox asılıdır. Dil nə qədər zəngin və ifadə imkanlarına qadir olarsa, bir o qədər insan öz duyğu və düşüncəsini asanlıqla ifadə edir, qarşı tərəfə anlada bilər. Odur ki, hər hansı bir fikir, duyğu və düşüncə dil olmadan heç bir kəsə çatdırıla bilməz. Təsədüfi deyildir ki, dilimizdəki dilli-dilavər kəlməsi də elə bu deyilənləri təsdiq edir. Məqam gəlmişkən “Koroğlu” dastanındakı aşağıdakı şeir parçasında dilçi sözü dilli-dilavər, özünü və sözünü bilən adamdakı keyfiyyətlərin yenə də dilin altında gizlənən məqamlarını yada salır.

*Lazımdı araya elçi salaydım,
Neçə minnətçilə dilçi salaydım,
Qayda budu, gedib, bir də gələydim,
Mənim bu işimdən incimə, ay xan!*

Deməli, hər bir məsələni həll etmək üçün dilə həmişə ehtiyacımız vardır.

Əlbəttə, dilə bir yazılı abidə kimi də baxmaq olmaz ki, o ne-

cə yaranıbsa, eləcə də qalmalıdır, dəyişməməlidir. Belə deyildir. Dil yerində saya bilməz, onun lüğət tərkibi ehtiyac və tələbata uyğun olaraq dəyişməlidir, zənginləşməlidir, inkişaf etməlidir. Məsələn, ulu babalarımızın dili ilə müasir dilimiz eyni deyildir, müəyyən fərqlər vardır, bu, belə də olmalıdır. Ədəbi dilimizin tarixinə diqqət yetirsək, görürük ki, müasir dilimizlə müqayisədə müəyyən fonetik, leksik fərqlər özünü göstərir. Bu halın müxtəlif səbəblərlə bağlılığı içərisində dilin canlı, dinamik və eyni zamanda sosial bir varlıq olmasıdır. Onu da qeyd edək ki, dil sosial varlıq olduğu üçün canlıdır. Canlı dil hal-hazırda istifadə olunan, yazılan, danışılan dildir. Dil sosial varlıq kimi cəmiyyətin hər bir üzvünə lazımdır. Cəmiyyət olmasa, dil də ehtiyac olmaz. Dil sosial varlıq kimi cəmiyyətin əsəridir. Bu əsər cəmiyyətin hər bir üzvü tərəfindən hər dəfə oxunur və bu proses tarix boyu davam etməkdədir. Cəmiyyət üzvləri bir-birindən fərqləndiyinə görə hətta onların düşüncəsində, eləcə də danışdıqlarında da fərqlər vardır. Sosial fərqlər düşüncə, qavrayış fərqləri yaradır və bu, dildə də öz əksini tapır. Həm dildə, həm həyat tərzində, həm də digər dəyərlərdə insanlar sosial baxımdan birləşirlər. İnsanları sosial baxımdan birləşdirən cəhətlər sırasında dil, din, həyat təzi, məişət və digərləri xüsusi yer tutur. Dildə öz əksini tapan sosial fərq ailədən başlayır və millətdə tamamlanır. Bunu hətta belə ifadə etmək olar ki, insanlar sosial baxımdan ailədə, ən son həddə millətdə birləşirlər. Yəni, ailədəki ailə üzvləri qohumluq vasitəsilə, millətdə isə millətin ortaq dəyərləri vasitəsilə cəmiyyət üzvləri birləşirlər. Ortaq dəyərlər həm də hər bir millətə aid olan mədəniyyətin varlığını da ortaya çıxarır. Hər bir millətə aid ortaq dəyərlər mədəniyyətdir. Tədqiqatçıların bir qismi mədəniyyətin təməl daşı kimi dili çox vacib sayırlar. Mədəniyyət özü maddi və mənəvi olmaqla fərqlənir. Maddi mədəniyyətə ev, evə aid əşyalar, geyim-keçim, yemək və s. aid olduğu halda, mənəvi mədəniy-

yətə dil, tarix, ənənə, hüquq, əxlaq və s. kimi məsələlər daxildir. Dillər bir-birindən fərqləndiyi kimi, bu mədəniyyətlər də fərqlənirlər. Ona görə də insanlar dili ilə yanaşı, mədəniyyətləri ilə də bir-birindən ayrılırlar. Təbii ki, mədəniyyətlərdə ortaq cəhətlərlə yanaşı, fərqli xüsusiyyətlər, özəlliklər də vardır. Bunların hamısı insanların fəaliyyətində ortalığa çıxır, fəaliyyət prosesində dil mədəniyyətin ünsürləri sırasında xüsusi yer tutur.

Dil təkcə mədəniyyətin təməlində dayanır, həm də millətin, dövlətin təməlində durur. Düzdür, millət olmazsa, dövlət də olmaz. Ancaq millətin də, dövlətin də dilə ehtiyacı var. Qurulan dövlətlər dağıla bilər, onun yerinə yenisi yarana bilər. Ancaq millət olmasa, dövlət qurmaq, yaratmaq mümkün deyildir. Dövləti yaşadan, gücləndirən, inkişaf etdirən millətin özüdür. Millət isə dilsiz yaşaya bilməz, burada yenə də dilin rolu danılmazdır. Dil yoxdursa, millət yoxdur, millət yoxdursa, dövlət yoxdur. Deməli, millətin də, dövlətin də təməlində dil dayanır. Bu məqamda məşhur rus pedaqoqu və ədibi Uşinskiyin fikrini qeyd etmək yerinə düşür. O yazır: “Bir millətin malını, dövlətini və hətta vətəninə əlindən alsan fəvq (ölüm – B.X.) olar və ondan bir nişan qalmaz”.

Bütün mədəniyyətlərin arxasında bir milli varlıq dayanır. Və bu milli varlığın təməlində yenə də dil durur. Düzdür, fərqli mədəniyyətlərlə yanaşı, ortaq dəyərlərə söykənən mədəniyyət də var ki, bu da etiraf etdirir ki, mədəniyyətin milliyyəti yoxdur. Mədəniyyətlərin, əxlaqların, dəyərlərin və s.-in ortaq olduğu məqamlarda bunu demək olar. Ancaq bu cür məqamlarda da milli varlığı inkar etmək mümkün olmur. Belə olduğu təqdirdə yenə də dilin hər bir millət üçün təməl daşı olduğunu etiraf etməli oluruq.

Dil mədəniyyətin ən sadıq dayəğıdır. Sadıq dayəğıdır ona görə ki, mədəniyyət dil vasitəsilə başqalarına çatdırıla bilər.

Məsələn, biz hər hansı bir elm adamının yazdıqlarını oxumaqla, dediklərini dinləməklə onu anlaya bilirik. Hər hansı bir bədii əsəri oxumaqla onun bədii dəyəri barəsində məlumat əldə edirik. Biz dil olmasa, Nizamini, Nəsimini Füzulini, Xətaini və digərlərini oxuya bilmərik, onların yaradıcılığının özəlliklərini bir-birindən fərqləndirə bilmərik. Bunların hamısı dil vasitəsilə çatdırılır. Mədəniyyətə aid bütün dəyərlər dil vasitəsilə gerçəkləşir.

Dil millətin enerjisidir. Dil millətin gücüdür. Dil millətin özüdür. Dil millətin görünən tərəfidir. Görkəmli dilçi V.Humboldt “Bir millətin dili ruhudur, ruhu da dilidir” deməsi yerinə düşür. Folklor nümunələrimizdən başlamış müasir ədəbiyyatımıza qədər yazılanların hər birində millətin ruhu var. Birində az, digərində çox, başqa birində orta səviyyədə. Bunların hamısının çatdırılmasında dilin rolu və gücü əvəzsizdir. Dilin imkanlarının (burada dilin zənginliyi, ifadə imkanları və s. nəzərdə tutulur) genişliyi millətin ruhunun sərhədini, çərçivəsini, səviyyəsini əks etdirmək qabiliyyətinə malikdir.

Doğrudan da millətin dili onun ruhudur. Dilini itirən hər bir kəsin ruhu da ölür. Dili ölən kəslər milliliyini itirməklə yanaşı, millətlərin içərisində əriyib yox olurlar. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, dilin millətin ruhu olması barədə Həsən bəy Zərdabi də vaxtilə bəhs etmişdir. O, dillə yanaşı, dinin də millətin ruhu olduğunu qeyd etmişdir. Həsən bəy Zərdabi yazmışdır: “... bu şeylər (dil və din nəzərdə tutulur – B.X.) hər tayfanın (millətin – B.X.) dirəkləri hesab olunurlar və onların tayfa (millət – B.X.) olmağına səbəbdirlər. Bu şeylərin birisi dil və birisi din və məzhəbdir (dindir – B.X.). Elə ki, bunların birisi əldən getdi, tayfanın (millətin – B.X.) beli sınan kimidir. İkisi də gedəndə tayfa (millət – B.X.) qeyri tayfalara (millətlərə – B.X.) qarışır, mürur (zaman keçdikcə – B.X.) ilə yox olur. Çünki dil və məzhəb (din – B.X.) tayfanın (millətin – B.X.) ruhu olan kimidir.

Necə ki, ruh çıxanda bədəndən bircə nəş, yəni cəmdək qalır və bu cəmdək mürur (zaman keçdikcə – B.X.) ilə çürüyüb yox olur, habelə dilsiz və məzhəbsiz tayfa da gərək, mürur ilə yox olsun. Pəs (buna görə – B.X.) hər tayfa elm təhsil edən vaxtda gərək öz dilində və öz din və məzhəbində tərəqqi eləsin ki, dünyada qala bilsin. Onlarsız tayfa olmaz”.

Məsələ orasındadır ki, özəl televiziya jurnalistlərinin və aparıcılarının bir qismi yaşadığımız informasiya əsrində dilimizin ruhunu sındıraraq danışrlar. Baxmayaraq ki, televiziyanın, radionun, mətbuatın dili barəsində Prezident Administrasiyasının rəhbəri, akademik Ramiz Mehdiyevin proqram xarakterli məqaləsi çap olunmuş, xeyli müzakirələr təşkil olunmuş, çoxlu sayda məqalələr yazılmışdır.

Az qala özəl televiziya kanallarında çalışan jurnalistlərin bir qismi dilimizin qayda-qanunlarını pozmaq iddiasında olmaqla və öz əməllərini düzgün saymaqla ruhumuza qənim kəsilirlər. Açıq qeyd edək ki, özəl televiziya kanallarındakı və radio dalğalarındakı verlişlərin əksəriyyəti dilimizi sevdirmir, əksinə, dilimizin ruhuna xələl gətirir. Özəl televiziya və radiolarda dilimizin qayda-qanunlarını o qədər pozurlar ki, tələbkar tamaşaçıda və dinləyicidə özlərinin səriştəsizliyi, elmsizliyi, ana dilinin qədrini bilməmələri barədə təsəvvürü daha da dərinləşdirirlər. Əlbəttə, bununla doğma ana dilinə xəyanət edirlər, onun inkişafına əngəl törədirlər. Görünür ki, belə jurnalistlərin ana dilinə olan məhəbbəti, sevgisi layiqincə deyildir. Belələrinin dilə olan sevgisi, məhəbbəti az olduğundan tələbkar tamaşaçının və dinləyicinin də onlara məhəbbəti və istəyi olmur. Onu da qeyd edək ki, özəl televiziya və radioda çalışan bir qisim jurnalistlərin dili həm də ona görə dolaşq və qüsurludur ki, onların fikri və düşüncələri də son dərəcə dalgın, eyni zamanda dumanlıdır.

Ümumiyyətlə, dilin qayda-qanununu pozmaq dilin ruhuna

xələl gətirməklə yanaşı, dilin özünəməxsusluğuna, millətin mənəviyyatına, ədəb-ərkanına, əxlaqına, təlim və tərbiyəsinə toxunur. Hələ vaxtilə Firidun bəy Köçərli yazırdı: “Hər millətin özünəməxsus ana dili var ki, onun məxsusi malıdır. Ana dili millətin mənəvi diriliyidir, həyatının mayəsi (təmali – B.X.) mənziləsidir (yerindədir – B.X.). Ananın südü bədənin mayəsi olduğu kimi, ananın dili də ruhun qidasıdır, hər kəs öz anasını və vətənini sevdiyi kimi, ana dilini də sevir.

Bu Allah-təalanın gözəl nemətlərindən birisidir, onu əziz və möhtərəm tutmaq hər kəsə borcudur.”

Özəl televiziya kanallarının dili Azərbaycan ədəbi dilinin imkanları üzərində öz işini qursa, həm ədəbi dilimizin inkişafına əngəl olmaz, həm də televiziyanın özü tələbkar tamaşaçının rəğbətini qazanar. Bu baxımdan özəl televiziya kanallarına yanaşsaq, onda görürük ki, onların proqramlarında, verilişlərində hər birinin fərdi üslubu olmamaqla yanaşı, həm də hər birində jurnalistlərin, aparıcıların böyük əksəriyyəti Azərbaycan ədəbi dilinin qayda – qanunlarını gözləməirlər. Burada iki cəhəti qeyd etməyi vacib saymamaq olmur. Birincisi, jurnalistlərin, aparıcıların böyük bir qismi ədəbi dilimizin qayda – qanunlarına riayət etmədən orfoepik və qrammatik normaları pozmaqla yanaşı, həm də televiziyanın dilinə lazım olmadan şivəçiliyi, məhəlləçiliyi, yad, əcnəbi dillərə məxsus olan sözləri gətirərək, hətta istədikləri şəkildə danışaraq az qala doğma ana dilimizi yaddan çıxarırlar. İkincisi, belə jurnalistlərin böyük əksəriyyətinin müsahibləri ədəbi dilimizin tələblərinə cavab verən nitq sahibi olmurlar. Beləliklə, doğma ana dilimizi yaxşı bilməyən aparıcılar, jurnalistlər və onların müsahibləri yarım Azərbaycan, yarım rusca, yarım ingiliscə, yarım şivəçilik və məhəlləçiliklə, yarım “fərdi neologizm” ilə onları dinləyənləri və onlara tamaşa edənləri məcbur edirlər ki, bir tərcüməçiyə ehtiyacları olsun. Belə məqamlarda doğma ana dilini bilməyə ehtiyac qal-

mır. Ona görə ki, bir qism jurnalistlərin, aparıcıların və müsahibələrin dili doğma ana dili deyil, əllamə bir dildir. Bəs görəsən bu əllamə dili niyə yaradırlar?! Bunun bir çox səbəbləri içərisində ən əsası odur ki, əllaməçilərin özləri doğma ana dilimizi yaxşı bilmirlər. Belə olan təqdirdə onlar çıxış yolunu əllaməlikdə tapırlar. Yeni – yeni sözlər “icad edirlər”, “icad və kəşfləri” artdıqca doğma ana dilimizi korlamaqla yanaşı, “yeni bir dil” yaradırlar. Belələri “icad və kəşflər”indən, “yeni bir dil” yaratmaq mövqeyindən uzaqlaşaraq bizim nağıllarımızı, dastanlarımızı, klassiklərimizin, müasirlərimizin yaradıcılığını oxusalar, onda yəqin ki, dilimizin nə qədər zəngin olduğunu görürlər, həm də mütaliə yolu onlara doğma ana dilimizi öyrətməkdə yardımçı ola bilər. Bu mənada Yusif Vəzir Cəmənzəminli “Dil məsələsi” məqaləsində yazırdı: “Dil öz kökü üstə bitər, qalxar, qol – qanad açar və bu asudəlik sayəsində də belə gözəl, zərif və geniş bir hala gələr ki, hamını heyran qoyar. Dilin kökü camaatımızın yaratdığı el ədəbiyyatındadır, gərək onlar toplansın, öyrənilsin, əzbərlənsin. Dil axtaran gərək camaatımızın arasında gəzsin, doləşsin, öyrənə bilsin”.

Millət həm də o zaman böyük olur ki, onun hər bir nümayəndəsi ən müqəddəs kitabların təsiri altında böyüyür. Bu mənada adını unutduğum Türkiyə yazarlarından biri müsahibəsində deyirdi ki, yəhudilərin dünyada görkəmli mütəxəssislərinin olması müəyyən səbəblə bağlıdır. Bu səbəb barəsində görkəmli yəhudilərdən biri Türkiyəli yazara belə açıqlama vermişdir. Yəhudilərin ona görə görkəmli alimləri olur ki, onlar müqəddəs kitablarının hər birini uşaqlıqdan oxuyurlar, dillərini öyrənirlər, sonra öyrəndikləri isə bunun üzərində qurulur, inkişaf belə də gedir. Yəni onlar özlərinə aid olan dəyərli mənbələri oxuduqdan, eyni zamanda dillərini öyrəndikdən sonra dünyaya boylanırlar və dünyaya aid tərəqqi və inkişaf hər bir yəhudinin öz dəyərlərinə verdiyi qiymətdən qaynaqlanır, həmin dəyərlər

üzərində qol – qanad açıq.

Bir sözlə, yaxşı olar ki, özəl televiziya jurnalistlərinin bir qismi doğma ana dilimizi öyrənsin. Təkcə sözləri, özü də gəlişigözəl sözləri nitq prosesinə qoşmaqla nəşə əldə etmək olmaz. Bu, hər şeydən əvvəl vaxtı itirməyə xidmət edir, heç bir orijinal ideyanı daşımır, heç bir ülvî duyğunu təbliğ etmir, dinləyicini və tamaşaçını maarifləndirmir, onların düşünmək bacarığını əlindən alır, tərəqqi və inkişaf təşəbbüskarlığının meyarlarını dəyişir. Ona görə də belə jurnalistlərin, aparıcıların verilişlərinə baxdıqdan sonra yadda heç bir şey qalmır, yalnız və yalnız əllaməçilik zövqü və səviyyəsi dayaz olanların vaxtını alır. Yüksək zövqlü və səviyyəli tamaşaçı isə vaxtını əllaməçilik üzərində qurulmuş verilişlərə baxmağa sərf etmir. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, bu gün maarifləndirici kanallara, verilişlərə, proqramlara, layihələrə böyük ehtiyac vardır.

Özəl televiziya və radiolarda peşəkarların qıtlığı ciddi bir problemdir. Mən deyərdim ki, peşəkarların (söhbət jurnalistlərdən gedir) az olmasından özəl televiziya və radiolar əziyyət çəkirlər. Ona görə də özəl televiziya və radioları bir – birindən fərqləndirən üslublar yoxdur. Zəngin üslub rəngarəngliyinin olması üçün peşəkar jurnalistlərin olması olduqca vacib bir məsələdir. Peşəkarlıq olmayan yerdə ayrı – ayrı verilişlərin səviyyəli olmasından danışmağa dəyməz. Hər bir verilişin peşəkar aparıcısı olmalıdır ki, verilişlər də səviyyəli olsun. Hələ onu demirəm ki, verilişlərin səviyyəli olması üçün sahələr üzrə peşəkar jurnalistlərin yoxluğu da mənfi bir haldır. Əgər sahələr üzrə peşəkar jurnalistlər olarsa, onda televiziya və radionun hər bir verilişinin öz stili yarana bilər. Məsələn, xəbərlər, idman, mədəniyyət və digər verilişlərin hər birinin öz stilinin olması üçün bu sahələrin peşəkar jurnalistləri olmalıdır. Belə olmadığından özəl televiziya və radiolarda lazım olandan qat – qat artıq musiqi verilişlərinə geniş yer verilir. Nəticədə teleməkanda

şou – biznes geniş işıqlandırılır və aparıcıların əksəriyyətinin şou – biznes adamları olması əyləncə proqramını gün – gündən çoxaldır. Əyləncə proqramları çoxaldıqca peşəkarlara ehtiyac azalır, peşəkar jurnalistlər teleməkanda tələbatə çevrilmir. Peşəkarlığı olmayan jurnalistlər və aparıcılar isə eyni simalardan “televiziya qəhrəmanları” yaradırlar. Belə “televiziya qəhrəmanları”nın böyük əksəriyyəti müğənnilərdən ibarət olur. Və teleməkandakı bu vəziyyət xoşagəlməyən bir təbliğata stimül verir. Bu da ondan ibarətdir ki, özəl televiziyanın uşaq tamaşaçılarının ürəyi müğənni olmaq istəyi ilə döyünür. Böyüklər isə az qala öz əməllərindən imtina etmək istəyinə düşürlər. Axı bizim yaxşı iqtisadçılarımız, həkimlərimiz, müəllimlərimiz, mühəndislərimiz, alimlərimiz vardır. Cəmiyyətdə müxtəlif sənət sahibləri olduğundan cəmiyyətin bütün sənətlərə də tələbatı vardır. Hamı müğənni olsa, başqa sahələrlə kimlər məşğul olacaqdır?! Hələ onu demirəm ki, müğənnilərin həyat və fəaliyyətlərinin teleməkanda özünə geniş yer alması, özəl televiziya kanallarının xidmət və zövqlərinin zəif olmasına dəlalət edir. Xırda məişət söhbətləri, dedi – qodular, çəkişmələr, atmacalar, söz davası, araqarışdırıcı müsahibələr-bütün bunların hamısı tamaşaçıya xeyirli olan heç nə vermir. Əksinə, bu tipli verilişlər insanların, xüsusilə də uşaqların tərbiyəsinə pis təsir göstərir. Açıq belə verilişlər minillik dəyərləri az qala dəyişərək “yeni milli dəyərlər”in, “yeni milli ideyalar”ın, “yeni milli ideologiya”nın yaranmasına xidmət edir. Bütün bunların hamısı cəmiyyətimizə və onun hər bir üzvünə ziyanından başqa heç nə vermir.

Təsədüfi deyil ki, ümummilli liderimiz, ulu öndərimiz H.Əliyev deyirdi: “Bizim hamımızı – azərbaycanlıları birləşdirən milli mənsubiyyətimizdir, tarixi köklərimizdir, milli –mədəni dəyərlərimizdir, milli mədəniyyətimizdir - ədəbiyyatımız, incəsənətimiz, musiqimiz, şeirlərimiz, mahnılarımızdır, xalqımıza mənsub olan adət - ənənələrdir.

İnsan hansı ölkədə yaşamasından asılı olmayaraq, gərək öz milliliyini qoruyub saxlasın. Dünyada, eyni zamanda assimilyasiya prosesi də var. Ancaq insanlar gərək daim öz milli – mənəvi dəyərlərinə, milli köklərinə sadıq olsunlar. Bizim hamımızı birləşdirən, həmrəy edən azərbaycançılıq ideyasıdır, azərbaycançılıqdır”.

Ümumiyyətlə, ədəb normaları ilə yanaşı, dilini qorumaq, məqamında, yerində danışmaq, dili başa bəla etməmək, doğru və ədalətli danışmaq həm jurnalistlərin, aparıcıların, həm də onların müsahiblərinin borcudur. Bu baxımdan hələ XII yüzilliyin böyük türk ədibi Əhməd Yügnəkinin “Atəbətül – həqaiq” adlı fəlsəfi – didaktik poemasında yazılır:

Dinlə, bilikli nə deyir:

Ədəblərin başı dili gözləməkdir.

Dilini bərk saxla ki, dişin qırılmasın.

Mühafizə altından çıxsa dişini qırar.

Düşünərək danışan adamın sözü sözün sağıdır.

Çox gəvəzəlik edən dil qarşısı alınmayan düşməndir.

Sözün yüyənini boş buraxma, dilini saxla.

Dilin yüyənsizliyi bir gün başa bəla olar.

Boşboğaz adam ağıllı olarmı?

Bu boşboğazlıq və yüyənsizlik çox başları yedi.

Hər hansı bir müğənninin həyatı, geyimi, mindiyi maşın, başqaları ilə münasibəti yaxşı mənada nəyisə stimullaşdırma bil-məz. Təəssüflər olsun ki, özəl telekanallarda bunların hamısı olduqca adıləşmişdir. Yenə də səbəbləri axtarıqda görürük ki, özəl telekanallarda çalışan jurnalistlərin, aparıcıların əksəriyyətinin yaradıcılıq potensialı zəifdir. Yaradıcılıq potensialının zəifliyi də öz növbəsində intellektual potensialın, peşəkarlığın, obyekt kimi seçilmiş sahəyə, mövzuya bələdçiliyin, bilginin,

məlumatın azlığından irəli gəlir. Bütün bu çatışmayan cəhətlər özəl telekanallarda Azərbaycan dilinin ifadə imkanlarına kölgə salır, dilimizin zənginliklərinin tamaşaçıya çatdırılmasına maneçilik göstərir. Milli dəyərlərimizə və ən son həddə Azərbaycançılıq ideologiyasına maneçilik göstərir.

Dil insanları birləşdirən ən güclü silahdır. İnsanları dil milli birliyə və milli bərabərliyə gətirir. Bu da dilin gücüdür desək yanlışdır. Analoji olaraq dilin bu cəhəti barəsində Mustafa Kamal Atatürkün fikirləri yerinə düşür: “Türkiyə Cümhuriyyətini quran türk xalqı, türk millətidir. Türk milləti demək, türk dili deməkdir. Türk dili türk milləti üçün yaxşı bir xəzinədir. Çünki türk milləti keçirdiyi sonsuz fəlakətlər içində əxlaqının, ənənələrinin, xatirələrinin, mənfəətlərinin, qisası, bu gün öz milliliyini qoruyan hər şeyinin dili sahəsində mühafizə olunduğunu görür. Türk dili TÜRK millətinin qəlbidir, zehnidir.

Dil millətin özüdür. Millətə məxsus olan hər bir şeyi dildə axtarıb tapmaq olar”.

Özəl telekanallardakı vəziyyət onu da göstərir ki, jurnalistlərin, aparıcıların savad, bilik səviyyəsinin aşağı olması onların tərəf müqabili olan müsahiblərinin (daha çox müğənnilərin) “universal savadı”na imkan yaradır. “Universal savadı” olan müsahiblər nə istəyirlər, onu da danışirlər, nədən istəyirlər ondan da söhbət açırlar, kimi istəyirlər onu da tərifiyləyirlər, kimi istəyirlər onu da tənqid və təhqir edirlər. Çox maraqlıdır ki, özəl telekanallarda hər hansı bir problemin (məsələn, mədəniyyət, mədəniyyət, ailə, məişət və s.) müzakirəsi zamanı “mütəxəssis” kimi “universal savadı” olanlara (müğənnilərə və digərlərinə) üstünlük verilir. Görünür ki, özəl telekanallar bu “universal savadı” olanları cəmiyyətə hər şeyi bilən, hər şeydən məlumatlı olan, eyni zamanda təhlil və müzakirə etməyə haqqı olan “şəxsiyyətlər” kimi təqdim edirlər. Axı insan olan hər kəs hər şeyi haradan bilər?! Hər şey barəsində necə danışa

bilər?! Hər şeydən başı necə çıxara bilər?! İnsan olan kəs nəyi düşünürsə, onu da danışa bilməz. Ona görə ki, axı o, dünyanın əşrəfi olan insandır. O yerdəki ağllarına gələnlərin hamısını özəl telekanallarda “universal savadı” olanlar söyləyir, onda buna nə deyəsən, necə deyəsən və nə ad verəsən?! Görəsən hər şeydən bəhs etmək, danışmaq səlahiyyətini “universal savadı” olanlara kim verir?! Onlar yarım Azərbaycan dilində danışmaq-la və fikir yürütməklə səlahiyyət sahibliyini necə qazanırlar?!

Hələ 1906-cı ildə Həsən bəy Zərdəbli “Həyat” qəzetində çap etdirdiyi “Dil və din” məqaləsində yazırdı: “Qardaşlar, yatmaq vaxtı deyil. Ayılıb bir fikir edin, bu işlərin axırı necə olacaq? Yoxsa, həqiqət, bizim ruhumuz gedib bircə cəsədımız qalıb. Belədə vay bizim halımıza”.

“Respublikaçılar” qəzeti.
21 iyul 2011-ci il,
№10 (60), s. 8-9

PROFESSOR ZEYNAL TAĞIZADƏNİN AZƏRBAYCAN DİLÇİLİK ELMİNDƏ YERİ

Professor Zeynal Tağızadə Azərbaycan dilçilik elminin ikinci nəslinin nümayəndəsidir desəm, zənnimcə, yanılmaram.

Bu haqqı ona özündən sonra bizlər üçün qoyub getdiyi irs və xidmətləri verir. Axı, “ikinci nəsil” dediyimiz nümayəndələr Azərbaycan dilçilik elminin bünövrəsində, təməlində, özülündə dayanırlar: Əbdüləzəl Dəmirçizadə, Məmmədağa Şirəliyev, Muxtar Hüseynzadə, Hadi Mirzəzadə, İsmayıl Əfəndiyev, Bilal İbrahimov və s. Bunların hər biri professor Bəkir Çobanzadənin tələbələri olmaqla Azərbaycan dilçilik elminin sütunlarını yaradıblar. O dövrü diqqətlə öyrənəndə görürsən ki, Azərbaycan dilçilik elminin XX əsrin 60-cı illərindən sonrakı inkişafı bu sütunların üzərindədir. Mirzə Kazımbəydən başlamış Nəriman Nərimanov, Sultanməcid Qənizadə, Bəkir Çobanzadə, Fərhad

Ağazadə və digərləri Azərbaycan dilçilik elminin təməlini qoyublar. Yuxarı qatlar, başqa sözlə, sonrakı nəsillər öz fəaliyyətlərini təməl, bu sütun üzərində inkişaf etdirmiş, özlərini elmi – pedaqoji fəaliyyətlərində bu təməli və sütunu yaradanlara oxşatmağa çalışmışlar. Bu nəsilin professor Zeynal Tağızadə kimi nümayəndələrindən danışmaq, onların hər birindən yazmaq, əlbəttə, Azərbaycan dilçiliyinə qiymət kimi başa düşülməlidir. Hər şeydən əvvəl, Zeynal Tağızadənin ömür yolu barədə bəzi məqamları qeyd etmək istəyirəm. Axı ətraf amillərin, ətraf mühitin insanın formalaşmasında rolu böyükdür. Belə ki, Zeynal Xuduş oğlu Tağızadə 1905-ci ildə Şuşada anadan olmuşdur. Ancaq əsl – nəcabəti Cənubi Azərbaycanın Qaradağ bölgəsindəndir. El sənətinə, aşiq ədəbiyyatına güclü maraq göstərməsi, Xurşudbanu Natəvanın, Mir Möhsün Nəvvabın, Əbdürrəhimbəy Haqverdiyevin, Nəcəfbəy Vəzirovun, Bülbülün və digərlərinin boya – başa çatdığı bölgədə doğulması, onun ən əvvəl kamil insan, vətəndaş kimi formalaşmasında, sonra isə dilçi alim kimi özünü təsdiq etməsində, yetişməsində mühüm rol oynamışdır. Bu mühitdə Zeynal Tağızadə Qarabağ şikəstəsinin harayını, insanın ürəyini rıqqətə gətirən aşiq havalarını, saflıq, bəkirəlik, ərlik - ərənlik düynələri aşıl原因an nağıllarımızı, dastanlarımızı ruhuna – qanına hopdura – hopdura boy atıbdır. Doğma dilimizə məhəbbəti, Azərbaycan dilçilik elminə gəlməsi onun qohum - əqrabasından, tanışlarından, uşaq yaşında gördüklərindən, eşitdiklərindən qaynaqlanırdı.

Professor Zeynal Tağızadə xatirələrinin birində yazır ki, soyuq qış aylarında tanıyıb – bilənlər xalq ədəbiyyatı bilicilərindən birinin (Məşədi Həsənin) başına cəm olar, dan yeri ağarana qədər onun danışdığı nağıllara, söylədiyi dastanlara qulaq kəsilirdilər. Dinləyənlərin yorulduqlarını hiss etməmələri üçün süfrəyə çay gətirilər, ortaya kişmiş, qoz – fındıq ləpəsi düzərdilər. Beləcə kişmişdən, ləpədən yeyib çay içə - içə dastanlar qoynunda sabahı

qarşılayardılar.

Zeynal Tağızadə elə bir mühitdə böyümüşdür ki, bu mühitdə o, atasızlığın ağrı – acısını dadmış, kasıbçılığın, duz – çörəyin nə demək olduğunu görmüşdü. O, həqiqət meyarlarını, haqqı, halallığı, hər şeydən üstün bilən bir ailədə böyümüşdü. Elə bir ailədə ki, kimsənin həyat prinsiplərinə, həyat psixologiyasına qarışmayıb, başqalarının söz – söhbətini etməyib bu ailə.

Zeynal Tağızadə çox erkən yaşlarında (4 yaşında) atasını itirmişdir. Atasının ölümünü dumanlı şəkildə xatırlayan professor Zeynal Tağızadə bu mövzudan bəhs edərkən xatirələrində yazır ki, yaşdqları ilə qarğıdan düzəldikləri ata minib çapırlarmış. Birdən balaca Zeynal evlərindən gələn ağlaşma səsini eşidir. Anasının ürəyini tutub özündən getməsi də Zeynal müəllimin yadında qalan hadisə kimi onun tərəfindən xatırlanır. “Sonra mən də ağlayanlara qatıldım” yazır Zeynal müəllim. Ancaq kimin öldüyü o vaxt ağına belə gəlməmişdir. Bu xatirələr Zeynal müəllimin yadında dumanlı şəkildə qalmışdır. Amma 120 yaşında dünyasını dəyişmiş babasının ölümünü, əmisi Kərbəlayi Abdullanın vəfatını yaxşı xatırlayır. Azyaşlı Zeynal öz atasızlığını hiss etməsin deyə, əmisi uşaqları öz atalarına “əmi” deyə müraciət edəmişlər. Bu hal Kərbəlayi Abdullanın dəfninə gələnləri əməlli-başlı çaşdırıbmış. Bu təəccübün (“əmiləri dünyasını dəyişib” təəccübünün) qarşısını almaq məqsədinə Zeynal baş sağlığını verməyə gələnlərə bunun səbəbini açıqlamağa çalışmışdır...

Bu kimi insani keyfiyyətlərin damla – damla onun qanına, ruhuna işləməsi dağlar qoynunda boy atan, havası, suyu təmiz olan Şuşada böyüyən bir cavanın kamil insan kimi böyüməsində, yetişməsində həyatda layiqli yer tutmasında mühüm rol oynamışdır.

İnsanın ziyalı kimi formalaşmasında onun həsəd apardığı məqamlar da heç də az rol oynamır. Bu mənada Zeynal Tağızadə xatirələrinin birində Ağcabədidən gəlib Şuşada dərş deyən, onların

qonşuluğunda yaşayan Hacı Mirzə Zalov adında bir müəllimin həyat tərzinə həsəd apardığını yazır. Həmin həsədlə bağlı bəzi məqamlar: hər səhər ağ samovar qaynayır, stolun üstünə pendir, çörək, qaymaq düzülür. Hacı Mirzə Zalov səhər namazını qılır, səhər yeməyini yeyir, sonra qəzetləri vərəqləyir, kitab oxumaqla məşğul olurdu. Günorta vaxtı Şuşanın mərkəzi küçələrindən birinə gedər, saat 3-4-ə qədər orada vaxtını keçirər, axşam vədələrində həyat yoldaşı ilə Şuşanın gəzməli – görməli yerlərini – Cıdır düzünü, Qayabaşını gəzməyə çıxardı.

Həmin ziyalı mühitində oturub – durmaq, ehtiyacın hər cür üzünü görmək, nağılları, dastanları dinləmək zaman – zaman Zeynal müəllimi formalaşdırırdı. Və təbii ki, Azərbaycanın dilçilik elminə bir ziyalını, yaradıcı insanı hazırlayırdı.

Zeynal müəllimin 23 yaşdan (1928-ci ildən) sonrakı həyatı Bakı ilə, onun təhsil, elm ocaqları ilə bağlıdır. Belə ki, Şuşada pədaqoji seminariyanı, onun ardınca indiki ADPU-nun Azərbaycan dili və ədəbiyyatı fakültəsini bitirən Zeynal Tağızadə bir müddət Bakının orta məktəblərində Azərbaycan dili və ədəbiyyatından dərs demişdir. 1945-ci ildə API-nin aspiranturasına daxil olan Zeynal Tağızadə 1949-cu ildə “XIX-XX əsr Azərbaycan nəsrində tabeli mürəkkəb cümlənin inkişafı” mövzusunda namizədlik dissertasiya müdafiə etmişdir. Və elə o vaxtdan da API-yə (indiki ADPU-ya) bağlanmışdır. Aspirantura şöbəsinin müdiri, dekan müavini, qısa bir müddət kafedra müdiri vəzifələrində çalışmışdır. Başqa sözlə, taleyinin mühüm bir hissəsini API-yə (indiki ADPU-ya) bağlamaqla Azərbaycan dilçilik elminin inkişafı üçün çalışmışdır.

Professor Zeynal Tağızadə aradan illər ötməsinə baxmayaraq, bu gün də Azərbaycan dilçilik elmində öz yeri, mövqeyi olan, alim, ziyalı, vətəndaş kimi yaddaşlardadır. Əlbəttə, qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan dilçilik elminin ikinci nəslinin nümayən-

dələri olan Ə.Dəmirçizadə, M.Şirəliyev, M.Hüseynzadə, H.Mirzəzadə və bu sırada olan Zeynal Tağızadə sonrakı nəsillər üçün məktəb, bünövrə rolu oynamışlar.

Zeynal Tağızadə 1966-cı ildə “Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlə” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. Bu, ənənəvi metodlardan tamamilə kənarda olan, o dövrün müasir tələblərinə cavab verən metodlarla işlənmiş doktorluq işi olmuşdur. Ona görə ki, Zeynal müəllim bu elmi işi işləyərkən Moskva dilçilik məktəbinin elmi nailiyyətlərindən bəhrələnmişdir. O, məsələn, Vladimir Alekseyeviç Artyomovla sıx əlaqə saxlamış, elmi – tədqiqat işini yeni istiqamətdə işləməsi ilə Azərbaycan dilçilik elmində qəlibləşmiş standartları kökündən sarsıtmışdır. Və elə bu yeniliyi ilə də özünə qarşı barışmaz qüvvələr baş qaldırmağa başlamışdır.

Nə deməkdir bu “ənənəvi metoddan kənarı çıxma”? XX əsrin 60-cı illərində baş cümlənin bəzi mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlədən əvvəl (yaxud əksinə) gəlməsi, “ki” bağlayıcı ilə bağlanan tabeli mürəkkəb cümlələr (və s.), tabesiz mürəkkəb cümlələrlə sadə cümlələr arasında fərq, budaq cümlələr məsələsi ətrafında Azərbaycan dilçiliyində çox mübahisələr açılırdı.

Şerba o vaxtlar yazırdı ki, zaman gələcək dilçilərimiz söz birləşməsi, cümlə, ümumiyyətlə, qrammatika ilə bağlı aparılan bəzi tədqiqatların yanlış olması qənaətinə gələcəklər. O, davam edərək yazırdı: “Elə bir vaxt gələcəkdir ki, səslər daha mürəkkəb cihazlarla öyrənilməyə başlanacaqdır. Etdiyimiz səhvlərə təəccüb edəcəyik”. Bu, doğrudan da Zeynal Tağızadənin elmə gəldiyi bir dövrə təsadüf etdi. Zeynal müəllimin opponentlərindən biri SSRİ EA-nın Dilçilik İnstitutunun şöbə müdiri, filologiya elmləri doktoru, professor E.V.Sevortyan belə hesab edirdi ki, yaşının keçməsinə baxmayaraq, Zeynal müəllim yeni üsullara, yeni statistik hesablamalara uyğun olan fundamental bir tədqiqat işi aparmışdır.

O vaxtın görkəmli dilçisi Məşşaninov Zeynal Tağızadəni təbətli mürəkkəb cümlə ilə bağılı tədqiqatlarını təqdirəlayiq hesab edir-di. Onun yeni üsulda olan tədqiqatının diqqəti cəlb etdiyini deyir-di. Eyni zamanda dissertantın böyük zəhmət sərf etdiyini nəzərə çatdırırdı.

Zeynal Tağızadə yaradıcılığında çox zəhmətkeş və diqqətli, məsuliyətli bir tədqiqatçı olmuşdur.

Zeynal müəllim Azərbaycan dilçiliyinin elə sahələri ilə məş-ğul olmuşdur ki, o sahələrin bünövrəsini qoya bilmişdir. Məsə-lən, sintaksis sahəsini götürək. Sintaksislə bağılı Azərbaycan di-lində sadə cümlə, sadə cümlənin fonetik xüsusiyyətləri, sadə cümlənin mürəkkəbləşməsi, Azərbaycan dilində cümlə üzvləri, xüsusiləşmiş cümlə üzvləri, vasitəli və vasitəsiz nitq mövzuların-da onun tədqiqatları vardır. Bu tədqiqatların üstünlüyü ondadır ki, Zeynal müəllim nəzəriyə ilə praktikanı vəhdətdə götürürdü. Onun praktikasısı isə V.A.Artyomov məktəbinin əldə etdiyi “İnto-noqraf -66” elektrik cihazına əsaslanırdı. Bu cihaz vasitəsi ilə o, bütün praktiki hesablamə əməliyyatlarını aparmaqla mürəkkəb cümlənin fonetik xüsusiyyətlərinin mahiyyətini açırdı. Yeri gəl-mişkən qeyd edək ki, “İntonoqraf – 66” cihazı keçmiş SSRİ-də Moskvada, Leninqradda, Kiyevdə, Alma – Atada və Bakıda ol-maqla eksperimental fonolaboratoriyanın yaranmasının əsasını qoymuşdur.

Zeynal Tağızadənin tədqiqatlarının bir hissəsi dil tarixi ilə bağılıdır. Onun tədqiqatlarının əksəriyyəti dərş vəsaiti, yaxud mə-qalə halında çap olunubdur. “Nizaminin əsərlərində bəzi Azər-baycan sözləri və şəkilçiləri”, “Azərbaycan dilində bəzi şəkilçilə-rin inkişaf tarixindən”, “M.Ə.Sabirin dil və üslubu xüsusiyyətlə-ri”, “Ayrılan yollar” romanının dili haqqında” və s. O, bu məsə-lələri tarixi istiqamətdə təhlil etməklə, tarixi-etimoloji təhlil apar-maqla Azərbaycan dilinin tarixi haqqında geniş, müfəssəl elmi

nəticələr əldə etmişdir.

Onun müasir Azərbaycan dilinin morfologiyasının müəyyən sahələri ilə bağılı (“Mürəkkəb sözlər”, “Müasir Azərbaycan dilin-də saylar”, “Müasir Azərbaycan dilində fəl”) tədqiqatları tədris-metodik baxımdan olduqca dəyərli tədqiqatlar idi. Eləcə də ali məktəblər üçün yazdığı dərş vəsaitləri: “Müasir Azərbaycan dili-nin sintaksisi”, “Azərbaycan dilinin morfologiyası”. O dövrün proqramını tam şəkildə əhatə edirdi. Bu vəsaitlər XX əsrin 60,70, 80-ci illərində tələbələrin stolüstü kitabı olub, onların yetişməsin-də mühüm rol oynayıbdır.

Zeynal Tağızadənin fəaliyyət istiqamətlərindən biri də foneti-ka, fonologiya və morfonologiya ilə, ümumiyyətlə, dilin inkişaf strukturunun fonetik əlamətləri ilə bağılı olmuşdur. Bu tədqiqatlar Rusiyanın tanınmış alimi V.A.Artyomovun laboratoriyasından mənimsənilən bilgilər sayəsində olmuşdur. V.A.Artyomov Bakı-da olarkən bu tədqiqatları təqdir etmiş, onun nəticələrinin elmə fayda verəcəyindən bəhs etmişdir. O, Zeynal Tağızadə başda ol-maqla Cabir Axundovun, ADPU-nun dosenti, mərhum Adilə Bə-şirovanın, Fuad Kazımovun adını çəkərək ehtiramla qeyd edirdi ki, Azərbaycanda artıq eksperimental fonetika ilə məşğul olan dil-çilər vardır. V.A.Artyomov Bakı şəhərində verdiyi müsahibədə deyirdi: “1930-cu ildən bəri respublikanızın dilçi alimləri ilə ün-siyyətdəyəm. Bizim yetişdirmələrimizdən Zeynal Tağızadə, Fuad Kazımov, Adilə Bəşirova, Cabir Axundov və başqaları sübut et-mişlər ki, Azərbaycan fonoloqlarının layiqli nəslə yetişmişdir. An-caq başlanmış işlə kifayətlənmək olmaz. Dilçiliyin bu sahəsi ye-ni və çoxcəhətlidir – yeni kadrlara ehtiyac çoxdur”.

Zeynal Tağızadə fonetika, fonologiya və morfologiya ilə bağılı “Eksperimental fonetikaya giriş”, “Söz və cümlənin bəzi fonetik göstəriciləri”, “Fonologiya ilə morfologiyanın qarşılıqlı əlaqəsinə dair”, “Dilçilikdə sintaktik üsul”, “Statistik hesablamalar” və s.

əsərləri yazmışdır.

Zeynal Tağızadə respublikada, ümumittifaq və beynəlxalq elmi konfranslarda Azərbaycan dilçilik elmini ləyaqətlə təmsil etmişdir. O, Leninqradda (indiki Sankt – Peterburqda), Moskvada, Riqada, Kiyevdə, Alma – Atada, Daşkənddə, Frunzedə (indiki Bişkekdə), Düşənbədə, Kazanda, Aşqabadda, Tbilisidə və digər şəhərlərdə bir dilçi alim kimi məruzələrlə çıxış etmişdir.

İnanırıq ki, zəhmətkeş tədqiqatçı, görkəmli pedaqoq Zeynal müəllimin əziz xatirəsini onun tələbələri unutmayacaq, öz əməllərində və fəaliyyətlərində ona layiq olacaqlar.

“Kredo” qəzeti. 4 fevral 2012-ci il, s. 5.

MİRZƏ İBRAHİMOVUN DİLÇİLİK GÖRÜŞLƏRİ

oğrudan da, insanın əhval – ruhiyyəsini, ovqatını yaxşı edən, insanın qəlbinə qida verən, onun ruhunu təmizləyən, ürəyində sevinc hissləri yaradan, yaşamaq, qurub-yaratmaq həvəsini artıran şeir və incəsənətdir, bədii ədəbiyyatdır. Bunsuz həyat olduqca mənasız və məzmunsuzdur. Şeir də, bədii ədəbiyyat da aydın, oxunaqlı və poetik dili ilə diqqəti çəkir, könülləri oxşayır. Bədii ədəbiyyat barəsində orijinal fikir yürütmək üçün tək cə tədqiqatçı, alim, geniş dünyagörüş sahibi olmaq kifayət etmir, həm də ən azı həyat adamı olmaq lazımdır. Bu mənada Mirzə İbrahimov həyat adamı idi. Onun əsərləri həyatın özündən gəlirdi. Hadisələrə yanaşma tərz, fikir və mülahizələri, duyğu və düşüncəsi həyatiliyi ilə seçilirdi. Belə olduqda yaradıcı insanın, ziyalının fikirləri də, yazdıqları da uzun illərin, əsrlərin etalonuna çevrilir. Belə

etalon fikirlər Mirzə İbrahimov yaradıcılığında çoxluq təşkil edir. Vaxtilə Mirzə İbrahimov yazırdı: “Lap qədim zamanlardan bədii yaradıcılığı, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərini ruhun, qəlbin qidası adlandırırlar. Mənə elə gəlir ki, bu, çox doğru tərifdir. Axı, həqiqətən də əsl sənət əsərləri insanın ruhunu qaldırır, ürəyini sevinclə, yüksək duyğular və ehtiraslarla doldurur, yəni insanı mənən, fikrən ucaldır, mübarizə qabiliyyətini, həyat eşqini artırır”. (Mirzə İbrahimov. Mətnin müəllifi və tərtibçilər N.Quliyev, Ş.Salmanov. Bakı, Işıq, 1988, s.34). Mirzə İbrahimov ürəyi yüksək duyğularla, ehtiraslarla dolu, mübarizə qabiliyyəti yüksək, həyat eşqi tükənməz olan Azərbaycanın xalq yazıçısı, akademiki, nəsrimizin görkəmli nümayəndələrindən biri olmuşdur.

Mirzə İbrahimovun yaradıcılığında dil məsələləri aparıcı mövqedə olmuş, Azərbaycan dilinin estetik gözəllikləri, məna dolğunluğu, tarixi kökləri geniş şəkildə araşdırılmış, onun elmi – publisistik məqalələrinin obyektini kimi həmişə elmi ictimaiyyətin, geniş xalq kütləsinin maraq dairəsinə çevrilmişdir. Nəticədə Mirzə İbrahimovun dil məsələləri ilə bağlı yazdığı elmi – publisistik məqalələri onun dilçiliklə bağlı görüşlərini yaratmış, dil məsələləri ilə əlaqəli problemlərə aydınlıq gətirmişdir. O, doğma ana dilimizə aid məqalələrini 1940-cı illərdən başlayaraq yazmağa başlamışdır. Dilə bağlı ilk məqalələrindən biri 1944-cü ilin yanvar ayında yazdığı “Dil və ədəbiyyat dərslərini nümunəvi təşkil edək” məqaləsidir. Məqalədə dil və ədəbiyyat məsələsinə dövlət məsələsi, xalqın mənəviyyat və varlıq məsələsi kimi yanaşılmışdır. Mirzə İbrahimov dil və ədəbiyyat məsələlərinin, eləcə də xalqın mənəviyyat və varlıq məsələlərinin həllində məktəbin rolunu xüsusi olaraq qiymətləndirmişdir. Doğrudan da, məktəb minləri, milyonları əhatə edir, minlər, milyonlar məktəbdə təhsil alır, ona görə də onların hər birinin həyat və fəaliyyətindəki qüsurlar və nöqsanlar həm də məktəbdəki qüsurlar və nöqsanlarla bağlıdır. Əlbəttə, Mirzə İbrahimov məktəbdə dil və ədəbiyyat müəllimlərinin vəzifələrinin mə-

suliyyətli bir iş olduğunu nəzərə çatdırmışdır ki, bu da bütün zamanlar üçün, o cümlədən hal – hazırda olduqca aktualdır. O yazır: “Ədəbiyyat və dil müəllimləri uşaqlara yaxşı və düzgün danışmağı, öz fikirlərini sərbəst ifadə etməyi öyrətməklə kifayətlənə bilməzlər. Bu, onların vəzifələrinin balaca bir hissəsidir. Bu, sözsüz və danışqsız həyata keçirilməsi lazım gələn bir şeydir”. (Dil və ədəbiyyat dərslərini nümunəvi təşkil edək. – Mirzə İbrahimov. Ana dili – hikmət xəzinəsi. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1991, s.41). Mirzə İbrahimova görə, dil öyrətmək dil və ədəbiyyat müəllimlərindən ideya mücahidi olmağı tələb edir. Vaxtilə Həsən bəy Zərdabi, Nəcəf bəy Vəzirov, Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev, Abdulla Şaiq, Üzeyir Hacıbəyov belələrindən olmuş, öz ideyalarının mücahidi kimi xalqın arasında adları uca tutulmuşdur. (Yenə orada. s.42).

Mirzə İbrahimov dil və ədəbiyyat müəllimlərinin uşaqlarda yazı vərdişlərinin formalaşmasında görəcəkləri işlər barədə də olduqca orijinal fikir söyləyir ki, həmin fikir indi də aktuallığını itirmir. Bu barədə onun söylədiyi hər bir fikir nöqsanları aradan qaldırmaq baxımından indinin özündə də heç də az rol oynamır. Məsələn, “Məktəblərin çoxunda səliqəli, yaraşqlı xəttə fikir verilmir”, “Müəllimlərin əksəriyyətinin hüsnxət qaydalarından xəbəri yoxdur; hərflərin ünsürləri və tənəsübü haqqında məlumatsızdırlar”, “Yazı lövhələri də didaktikanın tələblərinə cavab verə bilmir”. Yaxud: “Xəttin gözəlliyi, yazının səliqəli və yaraşqlı olması balaca məsələ deyil. Bu, birinci sinifdən başlayaraq uşağı nizam – intizama öyrədən tərbiyə vasitələrindən biridir. Təəssüf ki, məktəblərimizin və müəllimlərimizin çoxu bunu başa düşmür”. (Yenə orada. s.43). Bu məsələlər barəsində Mirzə İbrahimovun yürütdüyü fikirlər onun ayrı – ayrı məktəblərdə öz gözü ilə gördüyü nöqsanlar kimi ümumiləşdirilmişdir. Həmin nöqsanlardan biri də şagirdlərdə nitqin inkişafına diqqətin az olmasıdır. Bu məsələdə də Mirzə İbrahimov o qədər dəqiq fikir söyləmişdir ki, həmin fikir

hal-hazırda da diqqət tələb edən məsələlərdən biridir. O yazır: “Hərgah hələ də bəzi orta məktəblərimizi bitirən gənclər yaxşı danışa bilmirlərsə, (söhbət doğma ana dilindən gedir –B.X.) bu, bi-abırçılıqdır, bu bir azardır, tezliklə müalicə olunmalı bir azardır”. (Yenə orada. s.41). Doğrudan da hal – hazırda da şagirdlərimizin nitqində olan qüsurlar az deyildir. Şagirdlər öz fikirlərini ifadə etməkdə çətinlik çəkirlər, hər hansı bir məsələ barəsində mühakimə yürütmək qabiliyyətləri zəifdir, ədəbi – bədii dilin imkanlarına tam şəkildə yiyələnə bilmirlər, ədəbi – bədii dilin imkanlarını dialekt və şivələrin təsiri altına salırlar. Qeyd etmək lazımdır ki, Mirzə İbrahimov dil və ədəbiyyat dərslərindəki nöqsanlardan bəhs edən zaman o qədər dürüst və dolğun fikirlər söyləmişdir ki, onu (Mirzə İbrahimovu) ən nümunəvi, təcrübəli dil və ədəbiyyat müəllimi kimi qəbul etməli olursan. Doğrudan da belə dürüst və dolğun fikirləri o şəxslər söyləyə bilər ki, onlar dil və ədəbiyyat müəllimi kimi dərin biliyə, uzun müddətli təcrübəyə, milli maraqları qorumaq iqtidarına malik olsunlar. Məhz Mirzə İbrahimov belələrindən biri və Azərbaycan xalqının dilinin, ədəbiyyatının müəllimi olmaqla yazır: “Ümumi nöqsanlarımızdan biri də şagirdlərdə nitqin inkişafına az fikir verilməsidir. Onlar hətta, bildikləri bir şeyi belə düzgün, möhkəm, yığcam, tutarlı və məntiqlə ifadə edə bilmirlər. Təsəvvür, təxəyyül, mühakimə qabiliyyəti uşaqlarda az inkişaf etdirilir. Onlara ədəbi – bədii danışmaq vərdisi aşılınmır. Çox zaman yerli dialekt və şivənin mənfi cəhətləri ilə ardıcıl surətdə mübarizə aparmaq, şagirdləri bədii dilə alışdırmaq əvəzinə, ayrı – ayrı müəllimlər özləri yerli dialektin təsiri altına düşürlər”. (Yenə orada. s.44).

Mirzə İbrahimov dil və ədəbiyyat dərslərində diqqəti cəlb edən nöqsanlardan biri kimi şagirdlərin yazı vərdişlərinin nöqsanlı olmasını da nəzərdən qaçırmamışdır. Bu məsələdə də onun fakta yanaşması, təhlili, müəllimlərin (dil və ədəbiyyat müəllimlərinin) görəcəkləri işlər barəsindəki fikirləri həmişə aktuallığını qorumaq-

dadır. Qeyd etmək lazımdır ki, indinin özündə də şagirdlərin də, tələbələrin də yazı mədəniyyəti nöqsanlıdır. Məsələn, onlar fikirlərini sərbəst şəkildə ədəbi dilimizin qayda – qanunlarına uyğun yazmaqda, eləcə də ərizə, protokol, məktub (məktub yazmaq son dövrlərdə informasiya kommunikasiya texnologiyaları vasitələrinin inkişafı ilə bağlı olaraq öz əhəmiyyətini itirmişdir), inşa, imla, ifadə yazıları yazmaqda nöqsanlara yol verirlər. Mirzə İbrahimov bu barədə yazırdı: “Şagirdlərin yazı nitqləri çox nöqsanlıdır. Onlar ərizə, vəsiqə, elan, məktub yazı bilmirlər. Fikirlərini yazılı şəkildə çətin ifadə edir, plan və konspekt tutmaqda çətinlik çəkirlər. Bunun da səbəbi məktəblərimizdə yazı dərslərinin pis təşkil edilməsidir.” (Yenə orada. s.44).

Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, əvvəlki dövrlərdə də, indi də sərbəst mövzuda inşa yazan, öz mühakiməsi əsasında ifadə yazıları yazan, eləcə də yoxlama imlaları nöqsansız yazan şagirdlər azdır. Bunun əsas səbəblərindən biri şagirdlərin çoxunun mühakimə yürütmək, təhlil etmək qabiliyyətinin, faktlara, hadisələrə yaradıcı yanaşmaq bacarığının olmamasıdır. Təkcə faktları hazır şəkildə əldə etmək, onu əzbərləmək, mühakimə yürütmədən standart şəkildə inşa yazıları yazmaq yaradıcılıq işinə mənfi təsir göstərir. Məhz Mirzə İbrahimov bu istiqamətdə olan nöqsanları ümumiləşdirmiş və onları aradan qaldırmaq üçün dil, ədəbiyyat müəllimlərinin məsuliyyətini artırmağa çalışmışdır. O yazırdı: “Məktəblərimizdə çox zaman yazının ancaq imla növləri hakimdir. Bu yazı üslubundan sui – istifadə edilməsi şagirdlərin yaradıcılıq işini korlayır. Yaradıcılıq yazıları, plan üzrə inşalar, sərbəst mövzular taparaq onu istədiyi şəkildə ifadə etmək kimi üsullar işlənmir. Kitabı və ya başqa ədəbi – tənqidi bir əsəri oxuyub, onu öz mühakimə süzgəcindən keçirərək, möhkəm sübut və dəlillərlə müəyyən bir fikir yeridən şagirdlər hələ azdır”. (Yenə orada. s.44).

Mirzə İbrahimov morfolojiya və sintaksisin tədrisində uşaqlara anlamadan təriflərin əzbərlənməsini, eləcə də yazının əsərlə-

rinin əsas xüsusiyyətlərinin aydınlaşdırılmasını, sinifdən xaric qiraətin yaxşı təşkil olunmasını, şagirdlərin söz ehtiyatının formalaşdırılmasına az fikir verilməsini, ifadəli, mənalı və təsirli bədii qiraətə az fikir verilməsini, müəllimlərin ehtiyaca çevrilməməsini aradan qaldırmaq üçün dil və ədəbiyyat müəllimlərinin vəzifələrini mükəmməl yerinə yetirməyi vacib saymışdır. (Yenə orada. s.45-47).

Mirzə İbrahimov təkcə dil və ədəbiyyat müəllimlərinin deyil, həm də orta və ali məktəbin ixtisasından asılı olmayaraq hər bir müəlliminin doğma ana dilini mükəmməl şəkildə bilməsinə böyük əhəmiyyət vermişdir. O yazırdı: “İstər orta, istərsə də ali məktəb müəllimi öz ixtisasından asılı olmayaraq hər hansı bir dili, birinci növbədə, öz ana dilini mükəmməl surətdə bilməyə məcburdur”. (Yenə orada. s.48).

Mirzə İbrahimov “Hansı adamları mədəni hesab etmək olar?” sualına düzgün bir cavab da tapırdı. Hər şeydən əvvəl, Azərbaycan ədəbiyyatını (Füzulini, Vəqifi, Sabiri və s.), eləcə də dünya ədəbiyyatını (Puşkini, Tolstoyu, Şekspiri, Şilləri və s.) oxumamış adamı mədəni hesab etməmiş, bundan başqa, mədəni danışmağın yalnız dilçilərin, ədəbiyyatçıların deyil, müəllim olan hər bir kəsin işi olduğunu söyləmişdir. O, bu məsələ barədə belə yazırdı: “Məgər Füzulini, Vəqifi, Mirzə Fətəli Axundovu, Sabiri, Puşkini, Tolstoyu, Şekspiri, Şilləri oxumamış adamı mədəni adam hesab etmək olarmı? Belə bir şüurun nəticəsidir ki, siz nəinki orta məktəb müəllimləri, hətta ali məktəb müəllimləri içərisində mühazirələri birtəhər aparan, qırıq – kəsik cümlələrlə fikrini izah edən, doğru – düzgün yazıb danışa bilməyən adamlara rast gə bilərsiniz”. Mirzə İbrahimov daha sonra davam edərək yazırdı: “Guya dili bilmək, zəngin, ahəngdar, mənalı danışmaq ədəbiyyatçıların işi imiş... Belə bir fikri irəli sürmək nadanlıqdan başqa bir şey deyildir”. (Yenə orada. s.48). Bir sözlə, Mirzə İbrahimov “Dil və ədəbiyyat dərslərini nümunəvi təşkil edək” məqaləsində orta və ali məktəblərdə dil və

ədəbiyyat müəllimlərinin görəcəkləri işləri bir – bir təhlil etmiş, onların müqəddəs borclarının nədən ibarət olduğunu peşəkar bir səviyyədə dil və ədəbiyyat müəllimlərinin nəzərlərinə çatdırmışdır.

Mirzə İbrahimovun dillə bağlı məqalələrindən biri də 1944-cü ilin fevral ayında yazılmışdır. “Dilimizin inkişaf yolları haqqında” adlanan bu məqalədə dilin “tükənməz mədəniyyət xəzinəsi”, dilin “canlı bir orqanizm” olması məsələlərinə diqqət göstərilməklə yanaşı, dilimizin keçdiyi tarixi inkişafı ilə bağlı çox maraqlı məsələlər də nəzərdən keçirilmişdir. O, haqlı olaraq qeyd etmişdir ki, bugünkü dilimizlə min illər bundan qabaqki dilimiz arasında əlaqə tellərinin qırılması səbəblərindən biri ən qədim yazılı abidələrimizin yandırılması və oğurlanmasıdır. Mirzə İbrahimov əlimizdə olan ən qədim yazılı mənbələrdən “Kitabi – Dədə Qorqud” dastanlarını xüsusi olaraq qeyd etmiş və bu abidənin X-XII əsrlərdəki Azərbaycan dilinin xüsusiyyətlərini əks etdirməsindən bəhs etmişdir. Bundan başqa, Azərbaycan dilinin inkişaf mərhələlərinə əsil dilçi alim kimi yanaşmış və “Kitabi – Dədə Qorqud”dan sonra İzzəddin Həsənoğlu və İmadəddin Nəsimi dövrünü Azərbaycan dilinin inkişafında xüsusi mərhələ kimi adlandırmışdır. Nəsiminin Azərbaycan dilini yüksək bir dil səviyyəsinə qaldırmasını qeyd etmişdir. Onun fikrincə, “Bəzən Nəsimini anlamaq çətinliyi onun dilinin qəlizliyindən deyil, ifadə etdiyi fəlsəfi fikirləri dərk etmək üçün müəyyən tarixi, elmi, fəlsəfi hazırlığın yoxluğundan irəli gəlir”. (Dilimizin inkişaf yolları. – Mirzə İbrahimov. Ana dili – hikmət xəzinəsi. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1991, s.10). Əlbəttə, İzzəddin Həsənoğlu da, İmadəddin Nəsimi də Azərbaycan dilinə və onun imkanlarına nə qədər borcludursa, Azərbaycan dili də dilimizi yüksək dil səviyyəsinə qaldıran bu dahi şəxsiyyətlərə bir o qədər borcludur. Bu mənada Mirzə İbrahimov İmadəddin Nəsimi barədə çox dəqiq və dürüst qənaətə gələrək yazırdı: “Nəsimi Azərbaycan dilini əsrinin qabaqcıl fikir və arzularını ifadə edən yüksək

bir dil səviyyəsinə qaldırdı. Nəsimi dilimizi ideallar uğrunda mübarizə dilinə, təbliğat və təşviqat dilinə çevirdi. Nəsimi öz fəlsəfəsi və təfəkkürü ilə əlaqədar olaraq, dilimizin çərçivəsini xeyli genişləndirdi. Ona tamamilə yeni təşbehlər, ifadələr, fikirlər gətirdi”. (Yenə orada. s.9-10). Bununla da Mirzə İbrahimov sübut etməyə çalışmışdır ki, Azərbaycan dili XIV əsrdə yalnız məişət dili deyil, həm də ədəbi dil, elm, fəlsəfə, poeziya dili olmuşdur. Əslində Azərbaycan dili Azərbaycan milli təfəkkürünün ifadə vasitəçisi kimi geniş imkanlara malik olmuşdur.

Mirzə İbrahimov Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında dövrün ictimai – siyasi və tarixi hadisələrinin rolunu nəzərə alaraq Səfəvilərin hakimiyyəti dövrünü xüsusi olaraq xarakterizə edir, bu dövrü ədəbi dilin inkişafında bir mərhələ kimi səciyyələndirir. Şah İsmayıl Xətəinin doğma ana dilində - Azərbaycan dilində şeirlər yazması, dövlət fərmanlarının bu dildə yazılması dilimizi elm və poeziya dilinə çevirmişdir. Nəticədə Mirzə İbrahimova görə, belə bir təməl üzərində Məhəmməd Füzuli yetişmişdir. Məhəmməd Füzuli Azərbaycan dilini qəzəl dili kimi daha yüksəklərə qaldırmaqla yanaşı, dil və təfəkkür aləmində dəyişiklik yaratdı. Doğrudan da Məhəmməd Füzuli dili (Azərbaycan dilini) və təfəkkürü elə bir zirvəyə yüksəltdi ki, onun təsiri altından uzun müddət ədəbiyyatımız çıxıbilmədi və “Füzuli məktəbi” ədəbiyyat tariximizdə dərin kök saldı. Təbii ki, bunların hamısı Məhəmməd Füzulinin yaratdığı ənənələrin əsasında baş verdi. Dil məsələsində Məhəmməd Füzulinin oynadığı rol Mirzə İbrahimov belə xarakterizə etmişdir: “Hətta dil məsələsinin çox şiddətli bir siyasi mübarizə məsələsinə çevrildiyi, saf Azərbaycan dili uğrunda mübarizənin alovlandığı zamanda yetişən böyük inqilabçı şair Sabirə belə bu təsirlər (Məhəmməd Füzulidən söhbət gedir – B.X.) özünü göstərirdi. Buna baxmayaraq, Azərbaycan dilini dünya miqyasına çıxacaq klassik ədəbiyyat dilinə çevirməkdə Füzulinin rolu olduqca böyükdür”. (Yenə orada. s.13). Mirzə İbrahimov Məhəmməd Füzuli

dövründə xalq ədəbiyyatının inkişaf etməsinə də nəzər yetirmiş və bu istiqamətdə xeyli irəliləyişin olduğu qənaətinə gəlmişdir. Mirzə İbrahimova görə, Füzuli dövründə yaranmaqda olan “Koroğlu” dastanının dili ondan çox-çox qabaqlar yaranmış “Kitabi – Dədə Qorqud” dastanının dili ilə müqayisədə daha cilalanmış, sığallanmış, o dövrdəki Azərbaycan dilinin tələblərinə uyğun olan bir dil olmuşdur. “Koroğlu” dastanının dili o dövrün xalq ədəbiyyatı dilinə uyğun olduğundan bu dastan xalqın daha çox sevdiyi dastana çevrilmişdir. Mirzə İbrahimov Azərbaycan dilinin inkişafında növbəti mərhələlərdən birini XVIII əsr mərhələsi – Vaqif mərhələsi adlandırmışdır. Bu mərhələnin nəinki dil və ədəbiyyat tariximiz üçün, həm də bütünlükdə tariximiz üçün maraqlı olduğunu dilimizin və tariximizin vəhdətində araşdırmışdır. O dövrün tarixi mənzərəsini əks etdirmiş, Fətəli xanın Gəncəni, Bakını, Qubanı, Şamaxını, Təbrizi birləşdirən bir dövlət yaratdığını o dövrün tarixi zərurəti kimi dəyərləndirmişdir. Belə bir vəziyyətin hamının anladığı vahid dilin hakim olmasına meydan yaratmasını bir zərurətin nəticəsi kimi qəbul etmişdir. Və bu proseslər içərisində Vaqifin ədəbi dilimizin tarixində oynadığı rolu, əslində Vaqif mərhələsinin spesifik xüsusiyyətlərini çox dəqiq ifadə edir: “Ümumi – ictimai hərəkətlə əlaqədar olaraq dildə ərəb və fars təsirlərindən uzaqlaşmaq və xalqa yaxınlaşmaq meylləri daha da artır. Vaqif bütün bu ictimai hadisələrin iştirakçısı və dildə ərəb, fars təsirlərinə qarşı mübarizənin ilhamçısı olmuşdur. Vaqifin şeirlərindəki təşbehlər, sözlər, ifadələr əksərən xalqdan alınmışdır. Çox zaman Vaqifin şeirlərini aşiq şeirlərindən seçmək olmur”. (Yenə orada. s.14).

Azərbaycan dilinin inkişafında XIX əsr o dövrün ictimai – siyasi hadisələri ilə bağlı olan bir mərhələdir. Mirzə İbrahimov bu mərhələni M.F.Axundov mərhələsi kimi səciyyələndirməyin amillərini əsas götürmükdür: əlifba məsələsi, ərəb və fars kəlmələrinin Azərbaycan dilinin qayda – qanunlarına uyğunlaşdırılması və s. Daha sonra A.Bakıxanovun, Mirzə Fətəli Axundovun, Həsən-

bəy Zərdabının yolunu davam etdirən cərəyanın davamçıları “Molla Nəsrəddin” ətrafında birləşirlər ki, bunu da Mirzə İbrahimov 1905-ci ildən 1920-ci ilə qədər Azərbaycan dilinin inkişafında bir mərhələ kimi göstərir. Eyni zamanda “Füyuzat” ətrafında toplaşmış Azərbaycan dilini yerli – yersiz osmanlı sözləri ilə dolduranları tənqid edir. Buna baxmayaraq, “Molla Nəsrəddin”çiləri də, “Füyuzat”çıları da Azərbaycan dilinin inkişafında öz fəaliyyət istiqamətləri baxımından müqayisə edir, onların fikirlərini, mövqelərini və əqidələrini sözün həqiqi mənasında dil tarixçisi kimi anlatmağa çalışır. Bundan başqa, Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Azərbaycan dilinin inkişafında yeni bir mərhələnin yarandığını və bu mərhələnin dilimizin inkişafına, yüksəlişinə xidmət etdiyini təqdir edir. Eyni zamanda Azərbaycan dilinin qüdrətli, mənalı, kamil bir dil kimi inkişafında C.Cabbarlının, Məmməd Səid Ordubadinin, Səməd Vurğunun, Mir Cəlalin, Süleyman Rəhimovun, Süleyman Rüstəmin, Sabit Rəhmanın, Rəsul Rzanın, Osman Sarıvəllinin, Əhməd Cəmilin və başqalarının rolunu xüsusi olaraq qeyd edir.

Mirzə İbrahimov dilimizə tərcümə olunan əsərlərin nöqsanlı olması səbəblərinə də diqqət yetirir və bu barədə yazır: “...dilimizdəki nöqsanlar tərcümənin çoxluğunda deyil, bəlkə pisliyindədir; tərcüməçi adı altında bəzən savadsız, heç bir dili ağıllı – başlı bilməyən adamların əlinə qələm alıb meydana sulamasındadır. Bu nöqsanların yaranmasına səbəb tərcümə deyil, bəlkə bəzən çox savadlı və gözəl tərcümələrin savadsız redaktorların əlinə düşməsidir. Nəhayət, dilimizdəki nöqsanlara səbəb bəzi yazıçı, redaktor və tərcüməçilərimizin dilə qarşı məsuliyyətsiz münasibətidir”. (Yenə orada. s.25).

Mirzə İbrahimovun tərcümə ədəbiyyatı və ədəbi dilimizlə bağlı irəli sürdüyü nəzəri fikirlər bütün zamanlar üçün aktualdır. Nə qədər ki, ədəbiyyat var, tərcümə də olacaq və tərcümə ilə bağlı problemlər də araşdırılacaqdır. Belə olduğu halda, Mirzə İbrahimov

vun tərcümə ilə bağlı fikirləri də həmişə aktual olaraq qalacaqdır. O, tərcümə əsərlərinin bədii, elmi, fəlsəfi və siyasi əsər olmasını əsas götürərək hər birinə verilən tələbləri də nəzərə almağı vacib saymışdır. Eyni zamanda tərcümə işinə yaradıcılıq işi kimi baxmışdır. Belə ki, tərcümə zamanı hər bir dilin qayda – qanunlarına əməl etmək lazımdır. Tərcümə prosesi ilə bağlı bütün bu deyilənlər barəsində Mirzə İbrahimov yazırdı: “İstər siyasi, istər fəlsəfi və istərsə ədəbi əsərlərin tərcüməsinə yaradıcılıq işi kimi baxdığımızdan, biz həmin bu hərfi – hərfinə tərcümə iddiasının, belə mühakimənin, belə düşüncənin əleyhinəyik. Bizim dediyimiz odur ki, hər hansı bir xalqın şüurunu, dilini başqa təfəkkürün, başqa dilin meyarı ilə ölçmək yanlış bir yoldur. Bu yoldan birdəfəlik əl çəkmək lazımdır. Çünki bir dili başqa bir dilin qanunları ilə ölçmək, yaxud o qanunlara tabe etmək düzgün yol deyildir. Hər dilin, ancaq öz qanunları və öz ifadə formaları müqəddəs və gözəldir. (Yenə orada. s.25).

Mirzə İbrahimov dili də, ədəbiyyatı da bütün incəliklərinə qədər dərinlən duyan, sevən və dilə də, ədəbiyyata da həssaslıqla yanaşan dilşünas və ədəbiyyatşünasdır. Bunu onun dil və ədəbiyyat barəsindəki fikirlərinin hər biri təsdiq edir. Fikir verin: “Ədəbiyyat dilin cəbbəxanasıdır. Ən incə mətləbləri, gözəl sözləri, şirin ifadələri ədəbiyyat bizə təqdim etməlidir. Bir xalqın dilini inkişaf etdirən, ona məlahət, lətafət və həssaslıq gətirən vasitələrdən biri də ədəbiyyatdır. Digər tərəfdən, ədəbiyyat son dərəcə təsir edən, istiqamət verən, yol göstərən bir sənətdir”. (Yenə orada. s.23). Bu fikri o ədəbiyyatşünas, dilşünas söyləyə bilər ki, o, millətin dilini, ədəbiyyatını kamil bilsin, dilə və ədəbiyyata həssaslıqla yanaşsın, dilin və ədəbiyyatın imkanlarına dərinlən bələd olsun, dilin və ədəbiyyatın ruhu ilə nəfəs alsın. Bunların hamısı Mirzə İbrahimovda olduğu üçün o, dil və ədəbiyyat məsələsində hər bir kəsindirçinin, ədəbiyyatşünasın qəlbinə yol tapa bilir, çoxlarının hiss edib duya bilmədiklərinə çox həssaslıqla yanaşır və aydın bir mən-

tiqlə onu ifadə etməyi bacarır.

Mirzə İbrahimovun 1945-ci ilin noyabr ayında Təbrizdə yazdığı “Azərbaycan dili” məqaləsi millət və onun dili barədə daha ümumiləşdirici bir məqələdir. Məqalə Mirzə İbrahimovun Azərbaycan dilinin qədim tarixi, inkişafı, Azərbaycan dilinin inkişafında şair və yazıçıların rolu, dilimizin inkişafını təmin edən məsələlər barəsində verdiyi ümumiləşdirici izahlar dil tarixçilərimizə əsil elmi istiqamət verir. Dilçiləri Azərbaycan dilinin kölgədə qalmış, işlənilməmiş tərəflərini tədqiq etməyə səfərbər edir. Məsələn, Midiya dövləti, onun dili, mədəniyyəti barəsində o qədər dəqiq, milli və dövlətçilik maraqlarımıza uyğun obyektivliyə söykənən fikir söyləyir ki, bunu hər bir dilçi və tarixçi təkcə qəbul etmir, həm də bu istiqamətdə araşdırmalar aparmağı müqəddəs bir işə çevirməyə məcbur olur. O yazır: “Məlum olduğu üzrə, hələ miladidən 500 il əvvəl, indiki Cənubi və Şimali Azərbaycan torpaqlarında qədim dünyanın qüdrətli dövləti olan Midiya dövləti yerləşmişdi. O zaman bu torpaqlar Midiya və onun üzərində yaşayan xalq Midiya xalqı adlanırdı. Tarix sübut edir ki, midiyalılar azərbaycanlıların qədim babaları olmuşlar. Onların böyük mədəniyyət və sənətə malik olduqlarını bütün tarixçilər yazmaqdadırlar. Midiyalıların mədəniyyət və dili o qədər tərəqqi etmişdir ki, qədim farslar onlara görə çox dala qalmış və ibtidai halda idilər. Dilşünaslar indiki Azərbaycan dilində o zamankı Midiya dilinin qalıqlarını və ünsürlərini tapırlar. Lakin qədim Midiya dili haqqında olan mühüm yazılar, zəmanəmizə qədər gəlib çıxmadığından bu sahədəki elmi – tədqiqat işləri də çox çətinləşir”. (Azərbaycan dili. – Mirzə İbrahimov. Ana dili – hikmət xəzinəsi. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1991, s.55-56). Mirzə İbrahimov bu məsələdə bir az da dərinə gedərək midiyalılara məxsus yazılı abidələrin dövrümüzdə gəlib çıxmamasının səbəbini açıqlayır və bunun da dilimizin tarixini öyrənməkdə böyük çətinliklər yaratdığını və nəticədə Azərbaycan xalqı və dili barəsində yanlış, iftira, uydurma dolu nəzəriyyələrin

meydana çıxmasını həqiqətin təhrifi kimi izah edir. Midiyalılara məxsus olan ədəbi – bədii, elmi əsərlərin və yazıların dövrümüzdə gəlib çıxmaması barədə yazır: “Onları (yəni midiyalılara məxsus mədəniyyəti və yazıları – B.X.) işğalçılar ya məhv etmiş və ya da qəsb etmişlər. Midiyanın elm və sənət asarını (əsrini – B.X.) dünyanın bütün muzeylərində tapmaq mümkündür. Çünki Azərbaycan xalqının düşmənləri, onun torpağına göz dikənlər nəinki bizim milli dövlət və siyasi istiqlaliyyətimizi məhv etmiş, həm də, elm, sənət asarımızı (əsrimizi – B.X.) və ana dilimizi də aradan götürmək istəmişlər. Bu məqsədlə qəsbkarlar daha da irəli gedərək Azərbaycan xalqının mənşəyi və doğma dili haqqında başdan dibə yalan və iftiradan ibarət olan bir “tarix”, bir “nəzəriyyə” də uydurmuşlar”. (Yenə orada. s.56). Düzdür, dil axar su kimi həmişə hərəkətdədir. Dilin həmişə hərəkətdə olması onun lüğət tərkibində, qrammatik quruluşunda həmişə dəyişiklik yaradır, yəni dil yerində dayanmır, inkişaf edir. Bu mənada Midiya dili ilə müasir Azərbaycan dili arasında tam mənada eyniyyət axtarmaq yanlış bir mövqə olardı. Ona görə ki, Midiya dilindən indiyə qədər Azərbaycan dili yarandığı kimi qalmamış, dəyişmiş və inkişaf etmişdir. Belə bir təbii proses digər dillərdə də özünü göstərmişdir. Bu məntiqdən çıxış edən Mirzə İbrahimov yazırdı: “Tarix göstərir ki, heç bir xalqın dili əvvəlki şəkildə, qədim zamanda olduğu şəkildə qalmır, dil də həyatla birlikdə dəyişir, tərəqqi edir, axar bir çay kimi daima hərəkətdə olur. Belə olmasa idi, indiki Azərbaycan dili əvvəlki şəkildə qalardı. Həmçinin belə olmasa idi, indiki farslar qədim fars yazılarını anlaya bilərdilər. Halbuki bu yazıları indiki fars dilinə tərcümə etmədən anlamaq mümkün deyildir. Eyni sözü ermənilər, yunanlar, ruslar haqqında da demək olar.” (Yenə orada. s. 56).

Mirzə İbrahimovu həmişə düşündürən, narahat edən məsələlərdən biri də İranda yaşayan soydaşlarımızın taleyi, həyatı, onların qarşılaşdığı çətinliklər və bu yolda apardıqları mübarizə, ən başlıcası dil məsələsi olmuşdur. Odur ki, Mirzə İbrahimov 1945-ci

ilin iyul ayında İranda olarkən Azərbaycan demokratik firqəsinin milli muxtariyyət və demokratik hüquqlar uğrunda apardığı mübarizə ilə bağlı mütərəqqi adamların fikirlərini də dərk edərək öz müşahidələrini 1946-cı ilin may ayında yazdığı “Cənubdan səslər” məqaləsində əks etdirmişdir. Xüsusilə, Azərbaycan demokrat firqəsinin rəsmi orqanı olan “Azərbaycan” qəzetində çap olunmuş bütün mütərəqqi və mübariz oğulların çıxışlarını, məqalələrini təəssübkeşliklə yada salmışdır. Bir sözlə, Mirzə İbrahimov “Azərbaycan” qəzetində dillə bağlı çap olunmuş məqalələrdən sitat gətirərək İrandakı soydaşlarımızın düşüncəsini, milli duyğularını, vətənpərvərliklərini, hakim fars millətçilərinə və mürtəcelərinə qarşı mübarizələrini bu taydakı soydaşlarımıza çatdırmağa çalışmışdır. Məsələn, “Azərbaycan” qəzetinin 1945-ci ilin 6 noyabr tarixli nömrəsində azadlıq uğrunda mübarizəyə qoşulmuş bir gəncin yazdıqlarından gətirilən sitat: “Azərbaycan milləti öz haqqının əhyasını tələb edir. Bizim qanuni sözüümüz vardır! Biz buranın milləti sayılılıq və burada təbii haqq-həyatımız vardır. O haqqı indiyə kimi bizə verməyiblər, verməməkdən əlavə, bizə də bildiklərini ediblər. Bizim dilimizi, maarifimizi, milli ədəb və rüsumumuzu alıblar və bizi təhqir edərək bizimlə qul və ağa şəraitində rəftar olunubdur!...” (Mirzə İbrahimov. Əsərləri. On cildə. VII cild. B., Yazıçı, 1981, s.53). Yaxud : “... Məlum olduğuna görə, istər keçmişdə və istərsə hazırda hakim fars millətçiləri və mürtəceləri Azərbaycan xalqının milli varlığını, dilini və qədim tarixini danmış, onu əbədilik milli zülm altında saxlamaq üçün min cür böhtan, “elmi” cəfəngiyat uydurmuşdular. Buna cavab olaraq Azərbaycan xalqı və Azərbaycan vətənpərvərləri öz tarixini saxlamış, öz dilini və milli mədəniyyətini daha artıq inkişaf etdirmişdir.” (Yenə orada. s. 53.)

Mirzə İbrahimov yazırdı ki, dil məsələsi İranda yaşayan azərbaycanlıların mübarizə apardığı ən mühüm məsələlərdən biri idi. Bu məsələ təkcə qəzetlərdə deyil, küçələrdə, bazarlarda, meydan-

larda, yığıncaqlarda, iclaslarda insanları fikirləşdirir, məşğul edirdi. “Hakim fars məmurları Azərbaycan dilini sıxışdırmaq, iclasları, idarə və məhkəmələri farsca aparmaq istərkən xalqın böyük müqavimətinə rast gəlirdi ... Farslardan sonra İranda ən böyük xalq olan azərbaycanlılar öz dillərində qəzet və kitablar nəşr edir, məktəbləri ana dilinə çevirmək tələbini ortalığa atırdılar.” (Yenə orada. s. 55). Mirzə İbrahimov onu da qeyd edirdi ki, İranda yaşayan soydaşlarımız “Azərbaycan” qəzetində yazırdı ki, xalqımız qədimdən bəri Azərbaycan dilində danışmış, bu dili gündəlik ehtiyacına çevirmişdir. Bu dildə oxuyub-yazmaq onların dərdinin çarəsi olacaqdır. (Bax: Yenə orada. s. 55). Bununla da Mirzə İbrahimov İranda yaşayan soydaşlarımızın dil uğrunda apardıqları mübarizəni məslək, əqidə, milli muxtariyyət mübarizəsi kimi qiymətləndirirdi.

Mirzə İbrahimov dil məsələsinə o qədər həssas və təəssübkeşliklə yanaşmışdır ki, bu məsələdən bəhs edən zaman heç bir təzyiqdən, təqibdən qorxmayaraq öz sözünü cəsarətlə demiş, milli maraqlarımızı təmin edən bir mövqə tutmuşdur. Belə məqamlarda Mirzə İbrahimov həm də bir siyasət adamı kimi yazdıqlarının və dediklərinin siyasi çərçivəsini məharətlə tənzimləyə bilmişdir. Həm də keçmiş Sovet İttifaqında yaşayan vətəndaşların hər birinin doğma ana dilinə xüsusi diqqət göstərməsinə və doğma ana dilinə biganə, laqeyd münasibətdə olan dövlət idarələrinin yarıtmaz fəaliyyətinə ciddi bir məsələ kimi yanaşmışdır. 1956-cı ilin sentyabr ayında yazdığı “Azərbaycan dili dövlət idarələrində” məqaləsi təkcə Azərbaycan dilinin deyil, o cümlədən milli dillərin yüksək səviyyədə işlənməsi yolunda bir mübarizə proqramı rolunu oynamışdır. Bu məqalədən bəzi məqamları xatırlasaq, yəqin ki, yerinə düşər. “Bəzi idarələrdə və bəzi adamlarda Azərbaycan dilinə qarşı biganə, laqeyd münasibət yaranmışdır. Hələ onu demirik ki, vətəndaşların azərbaycanca ərizələrinə, yaxud bu və ya digər azərbaycanca olan yazılara ana dilində cavab verməyən, ya da bunları tamamilə cavabsız buraxan bürokratlar da tapılır. Belə bürokratlarla

mübarizə bütün partiya və sovet təşkilatlarının, bütün vətəndaşların borcudur”. (Azərbaycan dili dövlət idarələrində. – Mirzə İbrahimov. Ana dili – hikmət xəzinəsi. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1991, s.70). Yaxud: “Respublikanın dövlət idarələrində və ictimai təşkilatlarında işlərin azərbaycanca aparılması isə qanuni bir haldır. Çünki bu xalqın öz idarələrini ana dilində idarə etmək arzusundan təbii bir şey ola bilməz”. (Yenə orada. s.71-72).

Mirzə İbrahimov ana dilimizin – Azərbaycan dilinin dövlət idarələrində işlənməsini vacib saymaqla, əslində onun statusuna, nüfuzuna kölgə salan bürokratlara qarşı öz kəskin mövqeyini açıq şəkildə bildirirdi. Hətta ayrı – ayrı nazirliyin, idarələrin “xüsusiyyətini” bəhanə gətirənlər barəsində yazırdı: “...deyirlər ki, maliyyə nazirliyi sistemində guya Azərbaycan dilini işlətmək çətindir və sairə. Bu bəhanələrin əsassız və puç olduğu aydındır”. (Yenə orada. s.71). Mirzə İbrahimovun Azərbaycan dilinin dövlət idarələrində tətbiq olunması barədə yekun fikri belə idi: “Respublikanın dövlət idarələrində və ictimai təşkilatlarında işlərin azərbaycanca aparılması isə qanuni bir haldır. Çünki bu xalqın öz idarələrini ana dilində idarə etmək arzusundan təbii bir şey ola bilməz”. (Yenə orada. s.71-72).

Mirzə İbrahimov həmişə dil öyrənməyin, müxtəlif dilləri bilməyin tərəfdarı olmuş, Azərbaycan və dünya ədəbiyyatını öyrənməyi təqdir etmişdir. İnsanların mənəvi baxımdan inkişafında və kamilləşməsində dilin, ədəbiyyatın rolunu yüksək qiymətləndirmişdir. “Ana dili ilə, doğma ədəbiyyatla yanaşı rus dili və ədəbiyyatına, Avropa və Şərq dillərinə və ədəbiyyatlarına dərinlən yiyələnmiş şəxslərlə, öz sənətinin, öz peşəsinin yüksək ixtisaslı mütəxəssisi olan adamlarla ünsiyyət həmişə xoşdur, onlardan alınan təəssürat hafizədən, ürəkdən silinmir.” (Göylərin mavi rəngi. - Mirzə İbrahimov. Əsərləri on cildə, VIII cild, B., Yazıçı, 1981, s. 270). O, Respublikada Ali Sovetin Rəyasət heyətinin sədri vəzifəsində çalışan zaman dillə bağlı təklifləri, doğma ana dilini öyrən-

məklə bağlı fikirləri ən vacib tələb kimi irəli sürmüşdür. Və bu mübarizədə təqib və təzyiqlərə məruz qalmış, əzab və əziyyətlər çəkmişdir. Təsədüfi deyildir ki, sonralar dilimizin dövlət idarələrində işlənməsi ilə bağlı apardığı mübarizəyə dair bir qeydində bu məsələləri bir daha yada salmışdır: “Axı, o zaman, yəni yenidənqurma dövrünə qədərki illərdə dil siyasətində ölkə miqyasında səhvlər və məhdud, birtərəfli təsəvvürlər də güclü idi. “Ana dili” sözü və ümumiyyətlə, respublikada dövlət idarələrində ana dilinin işlənməsinə pis baxanlar az deyildi. Milli dilin hər sahədə işlədilməsi barədə çıxış edənləri hədələyir, alınlarına “millətçi” damğası da basırdılar”. (Dostluğun gücü. – Mirzə İbrahimov. Ana dili – hikmət xəzinəsi. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1991, s.75).

Mirzə İbrahimov termin, terminologiya məsələsinə ən əhəmiyyətli bir məsələ kimi yanaşmış, zamanın, dövrün inkişafı və elmi – texniki tərəqqi ilə bağlı olaraq dilimizə yeni – yeni terminlərin gəlməsini təbii proses hesab etmişdir. Hətta, bu məsələdə yanlış və zərərli tərəfləri də öz təcrübəsi və elmi – nəzəri hazırlığının imkanı səviyyəsində təhlil etmişdir. Və kor – koranə başqa dilin sözlərini, terminlərini qəbul etməyin əleyhinə olmuş, hər şeydən əvvəl, dilin öz daxili imkanlarına əsaslanmağı, bu, imkan vermədikdə isə başqa dillərə müraciət etməyi məqbul saymışdır. O, eyni zamanda termin yaradıcılığında yalnız doğma ana dilinin çərçivəsində qalmağın özünü də məhdudluq saymış, terminologiyanın inkişafına zərər gətirən bir meyil hesab etmişdir. Əlbəttə, terminologiyanın inkişafında, eləcə də termin və termin yaradıcılığı məsələsində Mirzə İbrahimovun 1978-ci ilin mart ayında yazdığı “Terminlər, fikir dəqiqliyi və dil gözəlliyi” məqaləsi indinin özündə də elmi – nəzəri baxımdan mütəxəssislər üçün faydalıdır. (Terminlər, fikir dəqiqliyi və dil gözəlliyi. – Mirzə İbrahimov. Ana dili – hikmət xəzinəsi. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1991, s.80-90).

Mirzə İbrahimov nədən yazıbsa, onu gözəl yazıbdır. Dilə gəl-

dikdə isə, dilin müxtəlif problemləri ilə bağlı qələminin kəsəri, məsələnin mahiyyətinə tam nüfuz etməsi göz qabağındadır. Təsədüfi deyildir ki, Mir Cəlal Mirzə İbrahimovun qələmi barəsində yazırdı: “Onun qələmi həmişə cilalı, parlaq kəsərli, heç vaxt qınına salınmayan silahdır. Kənd olsun, şəhər olsun, müharibə, sülh olsun, ailə ya ictimaiyyət olsun, kütləvi səhnə ya qəlb aləmi olsun, həyatımızın elə sahəsi yoxdur ki, oraya Mirzənin qələmi nüfuz etməsin, ədibin səsi, sözü eşidilməsin. O, təbiətən fəal, özünə tələbkar şəxsiyyətdir.” (Mirzə İbrahimov. Mətnin müəllifi və tərtibçilər N.Quliyev, Ş.Salmanov. B., Işıq, 1988, s. 41).

Mirzə İbrahimovun 1980-ci ilin yanvar ayında yazdığı “Nitq mədəniyyəti və gözəllik” məqaləsində nitq mədəniyyəti ilə bağlı, dilin gözəlliyi, ahəngdarlığı, ifadəliliyi ilə bağlı maraqlı misallar və mülahizələr söylənilmişdir ki, bunu oxuyan hər bir kəs öz payını götürür, nitq mədəniyyətinin tələblərini və normalarını qorumağa çalışır. (Dialoq. Nitq mədəniyyəti və gözəllik. – Mirzə İbrahimov. Ana dili – hikmət xəzinəsi. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1991, s.90-97).

Mirzə İbrahimov haqlı olaraq hər bir kəsin lüğət ehtiyatının zənginləşməsində dilə bir xəzinə kimi baxırdı. Doğrudan da hər bir kəs bu xəzinədən istifadə edərək lüğət fondunu artırmaqla bilər. Bunun üçün dili sevmək azdır, bu dildə olan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini, klassiklərin yaradıcılığını, müasir dövrün ədəbiyyatını müntəzəm olaraq oxumaq lazımdır. Bədii əsər oxumaq bütün zamanlarda problem kimi ziyalıları düşündürmüşdür. İndinin özündə də bədii əsərləri oxuyanların sayı azalmışdır. Mütaliə işini bir çoxları vərdisə çevirə bilmirlər. Nəticədə mütaliəsi zəif olanların nitqi də qüsurlu və bəsit olur. Onlar fikirlərini ifadə etməkdə çətinlik çəkirlər. Məhz bütün zamanlara aid olan bu məsələləri Mirzə İbrahimov o qədər dəqiq, düzgün şərh etmişdir ki, onun bu istiqamətdəki fikirlərini təsdiq etməkdən başqa bir yol görmək mümkün deyildir. “Hər kəs dilin lüğət fondunu, ifadə vasitələrini, məna çalar-

larını, təşbəhlərini artırmaqla bilər. Bunun üçün nəinki dili sevmək, fikri açıq olmaq, həm də dilin ən gözəl abidəsi olan yazılı və şifahi ədəbiyyatı müntəzəm oxumaq lazımdır. Etiraf edək ki, müasir texniki vasitələr, informasiyanın hədsiz dərəcədə çoxluğu, tranzistorlar, televizorlar, ölkələr arasında əlaqələrin genişlənməsi və s. insandan çox vaxt alır. İndi elə “ziyalılar” yetişib ki, ildə bir bədii əsər oxumur. Belələri adi məişət məsələlərində də fikrini ifadə etməyə çətinlik çəkir. (Gəlin gözəl danışaq. - Mirzə İbrahimov. Əsərləri on cildə., VIII cild. B., Yazıçı, 1981, s.286.).

Mirzə İbrahimov qəzet və jurnalların, elmi və ədəbi əsərlərin, radio və televiziya verilişlərinin dilinə diqqəti artırmağı vacib sayırdı. Onların dilinin yaxşı, gözəl və təsirli olmasını xüsusi olaraq qeyd edirdi. O, bu məsələdə sözün qüdrətinə, onun insanın qəlbinə və hissiyyətinə təsir etməsinə önəm verirdi. Mirzə İbrahimova görə, sözün insanın zövqünü tərbiyə etməsi, insanda gözəl duyğular oyatması, nəticədə insanı kamilləşdirir. Bir sözlə, Mirzə İbrahimov mətbuat, radio və televiziya kütləvi tərbiyə vasitəsi kimi yanaşırdı. Və yazırdı: “Axı mətbuat, radio və televiziya kütləvi təsir, kütləvi tərbiyə vasitələridir. Bunlar adamların dilinə də təsir edir. Yaxşı yazı, mənalı veriliş, gözəl danışmaq, gözəl yazmaq həvəsi oyadırsa, pisi də oxucuya pis vərdislər aşılayır, onu dilə başdansovdu, məsuliyyətsiz yanaşmağa öyrədir”. (Gəlin gözəl danışaq. - Mirzə İbrahimov. Əsərləri on cildə., VIII cild. B., Yazıçı, 1981, s.285).

Mirzə İbrahimov bütün həyat və yaradıcılığı dövründə dil məsələsinə - doğma ana dili məsələsinə, bu dilin müxtəlif problemlərinə tələyüklü bir məsələ kimi yanaşmış, bu yolda qarşıya çıxan bütün çətinliklərə öz mübarizəsi ilə cavab vermişdir. Bunu onun dillə bağlı yazdığı hər bir məqaləsi, o cümlədən yazdığı əsərlərin dilinin şirinliyi, əlvanlığı, kamilliyi də təsdiq edir. Mirzə İbrahimovun dillə bağlı çoxlu sayda fikirləri vardır ki, onları yalnız yüksək təfəkkür qabiliyyəti olan görkəmli dilçilər söyləyə bilərlər: “Dil in-

san aqlının qüdrətli silahıdır, insan həyatının böyük neməti və tükənmez mədəniyyət xəzinəsidir”. Yaxud: “Dil tam mənasilə canlı bir orqanizmdir. O da insan kimi doğur, törəyir, inkişaf edir”. Başqa bir misal: “Dil fikrin ən incə cizgilərini, qəlbin ən dərin ehtiraslarını ifadə edə bilər. Dil şüur və düşüncənin, həyəcan və iztirabların açarındır. Dil, eyni zamanda, şəxsiyyətin qabiliyyət və qanacaq dərəcəsini bildirən bir məhək daşındır”. Digər bir nümunə: “Söz dünyası, yəni dil sehrkar bir aləmdir. O, fikirlərlə doludur. Dil axar çay kimidir. Daim kamilləşir, artır, təzələnir, zənginləşir” və sair, və ilaxır. Belə nümunələr Mirzə İbrahimovun yaradıcılığında yüzlərdir. Onu da qeyd etmək ki, Mirzə İbrahimovun dillə bağlı fikir və mülahizələri, mövqeyi hər birimizi, xüsusilə, ziyalılarımızı ədəbiyyatımızın, dilimizin keşiyində dayanmaq ruhunda tərbiyə edir. Zaman özü sübut etdi ki, Mirzə İbrahimovun dillə bağlı xidməti milli məfkurə sahiblərinin, ziyalıların, yazıçıların, şairlərin xidmətinə daha da güc verərək öz bəhrəsini verdi və bu xidmət əbədi olaraq Azərbaycan dilinin, bütövlükdə millətimizin qazancına çevrildi.

“Kredo” qəzeti. 24 mart 2012-ci il, s. 6;
“Kredo” qəzeti. 31 mart 2012-ci il, s. 3,7

SƏMƏD VURĞUNUN YARADICILIĞINDA DİL MƏSƏLƏLƏRİ

zərbaycan ədəbi dilinin inkişafında Səməd Vurğun mühüm bir mərhələdir. Ən azı ona görə ki, Səməd Vurğun şeirimizdə böyük bir dönüş yaratmışdır. O, bədiiyyat baxımından şeirimizi yüksəkliklərə qaldırmışdır. Azərbaycan dilinin imkanları sayəsində öz fitri istedadını, imkan və qabiliyyətini yaradıcılığı əsasında təqdim etməyi bacarmışdır. Səməd Vurğunun hansı mövzuda yazmasından asılı olmayaraq onun yaradıcılığında Azərbaycan dilinin dərin təsir gücünü görməmək mümkün deyildir. Məhz onun bədii yaradıcılıqda müvəffəqiyyət əldə etməsinin bir səbəbi də doğma ana dilinin – Azərbaycan dilinin imkanlarından istifadə etmək qabiliyyəti ilə bağlı olmuşdur. Səməd Vurğun yaradıcılığında sosializm realizmi metodunu axtarmaq işin formal tərəfidir, əslində məzmunu vardıqda milli dilin – Azərbaycan dilinin poetik imkanları, bədii gücü, səmimiliyi, təsir dairəsi oxucunu heyranə gətirir. Bu cə-

hət Səməd Vurğunu yaşadır və ədəbiyyat tariximizdə əbədiyaşar edir. Mübahisəyə ehtiyacı olmayan bir həqiqət vardır ki, ədəbiyyatın – bədii əsərlərin mövzu dairəsi müxtəlif olmuşdur. Zaman – zaman mövzular öz aktuallığını və əhəmiyyətini itirmiş, bəzən isə şablonlaşmış bir vəziyyət yaratmışlar. Səməd Vurğun yaradıcılığının mövzu dairəsinə gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, o, hansı mövzuda yazıbsa (istər komsomol, istər partiya, istər tarixi mövzuda, istər təbiət mövzusunda və s.) bütün zamanlarda oxucunun mədəni tələbatını ödəyibdir. Bu, onun sayəsində baş veribdir ki, Səməd Vurğun bütün yazdıqlarına ürəkdən bağlanaraq yazıb və ürəyinin səsinə səs verərək yazıbdir. Odur ki, onun yaradıcılığı mövzu dairəsindən asılı olmayaraq oxucunun qəlbini fəth edib və hər şeydən əvvəl, Azərbaycan dilinin şeir dili kimi, bədii dil kimi sevilməsinə imkan yaradıbdir. Səməd Vurğun şeir dilini milli bir formaya salmaqla ərəb, fars, monqol, rus və s. sözləri, belə demək olarsa, azərbaycanlaşdırmışdır. Onun yaradıcılığında milli düşüncə tərzı o qədər güclüdür ki, yad ünsürlər onun içərisində görünməz bir şəkıl alır, ərıyır, yox olur, belə demək olarsa, yad olma hüququnu itirir. Bax bu baxımdan (məhz bu baxımdan) indiyə qədər Səməd Vurğunun yaradıcılığı tədqiq edilməyib, onun ədəbiyyatımıza gətirdiyi yeniliklər (məhz bu baxımdan) bu vaxta qədər təhlil olunmayıb, dilin bədiiliyi və sadəliyi yolunda olan xidmətləri öyrənilməyibdir. Biz indiyə qədər Səməd Vurğunun yaradıcılığının sevilə - sevilə oxunmasının səbəbi barəsində çox az düşünmüşük. Bu barədə çox az bəhs etmişik. Halbuki, Səməd Vurğun öz yaradıcılığı ilə (şeyrləri ilə) şeirimizi geniş xalq kütləsinin malına çevirmişdir. O, təmiz, saf səmimi lirikası ilə geniş oxucu kütləsinin zövqünü ələ ala bilmişdir. Səməd Vurğun Azərbaycan dilinin bütün imkanlarından istifadə etməklə böyük bir təşəbbüsdə bulunmuşdur. Həmin təşəbbüsün əsas mahiyyəti ondan ibarət olmuşdur ki, o, Azərbaycan dilinin milli – bədii bir formaya salınmasında əvəzsiz xidmət göstərmişdir. Bir sözlə, Azərbaycan dilini şeir dili kimi, poeziya dili kimi geniş kütlə arasında (yaşından, mövqeyin-

dən, səviyyəsindən və s. – dən asılı olmayaraq) populyar etmişdir. Yəni o, Azərbaycan ədəbi dilini, onun şeir qolunu milyonların istifadəsinə vermişdir. Bunu əldə etmək üçün tək cə böyük sənətkar olmaq kifayət deyil, həm də xalqın duyğu və arzularına yaxın olmaq, onları tərənnüm etmək bacarığına qadir olmaq lazımdır. Məhz bu keyfiyyətlər Səməd Vurğunda, daha doğrusu, onun yaradıcılığında ən ümdə keyfiyyətlər kimi özünü göstərmişdir. Şeir, poeziya onun idealına, ikinci həyatına çevrilmişdir. Səməd Vurğun özü bu barədə yazırdı: “Şeir mənim idealımdır. Poeziya mənim ikinci həyatım oldu”. (bax: “Azərbaycan” epopeyası. – Səməd Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, V cild, “Elm” nəşriyyatı, Bakı, 1972, s.73). Bunların hamısı onu deməyə əsas verir ki, şeiri, poeziyanı özünə ideal, ikinci bir həyat hesab edən sənətkar üçün istedadlı olmaq nə dərəcədə əhəmiyyətlidirsə, həmin istedadı Azərbaycan dilinin imkanları vasitəsilə üzə çıxarmaq bir o qədər vacib olmuşdur. Bu vacib işin öhdəsindən Səməd Vurğun layiqincə gəlmiş, Azərbaycan dilinin poetik imkanlarını yüksəkliklərə qaldırmışdır.

Səməd Vurğun tərcüməçi kimi də Azərbaycan dilinin bütün imkanlarını müvəffəqiyyətlə təqdim etməyi bacarmışdır. Bununla da dünya ədəbiyyatının zənginliklərini Azərbaycan dili vasitəsilə ana dilli oxuculara – azərbaycanlılara çatdırmışdır. Aleksandr Sergeyeviç Puşkini Azərbaycan dilinə tərcümə etməsi barədə 1937-ci ildə yazırdı: “Mənim tərcümə etdiyim “Yevgeni Onegin” çapdan çıxmışdır. Bu, dahiyanə poemanın mənim dilimə ilk tərcüməsidir...” (bax: “Azərbaycan” epopeyası. – Səməd Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, V cild, “Elm” nəşriyyatı, Bakı, 1972, s.73). Şota Rustavelini Azərbaycan dilinə tərcümə etməsi barədə öz təəssüratını belə bölüşürdü: “Mən Şota Rustavelinin dahi poeması haqqında öz təəssüratımı demək istəyirəm. Mən onu tərcümə edənlərdən biri kimi bir neçə kəlmə söz söyləmək istəyirəm. Tərcümə üzərində iş nəinki mənə mənəvi qida verdi. Bu bədii əsərdə nə isə elə bir qüvvə var ki, onu həmin saat dərk etmək qeyri – mümkündür, onun üzərində uzun müd-

dət düşünmək, çox işləmək lazımdır.

... Mən elə güman edirəm ki, Şota Rustaveli poemasının Azərbaycan dilinə tərcüməsi Azərbaycan poeziyasını daha da zənginləşdirəcəkdir". (bax: Rustaveli poeziyasının qüdrəti onun əsil xəlqiliyindədir. – Səməd Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, V cild, "Elm" nəşriyyatı, Bakı, 1972, s.76).

Əslində, bu böyük dühaların Azərbaycan dilinə tərcüməsi bir daha Azərbaycan dilinin geniş imkanlara malik olduğunu təsdiq edirdi. Səməd Vurğunun özünə isə Azərbaycan dilində yazıb yaratmaq həvəsi verir, bu dildə onun ilham pərisinin güclü olduğunu göstərirdi. O, tərcümə etdiyi əsərlər vasitəsilə an dilli hər bir oxucuya inandırır ki, Azərbaycan dilinin bədii imkanları çox böyükdür. Azərbaycan dilli oxucular bu dilin vasitəsilə Puşkini, Şota Rustavelini və onların yaradıcılıqlarını sevilər. Bu sevgini Azərbaycan dili və onun imkanları yaradıbdır.

Səməd Vurğun Nizaminin "Leyli və Məcnun" poemasını, Şota Rustavelinin "Pələng dərisi geymiş pəhləvan" poemasını və Puşkinin "Yevgeni Onegin" əsərini Azərbaycan dilinə tərcümə etdiyini ehtiramla qeyd etmişdir. "Yevgeni Onegin" əsərinin tərcüməsi üzərində xüsusi olaraq dayanmış və bu barədə narahatlığını belə ifadə etmişdir: "... mən qorxurdum. Fikirləşirdim ki, görəsən mənim tərcüməm Azərbaycan dilini korlamır ki?...

Yayda mən həmişə üç ay Bakı bağlarında işlədim ("Yevgeni Onegin" əsərinin tərcüməsi nəzərdə tutulur – B.X.). Milli ruhdan uzaqlaşmamaq üçün mən həyat yoldaşımdan xahiş edərdim ki, pəfonda Azərbaycan havaları çaldırsın. Və həmişə balkonda Azərbaycan ruhundan uzaqlaşmadım, yoxsa bu əsər məni öz qüdrətli dalğaları üzərində apara bilərdi. Mən qorxurdum ki, rus adamına çevriləm, qorxurdum ki, dilim Azərbaycan dilindən uzaqlaşsın". (bax: Bədii tərcümənin nəzəri və təcrübi məsələləri haqqında. – Səməd Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, V cild, "Elm" nəşriyyatı, Bakı, 1972, s.276-277).

Səməd Vurğun şair olsa da, bədii tərcümənin nəzəri və təcrübi məsələləri ilə də məşğul olub, bu sahəyə dair faydalı fikir, mülahizələr söyləyibdir. Səməd Vurğun Azərbaycan dilinin böyüklüyünü dünya ədəbiyyatını bu dilə tərcümə olunmuş əsərlər vasitəsilə öyrənməkdə görübdür. Təbii ki, böyük əksəriyyət dünya ədəbiyyatını orijinaldan oxuya bilmir, tərcümə əsasında öyrənir. Bizə belə gəlir ki, Səməd Vurğun tərcümə prosesində, tərcümə işində yaradıcılıq prosesinə, dəqiqlikdən uzaq qaçmağa üstünlük vermişdir. O, "Mən hansı tərcümələri xoşlayıram?" sualına maraqlı bir cavab verir.. Yeri gəlmişkən o, tərcümənin iki tipindən bəhs edir. Qeyd edir ki, "bəzi tərcüməçilər dəqiq olmağa çalışırlar", başqaları isə "dəqiqlikdən uzaq qaçır və demək olar ki, tərcümə etdikləri zaman həm də yaradırlar". Bir daha qeyd etmək istəyirik ki, Səməd Vurğun "Mən hansı tərcümələri xoşlayıram?" sualına belə bir cavab verir: "... bizim tərcümələrdə bu iki əsas prinsip (hərfi tərcümə və yaradıcı tərcümə-B.X.) indi xüsusilə nəzərə çarpır. Mən (Səməd Vurğun – B.X.) ikinci tip tərcümələri üstün tutur və sevirəm. Mənim fikrimcə, tərcüməçi görək sözlərin hərfi tərcüməsi ilə məşğul olmasın. O, görək yaratsın. Bu haqda hələ Puşkin demişdi ki, dəqiqliyin heç bir mənası yoxdur. Bu nə deməkdir? Mən bunu belə başa düşürəm: əgər tərcüməçi obrazları da, sözləri də, cinasları da qoruyub saxlayırsa, nə üçün bunun mənası olmasın? Görünür, şeir təkcə bunlardan ibarət deyildir. Görünür, bu dəqiqlikdə şeiriyət yoxdur və Puşkin məhz bunu demək istəyir ki, belə tərcümədə hər şey olur, lakin şeir olmur. Orijinalda olan poeziya, ilham və qəlb çırpıntıları hərfi tərcümələrdə yoxdur". (bax: Bədii tərcümənin nəzəri və təcrübi məsələləri haqqında. – Səməd Vurğun. Əsərləri. VI cildə, V cild, "Elm" nəşriyyatı, Bakı, 1972, s.271).

Səməd Vurğuna görə, hərfi tərcümə ilk anda oxucunun xoşuna gəlir, lakin ikinci dəfə bu hərfi tərcüməni oxuyanda oxucuda həmin tərcüməyə qarşı ikrah hissi yaranır. O, Azərbaycan ədəbiyyatına aid şeirlərin rus dilinə tərcüməsi barədə yazır: "Mən bəzən öz şeirləri-

mizin tərcüməsini oxuyuram. Əvvəlcə sözlərin, ifadələrin, obrazların dəqiq – dürüst, öz yerində saxlandığı mənim xoşuma gəlir, xoşuma gəlir ki, tərcüməçi özündən heç bir şey əlavə etməmişdir. Lakin bunlar hamısı tərcüməni birinci dəfə oxuyarkən ürəyimə yatır. İkinci dəfə oxuduqda isə belə dəqiqlik məndə ikrah oyadır” (bax: Bədii tərcümənin nəzəri və təcrübi məsələləri haqqında. – Səməd Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, V cild, “Elm” nəşriyyatı, Bakı, 1972, s.271).

Yaxşı əsər, yaxşı şeir tərcüməçinin ilhamını coşdurur, tərcüməçi bəzən tərcümə prosesində öz ilhamından doğan əlavələri tərcümə etdiyi əsərin ruhuna qatır. Belə tərcümələr tərcümə olunan əsərin dəyərini artırır, təbii ki, onu oxuculara sevdilir. Bu da hər şeydən əvvəl tərcüməçidən tələb edir ki, o, tərcümə etdiyi əsərin ruhunu, məzmun və mahiyyətini dərinlən duya bilsin. Belə olduqda tərcümə işinin özü də bir yaradıcılığa çevrilir. Səməd Vurğun bu cür tərcümələri uğurlu tərcümə hesab edir. Və onun “Azərbaycan” şeirini rus dilinə çevirən Adelina Yefimovna Adalisə təşəkkür və minnətdarlığını bildirərək yazır: “Mən öz əsərimin rus dilində orijinaldakı qüvvəsi ilə səslənməsini istəyirəm. Misal üçün, Adalisin mənim “Azərbaycan” şeirimi necə tərcümə etdiyi üzərində dayanaq. Mən qətiyyətlə deyə bilərəm ki, sovet dövründə heç bir şeir rus tərcüməsində belə qüvvətli səslənməmişdir. Bu şeir məhz həmin tərcümənin sayəsində belə geniş yayılmışdır. Bunun sirri nədədir? Tərcümədə sözlərin hərfi tərcüməsi mənada dəqiqlik yoxdur, lakin orada məndəki vətənpərvərlik ruhu, Azərbaycana olan böyük və dərin məhəbbətin odu vardır. Bununla birlikdə elə bir xüsusiyyət də vardır ki, bu mənim şeirimi rus şeiri kimi səsləndirir” (bax: Bədii tərcümənin nəzəri və təcrübi məsələləri haqqında. – Səməd Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, V cild, “Elm” nəşriyyatı, Bakı, 1972, s.272).

Tərcümə olunan əsərdə tərcüməçi orijinal müəllifinin ruhunu, qəlbini, duyğusunu qoruyub saxlamalıdır. Ancaq yaradıcı mövqedən yanaşmaqla həm də yaratmalıdır. Belə olduqda tərcüməçinin işi uğurlu olur. Tərcüməçiyə bu tələblər baxımından yanaşmaq prinsipi-

ni Səməd Vurğunun mövqeyində çox aydın bir şəkildə görürük. Bu mənada Səməd Vurğunun mövqeyi prinsipial olmaqla yanaşı, həm də səmimidir. Belə demək olarsa, etirafdır. “Mən (Səməd Vurğun – B.X.) Aseyevin tərcümələrini oxuyarkən hiss edirəm ki, onlarda mənim ruhum, mənim qəlbim, mənim poeziyam vardır. Lakin bir sıra başqa tərcümələri oxuyanda görürəm ki, onlarda mənim sözlərim də, obrazlarım da, ayrı – ayrı milli ifadələrim də var, ancaq bununla bərabər duyuram ki, əsas şey – mənim qəlbim, mənim ruhum bu tərcümələrdə yoxdur”. (bax: Bədii tərcümənin nəzəri və təcrübi məsələləri haqqında. – Səməd Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, V cild, “Elm” nəşriyyatı, Bakı, 1972, s.272).

Səməd Vurğun Azərbaycan dilinə etdiyi tərcümələrə də özünəməxsus mövqedən yanaşır, maraqlı fikir və mülahizələr söyləyirdi. Belə hesab edirdi ki, o, öz tərcümələrində həmişə yaradıcılıq prinsiplərinə əsaslanır. Ancaq bu yaradıcılıq prinsipləri tərcümə olunan əsərin də, onun müəllifinin də xeyrinə olur. Başqa bir tərəfdən o, yaradıcı tərcümənin həyata keçməsi uğrunda mübarizə aparırdı. Eyni zamanda pis şeirlərin yaxşı tərcümə olunmasının tərəfdarı deyildi. Pis şeirin yaxşı tərcümə olunmasını xalq qarşısında cinayətə yol vermək kimi hesab edirdi. Zəif, orta səviyyəli bir şeirin gözəl bir əsər kimi tərcümə olunmasını, tərcüməçinin bu işə can yandırmasını yaxşı bir hərəkət hesab etmirdi. O yazırdı: “... bizim tərcüməçilərimiz çalışmalıdırlar ki, orijinal əgər doğrudan da maraqlıdırsa, belə əsəri yaxşı da tərcümə etsinlər. Lakin şeir zəif və quru, ruhsuz yazılmışdırsa, tərcüməçi isə öz istedadının qüdrəti ilə onu rus dilinə çevirərkən həqiqi poeziyaya döndərsə, mən belə hesab edirəm ki, bundan uzaq qaçmaq lazımdır” (bax: Bədii tərcümənin nəzəri və təcrübi məsələləri haqqında. – Səməd Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, V cild, “Elm” nəşriyyatı, Bakı, 1972, s.273).

Səməd Vurğun Azərbaycan dilinin tarixən işlənmə imkanlarına da biganə qalmamış, bu bərədə Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” poemasının fars dilində yazılma səbəbinə milli qürur hissi ke-

çirməklə aydınlıq gətirmiş, poemadan verdiyi nümunələr əsasında əsil həqiqəti çatdırmağa çalışmışdır. O, haqlı olaraq qeyd etmişdir ki, Nizami Gəncəvi və onun müasirləri tarixi şəraitlə bağlı olaraq fars dilində yazmaq məcburiyyətində olublar. Bu məcburiyyətə baxmayaraq türk dili (Azərbaycan dili) nüfuzlu olması baxımından Axsitanı təmin etməmiş, ona görə də “Leyli və Məcnun” poemasının fars dilində yazılmasını söyləmişdir:

*Bu təzə gəlinə, çəkəndə zəhmət,
Fars, ərəb diliylə vur ona zinət.
Türk dili yaramaz şah nəslimizə,
Əskiklik gətirər türk dili bizə.
Yüksək olmalıdır bizim dilimiz,
Yüksək yaranmışdır bizim nəslimiz.*

Səməd Vurğun Axsitanın bu mövqeyinə Nizaminin qəzəb və etirazını da nəzərdən qaçırmamışdır:

*Qulluq halqasına düşdü qulağım,
Qan vurdu beynimə, əsdi dodağım.*

Bundan başqa, “Leyli və Məcnun” poemasının əvvəlcə Azərbaycan (türk) dilində yazıldığını ehtimal etmişdir və Axsitanın aşağıdakı sözlərinin də bunu təsdiq etdiyini söyləmişdir:

*Sözün sərrafigəm, sən ki, bilirsən,
Təzəni köhnədən tez seçərəm mən.
Kamal cövhərinin xəzinəsindən
Gör, kimin sapına inci düzürsən.*

(bax: Dahi Azərbaycan şairi. – Səməd Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, VI cild, “Elm” nəşriyyatı, Bakı, 1972, s.47-48).

Səməd Vurğun poetik əsərlərin dili məsələsinə də son dərəcədə həssas bir mövqedən yanaşmışdır. Hətta bu istiqamətdə görüləcək işləri bir mübarizəyə çevirməyi və bu mübarizəni isə bəsit bir mübarizə kimi saymamağı çox vacib hesab etmişdir. O, bir sıra poetik əsərlərin dilinin ifadəli olmamasını, onların dilinin solğunluğunu, yoxsulluğunu, kasıblığını mətbuatın dəfələrlə tənqid etməsini haqlı bir mövqə kimi qiymətləndirmişdir. Həqiqətən də klassik bir ənənəsi olan poeziyanın dilini solğun, yoxsul, kasıb bir formada ifadə etmək hələ sadəlik, aydınlıq demək deyildir. Bu, poetik dilin ifadəliliyinə, zənginliyinə, klassik ənənəsinə xələl gətirməkdir. Səməd Vurğunun poetik dil barəsində söylədikləri həmişə aktualdır və hal – hazırda da aktuallığını itirməmişdir. O, Sovet yazıçılarının İkinci Ümumittifaq qurultayındakı əlavə məruzəsində deyirdi: “... bizdə hələ də pozğun və solğun dildə yazılmış əsərlər meydana çıxır. Elə şeirlərə də təsadüf olunur ki, onlarda heç bir parlaqlıq, heç bir şair fərdiyyəti görünmür və buna görə də oxucunun diqqətini cəlb edə biləcək vəziyyətdə deyildir”. (bax: Sovet poeziyası haqqında. – Səməd Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, VI cild, “Elm” nəşriyyatı, Bakı, 1972, s.368). Əsil həqiqəti söyləsək, onda mübahisə etmədən bir gerçəkliyə də toxunmalıyıq. Ədəbiyyat tarixində o poetik nümunələr insan qəlbində yuva salıb, onun qəlbini isidib, onda nəcib hisslər oyadıb ki, həmin poetik nümunələrin yüksək səviyyəli poetik dili olubdur. Yüksək səviyyəli poetik dil hisslərin, duyğuların rəngarəngliyini ifadə etməyə, müxtəlif xarakterli obrazların ideyalarının meydana alınmasına, oxucunun özünün mənəvi cəhətdən zənginləşməsinə geniş imkan yaradır. Məhz bu baxımdan Səməd Vurğun şairlərin poetik dilini diqqət mərkəzində saxlamaqla yanaşı, poetik əsərlərdəki qəhrəmanların dilinə də xüsusi önəm verirdi. O, “Bəs poetik əsərlərdəki qəhrəmanların dili nə vəziyyətdədir?” sualı ilə həm müzakirə açırdı, həm də bu müzakirə ətrafında dilçiləri, ədəbiyyatşünasları, şair və yazıçıları düşünməyə məcbur edirdi.

Səməd Vurğun qəhrəmanların “monumental obrazlarını yarat-

maq” istəyində olan sənətkar idi. Belə bir istəyə nail olmaq üçün obrazları təsirli bədii dildə, poetik dildə danışdırmağı vacib sayırdı. Klassik poeziyadan nümunələr gətirməklə öz fikrini anlatmağa çalışırdı. O, poetik əsərlərdəki qəhrəmanların dili barəsində belə deyirdi: “Mən klassik poeziyanın qəhrəmanları olan Fərhadı və Şirini, Dezdemonanı və Tatyananı misal gətirir və soruşurdum ki, nə üçün onlar bu qədər zəngin və rəngarəng bir dildə danışsınlar? Amma bizim əsərlərimizdəki qəhrəmanların dili isə çox zaman solğun və yoxsul olur?”

Bəzi yoldaşlar mənim bu fikrimi səhv başa düşmüşdülər. Onlar belə anlamışdılar ki, guya, mən Tatyananın və Şirinin, Fərhadın və Hamletin dilini mexaniki surətdə bu gün bizim yazdığımız əsərlərə köçürməyi təbliğ edirəm. Əlbəttə, aydındır ki, hətta mən bunu istəsəm də mümkün olan iş deyildir və lüzumsuz söhbətdir, çünki dil özü-özlüyündə abstrakt bir anlayış deyildir, dil həmişə insanla, konkret tarixi şəraitlə əlaqədardır. İnsanın həyat tərz, ruhi aləmi, xarakteri və bütün obrazı dəyişdiyi kimi, dili də dəyişir.

Lakin mən başqa şeyi deyirəm – mən deyirəm ki, bizim qəhrəmanlar Nizami, Puşkin, yaxud Şekspir dövrünün dili ilə yox, öz zamanələrinin yüksək, emosional və ifadəli dili ilə danışsınlar. (bax: Sovet poeziyası haqqında. – Səməd Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, VI cild, “Elm” nəşriyyatı, Bakı, 1972, s.368-369).

Səməd Vurğun qəhrəmanların dilinin bir – birindən fərqlənməsini bir tələb kimi qoymuş və bu tələbdən irəli gələn məsələlərin həlli istiqamətində konkret fikirlər söyləmişdir. Belə hesab etmişdir ki, qəhrəmanların həyat tərz, xarakterləri müxtəlif olduğundan onların dili də müxtəlif olmalıdır. Səməd Vurğunun fikrincə, tipik obrazların yaradılması, tipikləşdirmə problemi həm də dil vasitəsilə həll olunmalıdır. Ancaq bu dil də xalqın dilindən ayrılmalıdır. “Hər hansı bir qəhrəmanın dili başqa qəhrəmanın dilindən fərqlənməlidir. Tipikləşdirmə problemi dil sahəsində də həll olunmalıdır. ...

Ədəbi əsərin qəhrəmanının dili xalqın real surətdə mövcud olan

dilindən ayrılmalıdır, lakin bu dil parlaq olmalıdır, xalqın dilini yüksəltməli və zənginləşdirməlidir. Əgər bədii ədəbiyyatın dili həyatda mövcud olan dili zənginləşdirməsəydi, qəhrəmanların dili üzərində işləmək üçün şair ilhamı yox, danışq dilinin sadəcə stenoqrafik yazısı lazım olardı”. (bax: Sovet poeziyası haqqında. – Səməd Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, VI cild, “Elm” nəşriyyatı, Bakı, 1972, s.369-370).

İstər poetik dilin, istərsə də qəhrəmanların dilinin mənbəyi xalqın dilidir. Sadəcə olaraq obrazların, qəhrəmanların dilini canlı, dinamik etmək üçün xalqın dilindən, ədəbi dildən, ədəbi dilin şifahi və yazılı qolundan səmərəli və düzgün istifadə etmək lazımdır.

Səməd Vurğun zəngin və mədəni əlifba yaratmaq uğrunda qətiyyətli mübarizə aparmışdır. Belə hesab etmişdir ki, əlifba elə olmalıdır ki, dilin bütün incəliklərini, gözəlliklərini, özünəməxsusluğunu, milli xüsusiyyətlərini özündə əks etdirə bilsin və dilin inkişafına köməklik göstərsin, təkan versin. O, 1939-cu ildə latın qrafikalı əlifbadan kiril əlifbasına keçən zaman olduqca orijinal fikir söyləmişdir: “Biz yeni əlifbaya (kiril əlifbasına – B.X.) ona görə keçmirik ki, latın əlifbası pis olub. Məhz ona görə ki, rus əlifbası daha səmərəli, daha yaxşıdır”. (bax: Səməd Vurğun. Zəngin və mədəni əlifba yaradaq. – Seçilmiş əsərləri. VI cildə, V cild. “Elm” nəşriyyatı, Bakı, 1972, s.96). Əlbəttə, Səməd Vurğun “rus əlifbası daha səmərəli, daha yaxşıdır” deyəndə o dövrün siyasi baxışından, ideoloji tələblərdən yaxa qurtara bilməmişdir. Bunu da çox təbii başa düşmək lazımdır. Əsl həqiqət isə belədir ki, Səməd Vurğun latın qrafikalı əlifbaya yüksək qiymət vermişdir: “Azərbaycan xalqı iftixar edir ki, Şərq xalqları arasında birinci olaraq ərəb əlifbasını basdırmış və latın əlifbasını qəbul etmişdir. Bu, bizim tariximizdə qızıl hərflərlə yazılmışdır” (bax: Səməd Vurğun. Zəngin və mədəni əlifba yaradaq. – Seçilmiş əsərləri. VI cildə, V cild. “Elm” nəşriyyatı, Bakı, 1972, s.96).

Onun əlifba ilə bağlı 1939-cu ildə söylədiyi fikirlər siyasi baxımdan da səmimi və başa düşüləndir. Bu mənada Səməd Vurğunun be-

lə bir fikrini xatırlamaq yerinə düşər: “Biz deyirik: “Yoldaş latın əlifbası, biz səninlə dostuq, sən təzə ay kimi bizim evə gəlmişən, lakin indi öz gur şüaları ilə evimizə günəş gəlmişdir. Ona görə də sən bizdən incimə”. Şəxsən mən belə düşünürəm” (bax: Səməd Vurğun. Zəngin və mədəni əlifba yaradaq. – Seçilmiş əsərləri. VI cildə, V cild. “Elm” nəşriyyatı, Bakı, 1972, s.96).

Səməd Vurğun Azərbaycan dilinin tələblərini nəzərə alaraq ü, ö, ə, h, ğ, c hərfləri barəsində qeyd edirdi ki, bunlar bizim əlifbamızda özünə yer ala bilməz. Ona görə ki, bu hərflərə müvafiq Azərbaycan dilində səslər yoxdur. Belə hərflər Azərbaycan dilinin ahəngdarlığını, musiqiliyini, milli xüsusiyyətlərini poza bilər. Bundan başqa, Səməd Vurğun əlifbamızda *h, c, ö, ə* və *s*. kimi hərflərin özünə yer almasını vacib sayırdı və bu hərflərə müvafiq Azərbaycan dilindəki səslərin mövcudluğunu dilimizin özünəməxsusluğu kimi qiymətləndirirdi. (bax: Səməd Vurğun. Zəngin və mədəni əlifba yaradaq. – Seçilmiş əsərləri. VI cildə, V cild. “Elm” nəşriyyatı, Bakı, 1972, s.98). Çıxışlarının birində qeyd edirdi ki, *ə, ö, h, g, ğ* və *s*. səslər rus dilində yoxdur və bu da dilimizin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biridir. O, belə hesab edirdi ki, məhz bu özünəməxsusluğu qoruyub saxlamalıyıq (bax: Səməd Vurğun. 1-ci çağırış Azərbaycan SSR Ali Sovetinin II sessiyasında çıxışı. – Seçilmiş əsərləri. VI cildə, V cild. “Elm” nəşriyyatı, Bakı, 1972, s.101).

Səməd Vurğuna görə, dilin milli xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamaq dilin inkişafına xidmət edən amillərdən biridir. Odur ki, o, dilimizə keçən sözlərdəki yad səslərin dilimizin xüsusiyyətlərinə tabe olmasını vacib sayırdı. Məsələn, *Hedrin* sözünü *Şedrin*, *Uetkin* sözünü *Setkin*, *Qenrix* sözünü *Henrix* kimi yazmağı dilimizin xüsusiyyətlərini qorumaq, süniliyin qarşısını almaq kimi qiymətləndirirdi (bax: Səməd Vurğun. 1-ci çağırış Azərbaycan SSR Ali Sovetinin II sessiyasında çıxışı. – Seçilmiş əsərləri. VI cildə, V cild. “Elm” nəşriyyatı, Bakı, 1972, s.101).

Səməd Vurğun dilimizdə min illərdən bəri vətəndaşlıq hüququ

qazanmış ərəb – fars sözlərinin qorunub saxlanılmasını da nəzərdən qaçırmamışdır. Dil faktlarına müraciət edərək qeyd etmişdir ki, səfərbərlik sözünün yerinə mobilizasiya, *malıyyə* sözünün yerinə *finans*, *mədəniyyət* sözünün yerinə *kultura* sözünü nə üçün işlətməliyik? (bax: Səməd Vurğun. 1-ci çağırış Azərbaycan SSR Ali Sovetinin II sessiyasında çıxışı. – Seçilmiş əsərləri. VI cildə, V cild. “Elm” nəşriyyatı, Bakı, 1972, s.103). O, sözləri düzgün, yerli – yerində işlətməyənləri dili korlamaq istəyənlər adlandırırdı. Bu barədə çox mənalı və məzmunlu fikir söyləyirdi: “Xalqın böyük bir dövləti də vardır. Əlbəttə, müqəddəs bir dövləti də vardır. O da xalqımızın dilidir. Dil xalqın namusu deməkdir, tarixi deməkdir, vicdanı deməkdir. Biz dil məsələsini hər yerdə göz bəbəyimiz kimi gözləməliyik” (bax: Səməd Vurğun. 1-ci çağırış Azərbaycan SSR Ali Sovetinin II sessiyasında çıxışı. – Seçilmiş əsərləri. VI cildə, V cild. “Elm” nəşriyyatı, Bakı, 1972, s.102).

Səməd Vurğun respublikada ictimai elmlərin inkişafı ilə bağlı görülmüş mühüm işləri geniş təhlil etmiş, tarixçilərin, etnoqrafların, ədəbiyyatşünasların xidmətlərini təqdirəlayiq bir hal kimi qiymətləndirmişdir. Xüsusilə, dilçilik sahəsində görülmüş işləri yüksək dəyərləndirmişdir. 1951-ci ildə “Azərbaycan dilinin qrammatikası” (I hissə, morfolojiya) kitabının nəşrini, “Azərbaycan dilinin qrammatikası”nın II hissəsi – sintaksisin nəşrə hazırlanmasını, “Azərbaycan dilinin orfoqrafiyası”nın hazırlanmasını, bundan başqa, dialektlərimizin tədqiq olunması ilə bağlı görülmüş işləri (məsələn, professor M.Şirəliyevin “Bakı dialekti”, R.Rüstəmovun “Quba dialekti”, A.Vəliyevin “Abşeron yarımadasının cənub rayonları şivələri”, B.İbrahimovun “Mərzə rayonu şivələri” və s.) fundamental işlər kimi hesab etmişdir. Lüğətşünaslıq sahəsində 1946-cı ildə dörd cildlik “Rusca-azərbaycanca lüğət”in hazırlanmasının başa çatmasını, bu lüğət əsasında 80.000-ə qədər söz və ifadəni əhatə edən ikicildlik “Rusca – azərbaycanca” lüğətin hazırlanmasını, leksikoqraf Ə.Orucovun rəhbərliyi altında 5 cildən ibarət olacaq və 50 minə yaxın baş

sözü əhatə edəcək “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”nin 1960-cı ildə başa çatdırılacağını dilçilik elminin nailiyyətləri kimi dəyərləndirmişdir. Bundan başqa, ədəbi dilimizin inkişafında termin məsələsinin olduqca aktual və vacib məsələ olduğunu qeyd etmiş və Azərbaycan SSRİ Elmlər Akademiyası yanında daimi Terminologiya komitəsinin yaradılmasını, müxtəlif elm sahələrinə aid (ədəbiyyatşünaslıq, dilçilik, riyaziyyat, coğrafiya) lüğətlərin əlyazmalarının hazırlanmasını dilçilik sahəsində görülmüş mühüm işlər kimi təhlil etmişdir. (Bütün bunlar barəsində bax: Respublikada ictimai elmlərin inkişafı və vəzifələri. – Səməd Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, VI cild, “Elm” nəşriyyatı, Bakı, 1972, s.388-390).

Biz klassiklərimizdən həmişə öyrənirik. Onların yaradıcılığından faydalanırıq. Adətən hansı klassikin yaradıcılığından qaynaqlanırsa, bu, o deməkdir ki, həmin klassikin özünəməxsus fəlsəfəsi var. Həmin fəlsəfə bizim hər birimizi düşündürür, eyni zamanda həmin fəlsəfə faydalandığımız klassikin idrak fəaliyyətini, duyğularını və istəklərini ortalığa çıxardır. Bu mənada Səməd Vurğunun bütöv yaradıcılığının, o cümlədən dillə bağlı fikirlərinin öz fəlsəfəsi vardır. Bu fəlsəfənin əsasında xalqa, onun dilinə, mədəniyyətinə, bir sözlə, millətin bütün dəyərlərinə dərin hörmət və istək vardır.

Səməd Vurğun yazılacaq hər bir şeyin dürüst bir şəkildə fəlsəfəsini duymağı çox vacib sayırdı. Odur ki, onun məsələlərə bu baxımdan yanaşmasının düsturu belə olmuşdur: “Kompozitor-filosof, şair-filosof, rəssam-filosof olmalıdır!” (bax: Səməd Vurğun. Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənəti işçilərinin qarşısında duran vəzifələr. - Seçilmiş əsərləri. Altı cildə, V cild, “Elm” nəşriyyatı, Bakı, 1972, s.245) Ona görə də Səməd Vurğun əsl sənət əsərini “fəlsəfi bir əsər” kimi qiymətləndirirdi. O yazırdı: “Əgər mən “Koroğlu” operasına tərif vermək istəsəydim, ona hər şeydən əvvəl, “fəlsəfi bir əsər” deyə ad verərdim. Çünki o əsər daima düşünür, gözləri Loğman gözləri kimi mənalı və dalgındır. Onda həyatın fəlsəfəsi, xalqın dərin kamalı və böyük duyğuları var. O əsər ötəri duyğular və ehtiraslar üzərində

qurulmamışdır. Məncə, “Koroğlu” operasının kamalına həsəd aparmaq lazımdır!” (bax: Səməd Vurğun. Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənəti işçilərinin qarşısında duran vəzifələr. – Seçilmiş əsərləri. Altı cildə, V cild, “Elm” nəşriyyatı, Bakı, 1972, s.246).

Səməd Vurğun Aleksandr Nikolayeviç Ostrovskinin 125 illiyinə həsr etdiyi “Dahi sənətkar” məqaləsində onun yaradıcılığındakı dərin fəlsəfi keyfiyyətləri dəyərləndirir və mədəniyyətin fəlsəfi geriliyinə dair Böyük Britaniyadan nümunə gətirərək qeyd edirdi: “Keçən il mart ayında mən Londonda Böyük Britaniyanın maarif nazirinə belə bir sual verdim: “Cənab nazir, nə üçün sizin ali məktəblərdə məntiq, sosiologiya və fəlsəfə keçirilmir?” Nazir mənə olduqca cəhıllanə cavab verərək dedi ki, guya ingilis alimləri sözcülükdən daha çox əməli işə hörmət edirlər, fəlsəfə isə sözcülükdən başqa heç bir şey deyildir. (bax: Səməd Vurğun. Dahi sənətkar. – Seçilmiş əsərləri. Altı cildə, VI cild, “Elm” nəşriyyatı, Bakı, 1972, s.69). Səməd Vurğun bununla da fəlsəfi geriliyi cəhıllıq kimi qiymətləndirir, sənət əsərinin fəlsəfi dərinliyinə böyük dəyər verirdi. Məhz bu dəyərin tələbkarlığından çıxış edərək o, dil barəsində fikir və mülahizələrində də duyğu və düşüncənin fəlsəfəsini önə çəkmişdir. Onun dillə bağlı fikirlərinin fəlsəfəsində dərin müşahidə, analitik təhlillə yanaşı, doğma ana dilimizə ürəkdən sevgi, istək və məhəbbət vardır.

Səməd Vurğun dilçilik elminin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri kimi dilimizin tarixinin öyrənilməsini çox vacib hesab etmişdir. Azərbaycan dilinin tarixinin öyrənilməsini əsas problemlərdən biri hesab etməklə bu sahədə indiyə qədər görülmüş işləri qənaətbəxş hesab etməmişdir. O, çox haqlı olaraq qeyd etmişdir ki, dilimizin tarixi ilə bağlı yazılmış tək – tək məqalələr bu problemi tam şəkildə həll edə bilməmişdir. Onun fikrincə, özü də çox haqlı fikrincə, Azərbaycan dilinin əmələ gəlməsi və inkişafı məsələsi öyrənilməli, tədqiq edilməli, bu iş vacib problemlərdən biri sayılmalıdır.

Səməd Vurğunun Azərbaycan dilinin tarixi ilə bağlı fikir və mülahizələri dəqiq koordinatlara söykənir, dilçilik elminin mühüm

problemlərindən ən vacibi kimi diqqəti cəlb edir. O yazır: “Dilçilərimizin qarşısında Azərbaycan dili tarixinin öyrənilməsi sahəsində mühüm vəzifələr durur.

Lakin bu sahədə indiyə qədər görülmə işlər bizi heç cür təmin edə bilməz. Bu məsələyə həsr olunmuş tək – tək məqalələr onun ayrı – ayrı cəhətlərinə toxunmaqla məsələni tam şəkildə həll etmək məqsədi izləmir və həll etmir, dilin mənbələri və inkişaf mərhələlərinin dərin elmi təhlilini vermirlər. Alimlərimiz, əsas etibarilə, ədəbiyyatımızın ayrı – ayrı klassiklərinin dilini öyrənməklə məhdudlaşır və XIX əsrdən o tərəfə nadir hallarda nəzər salırlar. Ona görə də Azərbaycan dilinin əmələ gəlməsi və inkişafı məsələsi birinci növbədə həll edilməli olan ən mühüm elmi problemlərdən sayılmalıdır”. (bax: Respublikada ictimai elmlərin inkişafı və vəzifələri. – Səməd Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, VI cild, “Elm” nəşriyyatı, Bakı, 1972, s. 390).

Səməd Vurğunun dilimizin tarixi ilə bağlı görülmə işlərin vacib olduğuna bu qədər əhəmiyyət verməsi milli düşüncəni və marağı hər şeydən üstün tutan təəssübkeş bir mövqedən başqa bir şey deyildir. O, bu sahədə düz olmayan, yanlış konsepsiyaları darmadağın etmək üçün dilçilərin, dil tarixçilərinin qarşısında duran mühüm vəzifələri onların nəzərinə çatdırırdı.

Onun bu istiqamətdəki fikir və mülahizələri indi də aktuallığını itirməmişdir.

“Kredo” qəzeti. 5 may 2012-ci il, s.9;
“Kredo” qəzeti. 12 may 2012-ci il, s.3

RƏSUL RZA YARADICILIĞINDA AZƏRBAYCAN DİLİ MƏSƏLƏLƏRİ

Rəsul Rza XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatına öz yaradıcılığı ilə - təkə sərbəst şeir yazmaqla deyil, həm də üslub və düşüncə tərz baxımından yenilik gətirmiş, novatorluq etmişdir. Adətən hər bir yaradıcılığın orijinal cəhətlərinin ən ümdə göstəricisi novatorluqdur. Rəsul Rza yalnız bədii yaradıcılığında deyil, fikir və düşüncəsində, mövqe və münasibətində də orijinallıq, özünəməxsusluq, novatorluq nümayiş etdirmişdir.

Konkret olaraq dil məsələsinə gəldikdə qeyd etmək lazımdır ki, o, dil məsələsinə mədəniyyətin ən mühüm komponentlərindən biri kimi yanaşmış və bu istiqamətdə müsbət irəliləyişlər əldə etmək üçün əlindən gələni əsirgəməmişdir. Rəsul Rzaya görə, dil şüurun əsas elementi olmaqla ictimai şəraitlə, tarixi dövrlə bağlı dəyişir və inkişaf edir. Bu dəyişiklik, inkişaf dilin sadəliyinə xələl gətirməməli, onun ruhuna və ənənəsinə ziyan vurmamalıdır.

Rəsul Rza dilin təmizliyi uğrunda mübarizədə solçuluq mövqeyindən yanaşanların fəaliyyətini zərərli bir iş sayırdı. Dili əcnəbi sözlərdən təmizləmək istəyində olan cərəyan tərəfdarlarının dili saflaşdırmaq pərdəsi altında çox pis bir təşəbbüsdə olduqlarını tənqid edirdi. O, dilimizin lüğət tərkibindəki bütün əcnəbi sözləri Azərbaycan sözləri ilə əvəz etmək istəyində olanlar barəsində yazırdı: “... bütün azərbaycanca olmayan sözlərin hamısını Azərbaycan sözləriylə əvəz etmək istəyənlər vardı. Onlar aeroplana uçquç, samovara qur – qur, parovoza buğla gedən deyir və bu kimi yöndəmsiz sözlərlə dili düzəltmək istəyirdilər. ... Bu adamlar dili təmizləmək bayrağı altında dilə girmiş bütün ərəb, fars sözlərini atmağı təklif edirlər. Yaxud dilimizi saflaşdırmaq pərdəsi altında dili dəmir hasar içinə almaq, ona heç bir yeni sözün gəlməsinə imkan verməmək istəyirlər”. (bax: Rəsul Rza. Azərbaycan dilinin bugünkü vəziyyəti və gələcək vəzifələri haqqında. –Rəsul Rza. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə, V cild. Bakı, “Öndər nəşriyyat”, 2005, s.36). Rəsul Rza dilimizin ruhuna, təbiətinə uyğunlaşmış əcnəbi sözləri dildən çıxartmağı zərərli bir iş saymış, çox haqlı olaraq məsələnin mahiyyətini anlamayanları tənqid etmişdir.

Rəsul Rza Azərbaycan dilinə ənənəsi olan bir dil kimi yanaşmış, dilimizin saflığını, axıcılığını, gözəlliyini və sadəliyini bu səbəbdən yüksək qiymətləndirmişdir. Doğrudan da, Azərbaycan dili ruhunu, təbiətini, daxili imkanlarını, yaratdığı ənənələri qoruyub saxlayaraq inkişaf etmiş və bu günümüzün, gələcəyimizin dilinə çevrilmişdir.

Rəsul Rza Azərbaycan dilindəki nöqsanları şərti olaraq iki qrupa bölmüşdür. Nöqsanlardan birini dilə yerli – yersiz yeni sözlərin gətirilməsi ilə, ikincisini isə sözləri yerində işlədə bilməmək, cümlə savadsızlığı, Azərbaycan dilinin qayda – qanunlarına riayət etməməklə bağlamışdır. O, hər iki nöqsanı dil üçün qorxulu saymış, dildə özbaşınalığın yaranmasına kömək edən qüsurlu vasitələrdən hesab etmişdir.

Rəsul Rza dilimizi ərəb və fars dillərinin təsiri ilə mübarizə pərdəsi altında anlaşılmaz sözlərlə dolduranlara qarşı qəti mübarizə aparır və onlardan soruşurdu: “ Kasıb, ağıllı, sovqat, fəhlə, fabrik, vaqon, xoruz, dilxor, məktəb, adam, dünya, kolxoz, dəsmal, sovet və yüzlərlə belə sözləri işlədəndə kim bu sözlərin Azərbaycan sözü olmadığı barədə düşünür? Kim bu sözləri anlamır? Dilin qüdrəti də orasındadır ki, onillər sürən ərəb istilasını, fars təzyiqi, osmanlı təsirləri altında öz ruhunu saxlamışdır”. (bax: Rəsul Rza. Azərbaycan dilinin bugünkü vəziyyəti və gələcək vəzifələri haqqında. – Seçilmiş əsərləri. Beş cildə, V cild, “Öndər nəşriyyat”, Bakı, 2005, s.38). Bu qəbildən olan yüzlərlə söz Azərbaycan dilinin qayda – qanunlarına uyğunlaşmışdır. Onların mənşəyi isə dilçiləri çıxmaqla, böyük əksəriyyəti düşündürmür, heç Azərbaycan dilində danışan üçün bunun o qədər də əhəmiyyəti yoxdur.

Rəsul Rza O vaxtkı “Ədəbiyyat qəzeti”ndə, “Kommunist” qəzetində, “Revolutsiya və kultura” jurnalında bir sıra ciddi dil nöqsanlarını aşkarlayıb üzə çıxarmış, belə nöqsanların islah olunması yolunda öz prinsipial mövqeyini açıq şəkildə göstərmişdir. O, qəzet əməkdaşlarına dilə lüzumsuz sözləri gətirdiklərinə görə irad tutur və bu sözlərin əvəzində onların qarşılığını Azərbaycan dilində tapmağı vacib sayırdı. Bununla da qarşılığı Azərbaycan dilində tapıla bilən sözlərə üstünlük verirdi. O yazırdı: “Kommunist” qəzetinin bəzi əməkdaşları da dilə lüzumsuz yeni sözlər gətirməklə, həqiqətən, birinci yer tuta bilər. Natura, uçastok, mexanizator, mobilizasiya, sort, pozisiya, transport, spekulyasiya, ekipaj, reys, produksiya, korpus, uçot, xormeyster, avariya, present, prostoy, komissariat, masştab, realizə etmək, maşinist, laryok, struktura, instruksiya, populyarlaşdırmaq, buksir və bundan başqa yüzlərlə belə sözləri yazan qəzetə işçiləri bir balaca özlərinə zəhmət versələr, bu sözlərin əvəzini Azərbaycan dilində tapa bilərlər”. (bax: Rəsul Rza. Azərbaycan dilinin bugünkü vəziyyəti və gələcək vəzifələri haqqında. –Rəsul Rza. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə, V cild, Bakı, “Öndər nəş-

riyyat”, 2005, s.39). Rəsul Rza belə hesab edirdi ki, nüfuzlu qəzetlərdə buraxılan dil səhvlərinin üstündən elə - belə keçmək olmaz. Ona görə ki, nüfuzlu qəzetlərdəki səhvləri sonralar o biri qəzetlər də olduğu kimi verir, təkrar edirlər. Məsələn, Rəsul Rza “Kommunist” qəzetinin buraxdığı səhvləri “Gənc işçi” və “Ədəbiyyat qəzeti”nin buraxdığını, bu səhvin ardınca getdiyini qeyd etmişdir. Bununla da Rəsul Rza qəzet dilinin üzərində xüsusi olaraq dayanmış və qəzet dilinə sobor, kupol, dvornik, eqoizm, kaşa, svita, interes, qeroik, traktovka və s. sözlərin gəlməsini məqbul hesab etmişdir. Rəsul Rza səhvlər buraxan qəzet və jurnalların yolu ilə getməməyi tövsiyyə etmişdir. Onun fikrincə, traktorçu əvəzinə traktorist, yedək əvəzinə buksir, qəza əvəzinə avariya, xəzəl əvəzinə sarı yarpaq deyənlərin və yazanların bu cür fəaliyyəti dilimizi xalq dilindən uzaqlaşdırmaqdan başqa bir şey deyildir.

Rəsul Rza tərcümə prosesində dilin daxili imkanlarına üstünlük verməyi vacib saymış, bu zaman söz qondarmağın əleyhinə olmuşdur. Çox haqlı olaraq tərcüməçilərin xalq dilinin zəngin xəzinəsinə müraciət etmələrini onların qarşısına bir vəzifə kimi qoymuş, tərcümə zamanı sözlərin, ifadələrin Azərbaycan dilində əvəzləyicisini, qarşılığını tapmağı onların nəzərinə çatdırmışdır. Eyni zamanda tərcümə zamanı mexaniki surətdə sözləri başqa dilə keçirməyin əleyhinə olmuş, birinci növbədə tərcümə olunan dilin öz imkanlarından istifadə etməyi lazım bilmişdir. Bu barədə o, dil faktları əsasında ümumiləşdirmə aparmaqla belə bir qənaətdə gəlirdi: “Azərbaycanda səhəng sözünün bir çox şəkilləri vardır. Balaca böyüklüyündən asılı olaraq cürdək, sovrça, bardaq, səhəng və sairə kimi adları var. Bizdə at təxminən 14-ə qədər sözlə ifadə olunur: at, madyan, ürgə, qurquru, dayça, köhlən, alaşa, ayqır və sairə. Həç bir zaman azərbaycanca yazılmış bir əsər rus dilinə tərcümə olunduqda bu sözlərin hamısını mexaniki surətdə rus dilinə keçirmək olmaz. Birinci növbədə rus dilinin öz ehtiyatlarından istifadə etmək lazımdır. Çünki rus dilinin öz qaydası, öz ifadə formaları var.

Bir şeyi, bir hadisəni ifadə etmək üçün ana dilində söz və ya söz birləşməsi olmadığı halda dilə yeni söz gətirilə bilər” (bax: Rəsul Rza. Azərbaycan dilinin bugünkü vəziyyəti və gələcək vəzifələri haqqında. – Rəsul Rza. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə, V cild. “Öndər nəşriyyat”, Bakı, 2005, s.41).

Rəsul Rza belə hesab edirdi ki, dilimizə daxil olmuş əcnəbi sözləri öz dilimizin qayda – qanunlarına uyğunlaşdıraraq işlətməliyə və qoruyub saxlamalıyıq. Əcnəbi sözlər üzərində dilimizin qayda – qanunlarını və dilimizin ruhunu hakim etməliyik. Əksinə etmək, yəni əcnəbi sözlərin hər biri üçün yeni bir qanun, qayda yaratmaq Azərbaycan dilinin təbiətini, ruhunu, qayda – qanunlarını əlindən ala bilər və nəticədə on illərdən, yüz illərdən sonra Azərbaycan dilindən əsər - əlamət qala bilməz. Odur ki, Rəsul Rza yüzillərlə xalqımızın işlətdiyi Ərəbistan, Hindistan, Almaniya, Gürcüstan, Ermənistan, gürcü, erməni sözlərinin Araviya, İndiya, Germaniya, Qruziya, Armeniya, qruzin, armanın kimi yazılmasına etiraz edirdi və bununla da mövqeyinin dürüstlüyünə mütəxəssislər, peşəkarlar tərəfindən rəğbət yaradırdı.

Rəsul Rzanın dilimizdəki nöqsanlarla bağlı qaldırdığı məsələlərdə o qədər həssaslıq, tələbkarlıq, məsuliyyət hiss olunur ki, bunların müqabilində istər – istəməz əli qələm tutan hər bir şəxs yazıpozu işlərində həssas və məsuliyyətli olmaq məcburiyyətində qalır və başqa cür də ola bilməz. İndinin özündə də qəzet və jurnal əməkdaşlarının həssas və məsuliyyətli olanlarına böyük ehtiyac vardır. Odur ki, Rəsul Rzanın bu istiqamətdəki mövqeyi nəşriyyatda, qəzet və jurnallarda çalışan hər bir əməkdaşı məsuliyyətli olmağa çağırır: “Bizim nəşriyyat idarələrində, jurnal və qəzetlərdə işləyən yoldaşlar bilirlər ki, Qlavlit işçiləri bir kəlmə, bir vergül üstündə uzun – uzadı danışığa başlayıb adamı on dəfə gedib – gəlməyə məcbur edirlər”. (bax: Rəsul Rza. Azərbaycan dilinin bugünkü vəziyyəti və gələcək vəzifələri haqqında. – Rəsul Rza. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə. V cild, “Öndər nəşriyyat”, Bakı, 2005, s. 43).

Rəsul Rza mətbuatda bəzi sözlərin, ifadələrin yerində işlənməməsi barədə də dil faktlarından çıxış edərək yazı qaydalarında düzəliş işlərinin aparılmasına ehtiyac olduğunu da qeyd edirdi. Məsələn, cümlələrdə məntiqi və semantik cəhətdən ehtiyac olmadan əlavə sözlərin işlədilməsini məqbul saymırdı. Özü, özünün, özünə və s. bu kimi sözlərin yersiz olaraq cümlələrdə işlənməsini məntiqi və semantik baxımdan düzgün hesab etmirdi. “Müşavirə işini qurtardı” yerinə, “Müşavirə öz işini qurtardı”, “Əhməd oğluna nəsihət elədi” yerinə, “Əhməd öz oğluna nəsihət elədi” kimi işlətməyi düzgün yazı qaydası kimi götürməmişdir. Bundan başqa, “öz” sözünün bəzi cümlələrdə gərəkli olduğunu, işlənməsinə ehtiyac olduğunu qeyd etmişdir. Məsələn, “Əhməd uşaqların mübahisəsinə qulaq asdı, öz oğlunu danladı”, “Əhməd kitablar arasından öz kitabını götürdü” cümlələrində olduğu kimi. (bax: Rəsul Rza. Müləhizələr. – Rəsul Rza. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə, V cild, “Öndər nəşriyyat”, Bakı, 2005, s. 46-47).

Rəsul Rza danışmaq və yazılı dilimizdə düzgün olmayaraq işlədilmiş sözlərlə bağlı maraqlı və orijinal fikirlər söyləmişdir. Məsələn, “artıqlaması ilə”, “plana dair” kimi sözləri o, uydurma sözlər adlandırmışdır. “Daha çox”, “daha artıq” demək mümkün olduğu halda, “artıqlaması ilə” deməyin eybəcər bir forma olduğunu qeyd etmişdir. Doğrudan da “çox” və “qalıq” mənalarını ifadə edən artıq sözündən artıqlama və bundan da artıqlaması formasını yaratmaq eybəcər və uydurma görünür, halbuki bunun əvəzinə daha artıq demək mümkündür. Bu sözlərlə yanaşı, dilimizdə işlətdiyimiz kol sözünün gül kolu, pambıq kolu kimi işlənməsini düzgün hesab etməmiş, kol sözünün Azərbaycan dilində iki halda işləndiyini göstərmişdir: böyürtkən kolu, qaratıkan kolu.

O, qeyri, anti, əks, na, bi, baz morfemlərinin hər birindən yaradıcı şəkildə istifadə etməyin tərəfdarı olmuş, onlar əgər dilin qanına – canına yatırsa, onda dili zənginləşdirən vasitələr kimi qəbul olunmuşdur. Hətta bir dildən başqa dilə keçən sözlərin, ifadələrin

həmin dili zənginləşdirməsini də nəzərə almışdır. Rəsul Rza bu barədə yazırdı: “Bu götürmələr, gətirmələr ana dilinin ruhuna, deyiminə, ahənginə, qrammatik qaydalarına, bir sözlə, qanına – canına yatırsa, xaric səslənmirsə, bu, dili zənginləşdirir. Vay o hal-dan ki, o, başqa xalqın dilindən alınmış kəlmə, qanun və ahəng xüsusiyyətlərimizi nəzərə almadan dilə pərçim edilsin”. (bax: Rəsul Rza. Müləhizələr. – Rəsul Rza. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə, V cild. “Öndər nəşriyyat”, Bakı, 2005, s.47).

Dil mədəniyyətdir. Mədəniyyətdən danışdıqda onun görünən və görünməyən tərəflərini açmaq, təhlil etmək lazımdır. Deyərdim ki, mədəniyyətin özünün tərcümeyi – halını yazmaq və təqdim etmək olduqca vacibdir. Bu mənada dil adlı mədəniyyətin heç də az olmayan problemləri vardır. Həmin problemlərin hər biri öyrənilməli və tədqiq edilməlidir. Bax bu baxımdan da Rəsul Rzanın mövqeyi çox dəqiq və dürüst idi. O yazırdı: “Dil mədəniyyətindən danışmaq o dilin hələ görülməmiş problemlərini açmağa çalışmaq-la bağlıdır. Bu vaxta qədər Azərbaycan dilində olan idiomların izahı, onların tarixi bioqrafiyası, ifadə zənginliyi haqqında tutarlı bir əsər yoxdur”. (bax: Rəsul Rza. Müləhizələr. – Rəsul Rza. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə, V cild. “Öndər nəşriyyat”, Bakı, 2005, s.48).

Rəsul Rza gəlmə sözlərin dildə necə, nə şəkildə işlənməsindən, onların mənfə və müsbət məna ifadə etməsindən də bəhs etmişdir. Belə sözlərin dildə özümləşməsinə çox vacib saymışdır. O, özümləşmə deyəndə dilə gələn sözlərin dilin təbiətinə, ruhuna, qayda – qanunlarına uyğunlaşmasını nəzərdə tutmuşdur. Rəsul Rzaya görə, dilə gələn sözlər dildə özümləşmirsə, onda onları Azərbaycan sözləri ilə əvəz etmək lazımdır. Məsələn, rifahi – hal yerinə dolanacaq, yaxud güzəran, əhvali – ruhiyyə yerinə qırım işlətmək yaxşı deyilmi? Onun fikrincə, belə işlətsək vərdisə çevrilər, qulağa yatar və nəticədə dilin axarına düşər, adi sözə çevrilər. (bax: Rəsul Rza. Müləhizələr. – Rəsul Rza. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə, V cild, “Öndər nəşriyyat”, Bakı, 2005, s.48-49).

Rəsul Rza sözyaradıcılığı və onun prinsiplərinə mütəxəssis kimi yanaşır, niyə, və nə üçün belə olmalıdır sualına düzgün cavab axtarırdı. Ən başlıcası sözyaradıcılığına yaradıcı şəkildə yanaşmaq-la dilin öz dühasına və imkanlarına üstünlük verirdi. Nə üçün anmaq demək olar, anımlı demək olmaz, duymaq demək olar, duyum demək olmaz? Onun fikrincə, deyə bilmədiklərimizi işlətməklə deməliyik. O ki qaldı hansı məntiqlə bu sözlərin işlənməsinə. Burada dilin öz məntiqinə söykənməyi əsas götürürdü. Dil özü nəyin saxlandığını, nəyin atıldığını özü tənzimləyir. Təsadüfi deyil ki, Rəsul Rza bu məsələdə Belinskinin belə bir fikrinə istinad edirdi: "... dilin dühası yazıçılardan daha ağıllıdır. Nəyi saxlamaq, nəyi tullamaq lazım olduğunu bilir" (bax: Rəsul Rza. Müləhizələr. – Rəsul Rza. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə. V cild. "Öndər nəşriyyat", Bakı, 2005, s.49).

Rəsul Rza dili məhdud qaydalar çərçivəsində saxlamağı mümkün hal hesab etməmiş, dilin müəyyən qaydalarını gözləməyi şərtlik kimi qəbul etmişdir. Onun fikrincə, formal yanaşsaq, qəzet yazır əvəzinə qəzetdə yazılmışdır, daha dəqiq dərc olunmuşdur deməliyik. Həm də onun fikrincə, sözləri belə işlətməyimiz bizdə bir şübhə, etiraz, qeyri – təbiilik hissi oyatmır. Yenə də o fikrə qayıtmaq istəyirik ki, Rəsul Rza dilin müəyyən qaydalarının gözlənilməsini şərti hesab etmişdir. O, bu məqamda A.S.Puşkinin məşhur fikrinə, üstünlük vermişdir: "Qrammatik səhvi olmayan rus dilinə mən dözə bilmirəm". (bax: Rəsul Rza. Müləhizələr. – Rəsul Rza. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə, V cild. "Öndər nəşriyyat", Bakı, 2005, s.50).

Rəsul Rza A.S.Puşkinin bu fikrinə məntiqli bir izah da verir. Qeyd edir ki, A.S.Puşkinin bu fikri qrammatik qaydalara etinasızlıq deyildir. Bu, dilin canlı bir orqanizm olduğuna işarədir. Dil canlı bir orqanizm olmaqla zənginləşir, təkmilləşir. Qrammatik qaydalar isə mövcud dil əsasında yaranır. Yəni qrammatika mövcud dil materiallarından (sözlərdən, söz birləşmələrindən, cümlələrdən), dilin

özündən ərsəyə gəlir. Bu mənada bu gün qrammatik səhvi olan söz, ifadə sabah öz düzgün varlığını üzə çıxaracaq və nəticədə mövcud qrammatik səhvi islah edəcək, bununla da normativ qrammatikaya xidmət edəcəkdir.

Rəsul Rza dil mədəniyyətini anlamağın bir yolunu da dilimizin tarixini, məhz uzaq tarixini öyrənməkdə görürdü. Belə hesab edirdi ki, Azərbaycan dilçiliyində dil tarixi ilə dilçilərimiz az məşğul olur. Halbuki dilimizin tarixini, eləcə də dilimizin tarixinə aid olan ayrı – ayrı dil faktlarını tədqiq etməyə ehtiyac vardır. Bu istiqamətdə görülməli işlər dilimizin tarixi durumu ilə yanaşı, həm də onun inkişaf yollarını və inkişaf yollarının problemlərini öyrənməyimizə imkan verəcəkdir. Rəsul Rza dilimizdə dil tarixinin qalıqları barəsində elə nümunələr gətirmişdir ki, bunlar dilçiləri düşündürməyə bilməz, eyni zamanda bu analogiyaları axtarıb tapmağı unutmaq olmaz. Onun bu istiqamətdəki müləhizələrinə fikir verək: "Dilimizdə olan ayrı – ayrı qalıqları dərinləndirən təhlil edib, dilin inkişaf yolunu aydınlaşdırmaqda görüləsi işimiz çoxdur. İndoneziyalılar bir şeyin çoxluğunu bildirmək üçün sözü təkrar edirlər. Onlar "yoldaş" sözü yerinə "kavan" sözünü işlədir, "yoldaşlar" demək lazım gələndə bu sözü təkrar edir, "kavan – kavan" deyirlər. Eləcə də "institut – institut" və bu kimi. Mənə elə gəlir ki, azərbaycanca da belə cəm şəklinin qalıqları var. Qoşun – qoşun, qat – qat, dönə-dönə, dəstə - dəstə və bu kimi. Doğrudur, bu söz təkrarında müəyyən şəkil çaları var. Lakin "qat – qat artıq" dedikdə çoxluq nəzərdə tutulur. Dəstə - dəstə, qoşun – qoşun dedikdə yenə də çoxluq əsas mənadır". (bax: Rəsul Rza. Müləhizələr. – Rəsul Rza. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə. V cild, "Öndər nəşriyyat", Bakı, 2005, s.51).

Rəsul Rza eyni bir modeldə, qəlibdə olan sözlərin hamısını dilə yatımlı sözlər kimi qəbul edir, onların hər birinə dilin təbii elementləri kimi yanaşır. Belə sözlərin dilimizdə işləkliyinə imkan yaratmağı vacib sayır, eyni zamanda onların imtiyazlı olmasının tərəfdarı olur. Məsələn, dilimizdə görüm, baxım, içim, gəlim, verim,

atım (bir atımlıq barıtı var), yeyim, geyim və s. kimi sözlərin varlığı təsdiq edir ki, belə bir modeldə olan sözlər artıq özünü təsdiq etmişdir. Belə olan təqdirdə, Rəsul Rzaya görə, vaxtilə Yeyinti sənayesi şəklində işlənən nazirliyin adı Yeyim nazirliyi adlanmalıdır. Belə bir ad isə etiraz doğurmamalıdır. Onun fikrincə, yeyinti sözü mənfi mənada olan sözdür. Odur ki, mənfi mənəli bu sözün müqabilində yeyim sözü daha məqbuldur. (bax: Rəsul Rza. Mülahizələr.-Rəsul Rza. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə. V cild, “Öndər nəşriyyat”, Bakı, 2005, s.51-52).

Rəsul Rza çıxışlarında, məruzələrində dil məsələlərinə təəssübkeşliklə yanaşmış, onun problem və qayğılarını diqqət mərkəzinə çəkmişdir. O, dilə bir mədəniyyət abidəsi kimi yanaşaraq onun bütün cəhətlərini dərk etməyi vacib saymışdır. O, dilimizi geniş imkanlara malik olan bir dil kimi dəyərləndirmişdir. Dilimizin ənənə üzərində inkişaf etdiyini diqqətə çatdırmışdır. Rəsul Rzaya görə, Azərbaycan dili ata – babalarımızın danışdığı dildir. Azərbaycan dili klassiklərimizin (Füzulinin, Xətəinin, M.F.Axundovun və digərlərinin) yazıb yaratdığı dildir. Azərbaycan dili uzun illər boyu sürətlə inkişaf etmiş, zənginləşmiş, saflaşmış dildir. Hətta sovet hakimiyyəti illərində də sürətlə inkişaf etmiş, bu dildə milyonlarla elmi, bədii, siyasi əsərlər çap olunmuşdur. Rəsul Rza bununla həm də onu anlatmağa çalışmışdır ki, hər bir kəs Azərbaycan dilinin dövlət əhəmiyyətini başa düşsün. Ona görə də Rəsul Rza o vaxt dövlət vəzifələrində çalışan məmurlara da öz fikir və mülahizələrini çəkinmədən söyləmiş, qüsurları islah etməyi gündəmə gətirmişdir. O, çıxışlarının birində o vaxtkı səhiyyə naziri Axundovun Azərbaycan dilində etdiyi məruzəsini ruscadan tərcümə olunmuş bir məruzə kimi qeyd etmişdir. Bu barədə o, çıxışlarının birində deyirdi: “Axundov yoldaş hər yerdə ruscadan mexaniki tərcümə olan 100 çarpayılıq xəstəxana, çarpayıların sayı və s. deyirdi. Biz heç bir zaman xəstəxanada çarpayınız varmı demirik, biz deyirik: yer varmı. Xəstəxanada 100 yer var, 10 yer var. Biz heç

vaxt klubda 500 stul var demirik. Biz filan qədər yer var deyirik. Axundov yoldaş Azərbaycan dilini yaxşı bilir, bəs necə olub ki, o, azərbaycanca edəcəyi məruzəni əvvəlcə rusca yazmışdır. Mən Axundov yoldaşı qınamıram. Görünür o, öz şöbə və müəssisələrinə məruzə üçün lazımı arayışlar tələb edəndə ona bu materialları Azərbaycan dilində vermirlər. O da məcbur olur ki, tərcümə elətdirsin”. (bax: Rəsul Rza. Sessiyada çıxış. – Rəsul Rza. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə. V cild. “Öndər nəşriyyat”, Bakı, 2005, s.58).

Rəsul Rza Azərbaycan dilinin dövlət əhəmiyyətindən o zaman bəhs etmişdir ki, onda dilimizə qarşı basqılar və təzyiqlər çox güclü olmuşdur. Həmin dövr XX əsrin 50-ci illəri idi. O illər idi ki, həmin illərdə hələ repressiyanın dalğaları tam şəkildə ötür keçməmişdi. Hələ də ziyalılarımız xof və qorxu içərisində yaşayırdılar. Hələ də milli məzmununda olan fikirlər, mülahizələr o dövrün ideologiyasını və ideoloqlarını razı salmırdı. Belə bir şəraitdə 1956-cı ilin 20 avqustunda Rəsul Rzanın sessiyada Azərbaycan dilinin dövlət əhəmiyyətindən danışması o qədər də sadə və asan məsələ deyildi. Rəsul Rza o dövrdə rus dilinin oynadığı rola, eləcə də nüfuzuna kölgə salmadan doğma Azərbaycan dilinin böyük rolunu da dərk etmək, onun işlənməsini, məhz dövlət idarələrində işlənməsini, hər cür təcavüzdən qorunmasını lazım bilərək deyirdi: “... Bizim mədəni inkişafımızda qardaş rus xalqının, onun gözəl dilinin böyük rolu olmuş və vardır. Rus dili vasitəsilə bizim bədii, elmi əsərlərimiz geniş beynəlxalq sahəyə çıxır. Biz bunu böyük bir minnətdarlıq ilə deməliyik. Lakin elə adamlar vardır ki, respublikamızda əsas dil olan Azərbaycan dilinin böyük rolunu lazımınca dərk etmirlər”. (bax: Rəsul Rza. Sessiyada çıxış. – Rəsul Rza. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə. V cild. “Öndər nəşriyyat”, Bakı, 2005, s.58).

Rəsul Rza XX əsrin 50-ci illərində Azərbaycan dilinin öyrənilməsi, yazı – pozu işlərinin aparılması, bu dildə təhsil almaq sahəsində mövcud olan nöqsanları nəzərə çatdırmaqla dilin arxasında

xalqın elmi, ədəbiyyatı, sənəti, taleyi dayandığını söyləyirdi. O, 1956-cı ilin 20 avqustunda sessiyadakı çıxışında üzünü o vaxtkı maarif naziri M.Məmmədova tutaraq deyirdi ki, ildən – ilə orta məktəblərdə Azərbaycan dilində təhsil alanların sayı azalır. Bununla da o, doğma Azərbaycan dilinin təhsil, elm dili kimi öz layiqli yerini tutmasını təmin etmək üçün hər cür şəraitin yaradılmasını inadla tələb edirdi.

Rəsul Rza hələ XX əsrin 30-cu illərində doğma Azərbaycan dilinin taleyi ilə bağlı tələbkər çıxışlar edirdi. Dilin təbliğat vasitəsi kimi rolunu nəzərə alaraq qəzet və jurnallarda yerli – yersiz işlənən sözləri qüsurlu və nöqsanlı kimi qəzet, jurnal işçilərinin nəzərinə çatdırırdı. O, 1939-cu ilin 11 iyulunda Azərbaycan Ali Sovetinin sessiyasındakı çıxışında deyirdi: “Öz ana dilini bilməyən insan başqa dilləri də lazımi dərəcədə mənimsəməyə qadir deyil... Dil qüdrətli təbliğat vasitəsidir. Təəssüf ki, bizim qəzet və jurnallarımız, bəzi yazıçılarımız bunu başa düşmür. Mən bilmirəm hansı əsasla və nə haqla “Kommunist” qəzeti özbaşınalıqla dilimizə finans, promisel, sopka, produkt, stimullar, çəşmə və bu kimi sözləri gətirir, halbuki bizim dilimizdə bunların öz adları var: maliyyə, vətəngə, tərək, məhsul, həvəs, fincan və s. Niyə traktorçu əvəzinə traktorist yazılmalıdır”. (bax: Rəsul Rza. Azərbaycan Ali Sovetinin sessiyalarında çıxışlarından. – Rəsul Rza. Seçilmiş əsərləri. Beş cild. V cild. “Öndər nəşriyyat”, Bakı, 2005, s.59).

Rəsul Rza dilimizin taleyinə çox ciddi yanaşmışdır. Onun fikrincə, bir neçə adam, bir neçə qəzet və jurnal dilin taleyini həll edə bilməz. Dilin taleyi elə xalqın taleyidir. Dilin ən böyük qoruyucusu isə elə xalqdır.

Rəsul Rza “vahid kommunizm dili” yaratmaq istəyənlərə də öz sözünü cəsarətlə deyirdi: “Qoy bizim bəzi nəşriyyat və mətbuat işçiləri gələcəyin böyük və vahid kommunizm dilini yaratmağa tələməsinlər. Necə deyərlər, “çay keçmədən çırmamasınlar, yay gəlmədən qızmasınlar”. Cahillik nəticəsində dilimizi zibilləmə-

sinlər”. (bax: Rəsul Rza. Azərbaycan Ali Sovetinin sessiyalarında çıxışlarından. – Rəsul Rza. Seçilmiş əsərləri. Beş cild. V cild. “Öndər nəşriyyat”, Bakı, 2005, s.59).

Rəsul Rza ədəbi dil, bədii dil və klassiklərin yaradıcılığında müəyyən kəlmələrin, sözlərin yerli – yerində işlənməsi, onların bəzilərinin olduğu kimi müasir dilimizdə qorunub saxlanması barədə maraqlı fikirlər söyləmişdir. Bir sıra kəlmələrin Nəsimi yaradıcılığında azərbaycancaya uyğun işlənməsini qeyd etmişdir: bən yox, mən; şimdi yox, indi; kiprik yox, kırpık; iləri yox, irəli və s. (bax: Rəsul Rza. Böyük şair haqqında qeydlər. – Rəsul Rza. Seçilmiş əsərləri. Beş cild. V cild. “Öndər nəşriyyat”, Bakı, 2005, s.129).

Rəsul Rza klassik irsimizin nəşri ilə bağlı problemlərə də günün vacib məsələsi kimi yanaşmışdır. O, ərəb əlifbası ilə çap olunmuş klassiklərimizin yaradıcılığının müasir əlifba ilə (o dövrdə kiril əlifbası ilə) çap olunması ilə bağlı maraqlı fikirlər söyləyirdi: a) klassiklərimiz – şairlərimiz, alimlərimiz, yazıçılarımız ərəb – fars sözlərini çox işlətməklə yanaşı, onların (sözlərin) mənə çalarlarından da bacarıqla istifadə ediblər. Odur ki, bunlar nəzərə alınmalıdır; b) ərəb əlifbası ilə yazılan sözlərin cümlə tərkibində mənaları fərqləndirilir, bunları bilmək vacibdir; c) ərəb əlifbası ilə çap olunmuş elmi və bədii əsərlər sahəsində tədqiqat işləri aparanlar və əsərləri müasir əlifba ilə (o dövrdə kiril əlifbası ilə) çap edənlər çətinliklərlə qarşılaşır; ç) ərəb əlifbası ilə çap olunmuş əsərlərin tərcüməsində elmi – transkripsiya yaradılmalıdır ki, ayrı – ayrı sözlər, onların mənaları dəqiqliklə çatdırıla bilsin və sair, və ilaxır.

Rəsul Rza elmi – transkripsiya yaradılması məsələsində görkəmli bir mütəxəssis, dilçi – alim kimi düşünmüşdür: “Belə transkripsiyadan (elmi – transkripsiyadan – B.X.) yalnız sözün mənə fərqlərini ayırd etmək üçün deyil, həm də uzadılan və qısa saitləri düzgün oxuya bilmək üçün məktəb dərsliklərində istifadə etmək olar.

Hazırda istifadə olunan dialektoloji transkripsiya kamil deyil və ümumi elmi transkripsiyanı əvəz edə bilməz”. (bax: Rəsul Rza. Böyük şair haqqında qeydlər. – Rəsul Rza. Seçilmiş əsərləri. Beş cild. V cild. “Öndər nəşriyyat”, Bakı, 2005, s.133).

Rəsul Rzanın dillə bağlı fikirləri, mülahizələri təsdiq edir ki, o, böyük təcrübəyə, dərin zəkaya, düzgün təhlil etmək bacarığına, ən başlıcası isə təşəbbüskarlığa, dilimizin, ədəbiyyatımızın, bir sözlə, mədəniyyətimizin problemlərinə hərtərəfli yanaşmağa qadir olmuşdur.

“Kredo” qəzeti. 14 iyul 2012-ci il, s.8,11

BƏDİİ DİLİMİZƏ AİD İZAHLI LÜĞƏT

“**S**əməd Vurğunun bədii dilinin izahlı lüğəti”nin çapı (2011-ci il) Azərbaycan lüğətşünaslığı sahəsində hadisədir. Ona görə hadisədir ki, bədii dilin izahlı lüğətini tərtib etmək sahəsində böyük işlər görülməlidir. Məhz həmin işlərdən biri çap olunmuş bu lüğətdir. Lüğətin redaktoru və ön sözün müəllifi filologiya elmləri doktoru, professor İsmayıl Məmmədli, tərtibçilər prof. İsmayıl Məmmədli, prof. Aydın Ələkbərov, f.e.n.Bəhruz Abdullayev, f.e.n. Nərgiz Rəhimzadə, f.e.d.Nəriman Seyidəliyev, f.e.d.Mirvari İsmayılova, Nigar Xəlifəzadədir. Rəyçiləri isə professor Məsud Mahmudov və filologiya üzrə fəlsəfə doktorları Fəridə Ləman, Salatın Əhmədli.

Lüğət Səməd Vurğunun bədii irsinin dili əsasında tərtib edilmiş ilk sorğu kitabıdır. Lüğətdə 6215 söz və 1753 ifadə vardır. Beləliklə, lüğət 7968 söz və ifadədən ibarətdir. Onu da qeyd edək ki, lüğət Səməd Vurğunun 1960-1972-ci illərdə nəşr olunmuş 6 cildliyinin 4 cildindəki şeirləri, poemaları, dram əsərləri əsasında tərtib olunmuşdur.

Hər şeydən əvvəl onu da qeyd edək ki, lüğətin quruluşu müəyyən meyar və prinsiplər əsasında qurulmuşdur. Əlifba sırası ilə verilmiş sözlərin qarşısında hansı nitq hissəsinə aid olması, onların mənşəyi,

məna çalarları bədii nümunələr əsasında verilir. Eyni zamanda sözlərin mənaları ilə yanaşı, onların məna çalarları da lüğətdə öz əksini tapır. Lüğətdə sözlərin həqiqi və məcazi mənaları Səməd Vurğunun yaradıcılığındakı bədii nümunələr əsasında verilir. Məsələn, ana sözünün mənaları, məna çalarları bütün incəliklərinə qədər verilir. Fikir verək: ana-övladı olan qadın; yaşlı qadına hörmətlə müraciət; məcazi mənada hər şeyin kökü, mərkəzi mənasında; Vətən mənasında; müraciət, nəvazişli xitab kimi. Lüğətdə bu cür məna incəlikləri ilə verilmiş minlərlə söz vardır. Məsələn, artıq, aşmaq, atmaq, ayaq, baba, bağ, bağır, bağlamaq, bahar, baxmaq, baş, batmaq, bilmək, boyun, göz və s. Əlbəttə, S. Vurğunun bədii yaradıcılığında sözlərin məna incəliklərinin dəqiq və dürüst verilməsi onu təsdiq edir ki, o, Azərbaycan dilinin bütün incəliklərini dərinlən bilən mütəfəkkir şair olmuşdur. Deməli, o, Azərbaycan dilini qəlbdən sevə - sevə yaradıcılığındakı sözlərin bütün məna imkanlarına çox dəqiqliklə yanaşmışdır. Elə bəlkə də bunun sayəsində Səməd Vurğun yaradıcılığını hər bir oxucu sevə - sevə oxuyur, asanlıqla əzbərləyə bilər.

Lüğətdə bir maraqlı cəhət də ondan ibarətdir ki, hiss edirsən ki, Səməd Vurğunun bədii dilinin orijinallığı, onun yaradıcılığının özünəməxsus siması vardır. Bunun səbəbi isə Səməd Vurğunun xalq danışığı dilindən bəhrələnməsi ilə bağlıdır. Səməd Vurğun dili belə olduğundan kütləvilik qazana bilmiş, eyni zamanda Azərbaycan ədəbi dilini daha yüksək səviyyələrə qaldırmışdır. Bu mənada lüğətdəki bozarmaq, bozüzlü, çadar – çadar, cahal (cavan, gənc, cahıl mənasında), carçı, çırmalamaq, cılvələnmək, çabalamaq, çalxanmaq, çuğul, yalmanmaq, yapmaq, hərlənmək, kilidləmək, kirmək, kükrəmək, qınamaq, lələş, oylaq, dayamaq, daxma, gücənmək və s. sözlər Səməd Vurğunun xalq danışığı dilindən bədii yaradıcılığa gətirdiyi sözlərdir. Onların hər birini Səməd Vurğun bədii yaradıcılığında işlətməklə ədəbi dilimizin imkanlarına geniş meydan açmışdır.

Səməd Vurğunun bədii yaradıcılığının məhz bədii qüdrətinin bir sirri də ondadır ki, o, xalqın milli dəyərlərinə, etnoqrafiyasına, adət -

ənənəsinə qəlbdən bağlı olmuşdur. Bu bağlılıq ona gətirib çıxarmışdır ki, o, bədii yaradıcılığında etnoqrafik leksikaya da gen – bol müraciəti sayəsində bədii dilimizin imkanlarını genişləndirmişdir. Bu mənada lüğətdəki cehiz, ceviz (cövüz), cəhrə, çalma, çuxa, çul, çuval, yemlik, yengə, dələmə, gön, kəmə, kələğayı, kərmə, kəsər (kəsici alət), kətmən, körük, qarmaq, qımız, qulac – qulac (saç) və s. sözlər etnoqrafik leksikanın bədii dilin imkanlarına xidmət etməsini təsdiqləyir.

Səməd Vurğun milli xüsusiyyətləri bədii yaradıcılığında qoruyub saxlayan milli sənətkarlarımızdandır. Odur ki, o, fərdi hissləri, duyğuları, zövqləri ümumiləşdirərək ümumbəşəri mədəniyyətə doğru getməyi üstün tuturdu. Və bu prinsiplə milli xüsusiyyətlərə, Azərbaycan ruhuna da olduqca sadıq idi. Ona görə də bu cür sadıqlığı o, bədii yaradıcılığındakı sırf milli ifadələri işlətməklə də qoruyub saxlayırdı. Həmin milli ifadələrdə Azərbaycan dilinin bütün dərinlikləri yaşayır. Məhz lüğətdə bu cür ifadələrin də izahı verilmişdir. Təbii ki, Səməd Vurğunun bədii dilinin izahı lüğəti bu mənada da orijinal bir xüsusiyyət daşıyır. Lüğətdə verilmiş ağ kəfən geyinmək, ağ gün, ağlını başına yığmaq, ağır oturmaq, ağzını qurd kimi ayırmaq, ağız – burun sallamaq, ağızdan – ağıza dolaşmaq, ağlaşma açmaq, can almaq, cana gəlmək, canına qəsd etmək, qaşını çatmaq, ağ günə çıxmaq, saman çuvalı, daş üstə daş qoymamaq, daşdan çörək çıxarmaq, daşı ətəyindən tökmək və bu qəbildən olan minlərlə ifadələr bir daha Azərbaycan dilinin zəngin olduğunu bədii nümunələr əsasında təsdiq edir. Səməd Vurğuna gəlincə isə onu qeyd etmək lazımdır ki, o, bu cür ifadələrə çox həssaslıqla, dəyərdim ki, təəssübkeşliklə yanaşmışdır. Yeri gəlmişkən qeyd etmək ki, hətta Səməd Vurğun bu cür milli ifadələri başqa dillərə tərcümə etdikdə onların qarşılığı kimi adekvat ifadələrin tapılması prinsipinə əsaslanmışdır. Bu məqamda “Yevgeni Onegin” əsərinin tərcüməsi zamanı söylədiyi bir fikri qeyd etmək yerinə düşər: “Bəs sırf milli ifadələrlə qarşılaşanda nə etməli? Burada mən həmişə adekvat ifadələr tapmaq prinsipinə əsas-

lanmışam. Bizdə belə bir ifadə var: bir adamdan şübhələndikdə deyirlər: gözümləndən su içmir. Buna müvafiq, buna adekvat bir şey tapmaq lazımdır”. Göründüyü kimi, Səməd Vurğun milli ifadələrə çox həssaslıqla yanaşmışdır. Və onun bədii yaradıcılığında milli ifadələr də Azərbaycan dilinin zəngin milli xüsusiyyətlərini yaşadan bir mənbədir. Bax bu mənada da mövcud lüğət ədəbi dilimizin milli xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edir, onu qoruyub saxlayır və gələcək nəsillərə çatdırır.

“Səməd Vurğunun bədii dilinin izahlı lüğəti”ndə diqqəti cəlb edən məqamlardan biri də lüğətdə köhnəlmiş sözlərin özünə yer almasıdır. Köhnəlmiş sözləri Səməd Vurğun bədii yaradıcılığında çox böyük həssaslıqla işləmişdir. Bunlar da Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin bir hissəsi olmaqla Səməd Vurğunun bədii yaradıcılığında dərin kök salmışdır. Həmin sözlərin mövcud lüğətdə verilməsi yenə də lüğətin ədəbi dilimizin tarixini qorumaqda bir mənbəyə çevrilməsindən başqa bir şey deyildir. Məsələn, ağa, bac (rüşum, vergi), cütçü, xan, içrə (içində, içərisində), kəndxuda, komsomol, kommunist, qalxan, qare (oxucu), qolçomaq, leninizm, marksist, nizə, oymaq (el, kənd), öylə (elə, o cür), yaraqlanmaq (silahlanmaq) və s. sözlər lüğətdə bədii nümunələr əsasında verilmişdir. Ümumiyyətlə, Səməd Vurğun tarixə, o cümlədən dilin tarixinə diqqətlə yanaşmışdır. Təsadüfi deyildir ki, onun bədii yaradıcılığında tariximizin müəyyən anları, məqamları yaşayır və bizə, eləcə də gələcək nəsillərə tarixi öyrədir. O, bununla belə, dilçilərimizin qarşısında mühüm vəzifələrin durduğunu onların nəzərinə çatdırırdı: “Dilçilərimiz qarşısında Azərbaycan dili tarixinin öyrənilməsi sahəsində mühüm vəzifələr durur.

Lakin bu sahədə indiyə qədər görülən işlər bizi heç cür təmin edə bilməz. Bu məsələyə həsr olunmuş tək – tək məqalələr onun ayrı – ayrı cəhətlərinə toxunmaqla məsələni tam şəkildə həll etmək məqsədi izləmir və həll etmir, dilin mənbələri və inkişaf mərhələlərinin dərin elmi təhlilini vermirlər. Alimlərimiz, əsas etibarilə, ədəbiyya-

tımızın ayrı – ayrı klassiklərinin dilini öyrənməklə məhdudlaşır və XIX əsrdən o tərəfə nadir hallarda nəzər salırlar. Ona görə də Azərbaycan dilinin əmələ gəlməsi və inkişafı məsələsi birinci növbədə həll edilməli olan ən mühüm elmi problemlərdən sayılmalıdır”. Göründüyü kimi, Səməd Vurğun dilimizin əmələ gəlməsi və inkişafı məsələlərinə diqqət yetirməyi vacib saymışdır. Bu cür istəkdə olan sənətkar özü də bədii yaradıcılığına tarixizmləri bir tələbatə çevirərək gətirmişdir.

Lüğətdə mənşəyinə görə fərqlənən minlərlə söz qrupları Səməd Vurğunun bədii dil nümunələri əsasında və izahlı bir formada verilmişdir. Onların ən xarakterik olanlarına fikir verək. Fars mənşəli sözlər: ab (su), abad (şən, şad), abır (zahiri görünüş mənasında), bimürfət (insafsız, amansız), binəfa (yazıq, fağır), bivəfə (vəfasız), bizar (usanmış, bezmiş), çeşmək, dost – aşna, fədakar, fənd, fəryad və s., ərəb mənşəli sözlər: cəza, cəsəd, cəsarət, damaq, dövrən, dünya, fəhlə, fəlakət, fələk, layiq, maarif, mahal və s., yunan mənşəli sözlər: fəlsəfə, fənər, filosof, fotoqraf, ton (nitq üslubunun ifadə tərzini) və s., fransız mənşəli sözlər: frezer (dairəvi kəsici, yonan alət), manevr, marş, milyon, ton (min kiloqram ağırlıq) və s., latın mənşəli sözlər: general, manifest, makina və s., alman mənşəli sözlər: genosse (yoldaş, partiya yoldaşı), türk sözləri: bin (min), sokak (küçə), yarın (sabah, gələcək gün) və s. Bu cür əcnəbi sözlər Səməd Vurğunun bədii yaradıcılığında, belə demək olarsa, Azərbaycan dilinin təbiətinə və milli ruhuna uyğunlaşır. Səməd Vurğun bu sözləri və bu qəbildən olan digər sözləri təsadüfi işlətmir. Əksinə, situasiyadan, şəraitdən asılı olaraq çox təbii bir formada bu əcnəbi sözləri bədii yaradıcılığına gətirir. Belə sözlərə Azərbaycan dilində işləklilik hüququ verir, onları milli duyğulara tabe etdirir. Ona görə də Səməd Vurğun alınma sözləri – əcnəbi sözləri yerli – yerində bədii yaradıcılığında işlədir. Və imkan vermir ki, həmin alınmalar - əcnəbi sözlər onun bədii dilini korlasın. O, çıxışlarının birində deyirdi: “Xalqın böyük bir dövləti də vardır. Əlbəttə, müqəddəs bir dövləti də vardır. O da xalqımızın dili-

dir. Dil xalqın namusu deməkdir, tarixi deməkdir, vicdanı deməkdir. Biz dil məsələsini hər bir yerdə göz bəbəyimiz kimi gözləməliyik. Dilimizi korlamaq istəyən adamlar da vardır ki, mən bir neçə misal göstərmək istəyirəm”. O, misallar gətirir: mobilizasiya əvəzinə səfərbərlik, finans əvəzinə maliyyə, kultura sözü əvəzinə mədəniyyət sözlərinin işlənməsini dilin mənəvi haqqı kimi qəbul edir.

Səməd Vurğun bütün xalqın bildiyi alınma sözləri – ərəb, fars sözlərini dilimizdə saxlamağın tərəfdarı olmuşdur və bədii yaradıcılığında bu mövqeyini ortalığa qoymuşdur. Haqlı olaraq qeyd etmişdir ki, “... heç bir dil yalnız öz xəzinəsi hesabına yaşaya bilməz. Təbiətdə heç bir dil saf, təmiz bir dil deyildir, çünki bütün xalqlar arasında iqtisadi, ictimai, siyasi əlaqələr olduğundan dillər bir-birinə təsir edir. Burada bir nazik məsələyə toxunmaq istəyirəm. Heç bir vaxt xarici sözlərin dilimizdə işlədilməyi bu dili sıxışdırma bilməz. Əksinə olaraq, dil zənginləşə bilər”.

Səməd Vurğun ərəb – fars kəlmələrinə gəldikdə isə qeyd etmişdir ki, “Doğrudur, biz ərəbçilik, farsçılıqla mübarizə aparmışıq. Ancaq bir şeyi unutmamaq lazım deyil ki, bizim dilimizdə min illərdən bəri vətəndaşlıq hüququ qazanmış ərəb – fars sözlərini dilimizdən çıxarmamalıyıq”.

“Səməd Vurğunun bədii dilinin izahlı lüğəti” bu sahədə mövcud olan ilk lüğətdir. Səməd Vurğunun Azərbaycan poeziyasında məktəb yaratması imkan verir deyək ki, belə bir lüğətin Səməd Vurğunun bədii yaradıcılığına həsr olunması tamamilə təbiidir. Məhz Səməd Vurğunun bədii dilinə aid lüğətin çapı lüğətsünasların qarşısında yeni bir istiqamət açır. Hər şeydən əvvəl, ayrı – ayrı şair və yazıçılarımızın bədii dilinin izahlı lüğətinin tərtib olunmasının vacibliyini gündəmə gətirir. Belə lüğətlərin çapı gələcəkdə Azərbaycan dilinin çox cildəndən ibarət olacaq izahlı lüğətləri üçün də xeyli zəngin material verir.

“Bütöv Azərbaycan” qəzeti.
№ 14 (146) 25-30 aprel 2012-ci il, s.6

AĞAMUSA AXUNDOV MƏKTƏB YARATMIŞ DİLÇİDİR

Dilin təbiətini və ruhunu duymaq o qədər də asan deyildir. Belələri – dilin təbiətini və ruhunu duyanlar görkəmli dilçi ola bilirlər. Dilin özəl xüsusiyyətlərini təhlil və tədqiq etməyi bacarırlar. Onların tədqiqatları digərlərinin tədqiqatlarının fəvqündə dayanır. Bu mənada Ağamusa müəllim bir dilçi kimi öz tədqiqatları, düşüncəsi, mövqeyi, müha kiməsi ilə müasir Azərbaycan dilçiliyinin fəvqündə dayanır. O, nədən yazıbsa, yazdıqları öz orijinallığı ilə fərqlənibdir. İstər dilin estetikası (A.Axundov. Dilin estetikası – Bakı, 1985), istər Azərbaycan dilinin etimologiyası (A.Axundov. Torpağın köksündə tarixin izləri. Bakı, 1983), istər Azərbaycan dilinin fonetikası (A.Axundov. Azərbaycan dilinin fonetikası. Bakı, Maarif, 1984; A.Axundov. Azərbaycan dilinin tarixi fonetikası. Bakı, 1973 və s.), istərsə də digər dil məsələləri onun tədqiqatlarında orijinallı-

ğı və yeniliyi ilə fərqlənir. Bunun əsas səbəbi onunla bağlıdır ki, Ağamusa müəllim öz tədqiqatlarında zəhmətə çox qatlanır və öz zəhmətinin qulu olur. Zəhmət isə onu ucaldır və nəticədə Ağamusa müəllimin tədqiqatlarını məzmun və elmi sanbalı baxımından yaxşı mənada fərqləndirir. Balzakın belə bir fikri var: “Biliyin ağası olmaq üçün zəhmətin köləsi olmaq gərəkdir”. Bu mənada da Ağamusa müəllim zəhməti sayəsində biliyinin ağası, sözün həqiqi mənasında hal – hazırda dilçilik elminin ağasıdır. Ağamusa müəllimin tədqiqatlarında Azərbaycan dili barədə sosiolinqvistik düşüncələr maraqlı bir şəkildə təhlil olunur. Azərbaycan dilində təhsil, dərslük məsələləri məntiqə söykənməklə araşdırılır. (Ana dili: sosiolinqvistik düşüncələr. – Ağamusa Axundov. Dil və ədəbiyyat. iki cild. I cild, Bakı, 2003, s.6-22). Azərbaycan dilinin problemləri və vəzifələri maraqlı faktlarla təhlil olunur (yenə orada. s.22-38). Xüsusilə, dövlət dili, Azərbaycan dili termini, Azərbaycan dilinin dünəni, bu günü, sabahı, ortağ türk dili, əlifba məsələsi (yenə orada. s. 22-74), Azərbaycan dilinə dövlət qayğısı və s. məsələlər onun araşdırmalarında çox maraqlı faktlarla şərh olunur. Ağamusa müəllimin bu məsələlərə yanaşmasında hiss edirsən ki, o, həm böyük təcrübəyə, dünyagörüşə, həm də zəngin biliyə malikdir.

Ağamusa müəllimin nəzəri və müqayisəli dilçiliklə bağlı apardığı araşdırmalar dilçilik elmi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə, qohum dillərdə səs uyğunluqlarının fonoloji modellərinin qurulması prinsipləri, fəlsəfi və qrammatik zaman kateqoriyaları, kontrastiv fonetika və onun nəzəri dilçilik üçün əhəmiyyəti, ingilis və Azərbaycan dillərində kəmiyyət kateqoriyasının müqayisəli şəkildə tədqiqi və s. məsələlər Ağamusa müəllimin bir dilçi kimi orijinal mövqe nümayiş etdirdiyini təsdiq edir. Ağamusa müəllimin tədqiqatlarında türk dillərinin müxtəlif problemlərinin araşdırılması da diqqəti cəlb edən məsələlərdən biridir. O, türk

dillərində zaman və sıra kateqoriyalarının qarşılıqlı əlaqəsini, türk dillərində felin zaman formalarının mənşəyini dil faktları əsasında təhlil və tədqiq etmişdir.

Ağamusa müəllim faydalı bir ömür yaşayan dilçi alimlərimizdəndir. Adətən biliyi nə üçün qazandığının səbəbini biləndə insan faydalı işlərlə məşğul olur. Bekonun belə bir fikri var: “Bilik həyatda faydalı olmaq naminə qazanılmalıdır”. Bax bu mənada da Ağamusa müəllim qazandığı biliyi faydalı işlərə sərf edibdir. Faydalı işlər deyəndə onu nəzərdə tuturam ki, Ağamusa müəllim dilçiliyin bütün məsələləri ilə məşğul olub və bu işi indi də davam etdirir. Məsələn, leksika və qrammatika məsələləri ilə, dil tarixi, dialektologiya və etimologiya məsələləri ilə, nəzəri və ümumi dilçilik məsələləri ilə və s.

Ağamusa müəllim filoloji düşüncə sahibidir. O, yalnız dil məsələləri ilə deyil, həm də ədəbiyyat məsələləri ilə də məşğul olmuş, bu istiqamətdə tədqiqatlar aparmışdır. Bir sözlə, Ağamusa müəllimin yaradıcılığında ədəbiyyat və yazıçı dili məsələləri, bədii tərcümə məsələləri geniş yer almışdır. Onun Məhəmməd Füzulinin dili, M.F.Axundovun komediyalarının dili, Əhməd Cavadın və Mir Cəlalın dili ilə bağlı yazdıqları, eləcə də digərləri, deyərdim ki, ədəbiyyat və yazıçı dili məsələləri ilə bağlı filologiyamız üçün ən qiymətli töhfədir.

Əli Kərim yazırdı:

*Elmin soyuğunda,
şeyrin odunda
gah üşü,
gah da yan.*

Ağamusa müəllim elmin soyuğunda üşümüş, istisində yanmış və bir dilçi kimi öz məktəbini yaratmışdır.

Bir məsələni də deməyi özümə borc bilirəm. Ağamusa müəll-

lim mənim doktorluq dissertasiyamın opponenti olmuşdur. Onun rəyindəki bir çox elmi fikirlər indi də qulağımda səslənməkdədir. Bir fikri də həmişəlik yaddaşıma həkk olunubdur. O, öz rəyində mənim barəmdə yazırdı: “Azərbaycan dilçilik elminə yeni bir nəfəs gəlir. Əsas budur”. Bu fikrinə görə də, xeyirxahlığına görə də, Azərbaycan dilçiliyinə xidmətinə görə də Ağamusa müəllimin 80 illik yubileyini təbrik edir, cansağlığı, yeni – yeni yaradıcılıq uğurları arzulayıram.

Ağamusa Axundov məktəb yaratmış dilçidir. - Dilçilik İnstitutunun əsərləri.
Akademik Ağamusa Axundov - 80. “Elm”,
Bakı, 2012-ci il, s. 165-167.

ƏDƏBİYYAT

MƏSƏLƏLƏRİ

**VƏTƏNƏ, TORPAĞA,
İNSANA VƏ GÖZƏLLİYƏ
BAĞLI POETİK DÜŞÜNCƏ**

Dünyanın əsrəfi olan insan valideynləri ilə yanaşı, həm də yurd-yuvasının, el-obasının övladıdır. İnsan bütün keyfiyyətlərini, qurub-yaratmaq istəyini, sevib-sevilmək hisslərini gizlətməyən bir məxluqdur. Bu məxluqa məxsus olan keyfiyyətlər o zaman onu böyük edir ki, insan geniş mənada Vətənə, bəşəriyyətə mənsubluğunu öz əməli ilə qazansın. Belə olduqda insan öz vətəninə mənsub olmaqla insanlığa da mənsub olur. Məşhur ədəbiyyatşünas-tənqidçilərdən biri yazır: “Öz vətəninə mənsub olmayan şəxs insanlığa da mənsub deyildir”. Bu mənada Qərbi Azərbaycanın qədim torpağı olan Dərələyəzin dilçi-türkoloqu, professoru, millət vəkili, şair oğlu Həsən Mirzə öz vətəninə və insanlığa mənsub olan qələm əhlidir. Vətənin dərdi, elinin-yurdunun başına gələnlər Həsən Mirzə misralarında dillənir:

*Ey ana torpağım, ey can diyarım,
Hanı o səndəki el, Dərələyəz?!
Ey cənnət məkanım, ey dağ vüqarım,
Pərən-pərən olub el, Dərələyəz!
Yaram göz-göz olub bil, Dərələyəz!*

İnsanlığa və Vətənə mənsub olanların ruhunda, cövhərində, qanında və canında od, hava, torpaq, su müqəddəsliyi var. Ümumiyyətlə, insan övladı dünyanı yaradan dörd ünsürün-suyun, torpağın, odun, havanın sehrindən çıxıb bilmir. Bəlkə buna görədir ki, insanın dünyaya gəlişi ana bətnindən ayrılmaqla başlayır və nə vaxtsa ana yurduna torpağın qoynuna girməklə qurtarır. İnsan torpağa qaynayıb-qarışmaqla sanki əslinə, əzəlinə, ilkinliyinə - dünyanı yaradan müqəddəs ünsürlərdən biri olan torpağa qayıdır. Əbdi bəy Şirazi yazır:

*Sən bil ki, bir ovuc su və torpaqsan,
Yenə öz əslinə qayıdacaqsan.*

Mifik təsəvvürlərə görə dünya bina olarkən yalnız sudan ibarət olub. Sonralar suyun çəkilməsi nəticəsində quru torpaq və bunun üzərində yaşayan canlı varlıqlar yaranıb. Hər halda sivilizasiyanın sonrakı mərhələlərində od, hava, torpaq, su adlı varlıqlar bir-birini tamamlamaqla yanaşı, təbiətdə də gözəllik bəxş edibdir. Ona görə də insan boz qırları, quru, ucsuz-bucaqsız səhraları deyil, odu, suyu, havası, torpağı, gülü, çiçəyi, ağacı olan canlı təbiəti sevir. Bu cür canlı təbiətin qoynunda olanda, havasını udanda, suyunu içəndə, Allah verən nemətlərini dadanda insan daha azad, səmimi və müstəqil olur. Bir sözlə, insan yaşadığı, boya-başa çatdığı torpağın təbiətini illər boyu özünə hopdurur və beləliklə, təbiətin canlı-şüurlu varisinə çevrilir. Öz doğma yurduna vurğunluq Həsən Mirzənin əsl insan-vətəndaş olmasından, özünəməxsusluğundan irəli gəlir. Bu cür özünəməxsusluğun tələbi ilə minilliklərin genetik yaddaşında axıb gələn, irsən keçmiş vətənpərvərlik hissləri Həsən Mirzənin lirik mənində dinamikləşir və həzin bir şəkildə dil açır:

*Sənsiz qışa dönüb baharım, yazım,
Susubdur kamanım, dillənmir sazım,
Həsənəm, bu dərdi, de, necə yazım?
Didərgin olubdu el, Dərələyəz!
Göz yaşım olubdu sel, Dərələyəz!*

Hələ lap əski çağlarda qədim insanlar yaşadıqları ərazinin dağına, daşına, suyuna, torpağına müqəddəs bir varlıq kimi yanaşmışlar. Bəlkə də, bu müqəddəsliklə bağlıdır ki, yaradıcı insanların - şairlərin mövzu dairəsində vətən, yurd anlayışı həmişə aparıcı rol oynayır. Xüsusilə, “dağlar” mövzusu Azərbaycan poeziyasında tarixi genetik ənənəsi olan bir mövzudur. Həsən Mirzə də bu ənənəyə sadıq qalaraq “dağlar” mövzusunda öz poetik düşüncə və hisslərini gəraylı üstündə ürəklərə yol tapan bir şəkildə dilləndirir.

*Uşaqlığım? ən xoş çağım,
Səndə keçib, səndə dağlar.
Ətəyində bağça, bağım,
Qalıb məndən gəndə, dağlar!*

*Hanı o oğuz ellərin?
Nədən solubdu güllərin?
Niyə lal olub dillərin?
Susma, dillən sən də, dağlar!*

Həsən Mirzənin hər bir şeirinin, o cümlədən “Dağlar” şeirinin də yaranma tarixi vardır. 21 mart 1999-cu ildə Həsən Mirzə Naxçıvandan Bakıya gələn təyyarədən Dərələyəzə və Göyçə gölünə baxanda hisslərini cilovlaya bilməmiş və səmada vətən həsrətli “Dağlar” şeirini qələmə almışdır. Sadə və aydın dildə yazılmış bu gəraylılar vətən həsrətli oxucuların qəlbini dağlayır:

*Şeh çəməndə izim düşə,
Palıd közdə kabab bişə,
Lilpar dolçan işə düşə,
Məclis quram səndə, dağlar!*

*Lalələr örpək şalıdır,
Çiçəklər xalça-xalıdır,
Həsən Mirzə qonağıdır,
De qalsınmı səndə, dağlar?*

Həsən Mirzə yaradıcılığının əsas obyektı İNSAN-dır. Yaxşı-pis, düz-əyri, gözəl-çirkin, xeyirxah-bədxah, yaltaq, ikiüzlü, mərd-namərd, qaçqın-köçkün, daha nə bilim nə cür insan...

Həsən Mirzənin lirik “mən”ində bu insanların hər biri öz adı ilə çağırılır. Hər birinə öz adına görə qiymət verilir. Əslində bu Həsən Mirzəyevin xarakterinin, yaradıcılığının xoşbəxtliyidir. Almanlarda belə bir misal var: “İnsanın xoşbəxtliyi onun xarakterindədir”. Müəllif tarixi yerlərimizi, yaradıcı insanları yerində, məqamında xatırlayır. Məsələn, Borçalı, Dərbənd, İrəvan, Təbriz dərdlərini - Vətən həsrətini, yurd yangısını yazmaq üçün o, Zəlimxana, Sücaətə, Səadətə, Alqayıda, Bəhmənə müraciət edir.

Vətən torpağının zaman-zaman parçalandığını, doğrandığını, yadlara paylandığını, özgələrin tapdığı altında qaldığını yadına salır, vətən övladının tez bir zamanda ayağa qalxıb doğma yurdu azad etməsini istəyir:

*Düşmən əlindədir müqəddəs yerim,
Ləlim, cəvahirim, abidəm, pirim,
Qoy ayağa qalxsın igidim, ərim,
Bəlkə, bu şad xəbər silə dərdimi.*

*Babamın o yerdə izi qalıbdır,
Nənəmin nəğməli sözü qalıbdır,*

*Türk-oğuz yurdunun gözü qalıbdır,
Töksəm də aparmaz Nilə dərdimi.*

*Borçalı doğranıb, Dərbənd doğranıb,
İrəvan doğranıb, Təbriz doğranıb,
Torpağımın çoxu yada paylanıb,
Mən necə unudum belə dərdimi?*

*Vətən həsrətimi yazsın Zəlimxan,
Sücaət, Səadət, Alqayıt, Bəhman,
Ərlər qılinc çəksin yetişib zaman,
Aqillər gətirsin dilə dərdimi.*

Bununla da o, çağdaş poeziyamızın qəm yüklü şairlərinin vətən, yurd həsrətli düşüncələrinin sirdaşına çevrilir, doğma dərdlərini misralar vasitəsilə yüngülləşdirir. Hiss edirsən ki, Həsən Mirzə ilin bütün fəsillərini - yazı, yayı, payızı, qışı olduğu kimi qəbul edir, hər fəslin özəlliklərini, gözəlliklərini, təbii qanunlarını və qanunauyğunluqlarını duyur, fırlanan dünyanın gərdişində onun acısını da, şirini də, istisini də, soyuğunu da görməyi bacarır. Nəticədə onun poetik hissləri ilin dörd fəslinə - yaza, yaya, payıza, qışa və dünyanın dörd cəhətinə - Şərqə, Qərbə, Cənuba, Şimala səyahət edir. Poetik axtarışın dərdi, qəmi, acısı onu yorduda həyatda olduğu kimi poeziyasında da xoş günlər axtarır. Nəticədə bu, Həsən Mirzə poeziyasının nikbin notları kimi diqqəti cəlb edir.

*Ulduz xanım, daha çalma "Dilqəmi",
"Sarıtel" çal, bir az unudaq qəmi,
Həsən deyər gəlsin xoş günlər dəmi,
Darayım sazında telə dərdimi.*

Həsən Mirzə yaradıcılığında tarixi-etnik torpaqlarımızdan kütləvi surətdə deportasiya olunmuş soydaşlarımızın ağır məhrumiyyətlərini,

milli faciələrini və məşəqqətlərini poetik şəkildə ifadə etməyi bacarır. Poeziya dili ilə tarixi-etnik torpaqlarımızdan didərgin salınmış, kütləvi təqiblərə, qırğınlara məruz qalmış, yaşayış məskənləri dağıdılmış, bütün hüquqları pozulmuş yüz minlərlə azərbaycanlının taleyini konkret olaraq Dərələyəzin ərazisi fonunda hər bir Azərbaycan vətəndaşının təəssüb dolu hissini çevirir:

*Soğanlı, Vers dağı, Təkəndonduran,
Ətəyi bənövşə, başı çən, duman,
Cənnət Dərələyəz, o gözəl məkan,
Droya, Seroya, Armoya qalmaz.*

*Süsənli-sünbüllü yaşıl yaylaqlar,
Lilparlı, yarpızlı şır-şır bulaqlar,
Dədəm Qorqud gəzən qədim oylaqlar,
Həsən deyər heç vaxt Maşoya qalmaz,
Vətən Dərələyəz Xaçoya qalmaz!*

O, erməni şovinistlərinin soydaşlarımıza qarşı törətdikləri tarixi cinayətə kəskin etirazını bildirir, xalqı tarixi şəxsiyyətlərimizin göstərdikləri hünərlərdən güc almağa çağırır. Təcavüzkarlıq siyasəti aparan erməni mafiyası və onların dəstəyi ilə Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş faciələrin, vəhşiliklərin gec-tez ifşa olunacağına inanır. Bununla da oxucuya ruh yüksəkliyi, mənəvi birlik, düşməyə qarşı mübarizlik əhval-ruhiyyəsini aşılayır:

*Aç tarixi keçmişinə nəzər sal,
Göytürkləri, Atılları yada sal,
Teymurləngdən, Bayaziddən qılinc al,
Döyüş, vuruş, yurdun Açıya qalmaz.*

*Vətən yada qalsa Tomris qan ağlar,
Babək daş məzarda od tutub yanar,*

*Şah Xətəim bil ki, Allahı danar,
Hünər göstər, yuvan Qıncoya qalmaz.*

*Atatürkün qeyrətini bilir hay,
Səttarxanın cürətini bilir hay,
Heydərimin qüdrətini bilir hay,
Qorxma, ərələr yurdu Laçoya qalmaz.*

Həsən Mirzə poeziyasında bədbin və nikbin notlar bir-birini tamamlayan eyni yolun müxtəlif qütbləridir. Mənfi-müsbət kimi, ağ-qara kimi, təpə-düz kimi, düz-əyri kimi təzadlıdır. Onun poeziyasının daxili enerjisi, stimül mənbəyi tükənməzdir. Daxili dünyası işıqlı, parlaq, günəşli və hərarətlidir. Bu hərarətin, odun istisi onun özünü də, oxucunu da poeziya yolunun qəmli qütbündən sevgi, istək dolu sehrkar səmtinə aparır. Gözəllik, sevgi, həyat eşqi dolu olan bu səmtdə də Həsən Mirzənin misraları oxucunun qəlbini oxşayır. Hisslərin, duyğuların müqəddəsliyi, sevginin tükənməzliyi, ruhun və cövhərin cavanlığı adamı heyran edir.

*Ədası da gözəl, özü də gözəl,
Söhbəti də gözəl, sözü də gözəl,
Qəməsi də gözəl, nazı da gözəl,
O nazlı dilbəri tapın gətirin!*

*Kim qəlbini dəydi o şux gözəlin?
Hara uçub getdi o şux nəzənin?
Şair təbiətli Həsən Mirzənin,
İlham pərisini tapın gətirin!*

Həsən Mirzə yaradıcılığında sevgi dolu hissələrin yaşını müəyyən etmək çətindir. Daha doğrusu, qərribə burasıdır ki, Həsən Mirzənin poetik hissələrinin istisi, şöləsi indi daha güclüdür, nəinki iyirmi, otuz,

hətta qırx il bundan əvvəl. Buna qərribəlikdən daha çox onun ilham pərisinin cüşa gəldiyi anlarının səadəti kimi baxmaq, eşqinin ümman, qəlbinin gənc olması kimi yanaşmaq lazımdır. Bu müstəvidən yanaşdıqda görürük ki, düz qırx iki il bundan əvvəl yazılmış “Gül verdi sənə” şeiri ilə müqayisədə 2000-ci və 2001-ci illərdə ərsəyə gəlmiş “Bu gözələ”, “Tapın gətirin”, “Beləsinə” şeirləri lirik çeşidlərinə, hissələrin, duyğuların rəngarəngliyinə görə daha önəmlidir. Müqayisələrə diqqət yetirək:

*Gözündən güləndə, səni süzəndə,
Qəlbinin telini əzib, üzəndə,
Miz üstünə alma, nar düzüləndə,
Gözəllər gözəli dil verdi sənə.
O Şirvan gözəli gül verdi sənə.
(1959-cu il)*

*Zümzüməsi layla çahr,
Baxışıyla canlar alır,
Həsəni də oda salır,
Nə deyəsən bu gözələ?
(2001-ci il)*

*Ağ bədən, ağ buxaq, incəbellidir,
Qaraqaş, qaragöz, siyahtellidir,
Şux yeriş, güləruz, şirindillidir,
O ağ göyərçini tapın, gətirin!*

*Göz oxşayır tovuz kimi naxışı,
Canlar alır oğrun-oğrun baxışı,
Rəssamı ram edir ceyran duruşu,
O Ahu-Ceyranı tapın gətirin!
(2000-ci il)*

Həsən Mirzənin lirikasında mənanın enerjisi tükənməzdir. Elə

buna görə də bu enerjidən gözəl və gözəlliyə, torpağa və vətənə pay çatır. Və torpağın müqəddəsliyi coğrafi koordinatlar sistemində daha gözəl görünür. Coğrafi koordinatlar vasitəsilə deyişmələrdə, misralarda, sətirlərdə yer-yurd adlarının çəkilməsi poetik şəkildə Azərbayacanın xəritəsini yaradır. Müqəddəs yerlərin - Borçalının, Dərbəndin, İrəvanın, Təbrizin fonunda Vətənin ərazisi, hüduqları Azərbaycanın qədim torpağı olan Dərələyəzin sinirlərinə söykənir. Bu yerdə aşığa, saza, sözə böyük qiymət verildiyi, ona xüsusi diqqət yetirildiyi və erməni şovinistləri tərəfindən Dərələyəzdə törədilən qanlı cinayətlər yada salınır.

*Yetişib çox aşiq Horsda, Sallıda,
Herherdə, Ərgəzdə, Zeytədə, Culda,
Çeşidlər vurula, xalça, xalıda,
Üstdən asıla saz Dərələyəzdə.*

*Baş kəsib, döş kəsib burda qəsbkar,
Andranik adlı tayqulaq, murdar,
Süngüyə çəkilib körpə uşaqlar,
Gəl də bu dərdə döz, Dərələyəzdə!*

Misralarda ipə-sapa düzülmüş yer-yurd adları oxucuya Vətənin əzəli torpaqları barədə məlumat verir. Deməli, Həsən Mirzənin şeirləri həm də Vətən barəsində informasiya daşıyıcısı kimi heç də az rol oynamır. Çox güman ki, Həsən Mirzə şeirlərinin bu cəhəti onun müəllimliyi ilə bağlıdır. O, bir müəllim kimi müqəddəs torpağın ərazilərini də gələcək nəsillərə şeirin dilində çatdırmağı bacarır. Buna da xoşməramlı missiyanın uğurlu nəticəsi prizmasından baxmaq olar. Burada Məhəmməd Peyğəmbərin fikri yada düşür: “Ən böyük sədəqə biliiyi bilməyənlər arasında yaymaqdır”.

Həsən Mirzənin yaradıcılığında Azərbaycanın dərdləri dil açır. O taylı-bu taylı Azərbaycanın taleyi vərəqlənir. Təbriz Şimali və Cənubi Azərbaycanın milli, tarixi birliyini yaradan şəhər kimi gələcək nə-

sillərin də yaddaşına həkk olunur. Bu mənada Həsən Mirzə Təbrizlə dərdini bölür, qəlbindəki nisgili silir, öz qardaşı və doğması kimi onun görüşünə çıxır. 26 dekabr 1998-ci ildə Azərbaycandan Təbrizə gedən Milli Məclisin deputatları ilə Təbriz şairlərinin görüşündə öz hisslərini belə ifadə edir.

*Baxdım, heyran oldum, Ellər gölünə,
Qar düşmüşdü çiçəyinə, gülünə,
Şəhriyarın doğma, şirin dilinə,
Qurbanam, qurbanam, qurbanam, Təbriz!
Səttərxan elinə qurbanam, Təbriz!*

*O taylı, bu taylı boyların birdir,
Güneyli-Quzeyli soyların birdir,
Dərd-qəmin, ələmin, toyların birdir,
Qardaşım, qardaşı unutma, Təbriz!
Həsən Mirzəni də unutma, Təbriz!*

Həsən Mirzə yaradıcılığının uğurlu cəhətlərindən biri də onun şifahi xalq ədəbiyyatını—aşiq ədəbiyyatını dərinləndirən bilməsi, folklor nümunələrini, xalq dastanlarını ətraflı təhlil etmək bacarığına qadir olmasıdır. Şübhəsiz, bu duyğuların mənəvi yükü şeirlərin, misraların, bəndlərin bələdçisinə çevrilir. Saz havalarının yaranma tarixini, onun bütün sirlərini duymaq qabiliyyəti imkan verir ki, Həsən Mirzə düzüb-qoşduğu şeirlərin məzmununda Xəstə Qasımın, Qurbaninin, Tufarqanlı Abbasın, Alının, Valehin, Dədə Ələsgərin, Aşiq Şəmşirin, Bozalqanlı Hüseynin, Dilqəmin, Saracılı Hüseynin, Mikayıl Azaflının, Əmrahın, Kamandarın ruhunu gəzdirə bilsin. Və o, buna müvəffəqiyyətlə nail olur.

*Bu yerdə çox aşiq olubdu qonaq,
Abbasdan, Valehdən tutubdu soraq,
Hamı sinədəftər aç varaq-varaq,*

*Sevilir söhbət, saz Dərələyəzdə.
Ağ aşıqla Alı başdan, binadan,
Saz tutub, bu yerdə ediblər dövrən,
Ələsgər, Saraclı, o Növrəs İman.
Hikmət açıbdı yüz Dərələyəzdə.*

Xüsusilə, Həsən Mirzənin Aşıq Mehdi, şairə Buta ilə deyişmələrində lirik düşüncənin soy-kökünə, adət-ənənəyə, xalqımızın tarixinə, milli həyat və düşüncə tərzinə dərinədən bağlılığını görməmək olmur. O, şeirlərində yeni-yeni ifadə formalarından istifadə etməyi bacarır. Mənə elə gəlir ki, bu da istər-istəməz oxucunu heyətdə qoymaya bilməz.

*Qoşmaları yana-yana yazırsan,
Sözlərini qatıb qana yazırsan,
Hikmətləri ruha-cana yazırsan,
Şeirimizə çələng hörürsən, Buta!*

O, doğulub boya-başa çatdığı Dərələyəzin cənnət diyarı, uzunömürlülər diyarı olduğunu oxucularına çatdırır.

Həsən Mirzənin oxunaqlı dili, aydın məntiqi də diqqəti cəlb edir. Təşbəhləri, bənzətmələri yerli-yerindədir, misraları axıcıdır. Qoşmalarında bir dənə də olsun artıq sözə, təkrara rast gəlmirsən, işlətdiyi sözlərin hamısı yeni-yeni mənalara ifadə edir.

*Süsənli, sünbüllü uca dağları,
Laləli, nərgizli baxça, bağları,
Həmdəmlə gəzəsən bahar çağları,
Edəsən ömrü yüz Dərələyəzdə.*

*Laçın qayalarda qartal qıy vurur,
Şişbuynuz təkələr nizama durur,
Xınalı kəkliyə nərgiz göz vurur,
Gül-gülə edir naz Dərələyəzdə.*

Bu bəndin özündə “şişbuynuz təkələrin nizama durması”, “xınalı kəkliyin nərgizə göz vurməsi”, “gülün gülə naz etməsi” ifadələri yeni olduğu qədər də səlis və aydındır.

Həsən Mirzənin bu kitabında maraqlı cəhətlərdən biri də şairlərin ona müraciətlə yazdığı şeirlərdir. Ona olan bu müraciətlər onun geniş dünyagörüşə malik olması, əsil ağsaqqallığı, xalqımız içərisində torpağının, yurdunun vurğunu kimi tanınması, el-oba içərisində böyük hörmət qazanması, ümid yeri olması, müdrikliyi, əsil vətənpərvərliyi və s. bu kimi bir çox məsələlərlə bağlıdır. Lakin biz bu qəbildən olan şeirlərin təhlilinə yer ayırmadıq. Ona görə ki, Həsən Mirzənin özünəməxsus təbiəti, belə şeirlərin təhlilinə yol vermir. Açıqlığı deyim ki, o, müdaxilə edərək mənim bu cür şeirləri təhlil etməyimə imkan vermədi. O, mənə dedi ki, bunu oxucuların ixtiyarına buraxmaq daha yaxşıdır. Qısaca şəkildə onu deyim ki, Həsən Mirzəyə ithaf olunaraq müraciətlə yazılan “Dərdimi”, “Ay Həsən Mirzə”, “Yaradıb”, “Həsən Mirzəyəv”, “Vurğunuyam”, “Həsən müəllim”, “Ay alim Həsən, ay şair Həsən”, “Bağışlayıb”, “Görüm”, “Küsmüşəm”, “Ay Həsən qağa”, “Var”, “Gəlmişəm”, “Ay Həsən”, “Vətənim”, “Olma”, “Gəzəydik qoşa”, “Mən”, “Ay Dədə Həsən”, “Nə köçəkəkdür”, “Elin ağsaqqalı, ay Həsən müəllim”, “Ay Həsən lələ”, “Dərələyəz” və s. şeirlər bədiiliyi qədər də səmimiyyəti, doğmalığı ilə seçilir. Bu şeirlər oxucuya, insana doğma münasibət, dostu sədaqət, dərdə həmdərd olmaq keyfiyyətlərini aşılایır. Onu da qeyd edirəm ki, Həsən Mirzəyə müraciətlə yazılan şeirlər içərisində poema, müxəmməs, gəraylı və qoşmalar xüsusi yer tutur. Bunun başlıca səbəbi həmin müraciətləri və ithafları yazanların aşıq şeirinin şəkillərini dərinədən bilmələri, xalq ruhuna yaxınlıqları, həm də dərd əhli olmaları ilə bağlıdır. Onların yaradıcılığında xalq ruhuna yaxınlıq bütün digər keyfiyyətləri üstələyir. Onlar bu məziyyəti Həsən Mirzədə gördükləri üçün ürəklərinin səsinə poetik bir şəkildə, ruhumuza oxşar bir formada verə bilmişlər. Bunu Zəlimxan Yaqubun, Alqayının, Səadət Butanın, Aşıq Mehdiinin, Zəki İslamın, Alim Dərələyəzlinin, Firuzə Məmmədlinin, Əli Qurban Dastançının, Aşıq Ulduzun, Əvəz Lələdağın,

Avtandil Ağbabanın, Salman Qazinin, Şəkil Dərələyəzlinin, Həsən-xan Manafovun, Mərziyə Kəlbəcərlinin, Eldar Sadıqın, Əli Əkbər Dərələyəzlinin, Bilman Qüdrətin, Rəhman Mustafayevin, Mənsurə Dərələyəzlinin, Əli Qəmlinin, Fəridə Ləmanın Həsən Mirzəyə müraciətlə yazdıqları şeirlərdə aydın notları ilə görmək olur. Mənə elə gəlir ki, bu qəbildən olan şeirləri oxuyan hər kəs bir ümid və inam dolu mənəvi birliyin qidasını qismən də olsa əldə edir. Onun enerjisi ilə mənəvi cəhətdən rahatlıq tapır, xoş ovqatın və əhval-ruhiyyənin içərisinə düşür. H. Mirzənin yaradıcılığının, xüsusilə də dərqli şeirlərini oxuyan hər bir oxucu istər-istəməz dillənəməli olur, qələm götürüb söz qoşur. Bu mövzu o qədər təsirlidir ki, ona heç kəs biganə qala bilməz. Görünür hər bir insan övladının qəlbində, iç dünyasında gizlənən dərddir H. Mirzənin şeirləri oyadır, söz deməyə məcbur edir. Bu mənada son dövrlərdə Bəhmən Vətənoğlunun, Məstan Günərin, Əli Vəkilin, Musa Urudun, Əli Mirzəyevin, Şamil Dəlidağın, Əvəz Lələdağın, Avtandil Ağbabanın, Pərvanə Zəngəzurlunun, Gülayə Şınıxlının, Sədnik Paşa Pirsultanlının, Şubay Qəmginin, Bilman Qüdrətin, Ələmdar Kəlbəcərlinin, Cığatəl İsaqızının, Tahir Rzanın və başqalarının “dərd” mövzusunda yazdığı şeirlər H. Mirzənin eyni mövzudakı şeirinə bir növ cavab şəklində yazılmışdır. Təkcə son iki ildə H. Mirzənin “Dərdimi” şeirinin təsiri ilə ona bu mövzuda şairlərimiz, qələm sahiblərimiz tərəfindən 170 bənddən çox şeir ünvanlanmışdır. Görünür bu hələ son hədd deyil. Onun yazdığı “Dərdimi” şeirinə hələ neçə-neçə misralar qoşulacaqdır. Məsələ yalnız bu misraların qoşulmasında deyil, məsələ həm də ondadır ki, mövzu o qədər təsirlidir ki, onu oxuyan oxucu burada deyilənlərə biganə qala bilmir. H. Mirzənin səsinə səs verir, dərдинə şərik çıxır. Bu mövzunun təsiri həm də ondadır ki, H. Mirzənin dərddi yalnız onun dərddi deyil, torpağını, yurdunu itirmiş, ərazisinin 20 faizi erməni işğalçıları tərəfindən tutulmuş bir millətin dərddir. Bir sözlə, H. Mirzənin dərddi ona şəxsən məxsus olan fərdi dərd deyil, Azərbaycan xalqını həmişə göynədən, ağrıdan milli dərddir. Məhz millətin milli dərddi hər bir insanı düşündürə bilər, söz deməyə, heç olmazsa duyğu və düşüncəsini sətirlərə köçürmə-

yə məcbur edir. Mən deyərdim ki, H. Mirzənin “Dərdimi” şeirinin təsiri altında bu mövzuya müraciət edənlər onun həmdərdləridir. Bu həmdərdlər yalnız burada adları qeyd olunan insanlarla qurtarmır, bu, dünyada yaşayan 55 milyonluq Azərbaycan xalqının hər birini əhatə edir. Ona görə ki, milli dərdimiz onların hər birinin içərisində, daxili aləmində, qəlbində yaşayır. Yadıma Makedoniyalı İsgəndərlə bağlı bir hekayə düşür. Belə ki, Makedoniyalı İsgəndər bütün dünyanı zəbt etdikdən sonra Vətənə qayıdır və xeyli vəsiyyətlər edir. Həmin vəsiyyətlərdən birində deyilir: Anam istəyirsə ruhum şad olsun o, mənə elə adamla yas saxlasın ki, onun ya heç bir əzizi ölməmiş olsun, ya da özü əbədi yaşayacağına ümid bəsləsin. Görəsən heç bir əzizi ölməyən, əbədi yaşayacağına ümid edən varmı? Bunun heç biri mümkün deyildir. İlahi yaratdığına çəkkə biləcəyi qədər həm dərd verir, həm də ona həmdərd yetirir. Nə yaxşı ki, bu gün Həsən Mirzənin həmdərdləri vardır. Mənə elə gəlir ki, həmin həmdərdlər dünyanın müxtəlif yerlərində yaşayan 55 milyonluq azərbaycanlının hər biridir.

Elə hisslər, duyğular vardır ki, onlar hər bir insana aiddir. Elə dərddlər də var ki, onu yalnız dərd əhli duya bilər. Azərbaycan xalqının ən böyük dərddi tarix boyu zaman-zaman itirdiyimiz torpaqların dərddidir. H. Mirzənin dərddinin mayasında da torpaq, yurd itkisi durur. Ona görə də, onun bu mövzuda yazdığını oxuyan şairlər qələmə güc verir. Şairlik istedadından uzaq olanlar isə özünə və Həsən Mirzəyə təskinlik verir, bir sözlə, hərə özünü bu mövzuda bir cür tapa bilər.

Son iki-üç il ərzində Həsən Mirzənin yaradıcılığından təsirlənərək ona ünvanlanmış şeir yazanların sayı artır. Onu tanıyan qələm əhlinin bir çoxu Həsən Mirzənin adını uca tutur, ona şeirlər qoşurlar. Bu qəbildən olan şeirlərin sayı onlardır. Xüsusilə, Əli Vəkilin, Hacı İdris Verdiyevin, Dilarə Azaflının, Gülayə Şınıxlının, Nərinə Xatının, Rəhman Mustafayevin, Əvəz Lələdağın, Əbdülməli Göyçəylinin, Bilman Qüdrətin, Cığatəl İsaqızının, Aşıq Ulduzun, Ballı Dərələyəzlinin, Ələmdar Keçəklinin, Müzəffərin, Rasim Musayevin, Sərdar Zeynalın, Minayə Azaflının, Aşıq Əkbər Şahsevənin, Aşıq Həqiqətin və əvvəldə adlarını çəkdiyimiz digər şairlərin şeirlərində Həsən Mir-

zənin adı ucalır, alim kimi, insan kimi, millət vəkili kimi daxili-mənəvi keyfiyyətləri açılır. Onun adının uca tutulması və dərdləri ilə bağlı yazılan bəndlərin ümumi sayı 667, ümumi sətirlərin sayı isə 3150 misradan çoxdur. Bunların heç biri bir-birinə bənzəməyən, lakin Həsən Mirzənin obrazını, məninəni tamamlayan misralardır. Onların içərisində Səadət Butanın son dövrlərdə yazdığı “Ay Həsən Mirzə” adlı poeması da xüsusi yer tutur. 50 bənddən, 360 misradan çox olan bu poemada insan xarakteri, kişilik, mərdlik keyfiyyətləri, Vətən adına layiq olmaq, Həsən Mirzə şəxsiyyətinin tərcümeyi-halı və s. məqamlar əsas istiqamət kimi götürülür.

Həsən Mirzənin oxucuların ixtiyarına verdiyi bu kitabda atasının 3 şeiri də işıq üzə görünür. Bu da oxucular tərəfindən qəribə qəbul olunmamalıdır. Çünki həmin şeirlərin ikisi birbaşa Həsən Mirzəyə ünvanlanmışdır (üçüncüsündə də onun adı çəkilmişdir). 1938-ci ildə Həsən Mirzənin atası İbrahim Mirzəlioğlu Sibirdə sürgündə olarkən həmin şeirləri məktubla oğluna göndərmişdir. Həsən Mirzənin dediklərinə görə o, bu tarixi həqiqətin kitabda verilməsini öz övladlıq borcu hesab edir.

Həsən Mirzənin gələcək yaradıcılığına uğurlar arzulamaqla bərabər, onu da qeyd etməyi borc bilirəm ki, bu kitab dərdli, qəmli, köçkün, qaçqın insanların - oxucuların dərdinə məlhəm olmaqla yanaşı, Vətəni sevnələrə özünəməxsus axtarış tərzli olan düşüncə “mən”inin yeni töhvəsidir.

Vətənə, torpağa, insana və gözəlliyə bağlı poetik düşüncə.- Həsən Mirzə.

Hanı o səndəki el, Dərələyəz?! “Qismət”, Bakı, 2002, s. 5-21;

Vətənə, torpağa, insana və gözəlliyə bağlı poetik düşüncə.- Həsən Mirzə.

Mən necə unudum belə dərdimi. “Qismət”, Bakı, 2004, s. 5-22

BU ŞAİRƏ XANIMIN ŞEİRLƏRİNDƏN ÖYRƏNMƏK OLUR

urani-Kərimin ayələrindən biri belədir: “*Ya Məhəmməd! – Bu Quranı Rəbbinin izni ilə insanları zülmətdən (cəhl və küfrdən) nura (elm və imana) və yenilməz qüdrət sahibi və həm də layiq olan Allah yoluna (doğru yola) çıxarmaq*

üçün nazil etmişik”. Bu mənada şairə Kərimbəyli Şirin xanım cəmiyyətin sağlamlaşması üçün maariflənməyə, əxlaqi-mənəvi paklığa üz tutmağı, ona əməl etməyi öz oxucularına aşılayır. Məncə, Şirin xanımın belə bir düzgün mövqeyi onun şeirləri vasitəsilə deyir ki, insanlar nə qədər sağlam, ədalətli, işıqlı və güclü olarsa, dövlət də o qədər qüdrətli, nüfuzlu və möhkəm olar. Ona görə də bu şairə xanım islam dünyasının inanclarına, inanclarına istinad əsasında öz şeirlərini yazır, yaradır və oxucularının ixtiyarına verir. “Quranda şairlər haqqında ayə”, “İlahi, dünyanı qoru”, “Zirvələrdə olan tanrı”, “Oyma ürəyimi, oyma, ilahi”, “Odu dahi, uca yaradıcı”, “Ey xuda”, “Ən bö-

yük yaradıcı”, “Göyü, yeri yaradan” və s. şeirlərdə Allahın, Xudanın, Tanrının, İlahinin böyüklüyü, hər şeyi xəlv eləyən olduğı poetik normaya uyğun olaraq ifadə olunur. Şirin xanımın ifadə formalarında reallığı əks etdirən çoxları üçün möcüzə ilə dolu, sirli olan məsələlər təbii təbin imkanları ilə verilir. Onun “Canı təndə bəsləyən rəbb”, “Allah”, “Sevgili Allah”, “Dualarımda mən səni tutdum”, “Ya Quran” və s. şeirlərində mənəvi təmizlik, insani hisslər, söz ilə əməlin vəhdəti olduqca dolğun, məzmunlu, eləcə də təsirli bir şəkildə oxucunun qəlbinə yol tapır. Yeri gəlmişkən onu da deyim ki, bu şairə xanımın şeirlərindən öyrənmək olur: islamın səadət, ıftixar mənbəyi olmasını, dünyada baş verən fəlakətlərin səbəbini, hər şeyə qadir olanın gücünü və sair, və ilaxır.

Şirin xanımın yaradıcılığı onu göstərir ki, o, dünyanı ağılı, qaralı, şirinli, acılı necə varsa, eləcə də dərk edir. Bu mənada onun şeirlərinin hər biri elə bir dünyadır: “*Bu dünya qəm çeşməsi*”, “*Can ağlayır*”, “*Dünya şeytan içində*”, “*Cahan iblislə dolu*”, “*Ağıla bəhər dünya*”, “*Heç kəslə yıxılıb ölmədi dünya*”, “*Dünyanın üzü bozdu*” və s.

Şirin xanımın yaradıcılığında “dünya” mövzusu konkret coğrafi baxımdan da poetik dillə təhlil olunur. Açığı deyim ki, Şirin xanımın belə poetik təhlilləri dünyanın bəlli tarixini, bugünkü siyasi reallıqlarını dolğun şəkildə əks etdirir. Məsələn, onun “Yapon xalqı”, “Amerika Prezidenti Corc Buş cənablarına məktub”, “Erməni fitvasını dünyaya faş eyləmişən” və s. şeirlər bu qəbildəndir.

Şirin xanımın şeirlərində “Vətən” mövzusu ürəkdən qaynaqlanan hisslərin təsiri ilə daha çox oxucu qəlbinə yol tapır. Onun “Ey vətən”, “Azərbaycan”, “Nazlı Bakı” və s. şeirlərində Vətənimizin istiqlal, ulu məmləkətimizin dünəni, bu günü və gələcəyi poeziyanın tələblərinə uyğun şəkildə öz ifadəsini tapır.

Şirin xanımın şeirlərində vətən sevgisi, himnimiz, gerbimiz, ana dilimiz, adət-ənənəmiz bolluca hissiyatın təsiri altında oxuculara çatdırılır. Mənə elə gəlir ki, oxucu bu qəbildən olan şeirləri təkcə şeir kimi oxumayacaq, həm də onlardan tariximizi, milli-mənəvi dəyərlərimizi öyrənəcək. Bu da ədəbiyyat üçün vacib sayılan şərtlərdəndir.

19 mart 2007-ci il

SEVİMLİ SƏNƏTKARIMIZ ƏLİBALA HACIZADƏ

Ə*libala Hacızadə* 1935-ci il avqust ayının 28-də Biləsuvar rayonunun Ağalıkənd kəndində müəlim ailəsində dünyaya gəlmişdir. Burada orta məktəbi bitirdikdən sonra Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki Bakı Dövlət Universitetinin) Şərq dilləri fakültəsinin fars dili və ədəbiyyatı şöbəsinə daxil olmuşdur. O, 1958-ci ildə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Şərqşünaslıq İnstitutunda əmək fəaliyyətinə başlamışdır. Əlibala Hacızadə bədii yaradıcılıqla yanaşı, elmi işlə də məşğul olmuş və bir müddətdən sonra dissertasiya müdafiə edərək filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsini almışdır. 50 ilə yaxındır ki, tələyini Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Şərqşünaslıq İnstitutu ilə bağlamışdır.

Əlibala Hacızadə çətin, əzablı, gərgin və sıxıntılı bir ömür yaşamış sənətkarlarımızdandır. Bununla belə, Tanrı ona nəyi istəyibsə, onu da veribdir. Yaxşı adamlar, xeyirxah insanlar gec olsa da, onun qarşısına çıxıb, ona qayğıyla yanaşıblar. Burada Əlibala Hacızadənin öz xarakteri də az rol oynamayıb.

Onun təvazökarlığı, təmkinliyi, ləyaqəti həm özünü, həm də əsərlərini sevdirə bilib. Bu barədə xalq yazıçısı Anar yazır: “Əlibala Hacızadə bir yazıçı və insan kimi çox hörmət etdiyim şəxsdir. Çox təvazökar insandır. Özünü həmişə sakit, təmkinli, ləyaqətli aparır. Xalq arasında da çox populyar bir yazıçıdır. Onun əsərlərini sevə-sevə oxuyurlar. Bizim nəslin – 60-cı illərin ən istedadlı yazıçılarından biridir”.

Əlibala Hacızadə yaradıcılığa yeniyetməlik çağlarında şeirlə başlamışdır. O, bu gün də şeirlər yazır, poeziyadan ayrılmır, duyğularını poetik tələblərə uyğun bir formada misralara çevirir. Əlibala Hacızadənin şeirlərinə mahnılar bəstələnir. Bizim hər birimiz bu mahnıların konsert salonlarında, mavi ekranda, radio dalğalarında səslənməsinin şahidi oluruq. Təsədüfi deyil ki, Əlibala Hacızadənin qələm dostu Nahid Hacızadə onu “nəsrimizin nəğməkarı” adlandırır. Heç şübhəsiz ki, nəsrin nəğməli bir formada oxucu auditoriyasına təqdim olunması Əlibala Hacızadənin fərdi şairlik keyfiyyətindən irəli gələn məsələdir. Məncə, Əlibala Hacızadə ən çox oxunan sənətkardır, ona görə ki, onun yaradıcılığında – hekayələrində, povestlərində, romanlarında poeziyanın ruhu, qanı, canı vardır. Onun yaradıcılığını oxunaqlı edən məziyyətlərdən biri də məhz budur.

Əlibala Hacızadə şərqşünas alimdir. Onun yazıçı kimi əldə etdiyi uğurların bir sirri də bundadır. Belə ki, Əlibala Hacızadə Şərqi yaxşı bilir, onun dəyərlərinə bələdçiliyi yüksək səviyyəsi, intellektuallığı ilə seçilir. O, yaxşı bilir ki, Qərbin elmi potensialının 50 faizini Şərqdən gələn beyin axını təşkil edir. Əlibala Hacızadə onu da yaxşı bilir ki, Şərqin islam dininə əbədi sadıqlığı təsədüfi deyil. Ona görə ki, islam elmə, təfəkkürə və sağlam məntiqə əsaslanan fitri bir təlimdir. Bu mənada Əlibala Hacızadə islami dəyərlərə söykənən şərq xalqlarının həyatını, məişətini ədəbiyyatımızın mövzusunə

çevirməyi bacaran sənətkarlarımızdandır.

Əlibala Hacızadə elm adamı kimi ədəbiyyata nüfuz etməyi bacarır. Burada da onun köməyinə şərqşünas alim olması çatır. “Qurani-Kərim”də Allah sözündən sonra ən çox işlənən kəlmə elmdir. Bu mənada o, biliyi işıqla, cəhaləti isə zülmətlə müqayisə edir. Onun yaratdığı obrazlarda yalana məxsus psixologiyaya yer verilmir. Bir sözlə, Əlibala Hacızadənin yaradıcılığında fərdlərin – subyektlərin – obrazların psixologiyasında özünəinamı cücertmək, yetişdirmək əsas rol oynayır. Təbii ki, insana inam, etibar cəmiyyətdə həmişə əhəmiyyətli bir məsələdir. Məhz Əlibala Hacızadə “İnam” povestini bu məsələlərə həsr etməklə cəmiyyətdə mənəvi keyfiyyət hesab olunan bu problemin bədii həllinə nail ola bilmişdir. Əlibala Hacızadə “İnam” povestini belə bir epigrafla başlamışdır: “Dünyada heç kəsin inamını öldürüb, əl-qolunu yanına salma. İnam öldürmək insan öldürməyə bərabərdir, oğul!”

Əlibala Hacızadənin cəmiyyətdəki ən ciddi mənəvi problemlərə, məsələn, inama povest həsr etməsi, onun bədii həllinə nail olması ədəbi tənqidin diqqətindən yayınmamışdır. Akademik Məmməd Arif yazırdı: “Əziz Əlibala Hacızadə! “Azərbaycan” jurnalında (1969-cu il №11) dərc olunmuş “İnam” povestiniz yaxşı bir məsələyə həsr edilmişdir. İnsana inam, etibar bizim cəmiyyətimizdə xüsusilə əhəmiyyətli məsələdir. Məncə, siz bu məsələni bədii cəhətdən də müvəffəqiyyətlə həll etmisiniz. Povestiniz elə ilk sətirlerinden oxucunu maraqlandırır və qəhrəmanın mənəvi aləmi ilə tanış etməyə başlayır”.

Əlibala Hacızadənin yaradıcılığındakı obrazlar adlarından başlamış dünyagörüşlərinə, fəaliyyətlərinə, həyat tərzlərinə, insani keyfiyyətlərinə və s.-yə qədər bir-birini təkrarlamır. Deməli, bu obrazların hər biri həyatın özündən, reallığından gəlir. Onların bədii taleyində yazıçının uydurması, fantaziya-

sı yoxdur. Sadəcə olaraq yazıçının bədii düşüncəsi, bədii təfəkkürü, bədii təxəyyülü vardır ki, bu da çox təbiidir və belə də olmalıdır. Bunu onun yaradıcılığındakı obrazlar və onların fəaliyyəti təsdiq edir. Məsələn, “İnam” povestində: Rasim Sultanzadə, Balaxanım, Toğrul, Rüstəm, Bəhrüz, Xatirə, Ziyadxan, Tağı, Qədir; “Həsərət” povestində: Dadaşzadə, Xəlil, Sultan, Əli; “Meşədə” povestində: Lyoşka, Aleksey, Valentina, Hans, Henri, İvan Petroviç, Mariya Nikolayevna; “Mərdlik” povestində: Adil, Arzu, Nüsrət, Könül; romanlardan “Təyyarə kölgəsi” romanında: Aslanzadə, Cəfər, Gülmirə, Gülalı, Sədəf, Salman Qurbanzadə, Rəhim, Cahangir, Bələndər, Nigar xanım, Maşa xala, Gülü, Əqdəm, Nadirə, Ceyhun, Orxan, Mürsəl; digər romanlarında dillər əzbəri Elməddin, Əfsanə və s.

Əlibala Hacızadənin yaradıcılığının sistemli, məntiqli dinamikası var. O, şeirlə yaradıcılığa başlasa da, poeziyanın sərhədinə sığmamış, buradan epik janra – hekayəyə, povestə, romana doğru bir sənətkar ömrü yaşamışdır. Bu, sənətkar üçün yaradıcılıq təkamülü, inkişaf, bədii düşüncənin tərəqqisi, yazı manerasının genişliyi, müşahidə dairəsinin iri diapazonlu olması kimi başa düşülməli və qəbul olunmalıdır. Elə bunun nəticəsidir ki, o, “Əfqan trilogiyası” ilə Azərbaycan ədəbiyyatına öz möhürünü vurdu. “Əfqan trilogiyası”na daxil olan “İtkin gəlin”, “Əfsanəsiz illər”, “Ayrılığın sonu yoxmuş” romanları Əlibala Hacızadənin oxucu auditoriyasını daha da genişləndirdi. Əfqanıstanda yaşadığı, tərcüməçilik etdiyi 6 il onun yaradıcılığında xüsusi bir dönüş yaratdı. Oradan qayıtdıqdan sonra “Qürbət hekayələri”, “Əfqan trilogiyası” ilə Azərbaycan ədəbiyyatında ən çox oxunan sənətkar kimi möcüzə yaratdı. Əlibala Hacızadənin kitabları əldən-ələ gəzdi, milyonların stolüstü kitabına çevrildi, çoxlarının yuxusunu ərşə çəkdi, oxucularda bədii ədəbiyyat oxumaq həvəsini artırdı, onlarla,

bəlkə də yüzlərlə adam növbələşmə yolu ilə onun kitablarını bir-birinə ötürdülər. Çoxları yuxusuz gecələr hesabına onun məşhur romanlarını oxudular. Oxuduqca Əlibala Hacızadənin sənətkarlığına, yazıçılıq qabiliyyətinə və istedadına vuruldular. Onun yaradıcılığındakı obrazların taleyinə biganə qalmadılar, Elməddin, Əfsanə adları dəbdə olan adlara çevrildi. Bir sözlə, Əlibala Hacızadə öz oxucularını silkələdi, düşündürdü, bəzən xəyallara, bəzən reallıqlara baş vurmağa məcbur etdi. Açıq deyir ki, Əlibala Hacızadə “Əfqan trilogiyası” ilə mövzu və sənətkarlığın ölçü etalonunu yaratdı. Bunu o, asanlıqla qazanmadı. Yaratdığı obrazların taleyini yaşamaqla, sözlərinin içində şam kimi yanmaqla qazandı. Əlibala Hacızadə özü barədə yaxşı deyir: “Mən sözlərimin içində yaşayıram”.

O, sözə də, yaratdığı obrazlara da məsuliyyətlə yanaşır. Sözü də, yaratdığı obrazı da, oxucularını da böyük məhəbbətlə sevir. Ona görə də o, bir yazıçı kimi uğur qazana bilir, istəyinə nail olur, oxucuların isə istəklisinə, sevimli sənətkarına çevrilir. Bu mənada Əlibala Hacızadə yazır: “Çox vaxt məndən soruşurlar ki, niyə səni uşaq da, cavan da, qoca da, qadın da, kişi də – bir sözlə, hamı belə çox istəyir? Mən uzun müddət bu cür sorğulara cavab vermirdim, ancaq bu sualları verənlərin çox olduğunu görüb indi deyirəm; çünki mən bütün insanları, sizin hamınızı ülvə, təmənnəsiz bir məhəbbətlə sevirəm; çünki mən sevnə sevmişəm, ölənlə ölmüşəm, ac qalanla ac, susuz qalanla susuz qalmışam; ona görə siz mənə belə çox sevirsiniz, sevməyə bilməzsiniz; çünki yazılmamış bir qanundu: sevməsən, sevilməzsən”.

Əlibala Hacızadə Şərqi yaxşı bilicisi kimi istəyir ki, hər bir şərqli insan öz problemini özü həll etsin. O, yenə də dini kitabımız olan “Qurani-Kərim”i yaxşı bildiyindən bu müqəddəs kitabdakı aşağıdakı surəyə yaratdığı obrazların mənsub olduğu milli psixologiya prizmasından yanaşır: “Hər hansı bir

qövm öz tövrünü və vəziyyətini dəyişdirməsə, Allah da onun tövrünü dəyişməz”.

Əlibala Hacızadə yaratdığı obrazları fəal olmağa çağırır. O, haqqın, ədalətin öz yerini tutması naminə yaratdığı obrazları mübarizəyə səsləyir. Obrazların milli psixologiyasında şərq düşüncəsinin tam şəkildə bərqərar olması naminə yazıçılıq istedadından istifadə edərək yazıçı dilinin, yazıçı sözünün imkanları ilə həm də oxucuda şərqli psixologiyasının koloritini artırır. Əlibala Hacızadə şərq düşüncəsini və islamı məhdudlaşdırmağa çalışanların əleyhinədir. O, islamı obrazlar vasitəsilə şərq aləminin mövcudluğuna çevirir.

Əlibala Hacızadə nəfslə mübarizəni müqəddəs mübarizə sayaraq bunu bir xəstəlik kimi başa düşür. Xəstəliyin sağalması üçün maariflənməyə, mənəvi təmizliyə üstünlük verir. O, obrazlarının ədalətli, savadlı, maarifli olmasını dəyərli bir keyfiyyət kimi təlqin edir.

Əlibala Hacızadə yaradıcılığı həmişə ədəbi tənqidin diqqət mərkəzində olmuşdur. Eyni zamanda ayrı-ayrı yazıçılarımız, şairlərimiz, ziyalılarımız onun yaradıcılığına xüsusi önəm vermişlər. Bu mənada xalq yazıçısı Əli Vəliyev 1963-cü ildə yazırdı: “Əlibalanın hekayələrindəki müsbət cəhətlərdən birisi orijinallıqdır. Bu cavan yazıçının öz dəst-xətti, öz üslubu, yazı manerası, təhkiyə üslubu vardır. Həm də Əlibala Hacızadə axtarışlarını davam etdirir. Onun yazıları heç kimin əsərinə oxşamır”.

Əlibala Hacızadə qələm dostları arasında, mən deyərdim ki, ən çox oxunan yazıçılarımızdan biridir. Təsədüfi deyil ki, onun məşhur romanları – “İtkin gəlin”, “Əfsanəsiz illər”, “Ayrılığın sonu yoxmuş”, “Vəfalım mənim” yüz əlli, iki yüz min tirajla nəşr olunmuş və öz oxucusunu tapmışdır. Elə buradaca bir hadisəni yada salmaq, yəqin ki, yerinə düşər. Toyların birində görkəmli ədəbiyyatşünas Abbas Zamanov yarıza-

rafat, yarıciddi bir şəkildə üzünü Əlibala müəllimin həyat yoldaşına tutaraq deyir ki, mənim tələbəm (yəni Əlibala Hacızadə) kitablarını çoxlu tirajla nəşr etdirir, milyonlar qazanır, bəs bu pulları hara xərcləyir? Əlibala müəllimin həyat yoldaşı çiyinlərini çəkir. Aradan bir müddət keçir və Əlibala müəllimin evinə bir bağlama gəlir. Bağlamanı Əlibala Hacızadənin müəllimi görkəmli ədəbiyyatşünas Abbas Zamanov göndəribmiş. Bağlama açıldıqdan sonra içindən Abbas Zamanovun “Sabir gülür” kitabı çıxır. Kitabda belə bir avtoqraf yazılıbmış: “Azərbaycanın milyonçu yazıçısı Əlibala Hacızadəyə müəllimindən yadigar”. Əlibala müəllim bu hadisəni dostlarından birinə (deyəsən Nahid Hacızadəyə) danışır. Dostu isə deyir ki, burada nə var ki? Abbas müəllim olanı yazıbdır. Əlibala Hacızadə cavab verir ki, düzdür, Abbas müəllim olanı yazıb, ancaq toyda bunu şifahi demişdi, indi isə yazılı təsdiq edibdir. Buna nə cavab deyəsən? Əlbəttə, Abbas Zamanov Əlibala Hacızadənin müəllimi kimi, mötəbər alim kimi sevimli yazıçımızı istəyən adam olmuşdur. Və bu maraqlı hadisə də böyük hörmətin, səmimiyyətin, məhəbbətin nəticəsi kimi həmişə xatırlanır və xatırlanacaqdır.

Əlibala Hacızadə Azərbaycan bədii nəsrinə milli psixologiya, xalqın məişətinə yaxın olmaq bələdçiliyi və onu yaxından tanımaq orijinallığını gətirmişdir. Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə yazır: “Əlibala Hacızadə ədəbiyyatımıza nə gətirmişdir? Mən onun romanlarını oxuyanda bu qənaətə gəlirəm ki, o, bizim ədəbiyyatımıza – nəsrimizə bir məişət psixologizmi gətirmişdir. Bədii əsərdə obrazlar gərək o qədər təbii olsun ki, onların hərəkətlərinə oxucu təəccüb etməsin, hər şey ona inandırıcı görünsün. Mən Əlibalanın romanlarında bu təbiiliyi görürəm. Yalnız öz millətini dərinlən tanıyan, xalqın məişətinə, psixologiyasına, adət-ənənələrinə mükəməl bələd olan yazıçı bu təbiiliyi qoruyub saxlaya bilər. Yazıçının birin-

ci xüsusiyyəti odur ki, o, gərək öz xalqının Məcnunu olsun, onu platonik məhəbbətlə sevsin, nöqsanlarını görsün... Bu mənada Əlibala Hacızadə öz xalqının əsl Məcnunudur...”

Əlibala Hacızadə təmiz yaşayan, heç kəsdən heç nə ummayan, heç kəsin paxıllığını çəkməyən, heç kəsin şöhrətinə darılmayan istedadlı yazıçıdır. Özü demişkən: “Elə yaşamışam ki, hamının gözünün içinə dik, şax baxa bilərəm. Gözəl ailəm, ağıllı uşaqlarım, nəvələrim, qardaşım, bacılarım, yaxşı qohum-əqrəbam mənə görə heç kəsin yanında xəcil olmayıblar. Mən onlarla fəxr etdiyim kimi, onlar da mənimlə fəxr edə bilərlər”.

Əlibala Hacızadənin əsərlərinin adı istər-istəməz oxucunu məcbur edir ki, onların mütailəsini unutmasınlar. Bir sözlə, onun əsərlərinin adı da elə uğurlu seçilibdir ki, onların hər biri oxucunu çağırır. Məsələn, “Dünyanı tanı”, “Xoş gəlmisən, Nərgizim”, “Ölüm yoxdur”, “Möcüzə”, “Yandırılmış adam” romanları, “Dovğa” və s. povesti, “İki məzar”, “Özgə məktubu”, “Dostumun kəşfi”, “Qulağını bəri elə”, “Halal zəhmət” və s. hekayələri, “Məhəbbət ölmür” pyesi və digərləri.

Əlibala Hacızadənin belə bir şeiri var: “Kimim var?”

*Həyatımsan, ürəyimсэн, canımsan,
Səndən başqa bu dünyada kimim var?
Günahkaram qabağında əzizim –
Salma məni yanar oda, kimim var?*

*Sənsiz inan, yaşamaram bir an da,
Bir ürəyik, bir döyünək bir canda.
Tək qəlbinə sığınmışam cahanda,
Qıyma məni o unuda, kimim var?*

Əslində Əlibala Hacızadənin milyonlarla oxucusu, qədirbi-

lən xalqı var. O, dünyanın milyonçusudur, o mənada ki, milyonlarla oxucu onu sevə-sevə oxuyur.

Əlibala Hacıadə bu gün də yazır, yaradır, oxucu məhəbbətini qazanır, ədəbiyyatımızın cəfəkeşi kimi əlindən gələni əsirgəmir. Onun həmişə enerjili, sağlam olmasını və böyük məhəbbətlə yazıb-yaratmasını Allahdan arzu edirik.

“Kredo” qəzeti. 12 may 2007-ci il. s.20

TƏRLAN NOVRUZOVUN “HEYDƏR ƏLİYEV VƏ ƏDƏBİYYAT MƏSƏLƏLƏRİ” KİTABI HAQQINDA

Filologiya elmləri doktoru, professor Tərlan Novruzovun belə bir mövzuda kitab yazması olduqca təbii görünür. Professor Tərlan Novruzovun ədəbiyyatşünaslıq sahəsindəki xidmətləri və elmi-pedaqoji fəaliyyəti imkan verir ki, o, belə bir məsuliyyətli mövzunun bütün məziyyətlərinə diqqət yetirsin. Bəri başdan onu da deyək ki, Tərlan Novruzovun həm ədəbiyyatşünas kimi, həm də pedaqoq kimi təcrübəsi imkan vermişdir ki, o, sanballı bir kitabı ortalığa çıxara bilsin. Doğrudan da, professor Tərlan Novruzov istəyinə nail olmuş, çox düzgün bir xətt üzrə hərəkət edərək ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin və onun varisi Prezidentimiz İlham Əliyevin fəaliyyətinə düzgün qiymət vermişdir. Heydər Əliyev ailəsinin çağdaş Azərbaycanımızın inkişafında, tərəqqisində oynadığı rolu qətiyyətli bir şəkildə oxucuya çatdırmışdır.

Filologiya elmləri doktoru, professor Tərlan Novruzovun kitabı-

nın obyekt dairəsinin belə bir mövzuya həsr olunması bir sıra səbəblərlə bağlıdır:

Birincisi, Heydər Əliyev təkcə ictimai-siyasi xadim deyildi, mədəniyyətin bütün sahələrini duyan, duyduqlarına qiymət verməyi bacaran, hər bir sənət əsəri barəsində orijinal fikirlər söyləyən yaradıcı bir insan idi.

İkincisi, Heydər Əliyev Azərbaycan mədəniyyətinin keçdiyi çoxəsrlik tarixi dərindən bilirdi və mütəxəssis səviyyəsində ədəbiyyat, incəsənət, kino, teatr, balet, təsviri sənət eləcə də digər sahələrin əsərlərini təhlil etməyi bacarırdı. Onun mədəniyyətimizin müxtəlif sahələri ilə bağlı verdiyi təhlillər mütəxəssisləri əksər vaxt heyran qoyur, eyni zamanda onları ilhamlandırır, yeni-yeni tədqiqatlar aparmağa səsləyirdi.

Üçüncüsü, Heydər Əliyevin Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında göstərdiyi xidmətlər hər bir azərbaycanlı üçün iftixar mənbəyidir. Onun Azərbaycan mədəniyyətinə və onun təbliğinə olan xidmətləri hər dəfə Azərbaycanı bir daha dünyaya tanıtmışdır. Heydər Əliyevin təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə Molla Pənah Vəqifin, Hüseyn Cavidin məqbərəsi inşa edilmiş, İ.Nəsiminin, C.Cabbarlının heykəlləri ucaldılmış, şəhidlərin xatirə kompleksi və bir sıra digər monumental sənət əsərləri yaradılmışdır.

Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətləri H.Cavidin, C.Məmmədquluzadənin, Ü.Hacıbəyovun, S.Vurğunun, Niyazinin və başqalarının ev muzeyi yaradılmışdır.

Dördüncüsü, Heydər Əliyev “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illik yubileyinin YUNESKO-nun qəbul etdiyi qərar əsasında keçirilməsinə nail olaraq bu tədbirə beynəlxalq xarakter verdi. Özü dediyi kimi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı tarixi köklərimizi dünyaya göstərir, oğuz, türk mənşəyimizi və zəngin tariximizi sübut edir”.

Beşincisi, Heydər Əliyev dahi şair və mütəfəkkir Nizami Gəncəvinin 1981-ci il oktyabrın 6-da Bakı şəhərində 800 illik, 2000-ci ildə isə 850 illik yubileyinin rəhbəri olmuşdur.

Altıncısı, Heydər Əliyevin mədəni irsimizə münasibətinin dinamikasını rəssamlara, aktyorlara, müğənnilərə, bəstəkarlara, kino rejissorlara, gənc istedadlara və digərlərinə olan qayğısı əsasında daha aydın görmək olur. Xüsusilə, “İstiqlal”, “Şöhrət” ordenləri, “Tərəqqi” medalı, “Xalq yazıçısı”, “Xalq artisti”, “Xalq rəssamı”, “Əməkdar artist”, “Əməkdar rəssam”, “Əməkdar memar”, “Əməkdar incəsənət xadimi”, “Əməkdar mədəniyyət işçisi” və s. fəxri adları Heydər Əliyevin mədəni həyatımıza olan münasibətinin yüksək göstəricisidir.

Bir sözlə, bütün deyilənlər və onlarla digər səbəblər, konkret desək, bu kitabı yazmaq üçün stimül verir, geniş imkan və şərait yaradır. Bu mənada filologiya elmləri doktoru, professor Tərlan Novruzov daxili istəyi və tələbatı əsasında öz qəlbinin istəyinə qulaq asaraq belə bir kitabı yazmış, oxucu auditoriyasına təqdim etməyə nail olmuşdur.

Tərlan Novruzovun kitabı, bizcə, bir neçə cəhətdən əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, Azərbaycan xalqının milli dövlətçilik təfəkkürü qədim türk dövlətçilik ənənəsindən qaynaqlanır. Və bu dövlətçilik təfəkkürünün formalaşmasında Heydər Əliyevin rolu danılmazdır. O, türkçülüğü, azərbaycançılığı, dünyəviliyi və islami dəyərləri milli-ideoloji məsuliyyətə çevirdi. Bu missiyanı cəmiyyətin və dövlətin tələbatına tam şəkildə çevirmək üçün öz siyasi varisi olan İlham Əliyev kimi müasir sivil dünyanın tələblərinə cavab verən ictimai-siyasi xadim yetişdirdi. Odur ki, şərq, qərb ədəbiyyatını, bir sözlə, dünya ədəbiyyatını yaxşı bilən, dünya tarixinə və tarixi şəxsiyyətlərinə bələdçiliyi olan Tərlan Novruzov bu kitabda Heydər Əliyev – İlham Əliyev qoşalığının Azərbaycanın həyatında oynadığı rolu dəyərləndirməyi bacarmışdır. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının naminə ata-oğul siyasi varisliyinin nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu təbliğ etmişdir. Bəli, bu təbliğat vasitəsilə Azərbaycan xalqının hər birinin məfkurəsinə Heydər Əliyevin bu fikrini bir daha hopdurmuşdur: “Azərbaycan Respublikası bundan sonra onun başına nə gəlsə gəl-

sin, müstəqilliyini itirməyəcək, yenidən heç bir dövlətin tərkibinə daxil olmayacaq, heç bir başqa dövlətin əsarəti altına düşməyəcək”.

Tərlan Novruzov Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin professoru kimi hər gün gəncliyin arasında, gəncliyin auditoriyasında, gəncliyin mühitində tarixi həqiqətləri anlatmaq imkanına malikdir. Ona görə də onun bu kitabı gəncliyin azərbaycançılıq məfkurəsi ətrafında sıx birləşməsinə geniş imkanlar yaradır. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, belə kitablar filologiya fakültəsinin tələbələri üçün xüsusi kurs, seçmə fənn mövzuları kimi tədris olunmalıdır. Təbii ki, bu da tələbələrimizdə elmi təfəkkürlə yanaşı, siyasi təfəkkürün formalaşması prosesində əvəzsiz rol oynaya bilər.

Bu gün humanitar elmlərin inkişafına olan ehtiyac daha böyükdür. Ən azı ona görə ki, milli-ideoloji zəmində görülməli işlərə ehtiyac gün-gündən artır. Azərbaycanı düşünmək, azərbaycançılıq ideologiyasını milli məfkurəyə çevirmək hər birimizin vətəndaş mövqeyi olmalıdır. Bu istiqamətdə də Heydər Əliyevin şəxsi keyfiyyətləri və nümunəsi vardır. Heydər Əliyev həmişə qürurla, fəxrlə deyirdi: “Mən harada yaşayıramsa-yaşayım, istər Moskvada, dövlət rəhbərlərinin imkan verdiyi yüksək şəraitdə, istərsə də Naxçıvanda kasıb bir daxmada, daim Azərbaycanı düşünmüşəm, Azərbaycanla yaşamışam”. Bax bu cür faktlar bizim milli ideologiyamızın formalaşmasında mühüm rol oynaya bilər və belə faktlara nümunə kimi istinad olunmalıdır. Odur ki, professor Tərlan Novruzov Heydər Əliyevin təkcə siyasi xadim deyil, ədəbiyyat aləminə ciddi əhəmiyyət verən şəxsiyyət kimi nümunəvi-mənəvi keyfiyyətlərindən bəhs etmişdir. Bunun üçün olduqca maraqlı müqayisələr vermişdir. Xüsusilə, XX əsrin 60-cı illərində ədəbi prosesdə milli təfəkkürün bərqərar olmasının mühüm hadisəyə çevrildiyini elmi-metodoloji baxımdan izah etmiş və bu əhəmiyyətli məsələni unutmamışdır. Və XX əsrin 60-cı illərinin sonundan başlayaraq Heydər Əliyevin həmişə ədəbiyyata, ədəbi prosesə diqqət yetirməsi, lazım gələndə bir ədəbiyyatşünas kimi ədəbi əsərləri təhlil etməsi istedadını, bacarığını ən böyük

məziyyət kimi göstərmişdir.

Tərlan Novruzov çox haqlı olaraq qeyd edir ki, Heydər Əliyev ədəbiyyata amiranə inzibati metodla yanaşmırdı. O, ictimai sifarişi sənətkarın məharəti ilə, dövrünün həssas duyumu ilə, dünya görüşü ilə əlaqələndirirdi. Təsədüfi deyildir ki, Heydər Əliyev deyirdi ki, biz yazıçılardan müasir həyat hadisələrinin dərin ictimai-bədii tədqiqini gözləyirik elə, əsərlər ki, orada cəmiyyətin şəxsi və ümumi mənafehlərinin dialektikası, şəxsiyyətin hüquq və vəzifələrinin dialektikası açılib göstərilir.

Heydər Əliyev tarixi mövzulardan və tarixi obrazlardan bəhs edən əsərlərə də xüsusi diqqət yetirirdi. Bəli, Azərbaycan xalqı dünyaya Cavanşir, Babək, Şəmsəddin Eldəniz, Məhəmməd Cahan Pəhləvan, Qızıl Arslan, Uzun Həsən, Şah İsmayıl Xətai, Nadir Şah, N. Nərimanov, Heydər Əliyev və s. kimi böyük tarixi şəxsiyyətləri bəxş edibdir. Heydər Əliyev bu tarixi şəxsiyyətlər içərisində özünəməxsusluğu ilə fərqlənir, ona görə ki, o, təkcə tarixi yaradan tarixi simalardan deyil, həm də tarixin obyektiv, dürüst və yüksək səviyyədə yazılmasının təşkilatçısıdır. Bir sözlə, o, həmişə tarixə və tarixi şəxsiyyətlərə qiymət verməyi bacarıbdir. Bu mənada H.Əliyev deyirdi: “Qeyd etmək istəyirəm ki, tarixi simaların obrazları yaradılan və tariximizin çox mühüm dövrləri tərənnüm olunan əsərlər ən yüksək səviyyədə yazılmalıdır. Bunlar çox mühüm, açıq deyək ki, mürəkkəb mövzulardır. Belə mövzuların öhdəsindən yalnız yüksək istedadlı, dərin bilikli sənətkarlar gələ bilər. Buna görə də tarixi mövzulu əsərlər yaratmağa girişməzdən əvvəl ədib öz qüvvə və imkanlarını götür-qoy etməli, böyük və ciddi hazırlıq işi aparmalıdır”.

Göründüyü kimi, Heydər Əliyev tarixi mövzulara və bu mövzulara müraciət edən sənətkarlara çox həssaslıqla yanaşmışdır. Məhz T. Novruzov kitabında bu cür xarakterik detalların üzərində xüsusi olaraq dayanmış, faktlar əsasında Heydər Əliyevin ədəbi-estetik görüşlərini oxucuya çatdırmağa çalışmışdır.

Ədəbiyyatımızda “cənub” mövzusu həmişə kövrək notlar üzərində

də qurulmuş və inkişaf dinamikasını qorumuş mövzulardan olmuşdur. Bu mənada professor Tərlan Novruzov Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı bir sıra məqamlara da xüsusi yer ayırmışdır. Bu mövzunun milli maraqlarımıza uyğun olduğunu, dilimizin tələbatına çevrildiyini, təbii-estetik tərəflərini ədəbiyyatşünas təcrübəsi ilə oxucuya çatdırmışdır. Yenə də hiss etmişdir ki, fikir və mülahizələrini dəqiq koordinatlarını Heydər Əliyevə istinad etməklə dolğunlaşdırmaq mümkündür. Bu mənada Heydər Əliyevin Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı və ədəbi əlaqələri ilə bağlı dediyi fikrə istinad etmişdir: “Ümumiyyətlə, Cənubi Azərbaycanla ədəbi əlaqələri möhkəmlətmək, mədəniyyətin, mənəvi yaradıcılığın bütün sahələrində geniş əlaqələri inkişaf etdirmək, bizdə toplanmış zəngin bədii-estetik təcrübəni qələm yoldaşlarına vermək barəsində düşünmək lazımdır”.

Dil məsələsi Heydər Əliyevin xüsusi qayğı göstərdiyi sahələrdən biri olmuşdur. Onun Azərbaycan dilinin tədbiqi işinin təkmilləşməsi ilə bağlı gördüyü işlər danılmazdır. Heydər Əliyev təcrübəli bir siyasi xadim kimi çox yaxşı bilirdi ki, bizi dil, din, mədəniyyət və s. dəyərlər birləşdirir. Dillə bağlı XX əsrin 70-ci illərində baş vermiş bir hadisəni xatırlatmaq yerinə düşər. “Dostluq” parkında iməclik keçirilmiş və şairlər, yazıçılar da burada iştirak etmiş. Heydər Əliyevin şair və yazıçılarla doğma ana dilində – Azərbaycan dilində apardığı söhbət Qabildə böyük ruh yüksəkliyi yaradır. (Çünki o dövrdə Azərbaycan dilinin meydanı zəif idi) Şair Qabil öz hissini gizlətməyərək deyir ki, yoldaş Əliyev, siz Azərbaycan dilində nə gözəl danışsınız. Heydər Əliyev isə deyir ki, Qabil, sən niyə mənim rus dilində yaxşı danışmağıma təəccüb etmirsən? Azərbaycan dili mənim ana dilimdir. Mən bu dili gözəl bilməliyəm. Hamımız bilməliyik.

Doğrudan da Heydər Əliyev milli-mənəvi dəyərlərə sadıq idi. Onun sadıqlığı bir insani keyfiyyət kimi məhəbbətdə, də dostluqda da, el-obaya ailəyə, övlada, Azərbaycan xalqına bağlılıqda da hiss olunurdu. Məhz professor Tərlan Novruzov bu qeyd olunan insani keyfiyyətlərə də yer ayırır. Yazdığı “Heydər baba” poemasında

ümummilli liderimiz, ulu öndər Heydər Əliyev uşaqlıqdan başlayaraq keçdiyi həyat yolunun poetik dillə vərəqləyir, eyni zamanda Prezidentimiz İlham Əliyevin bədii obrazını təsvir və təqdir edir. Tərlan Novruzovun bu kitabda verdiyi “Heydər baba” poemasının dili olduqca səlis, cilalı və axıcıdır. Diqqət yetirin:

*Sevgidə də taleyiniz gətirdi,
Tanrı sizə əziz bir pay yetirdi.
Göydən yerə bir mələyə otürdü,
Zərifəydi – zərif güllər bitirdi.*

İnanırıq ki, filologiya elmləri doktoru, professor Tərlan Novruzovun bu kitabı oxucuların zövqünü oxşayacaq, onu vərəqləyib oxuyanların hər biri öz istəyini tapacaqdır.

Tərlan Novruzovun "Heydər Əliyev və ədəbiyyat məsələləri" kitabı haqqında.-Tərlan Novruzov. Heydər Əliyev və ədəbiyyat məsələləri. ADPU-nun nəşri, Bakı, 2007, s.13-24

AZƏRBAYCANÇILIQ MƏFKURƏSİNDƏ YOĞRULMUŞ YAZIÇI

onsara məxsus belə bir söz var: “Əfsus!”.. *Gedən vaxt deyil, bizik...*”. Biz isə o vaxt tarixdə qala bilirik ki, əvəzsiz xidmət göstərə bilək. Bu mənada Anar Azərbaycan ədəbiyyatı, mədəniyyəti tarixində xidməti olan ziyalılarımızdan biridir. Anar müasir Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, nasir, publisist, dramaturq, kinorejissor, respublikanın xalq yazıçısıdır.

Anar 60-cı illər Azərbaycan ədəbiyyatına yeni ab-hava gətirmiş yazıçılar nəslinin görkəmli nümayəndələrindən biri olmaqla öz yaradıcılığında bəşəriliklə milliliyi bir vəhdət halına salmış, milli şüurun oyanışında və xalqımızın dünyada tanınmasında əvəzsiz xidmət göstərmişdir. O, XX əsrdə Azərbaycan xalqının yetişdirdiyi görkəmli ziyalılardan biridir. Heç şübhəsiz ki, burada Anarın valideynlərinin, əsil-nəslinin də rolu az deyildir. Anar bir ziyalı, fərd, dövlət xadimi, ədəbiyyat və mədəniyyət adamı kimi Azərbaycanın ilk müstəqil hökumətində,

Xalq Cümhuriyyətində nazir vəzifəsi tutmuş və sonra repressiya qurbanı olmuş ana babası Xudadat bəy Rəfibəylinin, Məmməd-xanlılar nəslindən olan ata babası İbrahim Məmmədخانlının, bir sözlə, Bayat boyundan, Şahsevən tayfasından olan Məmməd xanın, anası Nigar xanımın, atası Rəsul Rzanın genini yaşadır. Onun xarakterində xan nəslinə məxsus ağayanaqlıq, gözütöxlük, maarifçilərə məxsus ziyalılıq vardır. Anarın ömür yolu XX əsrdən başladı XXI əsrə adlayıb keçdi. Təbii ki, Rəsul Rza ocağından qaynaqlanan bu ömür yolu ata-ana (valideynlərin) mühiti ilə yanaşı, həm də öz istedadına borcludur. Anarın valideynləri elə bir ömür yaşadılar ki, həmin ömür övlad üçün başucalıq gətirdi. Anarın atası Rəsul Rza dünyanın hər üzünü gördü: otuzuncu illərin repressiyasını da, II Dünya müharibəsini də, 40-50-60-70-ci illərin hadisələrini də... Hər dəfə bu ciddi prosesin və hadisənin içərisində o, daha da mərdləşdi, ən başlıcası yenilikçi oldu. R. Rza Azərbaycanda ensiklopedik nəşrlərin təməlini qoyan yenilikçidir. Hələ Sovetlər İttifaqı dövründə xalqımızın tarixini, görkəmli şəxsiyyətlərin fəaliyyətini düzgün qiymətləndirmək üçün istedadlı gəncləri, təcrübəli alimləri, nəşrləri ensiklopediyaya cəlb etdi və işgüzar, bacarıqlı bir kollektiv yaratdı. Açıq demək lazımdır ki, Anarın bu səviyyəyə gəlib çatmasında ata-ana, nəsil-şəcərə dəyərlərinin böyük rol oynadığını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Burada atadan, anadan, nəsildən, şəcərədən Anara çatan pay aşağıdakılardır:

1. Yaradıcı adamlara, qələm sahiblərinə doğmalılıq, sadıqlıq, səmimilik və s. Rəsul Rza 37-ci ilin repressiyasında qələm dostlarının heç biri barəsində bir kəlmə də olsun namərdə söz deməmişdir. Baxmayaraq ki, onun ömrü Cavid kimi, Seyid Hüseyn kimi, Mümtaz kimi, Müşfiq kimi 1937-1938-ci illərdə qırıla bilərdi. Onun sədaqəti, səmimiyyəti, mərdliyi, kişiliyi qırılmadı, sınımadı. Bu keyfiyyətlər onun oğlu Anara da pay kimi verildi.

2. Anarın anası Nigar xanım Rəfibəyli XX əsrin Azərbaycan

qadın şairləri içərisində öz dəst-xətti olan istedadlı şairlərimizdən biridir. Onun istedadı Rəsul Rzanın nüfuzunun yüksəlməsinə, ən çətin məqamlarda onun yanında olmasına, onun ən sədaqətli həyat dostu olmasına bağlıdır. Anar anası Nigar Rəfibəylinin bu mənəvi keyfiyyətlərini övlad kimi öz əməlində yaşadır, yaxınlarına, dostlarına bir pay kimi verir.

3. Rəsul Rza yenilikçi olmuşdur. Onun tərcümeyi-halının hər hansı bir məqamında mövcud olan mübarizlik yeniliyin özündən qaynaqlanmışdı. Məhz Anar da XX əsrin 60-70-ci illərində ədəbiyyata, mədəniyyətə gəlmiş istedadlı bir nəslin nümayəndəsi kimi, obrazlı şəkildə desək, başdan ayağa qədər yenilikçidir. O, XX əsrin 60-70-ci illərində ədəbiyyatda o dövrün adamlarının xarakterini, daxili aləmini, antipodlara qarşı mübarizənin dərinə əks etdirməyi müvəffəqiyyətlə bacarmışdır. Bu mənada Anarın “Şəhərin yay günləri” pyesində qaldırılan məsələlər ədəbi-bədii düşüncəmiz tarixində yenilikdir. “Dədə Qorqud” filminin çəkilişi yenilikdir. Elə “Ağ liman”, “Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi”, “Masal”, “Yaxşı padşahın nağılı”, “Səhra yuxuları”, “Sizsiz” əsərləri də həyat və onun mənası, yaxşılıq, pislik, xoşbəxtlik, əxlaq və s. məsələlərin qoyuluşu, həlli baxımından ədəbi-bədii düşüncə tariximizdə yenilikdir. On bir bədii filmin (məs.: “Gün keçdi”, “Qəm pəncərəsi”, “Təhminə”, “Otel otağı” və s.), bir neçə sənədli və televiziya filminin (məs.: “Dəniz”, “Qobustan”, “Daş saatın səsi” və s.) ssenari müəllifi olmağın özü yenilikdir. Anar həmişə Azərbaycan xalqının tarixi, taleyi haqqında düşünən ziyalılarımızdandır. Onun “Azərbaycançılıq haqqında düşüncələr” adlı yazısını oxuduqda hiss edirsən ki, Anar tarixçi, ədəbiyyatşünas, azərbaycanşünas təfəkkür sahibidir. Onun üçün azərbaycançılıq ideologiyası insan azadlığı, milli müstəqillik, sinfi, milli, irqi, dini, cinsi bərabərlik, türk qardaşlığı, xalqlar dostluğu təməli üzərində dayanır. Anarın “İki dilin bir adı ola bilməz”, “İpək yolu”, “Mədəniyyətimizin taleyi təhlükə altındadır”, “Mədəniyyət də

istehkamdır, qaladır” tipli yazıları müasir publisistikamızın zirvəsi hesab oluna bilər. Ən azı ona görə ki, bu tipli yazılarda tək cə fikir, düşüncə deyil, həm də hər bir oxucunun asanlıqla başa düşəcəyi fakt, sübut, dəlil vardır. Eyni zamanda hər bir kəsin marağında olan məsələlərə düzgün, obyektiv, ziyalı-vətəndaş mövqeyindən yanaşma, təhlil aparma, fikir söyləmə, münasibət bildirmə, mövqe nümayiş etdirmə qabiliyyəti vardır. Anar Azərbaycan sözü ilə yanaşı, türk sözü də olduqca doğmadır. Azərbaycanda Türkiyəyə olan məhəbbətin etalonunda kimlər dayanır sorğusunu etsək, heç şübhəsiz ki, burada Anarın adı birincilər sırasında olacaqdır. Anar “Türkün türkdən başqa dostu yoxdur” sözlərini bir dəfəlik unutmaq şərtilə türkçülük ideyalarının diçərlənməsində filoloji düşüncə sahibi olan ziyalılarımızdan biridir. Anar azərbaycanşünaslığın əsas qayəsində nəyin dayandığını və necə dayandığını yaxşı bilir. O, bu gün türkçülük ideyalarının diçərlənməsini təbii hal kimi qəbul edir. Ancaq onu da qəbul edir ki, bu işdə iftira ya varmaqla olmaz.

Anar azərbaycançılıq məsələsində elə bir meyar seçir ki, onu heç kim inkar edə bilməz. Anar Türkiyəni ikinci vətəni sayır. O yazır: “Türkiyəni ikinci vətənim sayıram”.

Birinci vətənimdə – Azərbaycanda gördüyüm naqisliklər, çatışmazlıqlar haqqında tənqidi, satirik yazılar yazdığım kimi, ikinci vətənimdə bəzi xətalara müşahidə etdikcə, sözünü tutmayan, vədinə əməl etməyən, havayı söz danışan adamlarla rastlaşdıqca bu barədə susmaq istəməlidir. “Muhakkak görüşürüz” hekayəsi də bu hisslərdən yaranıb. Məncə, vətəni sevmək – onu hər cür qüsurlardan, boşboğaz adamlardan xali görmək istəyidir. Və qələmi bu məqsədə yönəltməkdir”.

Əslində Anarın azərbaycançılıqla bağlı mövqeyi Azərbaycan ziyalisinin ideal düşüncə tərzidir. Bu, Azərbaycan ziyalisinin dünyanı milli, irqi, dini maraqlarına görə idarə etmək istəyənlərə qarşı cavabıdır. O yazır: “... dilimizin tarixi kökləri baxımından

qazax, ya başqırd mənə nə qədər yaxın olsa da, ayrı dil sisteminə danışan talışdan, ləzgidən, ya kürddən yaxın deyil. Əsrlər boyu adət-ənənələri, məişət xüsusiyyətləri, əxlaq anlayışları, nəhayət, mətbəxləri bir olmuş tat, avar, mənə eyni dil sisteminə malik olduğum xakasdan, ya yakutdan doğmadır. Ailə bağları da Azəri türklərini çuvaşlarla, ya tuvalılarla deyil, talışlarla, kürdlərlə, ləzgilərlə və özünə qürurla “Azərbaycanlıyam” deyən bütün başqa millətlərlə bağlayır. Tarixi araşdırmalar, dil, ədəbiyyat tədqiqatları baxımından son dərəcə önəmli olan bir sahə – türkçülük məkanını bəzi azərbaycançılıq məkanından ayıra bilməz. Azərbaycan türk dünyasının bir parçasıdır, amma Azərbaycanın içində ayrıca bir Azərbaycan dünyası da var və bu dünyada türk olmayan azərbaycanlılar da layiqli, şərəfli yerə malikdir”.

Aydınca görünür ki, ziyalıq, geniş dünyagörüşə malik olmaq, erudisiyalıq, bəşəriyyətin varlığını dərk etmək, görmək və bu həqiqətə normal bir hal kimi yanaşmaq azərbaycançı, türkçü Anarın azərbaycançılıq haqqında düşüncələrinin düsturunu belə müəyyənləşdirir: azadlıq, milli müstəqillik, sinfi, milli, irqi, dini, cinsi bərabərlik, türk qardaşlığı, xalqlar dostluğu. Deməli, Anar müasir dünyamızda türkçülüyn, azərbaycançılığın nəzəri əsaslarını belə – yuxarıda qeyd olunan düsturda görür. Bununla da, o, türkçülük, azərbaycançılıq sahəsində mövcud nəzəri fikirləri öyrənir, həm də onu müasir dövrün tələblərinə uyğun şəkildə zənginləşdirir. Vaxtilə Turançılığın gerçəkləşməsində türkçülüyn məfkurəsi hesab olunan: türkiyəçilik, oğuzçuluq, yaxud türkmənçilik, turançılıq ideyalarını modern bir formaya salır, buraya azərbaycançılığı da əlavə edir. Bununla da, Ziya Göyaltının türkçülüyn əsaslarında üç məfkurənin aparıcı xətt olmasını XXI əsrin tələblərinə, Azərbaycan adlı məkanın istəklərinə, reallıq və gerçəkliklərinə uyğunlaşdırır. Heç şübhəsiz ki, bunu yalnız düşüncə sahibləri, təcrübəli ideoloqlar, millətini və dövlətini sevən kəslər, millətinin və dövlətinin tarixi taleyini dərindən bilən, sabaha –

məhz sabaha gedən yolun üfüqlərini görən kəslər edə bilərlər.

Anar, bəlkə də, bu dünyaya neçənci dəfədir ki, gəlir. Əlbəttə, həmişə sözünün qədrini bilmək, düşünmək, daşınmaq, yüz ölçüb-bir biçmək, bəzən yersiz tənələrə tuş gəlmək və sair və ilaxır – bütün bunların hamısı onun taleyi olmaqla Anarın neçənci dəfə dünyaya gəlişi barəsində fikir yürütməyə əsas verir. Bəlkə də, “Dədə Qorqud” filminin ssenarisinin məhz Anar tərəfindən yazılması onun bizə məlum olmayan ruhunun-genetik yaddaşının diktəsi ilə bağlıdır. Bəlkə də, “Gecə düşüncələri” adlı əsərində qələmə aldıkları birinci, ikinci, üçüncü.... ruhunun müasiri olduğumuz Anara məcburən yazdırdıklarıdır. Hər halda buradakı fikirlər yaddaşın, təcrübənin, yaşantıların... qəlibləşmiş kəlmələridir. Məsələn: “Zamanın və məkanın əvvəlinin və sonunun dərk olunmazlığı elə Allah deməkdir”; “Məhəbbət o deməkdir ki, sən bəzən müxtəlif adamlarda müxtəlif cəhətləri axtarırsan və qəfil-dən onların hamısını bir nəfərdə tapırsan. Yaxud uzun müddət ərzində bu sənə belə gəlir”; “Susmaq həqiqətdir, bəlkə, həqiqətin özü belə sükutun içindədir”; “İnsanın bütün həyatı əzab və qorxudan yığılmışdır. İşin pis gedəndə üzlürsən, yaxşı gedəndə qorxursan – xoşbəxtliyini itirməkdən qorxursan...”; “Həyat həmişə gələcəkdir. Keçmiş ölüm səltənətidir. O, yaşanılıb, tükənib, qurtarıb və demək, artıq canını tapşırıb”; “Bu gün 40 il bundan əvvəl olduğu kimi, mən Azərbaycanda ən cavan yazıçıyam” və sair və ilaxır. Bu axırıncı fikir onu deyir ki, Anar fiziki cəhətdən və bir subyekt kimi Anardır, ancaq o, ruh baxımından neçənci dəfə bu dünyaya gəlir və neçənci dəfə bu dünyaya gələcəkdir – bax bu barədə söz demək olduqca çətin və mürəkkəbdir. Anar təkə Rəsul Rzanın, Nigar Rəfiyəlinin layiqli davamçısı deyil, o, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində öz imzalarını təsdiq etmiş, ədəbi ziyalılarımızın hər birinin layiqli davamçısıdır. Nə yaxşı ki, bu gün Azərbaycan ədəbiyyatında Anarımız var.

Millət həm də o zaman böyük millət olur ki, onun təfəkkür sa-

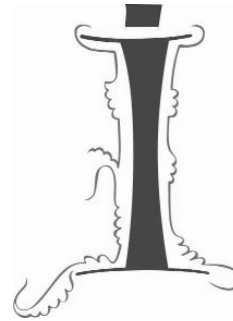
hibləri olur. Anar geniş təfəkkür sahibi kimi də milli varlıđımızın  n sıralarında görünür, yaşıyır, yaradır, ədəbiyyatımızı, m d niyyetimizi təmsil edir. Bu yolda ona uđurlar, cansađlıđı arzulayır, 70 illik yubileyini təbrik edirəm.

 stifad  olunmuŗ  d biyyat:

1. Rəsul Rza, Nigar Rəfibəyli (fotokitab) “Az rbycan” n ŗriyyatı, Bakı, 2001, 216 s.
2. Anar (fotokitab). “Az rbycan” n ŗriyyatı, Bakı, 2000, 288 s.
3. Anar. Əsərləri, V cild, “Nurlan”, Bakı, 2005, 69 s.
4. Anar. Əsərləri, III cildi “Nurlan”, Bakı, 2004, 689 səh.
5. Anar. Əsərləri, IV cild, “Nurlan”, Bakı, 2004, 503 s.
6. Min beŗ yüz ilin ođuz şeiri antologiyası I kitab, “Az rbycan” n ŗriyyatı, Bakı, 1999, II kitab, “Az rbycan” n ŗriyyatı, Bakı, 2000

“Az rbycan” ədəbi – bədii jurnal,
№7, 2008, s.166 – 168

 SMAYIL ŞIXLININ HƏYAT V  YARADICILIQ YOLU

İsmayıl Şıxlı ... Bu ad çox şey deyir. Bu ad çəkilən zaman əsl müəllim, görkəmli alim, istedadlı yazıçı, kiŗi xarakterli bir insan yada d ŗ r. Nasir, ədəbiyyatşünas, publisist, Az rbycan Yazıçılar Birliyinin  zv  (1949), Az rbycan komsomolu mükafatı laureatı (1976), filologiya elmləri namizədi (1954), Az rbycanın xalq yazıçısı (1984), Az rbycan Respublikasının Ali Sovetinin deputatı (1990), M.F.Axundov adına ədəbi mükafat laureatı (1991) İsmayıl Qəhrəman ođlu Şıxlinski 1919-cu il martın 23-də Az rbycanın Qazax rayonunun II Şıxlı kəndində müəllim ailəsində anadan olmuŗdur. Kosalar kəndində ibtidai məktəbi bitirdikdən sonra Qazax pədaqoji məktəbində (1933-1936) təhsil almıŗdır. Bir il Kosalar kənd orta məktəbində baŗ dəstə rəhbəri və müəllim iŗl dikd n sonra API-nin (indiki ADPU-nun) dil və  d biyyat fakültəsində 1937-1941-ci illərdə təhsil almıŗdır. 1941-1942-ci illərdə Qazax rayonunun Kosalar kəndində dərs hissə müdiri iŗl miŗdir. İkinci Dünya

müharibəsi başlandıqda İsmayıl Şıxlı Sovet ordusunun tərkibində ön cəbhələrdə - Şimali Qafqazda, Krimda, III Belorus cəbhəsində, Şərqi Prussiya istiqamətində düşmənə qarşı sırayı əsgər kimi vuruşmuşdur. Müharibədən tərxis edildikdən sonra altı ay Kosalar kənd məktəbində tədris hissə müdiri işləmişdir. 1946-1949-cu illərdə APİ-nin (indiki ADPU-nun) filologiya fakültəsinin aspirantı olmuş, müəllim, baş müəllim, xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrasının müdiri kimi fəaliyyət göstərmişdir. İsmayıl Şıxlı 1965-1968-ci illərdə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının katibi, 1976-1978-ci illərdə "Azərbaycan" jurnalının baş redaktoru, 1981-1987-ci illərdə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının birinci katibi, 1981-1987-ci illərdə SSRİ Yazıçılar İttifaqının katibi kimi çalışmışdır. 1991-ci ildə Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin Ağsaqqallar Şurasının sədri seçilmişdir.

İsmayıl Şıxlı ictimai fəallığı ilə həmişə fərqlənmişdir. Bakı zəhmətkeş deputatları Sovetinin deputatı (1967-1969, 1983-cü illər), Azərbaycan KP Bakı şəhər komitəsinin üzvü (1968-1970), Azərbaycan Həmkarlar Şurası rəyasət heyətinin üzvü, SSRİ Yazıçılar İttifaqı idarə heyətinin üzvü seçilmişdir. 1976-cı ildə xarici ölkələrlə dostluq və mədəni əlaqələr cəmiyyəti xətt ilə Almaniya Demokratik Respublikasına, 1982-ci ildə Almaniya Federativ Respublikasına göndərilən Sovet nümayəndə heyətinin tərkibində olmuşdur. İsmayıl Şıxlı xidmətlərinə görə müxtəlif orden və medallarla təltif edilmişdir. 1979-cu ildə "Qırmızı əmək bayrağı", 1985-ci ildə II dərəcəli "İkinci Dünya müharibəsi" orden və medallarını, 1973-cü ildə Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Fəxri Fərmanını almışdır.

Keçən əsrin 80 – ci illərində İsmayıl Şıxlı Sovet rejimində gədən "yumşalma" prosesini görürdü və ona görə də milli taleyimizlə bağlı məsələlərə ziyalı mövqeyindən yanaşırdı. Açıq deyək ki, milli taleyimizlə bağlı məsələlərdə cəsarət göstərirdi, fəallığını və milli marağını gizlətmirdi.

1988 – ci ildə Qərbi Azərbaycandan (indiki Ermənistan adlanan

ərazidən) soydaşlarımız deportasiya olunarkən o, ağırlı, acılı insanları ruhdan düşməməyə çağırırdı və "Su axan yerdən bir də axar" deməklə bizim dədə - baba yurd yerlərimizə sahib çıxacağımızı söyləyirdi.

1990-cı ilin "20 yanvar" hadisəsindən sonra çoxları xalqdan uzaq düşdülər, xalqdan qaçıb gizləndilər. Ancaq İsmayıl Şıxlı 1990-cı ilin "20 yanvar"ında xalqın içində idi. Şəxsən özü qabağa düşüb Ali Sovetin sessiyasının çağırılması üçün əlindən gələni etmişdi. Xalqı sakitləşdirmək, hadisələrə ayıq başla qiymət vermək üçün Ali Sovetin iclasına özü sədrlik etmişdi. Həmin günlərdə Azərbaycan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin plenumunda çəkinmədən Primakovun üzünə onun və bütün Qorbaçov dəstəsinin "ermənilərin əlində oyuncaq", "milli və siyasi əqidəsinə xəyanət edən adamlar" olmasını söyləmiş, "Xalqı qırmaqla onun iradəsini sındırmaq cəhdi vəhşilikdir!" demişdir. Və İsmayıl Şıxlı çıxışını bu sözlərlə bitirərək kommunistlərlə vidalaşmışdır: "Mənim 71 yaşı var. Bütün ömrümü bu quruluşa həsr etmişəm. Azərbaycan KP MK üzvlüyünə namizədim. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin deputatıyam. SSRİ Yazıçılar İttifaqının üzv və katibiyəm. 45 illik partiya stajım var. Mən müharibədə kommunist bolşeviklər partiyasına üzv olmuşam. İndi isə bu partiya Qorbaçov və sizin kimi rəhbərlərin ağılı ucundan öz mahiyyətini dəyişib, faşist partiyasından da dəhşətli "SS" partiyasına çevrilib. Mən sizinlə bir sırada dayanmaq və belə bir partiyanın üzvü olmaq istəmirəm". O, xalqımızın qanını axıdanlara nifrət əlaməti olaraq partiya билетini qaytardı.

İsmayıl Şıxlı Azərbaycan mühitinin XX yüzildə yetirdiyi nəhəng şəxsiyyətlərdən biridir. Bu nəhəng şəxsiyyətin qəlbi 1995-ci il iyulun 26-da döyünməkdən qaldı. İki gün Azərbaycanın hər yerindən onunla vidalaşmağa gələnlərin ardı-arası kəsilmədi. İyulun 28-də İsmayıl Şıxlı Fəxri Xiyabanda torpağa tapşırıldı.

İsmayıl Şıxlının həyat yolunda Böyük Vətən müharibəsi yadda

qalan, onun tərcümeyi – halına həkk olunan bir məsələdir. O, müharibənin başlanması xəbərini API-nin (indiki ADPU-nun) axırıncı kursunda dövlət imtahanı ərəfəsində eşitmişdi. İsmayıl Şıxlı müharibənin başlanmasını belə xatırlayırdı: “Nahar vaxtı idi, yataqxanadakı yeməxanaya toplaşmışdıq. Deyib-gülür, zarafatlaşır, toyu olanları, nişan taxılanları təbrik edirdik. Divardan asılmış radionun səsinə də əhəmiyyət vermirdik. Şəmistan adlı bir yoldaşım mənə yaxınlaşdı. Səsi titrəyə-titrəyə qulağıma pıçıldadı ki, müharibə başlayıb. İnanmadım, axı almanlarla müqavilə bağlamışdıq. On il bir-birimizə hücum etməməyə söz vermişdik. Belə namərdlik ola bilməzdi ...

Birdən hiss etdim ki, yeməxanaya sükut çökdü . Qasıqlar əldə, xörəklər qabaqda qaldı. Molotov danışdı . . .”

İsmayıl Şıxlı qələbə gününü də öz yaddaşına yaxşı həkk etmişdi. Qələbənin sevinci ona rahatlıq gətirən xəbər olmuşdu. O, qələbəni belə xatırlayırdı: “Katerin radiosundan Levitanın səsinə eşitdim: “Düşmən danışıqsız olaraq təslim edilmişdir. May ayının 9-u Qələbə günü hesab olunur”. Qaçıb yoldaşlarıma dedim inanmadılar. Dan yeri qızarırdı. Ətrafa sükut çökmüşdü . . .”

İsmayıl Şıxlı cəbhə dostluğunu, səngər dostluğunu təmənnasız dostluq sayırdı. Belə hesab edirdi ki, ağır günlər insanlarda bir-birinə qarşı həssaslıq, qayğıkeşlik yaradır. Onun fikrincə, “Cəbhədə dostun və düşmənin kim olduğunu aydın bilirsən. Kimə arxalandığını, kimə qarşı vuruşduğunu gözəl bilirsən. Bilirsən və arxayınsan ki, səngər dostun üzünə gülüb arxadan səni vurmaz “ . O, insandakı ən gözəl keyfiyyətlərdən birini də inam hesab edirdi. “ İsmayıl Şıxlı insanda bir sıra gözəl keyfiyyətlər sırasında dostluğu, qayğını, aydınlığı və inamı vacib sayırdı. Ona görə, “. . . dostluq olmadan, qayğı olmadan, aydınlıq olmadan, inam və əqidəyə arxalanmadan cəmiyyəti irəli aparmaq qeyri-mümkündür”.

Cəbhə yolları İsmayıl Şıxlının tərcümeyi-halının silinməz, po-

zulmaz səhifələrindəndir. Bu yolun çox ağır, uzun bir yol olduğunu o, heç vaxt unutmamışdır. Onun cəbhə yolu Dərbənd şəhərindən başlamışdır. Gecə-gündüz alman tanklarının əleyhinə xəndəklər qazır, dəmir dirəklər basdırır, tikanlı məftillər çəkirdilər. Onlar imkan vermirdilər ki, almanlar Mozdokdan bu yana Dərbəndə doğru gəlsinlər. İsmayıl Şıxlı həmin günləri belə xatırlayırdı: “Biz Xəzər sahilindən Qara dəniz sahilinə, Tuapse tərəfə, oradan isə Krasnodar şəhərinə doğru irəlilədik.

İrəlilədik demək düz deyil, əslində biz bu yolları dizin-dizin süründük, qarış-qarış keçdik”.

Böyük Vətən müharibəsindən uzun illər keçdi. Ancaq İsmayıl Şıxlı müharibə illərini unutmadı. Bəzən nəfəsini dərib geriye - ömür yollarına baxanda müharibə illərinin ağrı-acısını istər-istəməz xatırlamalı olurdu. Müharibəni və onun ağrı-acılarını yaşamağı heç kəsə arzu etmirdi.

İsmayıl Şıxlının qələm adamı olmasında, yazıçı olmasında mühitin böyük rolu olmuşdur. Əlbəttə, burada Qazax seminariyasının ab-havası, üstəlik ədəbiyyat müəllimlərinin rolu danılmazdır. İsmayıl Şıxlı müsahibələrinin birində deyirdi: “Qazax seminariyasına qəbul olub, qələm tərəfə baxmamaq, gizlicə ona sarılmamaq mümkün deyil. Elə bil ki, oranın ab-havası özü adamı dingildədir, canından, qanından söz-söhbət, od-alov qoparmaq istəyir. Ədəbi ocağa bənzəyən hər addımda Firidun bəy Köçərlinin, Əli Hüseynin, S.Vurğunun, Osman Sarıvəllinin adıçəkilən bir yerdə hünərin var lal-pitik ol.

Üstəlik, ədəbiyyat müəllimlərimizdən S.Vurğunun, O.Sarıvəllinin dostları Mirqasım, Əli, Sarı Hüseyn kimi müəllimlər gənc ürəklərimizi körük kimi basırdılar”.

İsmayıl Şıxlı ədəbiyyata şeirlə gəlib və onun cəmi bir şeiri – “Quşlar” şeiri çap olunubdur. Amma o, şeirdə dayanmayıb nəsrə keçibdir. O, öz ürək sözünü nəslə demək istəyib, nəsrə özünü ta-

pa bilib və istedadlı bir yazıçı kimi özünü nəsrə təsdiq edibdir.

İsmayıl Şıxlını tanıyanlar onu şair gözləyirdilər. Ancaq o, nasir oldu. Hətta onun müəllimi Sarı Hüseyndən soruşanda ki, İsmayıl Şıxlının müəllimi olmusunuz, onun yazıçı olacağını görürdünüzmü sualına belə bir cavab verilmişdir: “İsmayılı ədəbiyyat dənəyindən tanıyırdım. Sözlərinin gün-gündən sərrastlaşdığından, mətləbə tez-cə gələ bilməsindən hər şeyi bəlli eləyirdi.

Düzü mən onu şair gözləyirdim”.

İsmayıl Şıxlı heç olmazsa, bircə şeirinin çap olunması arzusu ilə yaşasa da, bu arzu həyata keçdikdən sonra şair olmaq sevdasından tamam uzaqlaşmışdır. Və bu məsələni sonralar belə xatırlamışdır: “Həmin gün mən həm sevinir, həm də kədərlənirdim. Sevinirdim-nəhayət, şeirim çıxdı; kədərlənirdim – heyf ki, bir də şeir yazmaya-çağam . . .”

İsmayıl Şıxlının şeirdə özünü tapmaması, məncə, bir sıra səbəblərlə bağlı olmuşdur. Birincisi, onun xarakterindəki səliqəlilik, zəhmətkeşlik, əqidəli bir insan olmaq qabiliyyəti (hələ gənclik illərindən), qətiyyəti, özünə tənqidi yanaşmaq keyfiyyəti ona nasir kimi daha çox meydan verirdi. İkincisi, 20 yaşlı bir gəncin öz arzuları, romantik dünyası imkan verirdi ki, o, ilk yaradıcılığını şeirlə başlasın, öz qələmini burada sınısın. Başqa bir tərəfdən onun gənc çağlarında pərəstiş etdiyi bir şair də olmuşdur. Həmin şairə (Əli Sübhiyə) olan pərəstiş İsmayıl Şıxlının ilk qələm təcrübəsini şeirə bağlamışdır. Bunu İsmayıl Şıxlının verdiyi müsahibələrdən biri də təsdiq edir. O vaxt (gənclik çağı nəzərdə tutulur) hansı şairə pərəstiş edirdiniz? sualına İsmayıl Şıxlı belə cavab vermişdir: “İndi deyəcəyim adı yəqin ki, heç kəs eşitməyib. – Əli Sübhi. Qazax bir nömrəli orta məktəbinin şagirdi Əli Sübhinin o vaxt (İsmayıl Şıxlı gənclik çağını nəzərdə tutur – B.X.) kitabı nəşr olunmuşdu. Bunu mən şeir aləmində az qala Kərəm qəhrəmanlığı hesab eləyirdim. Çox heyf ki, Azərbaycan şeirində belə bir ad göyərüb çiçəklənə bilmədi. Son-

ralar mənimlə cəbhəyə yollanan Əli Sübhinin ömrünə də, şeirlərinə də güllə dəydi”. İsmayıl Şıxlı təkcə bir şeirini çap etdirdikdən sonra şeir aləmindən uzaqlaşdı. Başa düşdü ki, şeir yazmaq onda yaranmış olan bir həvədir. Bəlkə də keçici, ötəri bir hissdır. Başa düşdü ki, sözünü demək üçün şeir meydanı ona kifayət etmir və bəlkə də bu meydanda o, bütöv bir tam halında özünü tapa bilmir. Bu barədə onun vaxtilə verdiyi müsahibələrin birində deyilir: “Bircə onu deyə bilərəm ki, şeirin atı məni üstədən tez saldı. Bircə şeir çap elətdirəndən sonra, şeirin mənim yemim olmadığını başa düşdüm.

İsmayıl Qəhrəman oğlunun cəmi bircə - “Quşlar” seiri çap üzə görüb. Şeir həvəsini durna kimi uçurub, köçürüb başqa bir yola göz qoyub”.

İsmayıl Şıxlı şeirdə lövbər salmadan nəsrə yol aldı və bu işdə o, Mehdi Hüseynin sözlərini də unutmadı. Mehdi Hüseyn ona yalnız gördüklərini, bildiklərini yazmağı tövsiyə etmişdi. İsmayıl Şıxlı buna əməl edərək “Konserv qutuları”, “Həkimin nağılı”, “Səhəri gözləyirdik”, “Kerç sularında”, “Haralısan, ay oğlan?”, “Raykom katibi”, “Daşkəsən” oçerkləri, “Ayrılan yollar”, “Dəli Kür”, “Ölən dünyam” romanlarını yazdı. O, nəsrin astanasından içəri daxil olduqdan sonra özünü tapdı və yaradıcılıq potensialını burada göstərə bildi. İsmayıl Şıxlı nəsr sahəsində nəinki özünü tapdı, həm də Azərbaycan nəsrinin nəsr qəlibinə salınmasında ilk addım atdı. Özünün sonralar dediyi kimi, “Ayrılan yollar” kimi əsər yazması Azərbaycan nəsrinin uğuru idi. İsmayıl Şıxlı vaxtilə verdiyi müsahibələrinin birində deyirdi: “Ayrılan yollar” şəxsiyyətə pərəstişi ilkin qamçılamaş, şüarçılıqdan, boş hay-küydən uzaq ilk Azərbaycan romanının və “Yanar ürək”, “Böyük dayaq”, “Qara daşlar” kimi romanların yaxşı mənada örnəyi, sələfidir”.

“Ayrılan yollar” romanı nəsr sahəsində İsmayıl Şıxlının özünə olan inamını artırdı. Həmin inam, uğur onu “Dəli Kür”ə gətirdi. Ancaq İsmayıl Şıxlı “Dəli Kür”dən sonra yeni “Dəli Kür”ü yarat-

madı. Bəlkə də o, Cahandar ağa kimi yeni obraz yaratmağa ehtiyat etdi. Baxmayaraq ki, İsmayıl Şıxlının yaşayıb yaratdığı dövrlərdə (məsələn, Sovet dövründə) mövcud olan ictimai-siyasi hadisələr yeni-yeni Cahandar ağaların bədii ədəbiyyatda yaranmasını əsas verirdi. İsmayıl Şıxlı ədəbiyyatda yeni “Dəli Kür” ü yazmaması barədə təvazökarlıqla deyirdi: “Çox söz verib uzatmış, ləngitmişəm. Odur ki, bu barədə heç bir şey deməyəcəyəm, ta ortaya bir şey qoyana kimi. Amma tələb haqlıdır. Elə dediyim kollektivləşmə dövrünün kəndi, adamların iqlalı . . . Onların qarşısında özümü borclu və günahkar hesab eləyirəm”.

“Dəli Kür” əsəri “Azərbaycan” jurnalında çap olunduqdan sonra ədəbiyyat aləmində böyük bir hadisə kimi qarşılanmışdır. Bu hadisənin ilk təəssüratını bölüşənlərdən biri və birincisi Mehdi Hüseyn olubdur. Mehdi Hüseyn ona “Dəli Kür” barədə 1962-ci ildə belə yazmışdı: “Əzizim İsmayıl! “Dəli Kür” əsərini dünən gecə oxuyub qurtardım. Düzünü deyim ki, mən səndən yaxşı əsər gözləyirdim, amma bu cür qüvvətli və təsirli bir əsər yazacağını (məhz indi, bu illərdə!) gözləməyirdim. Əhsən, bərəkəllah! Son on ildə bizim ədəbiyyatımızdan oxuduğum heç bir əsər məni bu cür sarsıtmamışdı.”

İsmayıl Şıxlının “Dəli Kür” romanını yazması onun təkcə yazıçı istedadı ilə bağlı deyil, həm də Kürün gücü, onun sahilində yaşayanların buranın ab – havasına uyğun gəlməsi, uşaqlıqdan başlayaraq gördükləri və hafizəsində yaşayan hadisələrə dərin bələdçiliyi və digər səbəblərlə bağlıdır. Məncə, hər şeydən əvvəl əsərə belə bir ad seçməsi dağların döşündən, çaylardan, bulaqlardan qanad alan Kürün əzəməti ilə bağlıdır. Bəndlərə, bərələrə tabe olmayan Kürün yaxşı mənada Dəli təbiəti ilə bağlıdır. İkinci bir tərəfdən uşaqlıqdan ilk gördüyü çaylardan birinin Kür olması onun beynində “Dəli Kür” adlı bir obraza dərin məhəbbət yaradıbdir. Hər bir insanın yaddaşında daha çox uşaqlıq dövrü ilə bağlı hadisələr əbə-

di həkk olunur. Bu mənada İsmayıl Şıxlını da uşaqlıq vaxtı sarsıdan bir hadisə heç vaxt onun yaddaşından silinməmişdir. Həmin hadisə belə olmuşdur. Günlərin bir günü bir dəstə silahlı adam Qaymaqlı kəndinə gəlmiş, kənddəki silahları yığmışdır. Qəzəbini cilovlaya bilməyən adamlardan biri silahlı adamların qəzəbinə tuş gəlmiş və sinfi düşmən kimi güllələnmişdir. O, hadisəni İsmayıl Şıxlı heç vaxt unuda bilməmiş, dərddli bir nəğmə, ağı, bayatı eşidəndə hadisə gəlib gözüünün qabağında durmuşdur. Və bu hadisəni uşaqlıq illərinə atılmış güllə kimi qəbul etmişdir. Ona görə ki, güllələnən adam İsmayıl Şıxlının uşaqlıq dostunun atası olmuşdur. 1932 – ci ildə birinin səhər – səhər məktəbə gəlib onların müəllimi Mizə Həsəni qanına qəltan etməsi ikinci faciə kimi İsmayıl Şıxlının uşaqlıq yaddaşında qalmışdır. O, uşaqlıq dövründə ağrının, faciənin nə olduğunu dadmışdı. Onun dostu atasından, özü isə müəllimindən yetim qalmışdı. Məhz bu cür hadisələr “Dəli Kür”dəki səhnələrin güclü olmasında İsmayıl Şıxlıya bələdçi, yardımçı olmuşdur. Nəticədə İsmayıl Şıxlı Kür qırağında böyük bir elatın, böyük bir dövrün salnaməsini yaratmışdır. Özü də bu elat necə varsa, elə də verilmiş, bəzəksiz – düzəksiz ədəbiyyata gətirilmişdir. Onu qeyd etmək lazımdır ki, İsmayıl Şıxlı sonrakı dövrün hadisələrini, adamlarını yeni “Dəli Kür”də ədəbiyyata gətirməmişdir. Bəlkə də yeni “Dəli Kür”də Cahandar ağa kimi obraz yaratmağından ehtiyat etmişdir. Bəlkə də orijinal obrazları və hadisələri yaratmaqda özünə qarşı o qədər tələbkər olmuşdur ki, bu məsuliyyətin altına girmək istəməmişdir. Hər halda burada çoxlu bəlkələr axtarmaq mümkündür. Bu barədə isə o, müsahibələrinin birində belə cavab vermişdir: “Çox söz verib uzatmışam, ləngitmişəm. Odur ki, bu barədə heç bir şey deməyəcəyəm, ta ortaya bir şey qoyana kimi. Amma tələb haqlıdır”.

İsmayıl Şıxlı yaradıcılığının əsas istiqamətlərindən biri əfsanə və rəvayətlər əsasında yazdıqlarıdır. O, xalq arasında yayılmış əfsa-

nə və rəvayətləri mövzu kimi seçmiş, bu mövzulara yeni nəfəs vermiş, poetik, oxunaqlı bir formaya salmış, Azərbaycan dilinin, eləcə də söz sənətinin imkanları baxımından işləmişdir. İsmayıl Şıxlı burada xalqdan öyrəndiklərini onun özünə qaytarmaqla həm xalqın yazdıqlarını yaşatmış, həm də özünün bədii təxəyyülünü əsl yazıçı səviyyəsində təqdim etməyi bacarmışdır. Onun 1990 – cı ildə çap olunmuş “Sapı özümüzdəndir” kitabında toplanmış əfsanə və rəvayətlər əsasında yazdıqlarının hər biri xalqın özündən qaynaqlanır. Bununla da İsmayıl Şıxlı xalqa bağlı olduğunu təsdiq etməklə yanaşı, xalqın yazdıqlarını yaşatmış, ona qol – qanad vermiş, təzə tərəvət gətirmişdir. Xalqın yaratdığı əfsanə və rəvayətlərin motivləri əsasında “Məni itirməyin”, “Sapı özümüzdəndir”, “Sənə “aslanım” deyən”, “Dəvəçi”, “Şahın oğlu”, “İlgim”, “Ruzu”, “Keçəçi”, “Bəs zıncırovu kim asacaq?”, “Xasiyyətimdir”, “Xoruzbeçə”, “Belə məmləkətdə” əfsanə və rəvayətlərini yazmışdır. Bu əfsanə və rəvayətlərin hər birinin adının arxasında dərin mətləblər gizlənir. Onun hər birinin adı arxasında dərin fəlsəfə durur. Elə bir həyat fəlsəfəsi ki, o həyat fəlsəfəsi hər bir kəsin taleyinin içindən keçir. Məsələn, meşənin dərinliyindən qərribə bir səs gəlir. Bu səsi indiyə qədər qoca palıd heç vaxt eşitməmişdir. Ona görə də bu səsin nə olduğunu öyrənmək üçün dərhal çaparlar yola salır. Onlar üç gün yol gedir və həftənin axırında geri dönlülər. Çaparlardan biri cəsərlərlə gələrək pis bir xəbəri qoca palıda söyləyir:

– Baba palıd, meşəni qırırlar.

– Kim?

– Balta.

– Balta nədir?

– Əl boyda bir dəmir parçasıdır. Par – par parıldayan almaz kimi iti ağzı var. Qabağına nə keçirsə doğrayıb tökülür.

– Qoca palıd fikrə getdi. Qayğılı – qayğılı saqqalını qaşdı.

– Bu əl boyda dəmir parçası ağacı necə kəsir axı?

Çaparlardan o biri sözə qarışdı:

– Düz deyirsiniz, baba palıd, onun uzun sapı var. Həmin sapdan yapışıb baltanın iti ağzı ilə ağacları doğrayırlar. Sap olmasa bizə heç nə edə bilməzlər. Qoca palıdın səsi titrədi və təşvişlə soruşdu:

– Baltanın sapı nədəndir?

– Ağacdən.

– Onda bizi qıracaqlar.

– Niyə?

– Çünki sapı özümüzdəndir.

İsmayıl Şıxlı əfsanə və rəvayətlərin əsasında yazdıqlarını həyatı boyu topladığı dərin təcrübə və müşahidə əsasında zənginləşdirmiş, oxucunun zövqünü oxşayacaq bir formaya, məzmununa salmışdır. Onun əfsanə və rəvayət əsasında yazdıqlarının demək olar ki, hamısı 1980 – ci illərin qələm məhsuludur. Burada vicdan, ləyaqət, sədaqət, dözümlü, xəyanəti bağışlamamaq, ruzunun qədrini bilmək, xislət və xasiyyətini gizlətməyənlərin iç üzünü açmaq və s. məsələlər geniş oxucu kütləsinə çatdırılır. Mənəvi aşınmaların tarixilik və müasirlik bucağında görünən, eləcə də görünməyən tərəfləri açıqlanır. İsmayıl Şıxlıya görə, pis xasiyyətlər, vərdislər, xislət həmişə cəmiyyətə, insanlara ziyan gətiribdir. Onun bədii düşüncəsinə görə, tez – gec hər bir kəs öz xislətini üzə çıxaracaqdır. Necə ki, tısbağa xeyirxahlıq edərək əqrəbi boynuna alıb sahilə çıxarır. Ancaq əqrəb bu xeyirxahlığın müqabilində xislətini gizlətməyərək tısbağanın boynunu çalır. Əqrəbin zəhəri tısbağanın canına, qanına, ürəyinə işləyir. O, son dəfə gücünü toplayıb deyir:

– Məni niyə çaldın, ay namərd?

Əqrəb üzünü tısbağaya çevirərək deyir:

– Məndən incimə, qardaş, xasiyyətim belədir, çalmasam dura bilmərəm.

Əlbəttə, İsmayıl Şıxlı “Qızıldan olsa da, qarğa yuvası, Adı ki, qarğadır nədir mənası?”, “Əqrəbin vurması deyil qəbahət, Tanrı-

dan verilmiş ona bu adət” deyimlərini ümumiləşdirərək oxucunun qəlbinə yol tapır, onu düşündürür, özü də mənəviyyat aləminin dərinliklərinə baş vurmağa məcbur edir. Məncə, bunu ən azı ədəbiyyata xidmət kimi başa düşmək olar. Dünya dəyişir, əsrlər yeniləşir, həyatımıza, məişətimizə müasir texniki tərəqqinin nailiyyətləri gəlir. Ancaq bununla belə, ədəbiyyata həmişə ehtiyac var. İsmayıl Şıxlı kimi sənətkarların sözünə, dilinə, yaradıcılığına həmişə tələb var. Başqa cür mümkün də ola bilməz. On görə ki, İsmayıl Şıxlı bir yazıçı kimi həmişə sarı simə vurur. Onun “Məni itirməyin” əsərində belə bir yer var: od, su və vicdan yoldaş olurlar. Onlar uca bir dağ döşündə dincəlmək məqsədi ilə dayanıb qarşıdakı sonsuz üfüqlərə baxırdılar. Ayrılmaq vaxtı çatanda vicdan əlini dostlarının çiyninə qoyub soruşdu:

– İşdir, birdən bir – birimizi itirsək, necə tapışacağıq?

Su gülə - gülə dilləndi:

– Harada çəmənlik, yaşıllıq görsəniz, məni orada axtarın.

Od dedi:

– Harada ocaq, bacalardan burulub çıxan tüstü görsəniz, bilin ki, oradayam. – Bəs səni itirsək, necə tapaq ay vicdan?

Vicdan köksünü ötürüb üfüqlərə baxdı və titrək səslə dilləndi:

– Aman günüdür, məni itirməyin, itirsəniz bir də tapa bilməzsəniz.

Bax, İsmayıl Şıxlının yazıçı kimi daxili aləminin kimliyi buradadır, Vicdan adlı obrazın duyub düşündüklərindədir.

İsmayıl Şıxlı əfsanə və rəvayətlərə təsadüfən müraciət etməmişdir. Onu bir yazıçı kimi həmişə cəmiyyətin problemləri düşündürmüş, ona heç vaxt biganə qalmamışdır, sözünü demişdir. O, öz sözünü demək üçün əfsanə və rəvayətlərə ona görə müraciət etmişdir ki, əfsanə və rəvayətlərlə fikir çox sərrast deyilib, eyni zamanda bütün vaxtlar üçün söylənilibdir. İsmayıl Şıxlı bir yazıçı kimi cəmiyyətin inkişafına mane olan hallara qarşı öz sözünü demək üçün ax-

tarıb tapdığı vasitələrdən biri əfsanə və rəvayətlərdir ki, məhz onlara da müraciət etmişdir. Bunu nə üçün rəvayətlər yazırsınız? sualına onun vaxtilə verdiyi cavab da təsdiq edir. İsmayıl Şıxlı bu suala belə cavab vermişdir: “... Yaşadığımız dövrdə adamın qarşısına elə suallar, elə problemlər çıxır ki, mütləq ona öz münasibətini bildirməli olursan. İstəyirsən ki, həmin məsələlərə laqeyd qalmayasan. Cəmiyyətimizə, inkişafımıza mane olan, ictimai əxlaq qaydalarımızın ziddinə gedən hallara qarşı amansız, kəsərli mövqe tutasan. Bu hər bir vətəndaşın, hər bir yazıçının vicdan borcudur. Bax belə hallarda yazıçı öz fikrini demək üçün vasitələr axtarır, sözünün daha kəsərli, fikrinin daha iti olması üçün, oxucularla daha tez dil tapmaq məqsədi ilə yeni ədəbi formalara müraciət edir. Mən də bir yazıçı kimi, bu yolla getmişəm və görmüşəm ki, uzun əsrlərin sınağından çıxan müdrik xalq rəvayətləri və əfsanələri məni düşündürən müasir məsələlərə çox sərrast cavab verir”.

İsmayıl Şıxlının ömür yolunda müəllimlik müqəddəs bir peşə olmuşdur. Onun müəllim peşəsinə bağlılığı təsadüfi deyildir. Bu peşəyə məhəbbət onun böyüyüb boya – başa çatdığı ailədən başlamışdır. Belə ki, İsmayıl Şıxlı müəllim ailəsində böyümüşdür. Atasının dostları və qohumlarının çoxu müəllim olmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, “Dəli Kür” romanında Qori müəllimlər seminariyasına həsr etdiyi səhnələrdə Azərbaycanda yeni tipli müəllimlərin necə yaranmağa başladığını göstərmək istəmişdir. Bu seminariyanın Azərbaycana çox istedadlı müəllimlər və mədəniyyət xadimləri verdiyi hamıya bəllidir. O, da bəllidir ki, bu seminariyanın Azərbaycan şöbəsi 1918 – ci ildə Firudinbəy Köçərli tərəfindən Qazağa köçürülmüşdür. Və sonra pedaqoji texnikuma çevrilmişdir. İsmayıl Şıxlı Qazax Pedaqoji Texnikumunda təhsil almış və bütün ömrü boyu buradakı nizam – intizamı, ona dərs deyən müəllimləri unutmamışdır. Ən sevimli müəllimlərindən olan fizika müəllimi Abdulla Babanlı, riyaziyyat müəllimi Yunis Əyyubovu, tarix müəllimi Əli

Əliyevi bütün ömrü boyu unutmamışdır. İsmayıl Şıxlı bu müəllimlərindən diqqətli və tələbkər olmağı, tələbələrə ədalətli qiymət verməyi, fənnini mükəmməl bilməyi, çox məharətlə dərs deməyi, müəllimlik sənətinə Məcnun məftunluğu ilə yanaşmağı, aydın bir dildə dərsi izah etmək bacarığı, sadə və səmimi olmağı öyrənmişdir. O, “Mənim tərbiyəçilərim” adlı məqaləsində yazırdı: “Biz başa düşdük ki, müəllimin sevilməsi üçün əsas şərtlərdən biri onun öz fənnini gözəl bilməsidir”.

İsmayıl Şıxlı Qazax Pedaqoji Texnikumunu bitirdikdən sonra Bakıda Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda (indiki Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində) oxumağa gəlmişdir. Onu elə birinci mühazirəsində əfsunlayan müəllimlərindən biri Əli Sultanlı olmuşdur. Əli Sultanlı İsmayıl Şıxlıda Qərbi Avropa ədəbiyyatına maraq, həvəs oyadan müəllim olmuşdur. İsmayıl Şıxlı Əli Sultanlıdan ehtiraslı, çılgın mühazirə deməyi, sinədən mühazirə oxumağı öyrənmişdir. Elə buna görədir ki, İsmayıl Şıxlı Qərbi Avropa ədəbiyyatından dərs deyən, tələbələrin sevimli müəllimi olmuşdur. Əli Sultanlı olmaq istəyi onu İsmayıl Şıxlı etmişdir. O, vaxtilə özü səbirsizliklə Əli Sultanlının növbəti mühazirələrini necə gözləmişdirsə, onun tələbələri də İsmayıl Şıxlının mühazirələrini həmin səbirsizliklə gözləmişdir. Onda Qərbi Avropa ədəbiyyatına Əli Sultanlı necə həvəs oyatmışdırsa, o da öz tələbələrində həmin həvəsi yaratmışdır. O, vaxtilə Əli Sultanlıdan həvəslənərək necə Qərbi Avropa ədəbiyyatına “hücuma” keçmişdirsə, “Hamlet”dən, “Otello”dan monoloqlar demişdisə, Homerin, Esxilin əsərlərini Əli müəllim kimi danışmağa çalışmışdırsa, Viktor Hüqonun “Səfillər” əsərini dö-nə - dö-nə oxumuşdursa, “mərhəmət fəlsəfəsini” başa düşdüyü kimi izah edib, mülahizə açmışdısa, onun tələbələri də elə həmin şəkildə İsmayıl Şıxlıdan həvəslənərək ona bənzəməyə çalışmışlar. Onun tələbələri İsmayıl Şıxlı olmaq istəmişlər. Bunun səbəbi İsmayıl Şıxlının öz tələbələrində Qərbi Avropa ədəbiyyatına yaratdı-

ğı həvəs və məhəbbətlə bağlı olmuşdur. İsmayıl Şıxlı vaxtilə Əli Sultanlı məktəbini, İsmayıl Şıxlının tələbələri isə İsmayıl Şıxlı məktəbini keçmişdir. İsmayıl Şıxlı öz müəllimi Əli Sultanlı barəsində yazırdı: “Kursumuzda yüz əlli tələbə var idi. Yüz əllisi də Əli Sultanlı olmaq istəyirdi. Bizim məktəb yoldaşlarımızdan sonralar tənqidçi kimi tanınan mərhum Abbas Kırəclı zarafatla deyərdi ki, biz ədəbiyyat fakültəsini yox, Əli Sultanlı fakültəsini qurtarıyıq”. İsmayıl Şıxlı ona dərs deyən bütün müəllimlərinə həmişə özünü borclu hesab etmiş və onları heç vaxt unutmadığını söyləmişdir. O yazırdı: “Mən dərs demək qaydalarını onlardan öyrənmişəm. Əgər öz tələbələrimə az – çox maraqlı mühazirələr oxuya bilirəmsə, bunun üçün öz müəllimlərimə, xüsusən mərhum professorumuz Əli Sultanlıya borcluyam”.

İsmayıl Şıxlı Əli Sultanlıdan ehtirasla, çılgınlıqla dərs deməyi öyrənmişdi. Onda ehtirasla, çılgınlıqla dərs demək həvəsini yaratmış Əli Sultanlının bu xarakterik keyfiyyəti barəsində yazırdı: *“Hətta bir dəfə ondan (Əli Sultanlıdan – B.X.) soruşdum ki, siz eyni mövzunu ikinci, üçüncü dəfə təkrar edəndə həvəsdən düşmürsünüz mü? O gülümsündü və mənə cavab verdi ki, sən mühazirə oxuyanda həmin mövzunu təkrar etdiyini unut. Çünki səni dinləyən tələbələr bilmirlər ki, sən iki saat bundan əvvəl həmin mühazirəni oxumusan. Onlar sənə ilk dəfə qulaq asırlar. Ona görə də eyni həvəslə dərs deməlisən”*.

İsmayıl Şıxlı Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda (indiki Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində) müəllim, baş müəllim, dosent olmuş, xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrasına rəhbərlik etmişdir. O, rəhbərlik etdiyi kafedraya səmimiyyət, ünsiyyət mədəniyyəti, hörmət və ehtiram, bir – birinin qədrini bilmək və s. keyfiyyətlər gətirmişdir. Kafedra iclaslarında baş verən diskussiyalar, polemikalar, fikir mübadilələri ziddiyətə yox, qarşılıqlı anlaşmaya xidmət etmişdir. O, buna kafedra əməkdaşlarının tez – tez halal duz-

çörək kəsməsiylə nail olmuşdur. Nəticədə, evindən kafedraya gələn və kafedradan evinə gedən hər bir əməkdaş özləri ilə səmimiyyəti gətirmiş, səmimiyyəti də aparmışlar.

İsmayıl Şıxlı öz tələbələrindən bir müəllim kimi qayğısını, xeyirxahlığını, səxavətli əməllərini əsirgəməmişdir. Onun dərslər dediyi fəndən tələbələrinin böyük əksəriyyəti həmişə əla qiymətlər almışlar. Bunun səbəbi onunla bağlı olmuşdur ki, o, bir tərəfdən fənnini tələbələrə sevdirməyi bacarmış, ikinci bir tərəfdən tələbələr həmişə İsmayıl Şıxlıya olan hörmət və ehtiramlarını yaxşı oxumaqla doğrultmuşlar. İsmayıl Şıxlının tələbələri onun dərslər dediyi fənni oxumamağı özlərinə böyük eyib hesab etmişlər.

İsmayıl Şıxlı müəllimlik fəaliyyətində rəsmiləşməmiş, ancaq həmkarlarının və tələbələrinin yaddaşında yaşayan, bütün zamanlarda örnək olacaq bir təqaüd də təsis etmişdir. Həmin təqaüd “İsmayıl Şıxlı” təqaüdü olmuşdur. Bu təqaüdü İsmayıl Şıxlı öz halal əmək haqqı ilə qayğıya ehtiyacı olan tələbələrinə vermişdir. Özü də elə bir üsulla vermişdir ki, onu alan tələbələr çox – çox sonralar başa düşmüşlər ki, heç bir yerdə rəsmiləşməyən “İsmayıl Şıxlı” təqaüdü almışlar. Deyilənə görə, müəllim həmkarlarının və tələbələrinin sevimlisi olan İsmayıl Şıxlı “Qızıl İsmayıl” adını qazanmışdır. Bu qızılıq İsmayıl Şıxlının bütün fəaliyyətinə - müəllimliyinə, alimliyinə, yazıçılığına, ictimai – siyasi xadimliyinə aiddir.

İsmayıl Şıxlı xarici ölkələr ədəbiyyatına aid Azərbaycan dilində heç bir mənbənin olmadığı vaxt rus dilindən etdiyi tərcümələrlə mühazirələrini daha maraqlı qurmuş, tələbələrə yeni – yeni məlumatları vermək üçün əlindən gələni əsirgəməmişdir. O, xarici ölkələr ədəbiyyatından mühazirə oxuyan zaman Əli Sultanlının mühazirələrindən başqa, istinad olunacaq digər mənbə olmamışdır. Ona görə də bu boşluğu aradan qaldırmaq üçün o, 1970 – ci ildə “XVIII əsr xarici ədəbiyyat tarixi” adlı dərslər vəsaitini (M.Ə.Tahirli, M.B.Həyatəzadə ilə birgə) çap etdirmişdir. Tələbələrin xarici ədə-

biyyatla bağlı çətinlik çəkdikləri bir vaxtda bu kitab onların stolüstü kitablarına çevrilmişdir. XVIII əsrin əsas cərəyanı olan realizm cərəyanı və onun renessans dövründəki realizmdən fərqi, xüsusilə, bu dövrdə adi insanlar, həyatın adi təsviri, günün adi məsələləri ingilis, fransız, alman ədəbiyyatının materialları əsasında tələbələrə çatdırılmışdır. Burada XVIII əsrdə romanın inkişaf etdiyi, didaktik və ictimai – məişət romanlarının geniş yayıldığı, qəhrəmanların burjuva və xalq nümayəndələrindən seçildiyi ədəbi – bədii nümunələrlə izah olunmuşdur. XVIII əsr maarifçilərinin ictimai və iqtisadi məsələlərin həllində bərabərlik və azadlıq ideyalarını təbliğ etmələri onların dünyagörüşündə mühüm yer tuturdu. Bu dövrdə maarifçilər ictimai bərabərsizliyin və ədalətsizliyin səbəbini xüsusi mülkiyyətdə görürdülər. Belə hesab edirdilər ki, təbii nemət hamının olmalıdır, torpaq isə heç kəsə. Əlbəttə, XVIII əsr xarici ədəbiyyatında mövcud olan bu məqamlar tələbələrin anlama biləcəyi səviyyədə, anlaşıqlı dildə, aydın bir üslubda İsmayıl Şıxlının hazırladığı dərslər vəsaitində öz əksini tapmışdır.

İsmayıl Şıxlı tələbələrin xarici ölkələr ədəbiyyatına olan tələbatını ödəmək üçün 1974 – cü ildə “XX əsr xarici ədəbiyyat tarixi” adlı kitabını yazdı. Bu kitabda fransız, alman, ingilis, Amerika və Skandinaviya ölkələri ədəbiyyatı (Norveç, İsveç, Danimarka) özünə xüsusi yer aldı. Fransız ədəbiyyatının materialları əsasında parnasçıların, simvolistlərin və naturalizm ədəbi cərəyanının mahiyyəti, məzmunu dolğun şəkildə təhlil süzgəcindən keçirilmişdir. Alman ədəbiyyatının materialları əsasında tənqidi realizmin, dekadentliyin və naturalizmin ən görkəmli nümayəndələrindən bəhs olunmuşdur. İngilis ədəbiyyatına istinad olunmaqla yeni yaranmış neoromantizm adlı cərəyanın nümayəndələrinə geniş yer verilmişdir. Amerika ədəbiyyatında güclənən realizm ədəbi cərəyanının ədəbiyyata gətirdiyi mövzu dairəsinin zənginliyi yazıçıların yazdıqları əsərlər əsasında təhlil olunmuşdur.

İsmayıl Şıxlı “XIX əsr xarici ədəbiyyat tarixi”ni rus dilindən tərcümə edərək 1964 – cü ildə çap etdirmişdir. Bu kitabda XIX əsrin romantizm və tənqidi realizm kimi iki əsas cərəyanı alman, ingilis, fransız, polyak, macar və digər ədəbiyyatların əsasında təhlil olunmuşdur. Bununla da İsmayıl Şıxlı XVIII, XIX və XX əsr xarici ölkələr ədəbiyyatı ilə bağlı zəngin materialları öz tələbələrinin stolüstü kitabına çevirə bilmişdir. Həm də XVIII, XIX və XX əsr xarici ölkələr ədəbiyyatı ilə bağlı olan boşluğu doldura bilmişdir.

İsmayıl Şıxlının yaradıcılığında tərcümə ədəbiyyatı da mühüm yer tutmuşdur. O, XIX əsr fransız ədəbiyyatının məşhur realist yazıçısı Gi de Mopassanın hekayələrini rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə etmiş və 1980 – ci ildə çap etdirmişdir. Mopassanın yaradıcılığına xas olan kəskin tənqid, öldürücü satira və şirin yumor İsmayıl Şıxlının tərcüməsində çox təbii və tərəvətli alınmışdır. Bundan başqa, Əziz Nesinin “Taxtalıköydən məktublar” sərlövhəli satirik hekayələri İsmayıl Şıxlı tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş və 1988 – ci ildə çapdan çıxmışdır. Bu tərcüməyə Əziz Nesinin “Futbol kralı” romanı da (roman Elçin Şıxlı tərəfindən tərcümə olunmuşdur) daxil edilmişdir. Ona görə də türkcədən olan tərcümə əsərinin adı “Futbol kralı” adlanmışdır.

İsmayıl Şıxlı tərcümə məsələlərinə peşəkarcasına yanaşır və mütəxəssis kimi bu məsələyə xüsusi diqqət yetirirdi. O, on illər boyu ayrı – ayrı nəşriyyatların (məsələn, “Azərnəşr”, “Yazıçı”, “Gənclik”) tərcümə işlərini böyük xidmət kimi qiymətləndirmişdir. Azərbaycanda bu işin planlı şəkildə aparıldığını, tərcümənin dövlət işi kimi əhəmiyyətini öz müsahibələrində də qeyd etmişdir. İsmayıl Şıxlı tərcümə məsələsi ilə bağlı müsahibələrinin birində belə deyirdi: “Tərcümə məsələlərinə müxtəlif ölkələrdə müxtəlif münasibət var. Keçən il (1982 – ci il nəzərdə tutulur – B.X.) Almaniya Federativ Respublikasında olanda Bohem Universiteti tələbələri ilə görüşdə Bəxtiyar Vahabzadə ilə mən qərribə bir halla rastlaşdıq. Biz

Höte və Şillərin Azərbaycan dilində çap olunmuş əsərlərini onlara təqdim etdik. Həm şadlandılar, həm də təəccübləndilər. Müsahibə zamanı aydın oldu ki, onlar tərcümə məsələsinə fərdi iş kimi baxırlar. Belə ki, kimə başqa dillərdə yazılmış elmi, yaxud bədii əsər lazım olsa, o adam çalışır ki, həmin dili öyrənsin və ona lazım olan, məhz lazım olan, qazanc gətirən kitabı oxusun. Bizim ölkədə isə tərcümə dövlət işidir, ümumxalq tələbidir”.

İsmayıl Şıxlının yaradıcılığında ədəbiyyatda müasirlik problemi, ədəbi tənqidimizin vəziyyəti, ədəbiyyat və bugünün tələbləri və s. məsələlər də mühüm yer tutmuşdur. O, ədəbiyyatda müasirlik probleminə bəhs edərkən üç başlıca cəhəti nəzərdə tutmuşdur. Birincisi, hər şeyi təsdiqləyərək qeyd – şərtsiz qəbul etməkdir ki, burada ətrafımızda baş verən hadisələrin ictimai, fəlsəfi mahiyyətini dərk etmədən, onların törəməsinə səbəb olan amilləri araşdırmadan hər şeylə razılaşmaqdan ibarətdir. Burada doğrudan da hadisələr çox səthi təsvir edilir, dərin ictimai konfliktlər olmur, xarakterlər toqquşması ilə qarşılaşmırıq, psixoloji gərginliklərlə üzləşmirik. İsmayıl Şıxlı çox haqlı olaraq qeyd edir ki, belə əsərlərin ömrü uzun olmur, tez bir zamanda əhəmiyyətini itirir. İkincisi, ədəbiyyatda hadisələrə münasibət hər şeyi inkar etmək üzərində qurulur və belələri az da olsa, ədəbiyyatda mövcud olub, indi də vardır. Onlar ədəbi və ictimai fikrə təsir göstərə bilməsələr də, həyatda mövcud olan bütün hadisələrə şübhə ilə yanaşırlar. Doğrudan da təkcə XX əsrdə Azərbaycan tarixində baş vermiş hadisələri şübhə altına almaq istəyənlər həm də bu hadisələrlə bağlı yaranmış ədəbiyyatı da inkar etmək istəyində olublar. Əslində indi də bu mövqedə olanlar vardır. Ancaq onlar nəzərə almalıdırlar ki, ədəbiyyat tarixində mövcud olan istənilən bir mərhələni inkar etmək olmaz. Lap elə sovet dövrünü də inkar etmək olmaz. Sovet dövrünü ona görə deyirik ki, bu dövr daha çox tənqid hədəfində olubdur. İsmayıl Şıxlı inkarçılıq üzərində qurulan, hər şeyi inkar edən və şübhə altına salan ədəbiyyat

yatı da qəbul etmir. O, bədii ədəbiyyatda hadisələrə üçüncü bir münasibətin mövcud olduğunu da qeyd edir. Bu, analitik münasibətdir. İsmayıl Şıxlı bədii ədəbiyyatda hadisələrə analitik münasibəti daha doğru münasibət sayır. Analitik münasibət dedikdə yazıçının öz torpağına, ölkəsinə bağlı fədakar bir vətəndaş olmasını əsas sayır. Həyatımızda müxtəlif problemlərin siyasi, ictimai, iqtisadi məsələlərin həllində yazıçı sözünün, səsinin, fədakarlığının böyük rol oynadığını nəzərə alır.

İsmayıl Şıxlı ədəbiyyatda mövzu məsələsinə də həssaslıqla yanaşırdı. Müasir mövzuda əsər yazmaq tarixi mövzuda yazmaq arasında xeyli fərqlərin olduğunu qəti şəkildə Azərbaycan ədəbiyyatının materialları əsasında sübuta yetirirdi. Və bu məsələ barəsində yazırdı: “...Müasir məsələlərdən yazmaq tarixi mövzularda əsər yazmaqdan xeyli fərqlidir. Bu fərq birinci növbədə ondan ibarətdir ki, tarixi mövzulardan yazan yazıçı nisbətən tamamlanmış, artıq müəyyənlanmış hadisələrdən bəhs edir, müasir mövzudan yazan yazıçı isə hələ davam etməkdə olan prosesləri qələmə alır. Bu prosesin düzgün bədii inikasını vermək yazıçıdan uzaqgörənlik və həssaslıq tələb edir”. O, daha sonra davam edərək yazırdı: “*Müasir mövzuda nəsr əsərləri yazmaq geoloji axtarışlara bənzəyir. Burada bədrəmələr də ola bilər, qazılan quyu neft verməyə də bilər. Buna görə axtarışı dayandırmaq olmaz. Çünki müasirlik həmişə yeni axtarışlarla vəhdətdə olmuşdur.*”

İsmayıl Şıxlı şairliyin, yazıçılığın hər adama müyəssər olmayan fitri istedad olduğunu cəsarətlə deyirdi. Müxtəlif vasitələrlə mətbuatda beş – on şeir çap etdirməyi, bir – iki kitabça buraxdırmağı, Yazıçılar Birliyinin üzvü olmağı hələ şairlik hesab etmirdi. “Tofiq Bayrama açıq məktub”unda məhz Tofiq Bayrama istinad edərək nümunə kimi gətirdiyi şeir parçasında bir çoxlarına şairliyin nə demək olduğunu anlatmağa çalışırdı:

*Bir qoşma deməklə dağdan, arandan,
Şairlik olmayır, ad – san olmayır.
Dəmir əridəndən, qaya yarandan,
Şairin zəhməti asan olmayır.*

İsmayıl Şıxlını həmişə ədəbi tənqidimizin vəziyyəti də düşündürmüşdür. O, ədəbi tənqidin vəziyyətindən danışarkən iki başlıca cəhətin üzərində dayanırdı. Bunlardan birincisi, tənqidin özündən gələn qüsurlar, ikincisi, bu qüsurların törəməsinə səbəb olan şərait. İsmayıl Şıxlı Azərbaycanda ədəbi tənqidin vəziyyətindən bəhs edərkən üç başlıca cəhətə diqqət yetirmişdir. Birinci qrup tənqidçilər yazıçının uğuruna sevinən, qüsurlarına qəzəblənən, həyatda baş verən ictimai – siyasi prosesləri izləyən, ədəbi prosesə qaynayıb – qarışan tənqidçilərdir. Bu cür tənqidçilər yüksək nəzəri hazırlıqları ilə seçilir, vətəndaşlıq ehtirasları güclü olur.

İsmayıl Şıxlıya görə, ikinci qrup tənqidçilər adi seyrçilərdir. Onlar soyuqqanlıqla, eyni qəliblərlə, standart və şablon ifadələrlə soyuq mühakimələr söyləyirlər. Bu cür tənqidçilərin müəllifə və ədəbi prosesə xeyri olmayır.

İsmayıl Şıxlının fikrincə, üçüncü qrup tənqidçiləri nə ədəbi proses, nə də bədii yaradıcılığın ümdə məslələri maraqlandırmır. Onları yalnız yazıçının avtoriteti, nüfuzu maraqlandırır. Belə tənqidçilər avtoritetli, nüfuzlu yazıçıların ən zəif əsərlərini yalançı təriflərlə şedevr əsərlər kimi qiymətləndirirlər. Beləliklə, nəticədə saxta tənqid formalaşır. İsmayıl Şıxlının fikrincə, saxta etalonlar, toxunulmaz “müqəddəslər” bu cür meydana çıxır.

İsmayıl Şıxlı tənqidin vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün öz obyektiv mövqeyini açıq şəkildə bildirirdi. O yazırdı: “Tənqidin vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün obyektiv fikrə meydan lazımdır. Ədəbi prosesi izləyib yazıçının keçmiş xidmətlərindən asılı olmayaraq, bədii əsərlərə obyektiv qiymət vermək yolu, “toxunulmaz-

lar” və “bütələr” axtarmaq yox, ideya – siyasi cəhətdən aktual, yüksək bədii keyfiyyətli əsərlərin həqiqi dəyərini müəyyənləşdirmək yolu ilə biz vəziyyətimizi yaxşılaşdırmaqla bilirik”.

İsmayıl Şıxlının məqalələri, rəyləri, çıxışları həmişə ədəbi ictimaiyyətin marağına səbəb olmuşdur. O, həmişə bu istiqamətdəki yaradıcılığında da xalqın ürəyindən keçənləri demişdir. Həm də məhz bu səbəbdən xalqın sevimlisinə çevrilmişdir. Bu qəbildən olan məqalələr sırasında “Gənc nasirlər haqqında”, “janrın tələbləri”, “Aşıq yaradıcılığı haqqında”, “Sənət xalqla birgə nəfəs almalıdır”, “Səmimi yazıçı, həssas insan”, “Böyük sənətkarın tələbləri”, “Ürəklərə yol tapmalı”, “Müharibə və insan” xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bunların hər biri İsmayıl Şıxlının ədəbi – tənqidi görüşləri kimi bütün zamanlarda öz aktuallığını itirmir, böyük sənət əsərləri kimi tənqidçilərə bir istiqamət göstərir.

İsmayıl Şıxlı təriflərdən, yalançı şöhrətlərdən uzaq adam olmuşdur. Hətta müxtəlif illərdə olan yubileylərinin keçirilməsində kimlərsə qapısını döyməmiş, xahişlər etməmişdir. Ancaq İsmayıl Şıxlının yubiley tədbirləri ona olan məhəbbətin göstəricisi olmuşdur. Hələ 1979 – cu ildə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda onun 60 illik yubileyinin təntənə ilə qeyd edilməsi yaddaşlarda qalan tədbirlərdən biri olmuşdur. Onun 70 illik yubileyini ədəbi ictimaiyyət daha geniş şəkildə Dram Teatrının binasında qeyd etdi. Həmin axşam çox çıxışlar oldu, çoxlu söz deyildi. Ancaq bu deyilən sözlərdən biri daha tutarlı oldu. Bu, ədəbiyyatşünas, tənqidçi, professor Qulu Xəlilovun fikri idi: “Bizim çoxumuz ali məktəb müəllimləri zamanın havasına uyduq, təmiz adımızı qoruya bilmədik. İsmayıl Şıxlı isə bu adı ürəyi kimi təmiz saxladı”.

İsmayıl Şıxlının 75 illik yubileyinin keçirilməsinə böyük təşəbbüs göstərildi. Ancaq o, buna razılıq vermədi. Həmin illər ağır illər kimi İsmayıl Şıxlını narahat edirdi. Ona görə də İsmayıl Şıxlı millətinin bu halında yubiley vaxtı deyil, -deyərək bir daha xarakter bü-

tövlüyünü təsdiq etdi.

Budur artıq İsmayıl Şıxlısız onun 90 illik yubileyi. O, fiziki cəhətdən olmasa da, ruhən, mənən bizimlədir. Onun ruhu bizim aramızdadır. Onun ruhu köhlən at belində çapır... Azərbaycanın uğurları onu sevindirir, problemləri onu qayğılandırır. Onun ruhu at belində qürurlu, şux dayanıbdır, çapdığı at isə Azərbaycan naminə qan – tər içindədir. Elə bu məqamda ruhun şad olsun deyim və görkəmli türkoloq, ictimai – siyasi xadim, Azərbaycanın yaxın dostu Oljas Süleymanovun sətirələrini xatırlamalı oluram:

*Çap atını, çat, igid,
Çapa – çapa çat mənə.
Sevirsənsə əgər sən,
Çatasıdır at mənə.
Sevdiyim sənsən, igid!
Çatıb, çatıb....
Öpsənə!
Qulağında nal səsi,
Səsim titrər həyadan.
Bu külək də bir yandan
Ötüb keçir, ağ edir.
Sıxır, sıxır köksümü...
Dalamı qaldın, igid?..
Göydə Ay da lağ edir.
Yenə təkəm,
təkəm mən.
Əllərim də ağarmış,
At batıbdır qan – tərə
Ax zalımlar,
zalımlar!
Zülmünüz nə ağarmış?!*

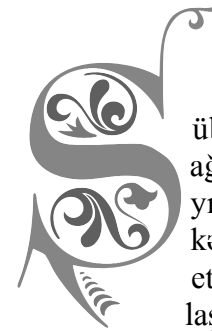
*Dəliqanlı igidə,
Dəliqanlı igidə,
Şux qamətli igidə...*

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

- İsmayıl Şıxlı. Seçilmiş əsərləri (iki cildə). 1 – ci cild, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1971.
- İsmayıl Şıxlı. Xatirəyə dönmüş illər. “Yazıçı”, Bakı, 1980.
- İsmayıl Şıxlı. Daim axtarışda (məqalələr, publisist çıxışlar). “Yazıçı”, Bakı, 1988
- Vaqif Nəsimi. Yaxşı atlar, yaxşı adlar. – “Azərbaycan” jurnalı. № 4, 1989 – cu il, səh. 152-156.
- İsmayıl Şıxlı. Sapı özümüzdəndir. “Gənclik”, Bakı, 1990.
- İsmayıl Şıxlı. Seçilmiş əsərləri (iki cildə). I cild, “Şərq – Qərb”, Bakı, 2005.
- İsmayıl Şıxlı. Seçilmiş əsərləri. “Çaşıoğlu”, Bakı, 2006.
- Qabilli... Qabilsız günlər. “Şirvanəşr”, Bakı, 2008.
- İsmayıl Şıxlı. Cəbhə yolları. – “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 17 fevral 1968 – ci il.
- İsmayıl Şıxlı. “Quşlar” şeiri. – “Ədəbiyyat” qəzeti, 24 noyabr 1938 – ci il.
- İsmayıl Şıxlı (şərikli). XVIII əsr xarici ədəbiyyat tarixi. Bakı, 1970.
- İsmayıl Şıxlı (şərikli). XX əsr xarici ədəbiyyat tarixi. “Maarif”, Bakı, 1974.
- XIX əsr xarici ədəbiyyat tarixi (rus dilindən tərcümə) “Maarif”, Bakı, 1964.
- İsmayıl Şıxlı – 90. Yazıçı. “Oğuz eli” qəzetinin ayrıca buraxılışı. Mart, 2009, № 4 (126).
- Teymur Əhmədov. XX əsr Azərbaycan yazıçıları (ensiklopedik məlumat kitabı). “Nurlar” Nəşriyyat – Poliqrafiya Mərkəzi. Bakı, 2004.
- Gi De Mopassan. Hekayələr və novellalar (rus dilindən tərcümə). “Yazıçı”, Bakı, 1980.
- Əziz Nesin. Futbol kralı (türk dilindən tərcümə). “Gənclik”, B., 1988.

“Xalq qəzeti”, 20 may 2009-cu il. s.7;
“Elm” qəzeti, 20 may 2009-cu il. №15-16 (914-915);
“Elm” qəzeti, 29 may 2009-cu il №17-18 (916-917). s.12

SÖZ HAQQI

Übhəsiz ki, dünyaya gələn hər bir körpə ağlayır. Məhz ağladıqdan sonra sakitləşir, əsl həyat da buradan başlayır. Dünyaya gəldiyi andan yumruqlarını sıxaraq hikkəli ağlayan uşaq, görünür ki, gələcək çətinliklərinə etiraz əlamətini nümayiş etdirir. Bununla belə uyğunlaşır, razılaşır və düşdüyü mühiti, bir sözlə, həyatı qəbul etmək məcburiyyətində qalır. Ağlayıb qurtardıqdan sonra öz susmağıyla hər şeyi alın yazısı, taleyi kimi özünə yaxın buraxır. Həyatda yaşayır, böyüyür, ucalır, qocalır və nə vaxtsa dünyasını dəyişir. Əgər dünyaya gələndə yumruqlarını sıxaraq ağlayırdısa, dünyadan köçəndə əlləri açıq vəziyyətdə, sifəti nurani bir görkəm alır, üz – gözüne təbəssüm çökür. Sanki bu dünyaya gəlişindən narazı olan insan, bu dünyadan gedişindən razı olduğunu bildirir. Bu gəlimli – gedimli dünyaya gələndə də, gedəndə də nəyisə gətirib, nəyisə aparmır. Onun gətirdikləri alın yazısı və istedadı olur. Apardığı isə öz cismidir, fiziki görkəmidir. Qazandıqları – ad, şöhrət, şan, hür-

mət, izzət - hamısı burada – bu dünyada qalır. Bax insanın nə qədər dəyərli, qiymətli olması da onun qazandıqları ilə ölçülür. Birisi qazandıqlarının dəyəri az olduğu üçün çox tez unudulur, digəri yaxınlar, qohum – qardaş, onu tanıyanlar tərəfindən qiymətləndirilir, başqa az bir qismi isə böyük əksəriyyətin qəlbində yaşayır, tez – tez yada salınır, ona istinad olunur, qazandıqları başqaları tərəfindən yaxşı mənada xərclənir. Məncə, bu qəbildən olanlar - yaradıcı adamlar, ziyalılar, istedad sahibləri xeyirxah əməli ilə seçilənlərdir. Belələrinin sayı çox az olur. Sanki onlar qənaətlə yaradılır. Bəlkə, onlar çox olsa, həyat öz mənasını da itirər. Hər halda bunların hamısı həyat fəlsəfəsidir. Pisi də, yaxşısı da, düzü də, əyrisi də həyatın çeşidləridir. Həyat həm də bu çeşidlərinə görə mənalıdır...

Bəzən fikirli, bəzən qayğılı, bəzən narahat, bəzən sakit, bəzən razı, bəzən narazı, bəzən də təbəssümlü gördüyümüz Firuzə Məmmədli öz həyatını yaşayan, ancaq qənaətlə yaradılmışlar siyahısında olanlardan biridir. Və müasir Azərbaycan şeirinin Firuzəsidir. Əgər müasir Azərbaycan şeirini bir üzüyə bənzətsək, deyə bilərik ki, onun Firuzə adlı bir qaş da vardır. Məncə, Firuzə adlı bir qaşın – Firuzə Məmmədlinin bu dünyaya uşaq kimi gəlişi daha səslə-küylü və qışqırtılı olubdur. Bu həm də onun sonra həyatda barışmadıqlarının, razılaşmadıqlarının cüzi bir görüntüsü olubdur. Ancaq onun yazdıqları (şeirləri) həyatda gördüklərinə, müşahidə etdiklərinə, duyduqlarına cavabıdır. Bu cavab Firuzə Məmmədlinin oxucularına kef çəkməyi təbliğ etmir, əksinə, düşünməyi, yenə də düşünməyi, həyatın müəmmalı məqamlarına cavab axtarmağı tələb edir. Onun şeirlərinin müsbət aurası, stili belədir. Elə şeirlər var ki, onu oxuduqda kefin durulur, əhval-ruhiyyə artır, ovqatın yaxşı mənada dəyişir. Bu cür şeirlərin də, təbii ki, özünəməxsus müsbət enerjisi vardır. Ancaq Firuzə Məmmədlinin şeirlərinin müsbət enerjisi ancaq və ancaq düşündürür. Bir sözlə, onun şeirlərini oxuyan zaman elə şeirlərin öz məzmunundan suallar doğur: niyə?, nə üçün?, nədən ötrü?, nə səbəbə görə?, niyə belədir?, niyə belə olmalıdır?, niyə belə oldu? və sair, və ilaxır. Bu sualların özü Firuzə Məmmədli şeirlərinin fəlsəfəsidir.

Əgər belə olmasa, onda o, rahatlıq tapa bilməz, yerə - göyə sığışmaz, içində gizlənən söz adlı dünyanın onun öz içində yaratdığı zəlzələnin ağrı – acısına dözmək olmaz. Bəlkə də, öz içində odlanır, yanar, külə dönər ... Bəlkə də, sözün özünü yandırmaqla o, içindəki od – alovu uzaqlaşdırır və bununla da sözünün (şeirlərinin) od – alovu ilə oxucularını hərəkətə gətirir, düşündürür, düşündürür və yenə də düşündürür. Açıq deyim ki, kim rahatlıq tapmaq istəyirsə, o, Firuzə Məmmədlinin şeirlərini oxumasın. Ona görə ki, onun şeirləri oxucunu rahat buraxmır. Görün ki, öz oxucusunu rahat buraxmayan Firuzə Məmmədli bir şairə kimi nə qədər narahat, duyğulu, həssas və hər şeyi özünə dərd edəndir. Onu şair edən də məhz bunlardır. Onu müasir Azərbaycan poeziyasının istedadlı nümayəndəsi edən də məhz budur. Onun bədii yaradıcılığının Beynəlxalq Poeziya festivalının baş mükafatına və İsa İsmayilzadə adına mükafata layiq görülməsi də məhz bunlarla bağlıdır. Onun daima bədii axtarışda olmasının səbəbi də bunlardan qaynaqlanır. Yazdıqlarını beş cildlik seçilmiş əsərlərində toplayıb nəşr etdirməsi də ancaq və ancaq belədir. Yeri gəlmişkən, qeyd edim ki, Firuzə Məmmədlinin beş cildliyinin iki cildində onun şeirləri, üçüncü cildə elmi yaradıcılığı, məqalələri, dördüncü cildə son dövrlərdə yazdığı şeirlər, beşinci cildə povestləri, hekayələri toplanmışdır.

Firuzə Məmmədlinin birinci cildindəki şeirlərin mövzusu öz çeşidləri ilə fərqlənir. Ömrünün bahar vaxtında poeziyaya gələn bu şairə xanımın I cildə “Ömrümdən keçən bahar” başlığı altında öz şeirlərinin bir qismini çap etdirməsi təsadüfi deyildir. O yazır:

*Bu uzun yolların sınağı öndə,
Öndə arzuların inadı vardı.
Ömür – gün bir mavi nağıldı onda,
Onda yolların da qanadı vardı.*

Firuzə Məmmədli ömrünün bahar vaxtında bir qarış addımı da, bir addım cıdırı da, zirvəyə gedən yolları da uğur, yüksəliş hesab edir-

di. Onun poetik “mən”inə görə, cıdırı da, yolu da, bəndi də, bəroni də Tanrı göndərmiş və bunu qəbul etmək, almaq böyük bəxtəvərlikdir. Ümidin, inamın əlindən tutmaq, haqqa tapınmaq, haqqın ona doğru gələn bağlı yollarını özünə dərd hesab etmək, haqq yolunda qolları bağlı dayanmaq və bunların hamısını Tanrının sınağı kimi təsəlliyyə çevirmək Firuzə Məmmədlinin ömrünün bahar vaxtında poetik “mən”inin əsas qayəsi olmuşdur. Bəzən hissləri, duyğuları ona o qədər üstün gəlmişdir ki, yaradıcılığının bahar dövründə həsrətin, ayrılığın, ölümün fərqi nə varmamış, hətta ölümü qəlbindəki dərdin ölümü kimi qəbul etmişdir.

*Çarə yoxdu, mən bu ömrü daşmalıyam,
Bir ömrü ki, ömür boyu gördüm eləcə.
Sənli, sənsiz, fərqi yoxdur, yaşamalıyam,
Ölsə, yəqin qəlbimdəki dərdim öləcək.*

Firuzə Məmmədli sırf ovqat şairidir. Onun şeirləri ovqatının içindən süzülüb gəlir. Ovqatı necədirsə, şeirləri də elədir. Daha doğrusu, şeirləri ovqatının quludur. Bu mənada “Ayrılıq”, “Sənin telefon nömrən”, “Lirik şeir”, “Yaddaş”, “Duyğular”, “Görüş”, “Canım sevgi”, “Sən belə deyilsənmiş”, “Və sonra”, “Bir dəfə”, “A qızlar” və s. şeirlər Firuzə Məmmədli ovqatının övladları sayıla bilər və bu, doğrudan da belədir.

Firuzə Məmmədlinin yaradıcılığının bahar dövrü öz bahar təravətindən də uzaq düşməmişdir. İstər – istəməz yaradıcılığa ömrünün bahar çağında gələn şairə bütün motivli şeirlərini də təbii tələbat kimi yazıb. Bu təbii tələbat onun bahar ömrü ilə bağlı olubdur. Belə məqamlarda Firuzə Məmmədlinin içindəki kədər, qəm, qüssə, nisgil motivlərinə bahar motivləri qalib gəlir. Burada yaşın da rolunu danmaq olmaz. Belə ki, Firuzə Məmmədli bahar motivli şeirlərini yazanda onun qəlbi gənclik, cavanlıq ehtirası ilə döyünürdü. O, “Yoluma bahar düşüb” şeirində yazırdı:

*İlk bahar....
Həvəsim kəndə üz tutub –
Gedib çiçəkləri qarşılamağa,
Gedib şimşəkləri qarşılamağa.*

Yaxud:

*Bu yazdan gəlmişə,
Kənddən gəlmişə
Həsədim,
Həsrətim
Heyran qalıbdır.*

Onun “A qızlar”, “Həyat eşqi”, “Nə gözəldir”, “Bənövşə”, “Çələng” və digər şeirləri insanda yaşamaq, təzə duyğuları oyatmaq, xumarlanan və tumarlanan arzulara ümid vermək baxımından çox qiymətli. Diqqət yetirək:

*Nə gözəldir çiçəklərin mürgüsü,
Sarmaşığın çəpərlərdə hörgüsü.
Arzuların, əməllərin sərgisi
Nə gözəldir, nə gözəl.*

Yaxud:

*Dünya təkdi, ömür tərdi, sevgi tər,
Tər ilhamın istəyi tər, zövqü tər.
Məni təzə duyğulara sövq edən
Nə gözəldir, nə gözəl.*

Firuzə Məmmədlinin bahar motivli şeirlərində poetik “mən” çələng toxuyur və onun qoxusundan, sevincindən oxucuya pay çatır. Poetik “mən”in yaratdığı çələngdə olan xeyir – duanın sayı – hesabı yoxdur. Bu çələngdəki arzular hər bir qıza ünvanlanır.

*Bahar saçlarında oynayan qız,
Əllərin,
Ayaqların “Tərəkməyə” süzsün,
Toyunda çağlasın
Ata – ananın,*

*Nənənin, babanın,
Elinin, obanın
İsti, həzin, coşqun, sakit havaları.*

Yaxud:

*“İnnabi”,
“Qəşəngi”,
“Bəxtəvəri”,
“Naz eləmə”,
“Xalabacı”,
“Aman nənə”,
“Yüz biri” oynatsın səni.
“Vağzal” üstündə köçəsən, qız!
Fəsillər ömrünə
Vaxtında gəlsin.
Ən uzun fəslin ömrünün qışı –
Nəvəli,
Nəticəli,
Kötükcəli fəslin olsun!
Elincə,
Obanca nəslin olsun, qız!...*

Firuzə Məmmədlinin şeirlərində bir dialektika vardır. Hiss olunur ki, onun yaşının üstünə yaş gəldikcə, həyat təcrübəsi artdıqca, dünyagörüşü genişləndikcə şeirlərinin mövzu dairəsi də dəyişir, yeniləşir. Eyni zamanda, şeirlərinin mövzusu təcrübə, dünyagörüş üzərində köklənir. Bu fikirləri təsadüfi söylənən fikir hesab etmək olmaz, ona görə ki, Firuzə Məmmədlinin seçilmiş əsərlərinin birinci cildində “Gözümüzdən baxan vətən” başlığı altında verilmiş şeirlər bir daha deyilənləri təsdiq edir. Burada toplanmış “Vətən”, “Sizdə, dağlar”, “Qobustan havaları”, “Azıx mağarası”, “Qobustan”, “Qala harayı”, “İçərişəhər”, “Əsrin o tayı, bu tayı”, “Danışan qayalar”, “Kəndimizdə”, “Bu yerdə”, “Atəşgah”, “Qurtarın”, “Ağı”, “Xaçmaz”, “Laçın”, “Xocalı” şeirləri suallar yağdırır, cavablar gözləyir,

oxuyub qurtardıqdan sonra oxucunun qəlbinə narahatlıq yeridir. Bəlkə də, belə olmazsa, bu qədər narahatlığı, sualları Firuzə Məmmədli öz içində çəkə bilməz. O, bunları şeirlərinə paylamaqla, həm də oxucularına paylayır və bəlkə də buna oxucuları ilə bölüşmək də demək olar. Və bəlkə də buna oxucularının beyninə narahatlıq toxumunu səpmək də demək olar. Və bəlkə də buna beyinləri pas basmış adamların beyninin pasını təmizləmək də demək olar... Çox şey demək olar, baxır ki, bu şeirləri oxuyan kimdir, düşünən kimdir, oxuyanın və düşünənin düşüncə səviyyəsi nə qədərdir. Diqqət yetirək:

*Kimdir orda keyfə baxır?
Boğazında kəfən baxır.
Unutduqmu, Vətən baxır.
Gözümüzdən uzaqlara?!*

Yaxud:

*Bu xəbərin ayağından
Bu daşı qoparın, axı.
Bu uşağın yanağından
Bu yaşı qoparın, axı.*

*Yas gedib, mağarı qalıb,
Təy gedib, nağara qalıb.
Ağara – ağara qalıb,
Bu dişi qurtarın, axı.
Nə gözlərsən, babam oğlu?
Nə gözlərsiz, atam oğlu?
Bu işi qurtarın, axı.*

Firuzə Məmmədlinin şeirləri öz oxucusundan müxtəlif cavablar gözləyir. Həmin cavabları belə qruplaşdırmaq olar:

a) onun şeirlərini oxuyanların bəziləri suallara heç cavab verə bilmir;

b) bəzilərinin cavabları başqalarını təmin edə bilmir;

c) üçüncülər suallara cavablarını dilə gətirmirlər;

ç) dördüncülər Firuzə Məmmədlinin poetik “mən”inin suallarına bəlkə də nə olsun deyir.

Beləliklə, Firuzə Məmmədli şeirlərinin suallarına olan cavablar müxtəlif ola bilər. Ancaq Firuzə Məmmədli də, onun poetik “mən”i də təkdir. O, çoxlarından və böyük əksəriyyətdən fərqli olaraq müşahidə qabiliyyətinə, təhlil bacarığına malikdir. Bu da imkan verir ki, Firuzə Məmmədli düşündürücü məqamları, həyat fəlsəfəsini şeirə gətirə bilsin və gətirir də...

*Adam var ki, vaxt aparır,
Elə bilir baxt aparır.
Kimisi tac – taxt aparır,
Kiminə kəfən də - qəhət.*

Yaxud:

*Salışdırıb millətləri,
Oynatmışıq minnətləri.
Dağıtmışıq cənnətləri,
Cəhənnəmə yol olmuşuq.*

Başqa bir misal:

*Bu yollar, bərələr daşqına düşüb,
Yurdsuza, işsizə, qaçqına düşüb.
Bəndələr Allahlıq eşqinə düşüb,
Ay Allah, göyündə daş olmur niyə?*

Yaxud:

*Hələ bilinməyir gələcək kimin,
Hələ bilinməyir keçmiş kimindi.
Kimin ölüsüyük beləcə, kimin?
Kimin dirisinə eşilir kəndir?*

Mən deyərdim ki, Firuzə Məmmədli yaradıcılığında xüsusi mərhələ hesab olunacaq üçüncü bir mərhələ var. Bu mərhələdə o, dün-

ya, ömür, azadlıq, insan və s. mövzuları daha dərinləndirən obyektə çevirir, onların barəsində şeirlər yazır. Bu mənada seçilmiş əsərlərin birinci cildində “Yaşın sağ olsun, dünya” başlığı altında verilən şeirlər hər şeyi təsdiq edir. “Dünyam”, “Narahat dünyam mənim”, “Mən dünyanın ağrısına ünvanam”, “Yaşın sağ olsun, dünya”, “İnsan”, “Dünyanın” və s. şeirlər dediklərimizə əyani sübutdur. Şeir parçalarına diqqət yetirək:

*Çökmüşəm ömrünün şirinliyinə,
Dünənə övladam, sabaha ana.
O isə - mənimlə çiyin – çiyinə,
O isə - mənimlə daban – dabana.*

Yaxud:

*Dayanım bir az da, dözüüm bir az da,
Bir az da səbrimin dizinə çöküm.
Yığılsın dünyadan gözüüm bir az da,
Bir az da yığılım, özümə çöküm.*

Firuzə Məmmədlinin yaradıcılığının üçüncü mərhələsindən yollar ayrılır. Həmin yollar ana yolu inkar etmədən ona müxtəlif yerlərdən birləşir. Əslində bu ayrılan yollar ana yolu zənginləşdirir, ona gözəllik gətirir. Bu ayrılan yollarda cərəyan edən hadisələr ana yolun təbiətinə, ruhuna bağlıdır. Ana yolun sonu görünmür, ayrılan yolların son nöqtəsini görmək olur və onların boyunu ölçmək də mümkündür. Ana yol ayrılan yollara qida verir. Ana yolu ağacın kökündən nəşət tapmış gövdəyə də bənzətmək olar. Bu gövdələrə söykənən budaqlar ayrılan yollardır. Budaqlardakı yarpaqlar, çiçəklər, meyvələr ağacı necə gözəlləşdirsə, ayrılan yollar da Firuzə Məmmədli şeirinin ana yolunu elə qiymətli və dəyərli edir. Firuzə Məmmədlinin seçilmiş əsərlərinin ikinci cildində toplanmış şeirlər ana yoldan ayrılan yollara bənzəyən şeirlərdir. Bunu “Belə yaşamışam buraya kimi”, “Aça bilmədiyim uğur qapısı”, “Uluslarım, yaxınlarım, əzizlərim” başlıqları altında toplanmış şeirlər və “Mini poemalar” başlı-

ğı altında olan “Ziyarət”, “Sarçakın son günü”, “Sahil əfsanəsi”, “Edam ili”, “Müqəddəs riya...”, “Sabaha uçuş”, “Oyanış” poemaları da təsdiq edir.

Onu da qeyd etmək ki, burada (ikinci cildə) Firuzə Məmmədlinin daha çox 1990-cı illərdə yazdığı şeirlər toplanmışdır. Yəni buradakı şeirlər onun 1990-cı illər yaradıcılığının məhsuludur. Ona görə də bu şeirlərdə 1980-ci illərin sonu və 1990-cı illərin hadisələri, reallıqları, gerçəklikləri ilə bağlı duyğular, təəssüratlar, poetik notlar Firuzə Məmmədli stilində təqdim olunur. Bu stilin özünəməxsusluğu odur ki, Firuzə Məmmədli təbii, səmimi, siyasi – ideoloji maraq axtarmadan, həqiqəti açıq deməyi bacarmaqla (əsl şairlərə məxsus bir formada), onun sözlərinin kimlənsə qəlbinə toxunmasından çəkinmədən öz vicdanının, həqiqətin vicdanının qulu olur. Və ona müasir poeziyamızda imic yaradan əsas keyfiyyətlərdən biri də məhz budur. Firuzə Məmmədli poeziyası hər bir kəsi imtahana çəkir. Hər şeydən əvvəl o, imtahanı özündən başlayır. Fərqinə varmır ki, uda bilər, uduza bilər. Fərqinə varmır ki, itirər, ya da ki, qazanar. Fərqinə varmır ki, kimisə özündən incik salar, ya da ki, kiminsə qəzəbinə tuş gələr. Bütün bunların hamısı onun şeirlərinin səmimiyyətidir, onun stilindəki spesifik cəhətlərdir. O yazır:

*Yox mənimlə ədavəti zərrəcə,
Qürurunu qoymamış da hərraca.
Dözə bilsə zaman adlı xəraca,
Dinəcəkdir sevgisində ellərin
O günlərim, o aylarım, illərim.*

Yaxud:

*Hamımızın əzabı var, dərdi var,
Hamımızı dara çəkir dərdi var.
Gözləyirik, orada bir pərdə var,
Kim dartacaq, kim salacaq, bilmirik.*

Əsl şair özünü düşünmür. Əsl şair əksər vaxt öz qayğılarını, dərdlərini unudur, cəmiyyətlə, həyatla, mühitlə nəfəs alır. Bu mənə-

da Firuzə Məmmədli şeirləri göstərir ki, o, cəmiyyətdən, həyatdan, mühitdən təcrid olunmağı sevmir. Ona görə də onun poetik “mən”i o qədər tələbkardır ki, onun heç ölçüsünü müəyyənləşdirmək mümkün deyildir. Onun poetik “mən”i nəinki insanları, həm də dünyanı imtahana çəkir, az qala dünyaya meydan oxuyur, onu qınaq yerinə çevirir.

*Mən də elə bu dünyanın
Dərdi dəyən şairiyəm.
Bir baxışla qəlbi sınıb
İçini yeyən şairiyəm.*

*Dünya görüb mərd üzümü,
Yumşaltmayırsərt üzünü.
Tərəzinin dərd gözünü
Bir az əyən şairiyəm.*

Firuzə Məmmədlinin dünyaya olan tələbkarlığı bəzən onu dünyadan üz çevirməyə gətirib çıxarır. Bu, dünyadan narazılığın son həddi kimi özünü göstərir. O yazır:

*Bir ömürlük qış görmüşəm,
Ümidləri boş görmüşəm
Nəyim var – çıxdaş görmüşəm,
Dünyada gözüm qalmayıb.*

Firuzə Məmmədlinin poetik “mən”i dünyanı nizamlamağa çalışır, hər şeyi düzəltməyə üstünlük verir və bu istəyi həyata keçirmək üçün oxucunu daha ayıqlığa, sayıqlığa çağırır. Oxucunu məsuliyyətə cəlb etməklə onların boynuna yük qoyur. Diqqət yetirək:

*Hər şeyin şitini çıxara billik
Düz olmayan yerdə.
Hər şeyin əyrisinə söykənə billik
Düz olmayan yerdə.*

*Alnımızla çökərik
Diz olmayan yerdə.
Daha nədən qorxuruq,
Daha nədən qaçıraq, bilmirəm
Heç nəyimiz,
Heç kimimiz
“Biz” olmayan yerdə.*

Yaxud:

*Kim isə görər ki, qəddim düzəlib,
Kimdənsə gerilik həddim düzəlib.
Dargözlər pıçıldar – yertim “düzəlib”,
Gör neçə gözdən mən həsəd itirirəm.*

Firuzə Məmmədlinin seçilmiş əsərlərinin üçüncü cildi onun elmi yaradıcılığı ilə bağlıdır. Bu cildə onun “Y.V.Çəmənşəminlinin tarixi romanlarının (“Qızlar bulağı” və “Qan içində”) dil və üslub xüsusiyyətləri”, “Bədii dilin estetik mənbələri”, “Azərbaycanın şimal – şərq bölgəsinin etnolinqvistik vahidləri” adlı elmi əsərləri və məqalələri, rəyləri, şəxsiyyətlər barədə düşüncələri, xatirələri daxil edilmişdir. Açıqı deyim ki, mən Firuzə Məmmədlini şair kimi və alim kimi tanıyıram. Məncə, şairlik ona verilən vergidir, bu, onun qismətidir, alın yazısıdır. Alimlik isə onun həyatda zəhmətilə əldə etdiyi. Onun şairliyi ilə alimliyini müqayisə etmək istəmirəm. Ona görə ki, o, şair və alim kimi bütövləşir. Firuzə Məmmədli öz bütövlüyünü bu iki qoşa qanadda tapır. Bu qanadın birini digərindən ayırmaq olmaz. Ancaq hissiyatımı gizlətmədən onu da demək istəyirəm ki, Firuzə Məmmədli deyəndə daha çox yadıma onun şairliyi düşür. Nədənsə bu ad mənim yaddaşıma daha çox şair kimi həkk olunub. Məncə, o, nə qədər elmi yaradıcılıqla məşğul olsa da, nə qədər elmi məqalələr yazsa da, yenə şairlik onu daha çox özünə çəkir. O, şairliyin seyrindən azad ola bilmir. Firuzə Məmmədli simasında ağır gələn tərəfi onun şairliyidir. Çünki o, elmi dəlillərə, faktlara, mənbələrə, istinadlara üstünlük verərək elmi əsər yazmaqdan, hissiyatına,

duygusuna, qavrayışına, təbinə və təbiətinə üstünlük verir. Bununla da Firuzə Məmmədlinin tərəzisinin gözündə şeir yüklənən hissə daha ağır gəlir. Və beləliklə, son dövrlərdə yazdığı şeirlərdən ibarət olan dördüncü cild oxucuların ixtiyarına verilir. Firuzə Məmmədlinin özü də yazmadıqlarının yazdıqlarından ağır gəldiyini söyləyir və bununla da bilməyərək çox təbii olaraq şairliyinə üstünlük verir. Diqqət yetirək:

*Allah, yazmadığım elə
Yazdığımın ağır gəlir.
Kitab – kitab söz ağrının
Mənə bir varağı gəlir.*

O, doğrudan da şair kimi daha odlu, alovlu, üsyankar və mübarizdir. Eyni zamanda, məhz zamanın öz sərhədinə sığmayandır, dünyanın dərdlərinə dözməyəndir, hər şeyə nə olsun deyənlərlə barışmazdır.

*Daş altında yatacağam sirr kimi,
Söz altından cücərəcək dərdlərim.
Fələk məni yaşadacaq pir kimi,
Aşacağam zaman adlı sədləri.*

Yaxud:

*Bu xəyallar içində,
Şeir də yazıram mən.
Həqiqətə xəyaldan,
Səngər də qazıram mən.*

*Bu səngərdə mən hücum.
Dəmini gözləyirəm,
Ali Baş Komandanın
Əmrini gözləyirəm.*

Firuzə Məmmədli öz səngərində mətin dayanaraq riyakarlığa, ayrılığa, ədalətsizliyə, yalana, böhtana qarşı söz adlı ordusu ilə vuru-

şur. Onun qələbəsi də, zəfəri də bu söz adlı ordudan çox asılı olur. Söz adlı ordu necə ki, hər şeyi sahmana salmayıb Firuzə Məmmədlinin vuruşu qurtarmayacaq. Hər gün o, bu vuruşa təzədən başlayacaq, yuxusuna haram qatacaq, yalana uyanları sözü ilə kötəkləyəcək, yalançı dil qəhrəmanlarının dilini qıfllamağa çalışacaq, özünün xoş arzularını, xeyirxah əməllərini göyərtməyə çalışacaqdır. Dediylə hər sözün, fikrin yaratdığı əks reaksiyanı gözləyəcək, həmin sözün, fikrin çatacağı ünvanlara meydan oxuyacaq. Doğrudan da, şairin bundan artıq gücü nəyə çata bilər?! Diqqət edin:

*Lap elə - beləcə dəliyəm, dəli;
Əlli ağıllıdan biri görünmür.
Atmışam quyuya daş fikirləri,
Dartıb çıxaranın yeri görünmür.*

*Eh, yenə də bir daş atdım quyuya,
Əlli ağıllıdan biri görünmür.
Kömülür dipdiri adam quyuya,
Bu boyda boşluqda yeri görünmür.*

Firuzə Məmmədlinin sözü ünvanını tutmayanda, sahilinə çatmayanda sözünü qənaətlə xərcləməyi özünə borc bilir. Sözün qədrini bilməyənlərə söz deməkdə tərəddüd edir, özündə sınaq, axtarış əməliyyatını başlamağı vacib sayır. O yazır:

*Mənə nə düşübdü – söz satım axı, -
Sözü xırıd edim bez bazarında?!
Bir vaxt andım vardı mənim –
“Söz haqqı!”
Üzüm qızardı söz qızaranı*

Yaxud:

*Özümü sınaqdan keçirim bəlkə,
Daha sözdən – sovdan uzağa qaçım.
Çırpım, silkələyim içimi, bəlkə,*

*Varsa,
Günahımı yumağa qaçım.*

Firuzə Məmmədlinin söz savaşında nəfəs almaq, nəfəsini dərmək mərhələsi bir yaradıcılıq priyomudur. Bu priyomdan istifadə edərək Firuzə Məmmədli yeni yazacağı şeirlərə yan almağı bacarır. Və beləliklə, öz priyomu ilə gözəllik, sevgi, işıq, həyat, səadət, yəni insanı insana və dünyaya bağlayan telləri hərəkətə gətirir. Belə olduqda Firuzə Məmmədlinin poetik “mən”ində ayrıca bir görünüş, mənzərə, əhval-ruhiyyə yaranır. Bu, heç də oxucunu aldatmamalıdır, Firuzə Məmmədlinin yaradıcılıq priyomu kimi qəbul olunmalıdır. Fikir verin:

*Bir gözəl görəydim,
Gözəldə ürək,
Ürəkdə sevgi.*

*Bir sevgi görəydim,
Sevgidə işıq,
İşıqda həyat.*

*Bir həyat görəydim,
Həyatda səadət,
Səadətdə - özüm.*

Bəzən Firuzə Məmmədli öz yaradıcılığında metod və üsulları dəyişməklə stilini dəyişmir, bu heç mümkün də deyildir. Ancaq onun yaradıcılıq metod və üsulunu dəyişməsinin səbəbi onunla bağlıdır ki, o, həmişə axtarışdadır. Eyni stildə axtarış isə Firuzə Məmmədlinin özünü də yorur. Ona görə də o, öz stilinin çeşidlərini rəngarəng etmək üçün bəzən metod və üsulları dəyişir. Bununla da, əslində o, dünyadan, həyatdan, insanlardan istəyini dəyişkən metod və üsullarla təqdim edir. Qəti deyə bilərəm ki, bacarıqla təqdim edir...

Firuzə Məmmədlinin seçilmiş əsərlərinin beşinci cildi məzmun rəngarəngliyi ilə seçilir. Burada onun povestləri, hekayələri, verdiyi

müsaibələrindən seçmələri, məqalələri toplanmışdır. Əlbəttə, beşinci cildə biz Firuzə Məmmədlini həm də nasir kimi tanımalı oluruq, eyni zamanda onun ədəbi tənqidi görüşlərinin təsirli olmasını da etiraf etməli oluruq. Bir sözlə, onun “Ruhun qisası”, “İkinci həyat” novellərini, “Oğurluq”, “Məhəbbət”, “Qatarda” hekayələrini oxumağa dəyər. Burada həyat hadisələrinin reallığı, gerçəklik, obrazların özünəməxsus cizgiləri Firuzə Məmmədlinin həm də nasir kimi müşahidə qabiliyyətinin dərinliyindən, hər şeyə həssas yanaşma bacarığından xəbər verir.

Mən Firuzə Məmmədlinin yaradıcılığı haqqında dəfələrlə yazmışam. Ancaq bu dəfə yazdığım onun seçilmiş əsərlərinin beş cildliyi əsasındadır. Nə indiyə qədər yazdıklarım, nə də indi yazdığım bir – birini təkrarlamır. Bu, hər şeydən əvvəl, Firuzə Məmmədlinin yaradıcılığı ilə bağlı olan bir məsələdir. Belə ki, Firuzə Məmmədli yaradıcılığına hər dəfə üz tutanda söz demək üçün poeziyaya məxsus olan təsir gücü duyursan. Mən də bu təsir gücünü onun yaradıcılığında duyuram. Bu təsir gücü Firuzə Məmmədlinin istedadı ilə bağlıdır. Bu istedad müasir Azərbaycan poeziyasında öz yolunu gedir... Hara qədər gedəcək?.. Nə vaxt söz vasitəsilə bütün problemləri həll edəcək?.. Bütün bu suallara cavab axtarmaqda və qəti fikir söyləməkdə çətinlik çəkirəm. Məni bu çətinliyə salan Firuzə Məmmədlinin yaradıcılığıdır. Onun yaradıcılığına yeni – yeni uğurlar arzulayıram, yeni – yeni seçilmiş əsərlərini gözləyirəm.

*“Azərbaycan” ədəbi-bədii jurnalı.
№ 1, 2010, s.158-162.*

ƏHMƏD YƏSƏVİNİN TƏRİQƏT GÖRÜŞLƏRİNDƏN BƏZİ MƏQAMLAR

Əhməd Yəsəvi hər şeydən əvvəl şəriət adamı olmuşdur. Şəriət nədir? Şəriət “*doğru yol*” mənasındadır. Bu söz dində Allahın əmr və yasaqlarını yerinə yetirmək hökümünü ifadə edir. Şəriətə görə, insan Allahın qulu olduğunu, eyni zamanda onun varlığını, hər şeyə malik və qadir olduğunu, əzəli və əbədi olduğunu bilməlidir. Şəriət o zaman güclü olur ki, o, Allahın varlığını, hər şeyə qadir olduğunu, əzəli və əbədi olduğunu düz yol kimi göstərməyi, təqdim etməyi bacarır. Allahın buyruqlarına əməl etməyin gərəkli olduğunu vacib saydığı üçün şəriətin özü bir həqiqətdir. Allahın varlığını isə şəriətə qoşulmaqla bilmək mümkündür. Odur ki, Allahın varlığını bilmək bir həqiqət kimi yenə də şəriətdir. Sufilərə görə, şəriət dinin çöl üzü, həqiqət isə onun iç üzüdür. Yəni, Allahın qulu olmaq şəriətdir və o da dinin çöl üzüdür. Ancaq Allahın varlığını, hər şeyə qadir olduğunu və əzəli, əbədi olduğunu bilmək dinin iç üzüdür, eyni zamanda həqiqətdir.

Əhməd Yəsəvi güclü mədrəsə təhsili almış, dini elmləri dərinlən öyrənmiş, təsəvvüfün bütün sirlərini mənimsəmişdir. O, öyrəndiklə-

rinin hamısını aydın, anlaşıqlı və sadə bir dildə (türk dilində) ətrafında olan insanlara anlatmağa çalışmışdır. Onun əsas məqsədi İslam dinini türklərə sevdirmək və əhli-sünnət əqidəsini yaymaq olmuşdur. Əhli-sünnət nədir? Əvvəlcə, əhli, sonra isə sünnət sözünün izahına ehtiyac vardır. Əhl sözü ərəb sözüdür və “yabancı olmayan, dost; sahib, malik” mənalarını bildirir. Bu əqidənin sahibləri insanları üç qrupa ayırmışlar: 1) *əhli-dünya*, 2) *əhli-uqba*, 3) *əhlullah*.

1) Əhli-dünya. Bu cür insanlar dünya nemətlərinə dəyər verərək axirəti düşünməyənlərdir. 2) Əhli-uqba. Onlar bu dünyada ömürlərini ibadətlə keçirir, günah eləmək istəmir və axirəti düşünür. 3) Əhlullah. Bu cür adamların içləri Allah sevgisi ilə dolu olur, onlar Allah adamı olur və Allahın yolunda xidmət edirlər.

Sünnət sözü ərəb sözüdür və “adət, qanun, yol; gözəl və yaxşı surət; Həzrəti-Məhəmmədin hərəkəti, sözləri” mənalarındadır.

Deməli, əhli-sünnət əslində Allaha və onun elçisi olan Həzrəti-Peyğəmbərə sadıqlıq və sədaqəti bildirən bir əqidədir. Məhz Əhməd Yəsəvi bu əqidəni yaymağı əsas məqsəd hesab etmişdir. Odur ki, o, Həzrəti-Peyğəmbərin şəriətinə, yoluna çox bağlı olmuşdur.

Əhməd Yəsəvi həm də güclü təriqət adamı olmuşdur. Təriqət sözü ərəb sözüdür. Bu, Allaha qovuşmaq üçün gedilməsi vacib olan mənəvi yoldur. Sufilərə görə, təriqət Allahın qulu olan insanı dinin çöl üzü olan şəriətdən dinin iç üzü olan həqiqətə aparan mənəvi bir yoldur. Onu da qeyd edək ki, Təsəvvüf əhli şəriəti, təriqəti, mərifəti (insanın Allahı və özünü tanıması) və həqiqəti “dörd qapı” sayırlar. Bu “dörd qapı” Allaha qovuşmağa gedən mənəvi yolun qapılarıdır.

Əhməd Yəsəvi şəriət əhli-sünnət, təriqət adamı kimi bütün varlıqların yaradıcısı olan Allaha xüsusi yer ayırmış və Allaha münacata üstünlük vermişdir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, klassik ədəbiyyatda, orta əsr yazılı mənbələrində əsərlərin Allaha münacatla başlaması ənənə halını almışdır. Bu mənada Əhməd Yəsəvi də, Yusif Balasagunlu da Allahın//Tanrının mədhinə xüsusi yer vermişdir. Hər iki

si öz sözlərinə Allahın//Tanrının mədhi ilə başlamışdır. Əhməd Yəsəvi Allahı//Tanrını insanlara cənnəti bəxş edən, bütün istəklərini yerinə yetirən varlıq kimi mədh edir.

Münacat eyledi Miskin Hacı Ahmed

İlahi kıl heme bendengge rahmet

Türkiyə türkcəsinə tərcüməsi:

Münacat eyledi Miskin Hacı Ahmed;

İlahi kıl bütün bendene rahmet.

Yaxud:

Hudayım kılsa inam manga cennet

Okuyanları kılğay min şefaət

Tileki her ne bolsa Tingri birgey

Muhabbet şevkini könglige salğay

Cemalın körsetip Perverdigarım

Özin yolığa salsın bir ü barım

Hudayım eylesün mahşerde hurrem

Kıyamət kün arığ zatığa mahrem

Duağa yarı birse her müsülman

Öler vaktıda iltkey nur-ı iman

Türkiyə türkcəsinə tərcüməsi:

Hudayım kılsa nasip bana cennet,

Okuyanlara kılayım şefaət.

Dileği her ne ise Tanrı vere;

Muhabbet şevkini gönlüne sala.

*Cemalin göstərip Perverdigarım,
Kendi yoluna salsın bir ve varım*

*Hudayım eylesin mahşərdə hurrem,
Kıyamette temiz zatına mahrem.*

*Duaya kuvvet verse her müsəlman,
Ölüm vaktı götürür nur-ı iman.*

Əhməd Yəsəvi Allahın uca adını anarkən qeyd edir ki, onun (yəni Allahın), “cəlalı ucadır”. “*Cəlalı ucadır*” ifadəsi Əhməd Yəsəvi tərəfindən Allahın adı anılarkən hörmət əlaməti kimi işlənmişdir. Əhməd Yəsəvi Allaha münacatını belə başlayır: “Bütün ehtiyacları yerinə yetirən uca Allahın cəlalı ucadır, dərğahına münacat”. Bu cür etirafdan sonra öz hikmətlərinin dərddiyə dərman olduğunu, aləmdə dastan olduğunu, Sübhanın fərmanı olduğunu (Sübhan Allahın adlarından biridir), cahillərin eşitmədiyini, könlü qara olanların onun hikmətini anlamadığını tərənnüm etmişdir.

“Klassik Azərbaycan filologiyası və müasir problemlər” mövzusunda Cəfər Xəndanın 100 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları.
Bakı, 2010, ADPU-nun nəşri. s.178-181

XOCA ƏHMƏD YƏSƏVİNİN TƏRİQƏT GÖRÜŞLƏRİ

Əhməd Yəsəvi hər şeydən əvvəl şəriət adamı olmuşdur. Şəriət nədir? Şəriət “doğru yol” mənasındadır. Bu söz dində Allahın əmr və və yasaqlarını yerinə yetirmək hökmünü ifadə edir. Şəriətə görə, insan Allahın qulu olduğunu, eyni zamanda onun varlığını, hər şeyə malik və qadir olduğunu, əzəli və əbədi olduğunu bilməlidir. Şəriət o zaman güclü olur ki, o, Allahın varlığını, hər şeyə qadir olduğunu, əzəli və əbədi olduğunu düz yol kimi göstərməyi, təqdim etməyi bacarır. Allahın buyruqlarına əməl etməyin gərəkli olduğunu vacib saydığı üçün şəriətin özü bir həqiqətdir. Allahın varlığını isə şəriətə qoşulmaqla bilmək mümkündür. Odur ki, Allahın varlığını bilmək bir həqiqət kimi yenə də şəriətdir. Sufilərə görə, şəriət dinin çöl üzü, həqiqət isə onun iç üzüdür. Yəni, Allahın qulu olmaq şəriətdir və o da dinin çöl üzüdür. Ancaq Allahın varlığını, hər şeyə qadir olduğunu və əzəli, əbədi olduğunu bilmək dinin iç üzüdür, eyni zamanda həqiqətdir.

Əhməd Yəsəvi güclü mədrəsə təhsili almış, dini elmləri dərinlən öyrənmiş, təsəvvüfün bütün sirlərini mənimsəmişdir. O, öyrəndiklərinin hamısını aydın, anlaşıqlı və sadə bir dildə (türk dilində) ətrafında olan insanlara anlatmağa çalışmışdır. Onun əsas məqsədi İslam di-

nini türklərə sevdirmək və əhli-sünnət əqidəsini yaymaq olmuşdur. Əhli-sünnət nədir? Əvvəlcə əhli sonra isə sünnət sözünün izahına ehtiyac vardır. Əhl sözü ərəb sözüdür və “yabancı olmayan, dost; sahib, malik” mənalarını bildirir. Bu əqidənin sahibləri insanları üç qrupa ayırmışlar: 1) *əhli-dünya*, 2) *əhli-uqba*, 3) *əhlullah*.

1) Əhli-dünya. Bu cür insanlar dünya nemətlərinə dəyər verərək axirəti düşünməyənlərdir. 2) Əhli-uqba. Onlar bu dünyada ömürlərini ibadətlə keçirir, günah etmək istəmir və axirəti düşünür. 3) Əhlullah. Bu cür adamların içəri Allah sevgisi ilə dolu olur, onlar Allah adamı olur və Allahın yolunda xidmət edirlər.

Sünnət sözü ərəb sözüdür və “adət, qanun, yol; gözəl və yaxşı surət; Həzrəti-Məhəmmədin hərəkəti, sözləri” mənalarındadır.

Deməli, əhli-sünnət əslində Allaha və onun elçisi olan Həzrəti-Peyğəmbərə sadıqlıq və sədaqəti bildirən bir əqidədir. Məhz Əhməd Yəsəvi bu əqidəni yaymağı əsas məqsəd hesab etmişdir. Odur ki, o, Həzrəti-Peyğəmbərin şəriətinə, yoluna çox bağlı olmuşdur.

Əhməd Yəsəvi həm də güclü təriqət adamı olmuşdur. Təriqət sözü ərəb sözüdür. Bu, Allaha qovuşmaq üçün gedilməsi vacib olan mənəvi yoldur. Sufilərə görə, təriqət Allahın qulu olan insanı dinin çölü üzünə aparır, içəri üzünə aparır. Onu da qeyd etmək ki, Təsəvvüf əhli şəriəti, təriqəti, mərifəti (insanın Allahı və özünü tanıması) və həqiqəti “dörd qapı” sayırlar. Bu “dörd qapı” Allaha qovuşmağa gedən mənəvi yolun qapılarıdır.

Əhməd Yəsəvi şəriət əhli-sünnət, təriqət adamı kimi bütün varlıqların yaradıcısı olan Allaha xüsusi yer ayırmış və Allaha münacata üstünlük vermişdir. Müqayisə üçün qeyd etmək ki, klassik ədəbiyyatda, orta əsr yazılı mənbələrində əsərlərin Allaha münacatla başlaması ənənə halını almışdır. Bu mənada Əhməd Yəsəvi də, Yusif Balasagunlu da Allahın//Tanrının mədhinə xüsusi yer vermişdir. Hər ikisi öz sözlərinə Allahın//Tanrının mədhi ilə başlamışdır. Əhməd Yəsəvi Allahı//Tanrını insanlara cənnəti bəxş edən, bütün istəklərini yerinə yetirən varlıq kimi mədh edir.

*Münacat eyledi Miskin Hacı Ahmed;
İlahi kıl heme bendengge rahmet*

Türkiyə türkcəsinə tərcüməsi:

*Münacat eyledi Miskin Hacı Ahmed;
İlahi kıl bütün bendene rahmet.*

Yaxud:

*Hudayım kılsa inam manga cennet
Okuyanları kılğay min şəfaət*

*Tileki her ne bolsa Tingri birgey
Muhabbet şevkini könglige salğay*

*Cemalin körsetip Perverdigarım
Özin yolığa salsın bir ü barım*

*Hudayım eylesün mahşerde hurrem
Kıyamet kün arığ zatığa mahrem*

*Duağa yarı birse her müsülman
Öler vaktıda iltkey nur-ı iman*

Türkiyə türkcəsinə tərcüməsi:

*Hudayım kılsa nasip bana cennet,
Okuyanlara kılayım şəfaət.*

*Dileği her ne ise Tanrı vere;
Muhabbet şevkini gönlüne sala.*

*Cemalin gösterip Perverdigarım,
Kendi yoluna salsın bir ve varım*

*Hudayım eylesin mahşerde hurrem,
Kıyamette temiz zatına mahrem.*

*Duaya kuvvet verse her müselman,
Ölüm vaktı götürür nur-ı iman.*

Əhməd Yəsəvi Allahın uca adını anarkən qeyd edir ki, onun (yəni Allahın), “cəlalı ucadır”. “Cəlalı ucadır” ifadəsi Əhməd Yəsəvi tərəfindən Allahın adı anılarkən hörmət əlaməti kimi işlənmişdir. Əhməd Yəsəvi Allaha münacatını belə başlayır: “Bütün ehtiyacları yerinə yetirən uca Allahın cəlalı ucadır, dərğahına münacat”. Bu cür etirafdan sonra öz hikmətlərinin dərđliyə dərman olduğunu, aləmdə dastan olduğunu, Sübhanın fərmanı olduğunu (Sübhan Allahın adlarından biridir), cahillərin eşitmədiyini, könlü qara olanların onun hikmətini anlamadığını tərənnüm etmişdir.

*Mini hikmetlerim derdlikke derman
Kişi buy iltmese ol yolda kalğan*

*Mini hikmetlerim alemde dastan
Ruhum, kilse kılur söhbetni bustan*

*Mini hikmetlerim kan-ı hadısdür
Kişi buy iltmese bilgil habısdür*

*Mini hikmetlerim fəran-ı Sübhan
Okup uksang heme manı-i Kuran*

*Mini hikmetlerim alemde sultan
Kılur bir lahzada çölü gülistan*

*Mini hikmetlerim nadan işitmes
Veli köngli kara pendimni almas*

Türkiyə türkcəsinə tərcüməsi:
*Benim hikmetlerim dərđliyə dərman;
Kişi nasip olmasa, yolda kalan.*

*Benim hikmetlerim alemde destan,
Ruhum gelse, kılar söhbeti bostan.*

*Benim hikmetlerim kan-ı hadistir¹;
Kişi nasip olmasa, bil habistir.*

*Benim hikmetlerim fərmən-ı Sübhan²;
Okuyup anlasan, mana-yı Kuran.*

*Bunim hikmetlerim alemde sultan;
Kılar bir lahzada çölü gülistan.*

*Benim hikmetimi cahil işitmez;
Gönlü kara olan ögüdüm almaz.*

Əhməd Yəsəvi Allaha daha yaxın olduğunu onun qulu olmağıyla sübut edir və bunun sayəsində qeyd edir ki, Allahın varlığını və Həzrəti-Məhəmmədin son peyğəmbər və Allahın elçisi olduğunu təbliğ etdiyi dinin doğru, həqiqət olduğunu qəbul etməyənlər xəta edir, günah iş görürlər. Eyni zamanda belələri ədəbsiz, həyasız və dünyada məslək, əqidə, təriqət sahibi deyildir. Belələrinin dini, imanı yoxdur və onların dini imanı viran olmuşdur. Əhməd Yəsəvi Allahın ucalığını qəbul edərək hesab edir ki, kamil bir əqidə, təriqət, məslək sahibini görməyən və ondan dərş almayan “Quran”ı oxusa da, Xuda//Allah//Tanrı onu qəbul etməz. O yazır:

*Hatadan bı-haber Allahğa münkir
Edebsiz bı-edeb dünyada bı-pir*

*Dini imanı yok islamı viran
Kıyamet tangı atsa yolda kalğan*

*Pir-i kamilni körmey Şeyh-i Sanan
Huda kılmas kabul okusa Kuran*

Türkiyə türkcəsinə tərcüməsi:

*Allaha münkir³, hatadan habersiz;
Edepsiz, hayasız, dünyada pirsiz.*

*Dini, imanı yok, islamı viran;
Kıyamət tanı atsa, yolda kalan.*

*Kamil bir pir⁴ görmeden Şeyh-i Sanan,
Hüda kılmaz kabul, okusa Kuran.*

Əhməd Yəsəvi Allahın qulu olmaqla haldan-hala, vəziyyətdən-vəziyyətə, mərtəbədən-mərtəbəyə yüksəldiyini bəyan edir. Hal sahibi olduğunu Allahın ona verdiyi bir qismət, pay, vergi kimi qəbul edir. Hal dili ilə – mərtəbədən-mərtəbəyə, vəziyyətdən- vəziyyətə, haldan-hala yüksəldiyi dillə Allahın həqiqətlərini görməyənləri söydüyünü, həqiqət sözü ilə cahili söydüyünü yazır:

*Zəban-ı hal ile amanı tögtim
Hakikat söz bile cahilni sögtim*

Türkiyə türkcəsinə tərcüməsi:

*Hal⁵ dili ilə ben amayr⁶ dögdüm;
Hakikat söz ilə cahili sögdüm.*

Əhməd Yəsəviyə görə, özünüdərkətmənin sonu Allahın varlığını bilmək, ondan çəkinmək və insafa gəlməkdir. Onun hikmətləri isə bu yolda gərəkli yardımçıdır. Bu hikmətləri yaxşı söyləməklə, Allaha dua qılmaqla, onu ucaltmaqla (“Allahu Əkbər” söyləməklə) Allahın rəhmətinə çatmaq olar.

Əhməd Yəsəvi hikmətlərini qüdrətli bir təriqət, məslək hesab edir. Bu hikmətləri dinləyənlərin özlərini itirdiyini, ancaq onların (hikmətlərin) dəyərsiz olmadığını, oxuyan insanların xəstəlik tapmadığını və həmin insanlara qiyamət günündə doğru yol göstərdiyini,

dərdləri olarsa, onlara dərman olduğunu, Allahın onları cəhənnəmdən azad edərək əbədi olaraq cənnətdə şad etməsini qeyd edir. Bu deyilənləri Əhməd Yəsəvi belə təsvir edir.

*Mini hikmetlerim bir pir-i kamil
Kayu bende bolsa Hudağa mayil*

*Mini hikmetlerim hublarğa ayting
Dua tekbir kılıp rahmetke bating*

*Mini hikmetlerim pir-i zeber –dest
İşitkenler bolur bi-huş u sermest*

*Tirig bolsa cihanda har bolmas
Okuğan bendeler bimar bolmas*

*Kıyametde anga hadi bolur min
Eger derdlig bolsa daru bolur min*

*Huda kılğay anı duzehdin azad
Behişt-i cavidenda eylegey şad*

Türkiyə türkcəsinə tərcüməsi:

*Benim hikmetlerim bir pir-i kamil;
Hangi bende olsa Hüdaya mayil.*

*Benim hikmetimi hublara⁷ diyin;
Dua, tekbir⁸ kılıp rahmete batın.*

*Benim hikmetlerim kudretli bir pir;
İşidenler şaşkın ve sersem olur.*

*Diri olduqca cihanda har⁹ olmaz;
Okuyan bendeler hem bimar¹⁰ olmaz*

*Kıyamette ona hadi¹¹ olurum;
Eğer dertli olsa, deva olurum.*

*Hüda kıla onu tamudan¹² azad;
Eledi cennetinde eyleye şad.*

Bunların hamısı Allahın naminə olan əməllərdir. Allah onları görür və qiymətləndirir. Odur ki, Əhməd Yəsəvi Allaha münacatında özünün bu yoldakı xidmətlərini qabartmaqla insanları təriqətə, şəriətə, islama çağırır, düzgün yol göstərir, həqiqətin qapısının hardan açıldığını özünün şəxsi nümunəsində göstərə bilir. Və bunu da Allahın ucalığı, hər şeyə qadir olduğu, böyüklüyü, şəriki olmadığı duyğularıyla söyləyir, qəflət yuxusunda yatanları ayıldır, hərəkətə gətirir, Allah yoluna çəkir. Bir sözlə, öz hikmətlərinin dərinliklərini, güc və qüdrətini yenə də Allahda, onun ucalığında axtarır. Onu da qeyd edək ki, Əhməd Yəsəvi Allaha münacatında onu anlatmağa çalışır ki, insan bilməlidir ki, etdiklərinin, gördüklərinin hamısı Allahın nəzərindədir. Ona tay, bərabər olan yoxdur, o, heç kəsin görmədiyini görür və ululuğuna dualar etməklə məslək sahibi, əqidə sahibi olmaq mümkündür. Bu mənada Əhməd Yəsəvinin hikmətlərinin ayaq açıb yeriməsi Allahın ixtiyarından sonra mümkün olmuşdur. Allahın qulu olan bir bəndənin, təriqət adamının hikmətləri başqa cür də ola bilməzdi.

Əhməd Yəsəvi Allaha münacatında bəyan edir ki, onun hikmətləri Allaha olan inamdan və Allahın lütfündəndir.

*Mini hikmetlerim inam-ı Allah
Seher vaktı da dise estağfirullah*

Türkiyə türkcəsinə tərcüməsi:
*Benim hikmetlerim inam-ı Allah;
Seher vakti dese, estağfirullah.*

Müqayisə üçün bir daha qeyd etmək lazımdır ki, Allahın mədhı XI əsrin yazılı abidəsi olan “Qutadqu bilik”də də olmaqla orta əsrlər-

də belə bir ənənənin mövcud olduğunu təsdiq edir. “Qutadqu biliy”in müəllifi Yusif Balasaqunlu “Əziz və Ulu Tanrının mədhini bəyan edir”. O, Tanrının // Allahın adı ilə sözbə başlayır. Allahın // Tanrının yaradan, yetirən və köçürən olduğunu, bircə dəfə “ol” kəlməsiylə bütün varlıqları yaratdığını, bütün xilqətin ona möhtac olduğunu, ululuğun və böyüklüyün yalnız ona məxsusluğunu, şəriksizliyini, biliyinin hesaba gəlməzliyini, qüdrətinin hər şeyə çatdığını, gözdən iraq olsa da, könülə yaxın olduğunu poetik şəkildə vəsf etmişdir.

*Tanrının adı ilə sözbə başladım,
O, yaradan, yetirən və köçürən rəbbimdir.
Vahid tanrıya minlərcə şükr olsun ki,
Onun üçün fənalıq yoxdur.
Qara yeri, mavi göyü, günəşi, ayı və gecə ilə gündüzü,
Xilqəti, zamanla zəmanəni o yaratmışdır.
O bütün varlıqları dilədi və yaratdı,
Bircə dəfə “ol” dedi, dedikləri oldu.
Bütün xilqət ona möhtacdır,
Möhtac olmayan yalnız özüdür, o – yeganədir.*

*Ey qüdrətli, qadir, əbədi tanrı,
Səndən başqasına bu ad yaraşmaz.
Ululuq və böyüklük yalnız sənə məxsusdur.
Sənə tay və bərabər kimsə yoxdur.
Ey bir olan, sənə şəriki yoxdur,
Hər şeydən əvvəl və sonra sən varsan.*

*Sənin birliyin hesaba gəlməz,
Sənin qüdrətin hər şeyə çatar.*

*Şübhəsiz, sən təksən, isisnasan, ey sonsuz tanrı,
Müstəsna isə sıraviyə qarışmaz, qatışmaz.*

Ey batini və zahiri bilən, ey həqqül-yəqin,

Gözdən iraq olsan da, könülə yaxınsan.

*Parlaq gün kimi varlığın bəllidir,
Ancaq sənin necəliyini qavramaq üçün könül və ağıl acizdir.*

(Yusif Balasaqunlu. Qutadqu bilik – xoşbəxtliyə aparən yol.
Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1994, s. 15-16).

Yusif Balasaqunlu Allahın mədhində bütün əşyaların, bütün xil-qətin Allah tərəfindən yarandığını, onun oxşarının və bənzərinin olmamasını, hər zaman oyaq olmasını, onsuz yer kürəsinin yoxluğunu, yaratdıqlarının hamısının ona möhtac olduğunu anlatmağa çalışmışdır.

*Sənin birləşməsi ilə ölçülməz,
Əşyanı sən yaratmışsan, onlar sənidir.
Bütün xilqəti sən yaratmışsan,
Varlıq fanidir, sənə əbədisən.
Yaradana yaranmışlar şahididir,
Yaranmış iki yaradan birin şahididir.
Onun oxşarı və bənzəri yoxdur,
Necəliyini məxluqun ağıl idrak etməz.
Nə yeri, nə yatar, hər zaman oyaqdır,
Bənzəməz, müqayisə olunmaz, təsəvvür edilməz.
Nə arxada, nə öndə, nə solda, nə də sağdadır,
Nə altda, nə üstə, nə də ortadadır.
Yeri o yaratdı, bu barədə danışmaq artıqdır,
Bunu bil ki, onsuz da yer yoxdur.*

*Ey sirsə yaxın, ey könül üçün yeri uca olan,
Bütün surət və şəkillər sənə şahiddir.
Minlərcə saysız-hesabsız canlı,
Çölü, dağı, dənizi, təpə və dərələri sən yaratdın.
Yaşıl göyü tümən ulduzla bəzədin,*

*Qaranlıq gecəni parlaq gündüzlə işıqlatdın.
Ucan, qaçan və duranlar.
Diriliyi səndən alıb yeyib-içərlər.
Yüksək ərşdən altdakı torpağa qədər
Hər şey sənə möhtacdır, ey tanrım.
Ey vəhdətə inanan, onu dilinlə öy,
Könlünün inamı varsa, ağıl iş qarışdırma.
Necəliyini arama, könlünü dinlə,
Varlığına inan, rahatlığa qovuş.
Necəyə, nə cürə girmə, özünü saxla,
Necəsiz, nə cürsüz bil, sözünü uzatma.
Ey rəbbim, sən bu möhtac qulunun
Bütün günahlarını şəfqətlə bağışla.
Sənə sığınmışam, pənahım sənsən,
Çətin yerdə əlimdən tut.*

(Yusif Balasaqunlu. Qutadqu bilik – xoşbəxtliyə aparən yol.
Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1994, s. 16-17).

Yusif Balasaqunlu Allahı // Tanrını mədh edərkən Həzrəti-Peyğəmbərə və onun dörd əshabəsinə ehtiramını bəyan etmiş, məhşər günündə onların hər birinin onun əlindən tutmalarını, xoş sözlərilə ona dayaq olmalarını yaradandan (Allahdan//Tanrıdan) rica etmişdir.

*Məhşər günü məni sevimli peyğəmbərlə birlikdə dirilt,
Qoy mənim üçün o, şəfaət diləsin.*

*Onun dörd əshabəsinə min-min salam,
Fasiləsiz surətdə ehtiram ərz et.*

*Ulu gündə onların üzünü mənə göstər,
Xoş sözlərlə əlimdən tutsunlar.*

Səni olduğun kimi vəsf edə bilmirəm,

Səni sən mədh et! Sözüüm kəsildi.

(Yusif Balasaqunlu. Qutadqu bilik – xoşbəxtliyə aparan yol.
Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1994, s. 17).

Əhməd Yəsəvi Allahı // Tanrını mədh edərkən Yusif Balasaqunludan fərqli olaraq yalnız Həzrəti-Peyğəmbərə işarə etmiş, onun dörd əshabəsini yada salmamışdır. Bununla da o, Allahın elçisi kimi Həzrəti-Peyğəmbərə bir daha sadıqlığını bəyan etmişdir. O, bir təriqət adamı kimi Həzrəti-Peyğəmbər yolunu tutduğunu açıq şəkildə təsdiq etmişdir.

*Anı şeytan-lain tutmas yolını
Muhammed Mustafa alğay kolunu*

(Ahmed-i Yesevi. Divan-ı hikmetten seçmələr (hazırlayan:
Kemal Eraslan). Ankara, 2000, s. 290).

Türkiyə türkcəsinə tərcüməsi:
*Melun şeytan tutmaz onun yolunu;
Muhammed Mustafa tutar elini.*

(Ahmed-i Yesevi. Divan-ı hikmetten seçmələr (hazırlayan:
Kemal Eraslan). Ankara, 2000, s. 291).

Təbii ki, irəlidə görəcəyimiz kimi, Əhməd Yəsəvi Allahın mədhindən sonra Həzrəti-Peyğəmbəri mədh etmiş, sonra isə onların əshabələrinin mədhinə keçmişdir. Ancaq Allahın mədhində Həzrəti-Peyğəmbərə işarə etsə də, onun əshabələrindən bəhs etməmişdir. Bu da bir daha qeyd etmək lazımdır ki, təriqət adamı kimi onun Allahdan sonra Həzrəti-Peyğəmbərin yoluna daha çox bağlılığı ilə əlaqədardır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, klassik ədəbiyyatda Allahın, Peyğəmbərin və onun əşabələrinin mədhindən sonra dövrün xaqanları, hökmdarları vəsf olunmuşdur. Ancaq Əhməd Yəsəvinin hikmətlərində bu ənənə pozulmuş, dövrün xaqanları, hökmdarları mədh olunmamışdır. Bunun əsas səbəbi yenə də onunla bağlı olmuşdur ki, Əhməd

Yəsəvi hər şeydən əvvəl təriqət adamı olmuş və təriqət adamı kimi təriqətinə, əqidəsinə, mövqeyinə sadıq qalmış, dövrün xaqanlarının, hökmdarlarının vəsf olunmasına heç təriqətin özü imkan verməmişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, Allahın mədhindən sonra Əhməd Yəsəvi yoluna sadıq olduğu Həzrəti-Peyğəmbərin mədhini hikmətlərinə gətirmişdir. Böyük məhəbbət və sevgilə Həzrəti-Peyğəmbəri mədh etmişdir. Burada onun təriqətçiliyi, şəriət və din adamı olduğu, İslam dininin yayılmasına qəlbən bağlılığı Həzrəti-Peyğəmbərin vəsf olunması ilə təqdim olmuşdur. Əhməd Yəsəvinin Məhəmməd Peyğəmbərə olan sevgisi hikmətlərində yaşayır. Bu hikmətlərdə o, Məhəmməd Peyğəmbərin kimliyini vəsf etməklə yanaşı, həm də onun tərcümeyi-halını tərənnüm etmişdir. Çox aydın görünür ki, Əhməd Yəsəvi Həzrəti-Peyğəmbərin yoluna sadıq olmaqla, həm də onun keçdiyi həyat yolunu dərinlən öyrənmişdir. Hikmətlərində Həzrəti-Peyğəmbərin zatını, atasının, anasının, babasının kimliyini bir-bir dərin məhəbbət və istəklə vermişdir.

*Muhammedni biling zati arabdur
Tarikatni yolu külli edebdür*

*Muhammedni sıfat kılсам kemine
Anasını atı bilgil Amine*

*Atası atı Abdullah ikendür
Anadın toğmayın ölgen ikendür*

*Muhammedni babası saklağandur
Yalanğaç açlarını yoklağandur*

*Babasın bilingız Abdul-muttalib
Köngülde saklağay siz yahşı bilip*

Türkiyə türkcəsinə tərcüməsi:
Muhammedin bilik zati araptır;

Tarikatin yolu bütün edeptir.

*Muhammedi tavsif etsem kemine,
Anasının adı bil sen Amine.*

*Atasının adı Abdullah idi;
Anadan doğmadan ölmüş idi.*

*Muhammedi babası korumuştur;
Çıplak mı, aç mı yoklamıştır.*

*Babasını bilin Abdul - muttalib;
Gönülde saklayın siz iyi bilip.*

¹ Kan-ı hadis - hədis qaynağı

² Ferman-ı Sübhan - Allahın fərmanı. Burada Sübhan Allahın adlarından biridir

³ Münkir - inkar edən, həqiqəti rədd edən. Allahın varlığını, Həzrəti-Məhəmmədin son Peyğəmbər və Allahın elçisi olduğunu təbliğ edən dini qəbul etməyən

⁴ Pir - bir təriqətin qurucusu; mürsüd; yaşlı

⁵ Hal - hal, durum; surət, keyfiyyət; görünüş; macal, qüvvət. Sufilər bu sözlə Allahın qulunun qəlbinə girən sevinci, kədəri, həyəcanı, fərəh və s. kimi duyğuları göstərir.

⁶ Ama - gözləri görməyən, kor; ilahi həqiqətləri görməyən

⁷ Hub - gözəl, yaxşı

⁸ Tekbir - ulu etmək, ucaltmaq; "Allahu əkbər" demək

⁹ Har - bayağı, dəyərsiz

¹⁰ Bimar - xəstə

¹¹ Hadi - hidayətə çatmış; doğru yolu göstərən, doğru yola yönəldən, mürsid, rəhbər; Haqqın yolunu göstərən

¹² Tamudan - cəhənnəmdən. "Quran"da yeddi qat cəhənnəm göstərilmişdir. Onların adları belədir: Sair, Sakar, Cahim, Hutime, Leza, Haviye, Şüur. Kafir olan hər bir kəs öz günahının dərəcəsinə görə bu cəhənnəmlərin birində qalacaqdır.

TALEYİ ÖZÜ İLƏ DOĞULAN NƏRİMAN HƏSƏNZADƏ

Ədəbiyyata gələnlərin həyat yolu dünyaya gələnlərin və dünyadan gedənlərin həyatı kimidir desək, yanılmarıq. Dünyaya gəliş və dünyadan gediş arasındakı müddət real bir həyatdır. O da real bir həyatdır ki, dünyadan gedənlərin bəzilərinin yeni həyatı başlayır. Yeni başlayan belə həyatda xatirələr, duyğular, yaranmışlar.... baş qaldırır, nəsillərdən-nəsillərə yaşayır, əsrlərdən-əslərə gedib çıxır, həyatımızın özünü müşayət edir. Bütün klassiklərimizin həyatını belə həyat hesab edirik, onların yaradıcılığına olan tələbatımızı da bu səbəbdən görürük. Nizaminin, Füzulinin, Xətəinin, Cavidin, Vurğunun, ... həyatı da belədir.

Hər əsr öz ələyi ilə ələyib seçdiklərinə əbədi yaşamaq pasportu verir. ***Artıq iki əsrin ələyindən üzüağ çıxmış, müasir olduğu qədər də klassikləşmiş, imzası imzalar içərisində seçilən, çağdaş poeziyamızın görkəmli nümayəndələrindən biri də əməkdar incəsənət xadimi, xalq şairi Nəriman Həsənzadədir.*** Nəriman Həsənzadə XX əsrin 60-cı illərində ədəbiyyatımızın ədəbi üfüqlərində parlayan sənətkarlarımızdandır. Taleyı özü ilə doğulan, butası doğulduğu gündən verilən Nəriman Həsənzadə ilk şeirini altıncı sinifdə oxuyarkən

M.V.Vidadinin *“Ağlaram”* şeirinə təsir ilə yazmışdır. Nəriman Həsənzadənin ilhamı özünün dediyi kimi, şair Çoban Əfqandan gəlir. O Çoban Əfqan ki, o, Kür qırağında qoyun otarmış və onun xeyli şeiri olubdur. 1920-ci ilə qədər yaşayan bu çobanın şeirlərini Nəriman Həsənzadə bir yerə toplayıb çap etdiribdir. Həmin bu çoban əvvəlcə N.Həsənzadənin anasının yuxusuna girib və ona deyib: *“Sənin oğlun şairdi, ona ilhamı mən verirəm. Oğluna denən, mənə bir şeir yazsın”*. N.Həsənzadə müsahibələrinin birində qeyd edirdi ki, belə bir yuxunu rəhmətlik Şahmar Əkbərzadə də görüb. Və bir dəfə o, N.Həsənzadəyə deyibdir ki: *“Ay Nəriman, Çoban Əfqan adlı şairi tanıyırsanmı?”* N.Həsənzadə isə deyibdir ki, *“hə”* - Şahmar Əkbərzadə qayıdıb deyib ki: *“Kişi düz iki dəfə yuxuma girib. Deyir, Nəriman məni niyə unudubdu?”* Adətən buta kim tərəfindən verilsə, o şəxs buta verilən adama gizli qalır. Bizim nağıllarımızda, dastanlarımızda, mifologiyamızda əsl həqiqət də belədir. Ancaq bir müddətdən sonra buta verən şəxs buta alanın gözüne görünür, ən çətin məqamlarda yuxusuna girir, ona yol göstərir. Bunu da N.Həsənzadənin taleyində görürük. Yenə də N.Həsənzadənin müsahibələrinin birində, daha doğrusu, *“Bəs Çoban Əfqan öz yuxunuza girməyibmi?”* sualına o, belə bir cavab vermişdir: *“Düz 70-i haqlayanda gördüm onu yuxuda. Ortayaşlı, saqqallı bir kişinin “Çoban Əfqan mənəm” sözlərini xatırlayanda elə bilirəm hələ də yuxudayam. “Damcılı bulaq”dan bir dolça su doldurub mənə uzatdı ki, iç. Bəzi şeylər var ki, onu dillə deyə bilmərəm... Görün, neçə ildir bu şəxs mənimlədir? Artıq Çoban Əfqan mənim qəhrəmanıma çevrilib”*.

Deməli, N.Həsənzadə öz butası ilə ədəbiyyatımıza gələn, ilham pərisi bu butadan qaynaqlanan və ədəbi taleyi təbli olan sənətkarlarımızdan biridir. Heç şübhəsiz ki, Azərbaycan ədəbiyyatındakı korifeylərin hər biri butalıdır, onlara istiqamət verən, yol göstərən və yaradıcılığını stimullaşdıran, çoxlarının düşünmədiyini, əhəmiyyət vermədiyini, bəzən də ağlına gəlmədiyini butalardır.

N.Həsənzadənin yaradıcılığında mövzu rəngarəngliyi var. Onun məhəbbət şeirlərini oxuyanda məhəbbət dastanlarımızın daha müasir, real yaşanmış ömrünü vərəqləmiş olursan. *“Leyli və Məcnun”*, *“Abbas və Gülgəz”*, *“Aşıq Qərib”*, *“Əsli və Kərəm”* dastanları

öz dövrünün məhəbbətini tərənnüm edibdirsə, N.Həsənzadə də məhəbbət mövzulu şeirlərində müasir dünyamızın, çağdaş dünyamızın məhəbbət dastanını yaradıbdır. Maraqlıdır ki, N.Həsənzadə öz həyat yoldaşının sağlığında ona bir dənə də olsun şeir yazmamışdır. Ancaq onun ölümündən sonra ithaf etdiyi şeirlərin hər biri dastandır. Ancaq yığcam, səlis, lakonik, poetik tutumlu bir dastandır. Fikir verin:

*Mənim nigahımı pozdu təbiət,
Köklədi simləri xeyir-şər üstə.
Sənə – məzar boyda yeraltı zülmət,
Qurulu ev qoydu mənə yer üstə.*

Yaxud, onun *“Mən səni sevdim ki”*, *“Qızmaz”*, *“Dözüm”*, *“Daş sevməliyik biz indən belə”*, *“Sağ canımda ağrıyan yerim”*, *“Qadinsız həyat”* və s. şeirlər poetik tələblərə tam cavab verən müasir dünyanın, müasir insanın, məhz N.Həsənzadənin şəxsən özünün, taleyinin məhəbbət dastanıdır.

Bir daha qeyd edək ki, Nəriman Həsənzadənin sevgisi, məhəbbəti müasir dünyamızın dastanıdır. *“Qurbani”*, *“Abbas və Gülgəz”*, *“Aşıq Qərib”* və digər məhəbbət mövzusunda olan dastanlar sevilə-sevilə oxunur, onların əsasında operalar yazılmışdır. Bu sırada tərəddüd etmədən deyə bilərik ki, bir *“Nəriman və Sara”* dastanı da vardır. Bu dastanın ayrı – ayrı süjet xəttini, epizodlarını Nəriman Həsənzadə qələmə alsada, onu bir dastan formasına zamanın özü salacaqdır. Dastan yaradıcılığı üçün adətən qayda belədir: hadisələr bir müddət xalqın hafizəsində yaşayır, dildən – dilə keçir, dastan şəklinə düşür. Xalq öz istək və arzularını da əlavə etməklə *“Nəriman və Sara”* dastanını yaradacaq, heç şübhəsiz, onun variantları da formalaşacaqdır.

Nəriman Həsənzadə *“Nəriman və Sara”* dastanının ayrı – ayrı qollarını yazdığı şeirlərdə nəzmə çəkmişdir. Burada onun ümidi, inamı ilə yanaşı, məhəbbətinə sadıqlığı və dözümlü, taleyi ilə barışmağı, ərşə çəkilən yuxuları oxucunu özünə çəkir, dərddli şairin dərdinə həmdərd olmaq hissini aşılayır. *“İnam”*, *“Qoymaram”*, *“Gözə gətirdim səni”*, *“Mən səni sevdim ki...”*, *“Sən köçdün dünyadan”*, *“Ürəyim*

anani istəyir, qızım”, “Ayrılıq”, “Daşı sevməliyə biz innən belə”, “Qızmaz”, “Mənim nigahımı pozdu təbiət” və s. şeirlər bu qəbildəndir. Bir daha qeyd edək ki, bu şeirlər “Nəriman və Sara” dastanının qollarıdır, budaqlarıdır.

N.Həsənzadəyə görə, kişi qadından yetim qalır. Bu, onun məhəbbət dastanının qəlibləşmiş aforizmidir. Müdriklərdən biri demişdi ki, əgər uşağı ağlayan görürsənsə, heç nə görməmişən. Qadını ağlayan görürsənsə, yenə də heç nə görməmişən. Kişini ağlayan görürsənsə, bax əsl faciə budur. N.Həsənzadənin ədəbi-bədii düşüncəsi belə normaları qəbul etmir. O, uşağı da, qadını da əslində imkanı olarsa, ağlamaqdan xilas edər, kişilərə gəlincə onları qadının məhəbbətinə – təmiz məhəbbətə, qadının ən azı isti nəfəsinə tabe edir. Çünki N.Həsənzadə şair kimi duyur və düşünür ki, məhz haqlı olaraq ülvə hisslərin, duyğuların təsiri altında düşünür ki, qadın özü həyatdır və müsahibələrinin birində deyir: “...*Qadınlar dünyanın ən zərif məxluqudurlar. Həyatda qadınsız yaşamaq olmur. Mən deyərdim ki, qadınlar yerdəki Allahdır. Qadın olmayan yerdə yaşamaq yoxdur. Saradan sonra (həyat yoldaşını nəzərdə tutur – B.X.) çox qadınlar mənə yaxınlaşmağa cəhd ediblər. Mənə isə heç kim lazım deyil...*” Budur N.Həsənzadənin müasir dünyada qadınla, məhəbbətlə bağlı yaratdığı dastan. Bu dastanı oxumaq üçün N.Həsənzadənin tərcümeyi-halını vərəqləmək lazımdır, onun bu günə qədərki həyatını öyrənmək lazımdır.

Ölüm qaçılmazdır, dünyaya bir gün gələn bir gün də bu dünyadan köçəcəkdir. Bəlkə də taleyin bu qismətinə görə insanlar bir – birinə bənzəyirlər. Ancaq məqamı olduğu üçün bu bənzərlikdən deyil, taleyin ayrı bir bənzərliyindən bəhs etməyə bilmirəm. Bu da Nəriman Həsənzadə ilə Türkiyənin yazarı, şairi İsa Kayacanın talelərinin bənzərliyi. Hər iki şairin tale bənzərliyi barəsində 2006-cı ilin 28 yanvarında Türkiyədə “24 saat” qəzetində çap olunmuş “Benim nikahımı bozdu təbiət (və ya ben sensiz ölürəm)” məqaləsində çox maraqlı müqayisələr aparılmışdır. Belə ki, hər ikisi sevib seçdikləri qızla evlənməmişdir. Hər ikisinin sevimli xanımı, ömür – gün yoldaşı birdən – birə ölümün qurbanı olmuşdur. Hər ikisi ömür – gün yoldaşından, öz se-

vimli qadınından yetim qalmışdır. Hər ikisinin ömür – gün yoldaşının-qadınının, xanımının əbədi mənzili olan məzar onlar üçün təsəlli yerinə çevrilmişdir. Hər ikisi öz qadınının məzarını hər dəfə ziyarət etməklə ömür – gün yoldaşının yoxluğunu unutmağa çalışır və bəlkə də, bu soyuq məzardan özlərinə, evlərinə bir hənir, istilik aparır. Hər ikisi qadınının məzarını ziyarət etməklə sevgisinə, məhəbbətinə sadıqlığını yaşadır və bundan başqa, xanımına sadıqlığı yolunda əllərindən ayrı bir iş gəlmir. Hər ikisinin məhəbbəti dillər əzbəri oldu və Azərbaycanın “Nəriman və Sara”, Türkiyənin “İsa və Sabahat” eşqi-ni əbədi olaraq yaddaşlara həkk elədi. Məncə, bu eşqə, məhəbbətə hörmət, qiblə əlaməti olaraq çoxları Nəriman Həsənzadənin və İsa Kayacanın öz qadını barəsində yazdıqlarını sevə - sevə oxuyaraq həm də onlar haqqında öz qoşqularını da söyləyəcəklər. Bax bu da beləcə zaman – zaman “Nəriman və Sara”, “İsa və Sabahat” dastanını və onun müxtəlif qollarını yaradacaqdır...

N.Həsənzadə yaradıcılığında qadın, ana, qız, bir sözlə, bu zərif məxluqun yerini tapırsan. Şairin bu zərif məxluqlara nə qədər diqqətli, həssas olduğunu görürsən.

*Belə gözəl, belə zərif, belə saf
Səni harda bəsləyiblər qız, belə?
Hansı evə qədəmlərin dəyəcək,
O evdə də yeri belə, göz belə.*

*Nəfəsini çiçək alır, gül duyur,
Ona görə güllər gözəl qoxuyur.
Səni görüb qəfəsdə quş oxuyur,
Quş – könlümdü, sinəmdə qəfəs belə.*

*Bu dünyanın qışı qışdı, yayı yay,
Bu ayları, bu günləri sayhasay.
Aramızı yaş kəsibdi ay haray,
Yazdığımı köçür belə, yaz belə.*

Gördüyünü – gerçəkliyi və onun poetik effektini natural bir şəkildə əks etdirmək N.Həsənzadənin şair həssaslığının təzahür formasıdır.

Hələ Moskvada M.Qorki adına Ədəbiyyat İnstitutunun tələbəsi ikən şairin yaradıcılığı ilə maraqlanan Balkar Xalq şairi Kaysın Kuli-yev yazırdı ki, “Mən Nəriman Həsənzadənin şeirlərini görəndə məhz ona görə sevindim ki, onlarda (şeirlərdə - B.X.) ritorikadan, təmtəraqlı, bəzəkli ibarələrdən uzaq, təmiz, pak insan səsi hiss etdim”.

Türk dünyasının başqa bir böyük şairi Bəxtiyar Vahabzadə N.Həsənzadənin kitabına yazdığı böyük məqaləsində “... o, ürək dilində danışır” deyər qələm dostunun əsərlərinə yüksək qiymət verirdi.

Nəriman Həsənzadə sevgi adlı gəmiyə minib Azərbaycan ədəbiyyatının sularına gedir. Gəmiyə minənlər çoxdur, ancaq sevgi gəmisində gəzmək milyonların içərisində bir neçəsinin alın yazısı və taleyidir. Bu bir neçələrin içərisində Nəriman Həsənzadənin kimliyi seçilir. O, hər şeydən əvvəl şairdir, içərisi sevgi ilə dolu olan şairdir. O, bu sevgini misralara paylamaqla sevilir, sevgi vasitəsilə həyatın bütün məqamlarında nicat tapır. Onda sevgi olmasa, heç yaza da bilməz, onda sevgi olmasa, heç sevgi adlı gəmiyə minə də bilməz, onda sevgi olmasa, heç sevilməz də... Nəriman Həsənzadə sevgisini adi bir sevgi kimi qəbul etmək ən azı ədalətsizlik, ən azı onun şair kimliyini dərk etməməkdir. Odur ki, onun sevgisi sevən hər bir kəsin istinad etdiyi sevgidir, onun sevgisi sevginin yükünü və ağırlığını insanların boynuna yük kimi qoyan sevgidir, onun sevgisi dünyanı bəzəyən sevgidir, onun sevgisi təmizliyi, saflığı, həlimliyi bir pay kimi insanlara paylanan sevgidir. Nəriman Həsənzadənin sevgisi heç kəsin sevgisinə (təbii ki, şairlər nəzərdə tutulur) bənzəməyən, məhz Nəriman Həsənzadənin özünə, təbiətinə, ruhuna uyarlı bir sevgidir. Nəriman Həsənzadə bir şair kimi öz sevgisinin (geniş mənada) quludur. Sevgi onun başına təcdir, ürəyinə məlhəmdir, oxucularına təskinlikdir, sevənlərə ümid yeridir. Kim öz sevgisində yarımayıbsa, Nəriman Həsənzadəni oxusun, kim öz sevgisinə çatmayıbsa, yenə də Nəriman Həsənzadəni oxusun, kim öz sevgisinə qovuşubsa, Nəriman Həsənzadəni daha çox oxusun, kim öz sevgisini axtarırsa, Nəriman Həsənzadənin kitablarını

stolüstü kitabı etsin, kim həlim, həssas, duyğulu, zərif xarakterli olmaq istəyirsə, Nəriman Həsənzadə yaradıcılığına üz tutsun, kim sevgidə müasirliyin tələblərini axtarırsa, Nəriman Həsənzadənin kitablarını oxumaqdan əl çəkməsin, kim sevgidə hörmətli olmaq istəyirsə, Nəriman Həsənzadənin şeirlərinə üz tutsun... Bunun səbəbi onunla bağlıdır ki, sevgi Nəriman Həsənzadəyə İlahidən verilmiş bir sevgidir. Açıq Nəriman Həsənzadənin istedadının gücü həm də sevgidir. O yazır:

*Mən səni sevəndə yaz havasıydı,
Neyləyim, taleyin gözü tökülsün.
Həyatım əlində quş yuvasıydı,
Quran özün oldun, uçurdan özün.*

Yaxud:

*Məhəbbət qaranquş yuvası qurur,
O da ilham kimi qısqandı, gülüm.
Məhəbbət – ürəkdən ürəyə yoldur,
Ürək də ürəyə möhtacdı, gülüm.*

Nəriman Həsənzadənin yaradıcılığında cənub mövzusu xüsusi yer tutur. Canı, qanı, dili və dini ayrı olmayan cənublu qardaşlarımızı öz şeirləri ilə salamlayan şair yazır:

*Sərhəddə haray salır
Ürək vətəndən ötrü.
Məndən qabaq çəkilib
Bu sərhəd – məndən ötrü.*

Şair öz hissiyyatını gizlədə bilmir, tikanlı məftilləri lənətləyir, bu məftilləri “kəşf” edənləri məzəmmət edir, insanları bir – birindən ayıranlara narazılığını bildirir. Cənub mövzusunda yazdığı şeirlərində Şəhriyarla Bəxtiyarı, Arazla Kürü, Təbrizlə Bakını, bir sözlə, Azərbaycanın şimalı ilə cənubunu yaxşı mənada qarşılaşdırır və oxucu görür ki, şairin öz sözləri ilə desək “Ayrılmayan ayrılara salam var”:

*Yer dindirir, burda yerə nə deyim,
Baxa – baxa, görə - görə nə deyim?*

*Şəhidlərdən – şəhidlərə nə deyim? -
Ayrılmayan ayrılara salam var.*

N.Həsənzadə hissiyyatlı, həzin və kövrək notlar üzərində söz deməyi bacaran emosional şairdir. Onun xarakterindəki, davranışındakı nəzakət, diqqət, kövrəklik və səmimiyyət bütövlükdə yaradıcılığının canına, qanına hopubdur. Ona görə də o, həyatda, məişətdə nə qədər səmimidirsə, poeziyasında da bir o qədər səmimi və sadədir. Hissiyatını, emosiyalarını təbiiliyinin təsiri altında poetik normaya çevirməyi bacarır. Və bu mənada yazır:

...Gəl görüm...

gəl görüm...

gəl görüm səni.

Necə darıxmışam bir qılıq üçün,

Sonra evinizə ötürürəm səni,

Qurbanın olaram yaxşılıq üçün.

XX əsrin 80-ci illərinin sonlarında başlayan oyanış, ictimai – siyasi həyatdakı dəyişikliklər, insanlarımızın uzun illər arzuladıqlarını öz gözləri ilə görmələri, bütün bunların hamısı Nəriman Həsənzadənin yaradıcılığında bir tarix kimi vərəqlənir. Onun “Tikanlı məftillər”, “Şəhriyar”, “Keçdim Arazı”, “Təbriz”, “Salam, Azərbaycan”, “Qardaş”, “Mən su gətirdim”, “Salam var”, “Gördüm”, “Vətən qalır yadigar”, “Kür axır”, “Çadralı qızlar”, “Səs ver Bakıya, Təbriz”, “Azəroğlu” və s. şeirlərini oxuyan hər bir kəs şairin vətəndaş mövqeyini, kövrək qəlbini, istək və arzusunu aydın şəkildə görür.

Şairlər haqqın, ədalətin carçılarıdır. Bu yolda dar ağacından asılanlar da olub, dərisi soyulan da olub, zindana salınan da olub, ancaq haqqın, ədalətin nəminə şairlər sınımayıb, haqq yolundan çəkinməyiblər. Məhz bu mənada Nəriman Həsənzadə haqqa, ədalətə bağlı olan zərif, incə ruhlu şairlərimizdən biridir və hazırda yaradıcılığının ahıl dövründə yaşayır. O, cənub mövzusunda yazdığı şeirlərin hər birində millətimizin, xalqımızın ruhuna oxşayan, onların birliyinə çalışan məqamlara toxunur, hisslərimizə, duyğularımıza hakim kəsilir. Onun bu

işinə bir şair kimi kömək edən cəhətlərdən biri də hissiyyat və duyğudur. Nəriman Həsənzadədə olan hissiyyat və duyğu başqalarından fərqlənir, heç kəsə bənzəmir. O, heç bir siyasi – ideoloji məqam axtarmır, bununla da hissiyyatını gizlətmir və milləti, xalqı birləşdirən tarixi dəyərləri poeziyaya gətirir. Həqiqəti poeziyanın dilində poetikləşdirir. Bununla da həqiqət poetik dildə, poetik forma və üslubda səslənir:

– Nadir şah kim olub?

– Türk.

– Fətəli şah?

– O da türk.

– Şah İsmayıl, Şah Abbas,

Nəsrəddin şah, ya Qacar?

– Bütün bu sülalələr?!

– Türkdü, türkdü, - dedilər.

– Türklər kimdi?

– Müsəlman.

– Farslar kimdi?

– Müsəlman.

– İran kimindi, İran?

– İran, fəqət farsların.

Dünyaya boylan, yazıq,

içindən bu hasarın.

Şairlərdə adətən müşahidə qabiliyyəti daha güclü olur. Belə olmasa, onlar yazıb yarada bilməzlər. Çoxlarının və böyük əksəriyyətin biganə yanaşdığı mövzular, hadisələr şairləri tutur, onlardan əl çəkmir. Şairlər belə məqamlarda tək qalır, bir qələm, bir kağıza gücləri çatır. Bu mənada Nəriman Həsənzadə “Gecələr dünyada mən tək qalıram” misrasını təsadüfi demir. Belə məqamlar, görünür ki, Nəriman Həsənzadənin həyat tərzidir, gündəlik məişətinin bir hissəsidir. Görünür ki, Nəriman Həsənzadə bu ovqat altında özü-özünü sorğu – suala tutur, bəzilərinə bəraət qazandırır, bəzilərini müttəhim kürsüsündə öyləşdirir, bəzilərini vəsf edir, bəzilərinin günahlarını onlara başa salmağa çalışır. Bunun üçün hər şeydən əvvəl, Nəriman Həsənzadənin kömə-

yinə onun ilhamı çatır. Şairin ilhamı sinəsində şam kimi yanır və qarşı tərəfə qəti şəkildə belə söyləyir:

Mənim ilhamıma sən daş atırsan,
Nəğməli ürəkdən xəbərin varmı.
Kimin süfrəsinə əl uzadırsan,
Kəsdinin çörəkdən xəbərin varmı.

Nəriman Həsənzadənin şeirlərinin mövzusu çox konkretidir. Şair mücərrədlikdən, hadisənin məzmununu dəyişməkdən, uydurma süjet xətti qurmaqdan, yalançı bəzək – düzəkdən çox – çox uzaqdır. Deyilənlər “Ey Füzuli”, “Hüseyn Cavid”, “Həyat ol”, “Mənim tarixim”, “Hardasan”, “Tank yeridi”, “Qara xəbər, ağ yalan”, “Sən oğul de torpağa”, “Azərbaycan harayı”, “Dünya kimisən”, “Məni nə gözləyir” və s. şeirlərdə öz təsdiqini tapır.

Açıq qeyd edək ki, Nəriman Həsənzadə nədən yazır yazsın, o, sevgini, sevgi isə onu tərk etmir. Hər ikisi bir – birinə o qədər qaynaşmış ki, hətta şair sevgi zarafatlarından da uzaq qaçmır.

*Bir dostumu görürəm,
Rəis çağırır məni.
Qıza görüş verirəm,
Rəis çağırır məni.*

Yaxud:

*Mən evlənə bilmirəm:
Qız inciyib barışmır,
Qız qaynayıb qarışmır.
Mən evlənə bilmirəm:
Qız görüşə çağırır,
Rəis işə çağırır...*

Nəriman Həsənzadənin sevgisi koordinatları məlum olan sevgidir. Həmin sevgi gah alovdan görkəm alır. Məs.:

*Sənə bir vaxt demişdim mən, –
Sən alovsan!*

Və ya:

*Biz qəmə şərikik, sevincə şərik,
Biz hey düşünürük, fikirləşirik.
Biz nə ayrılıq, nə birləşirik,
Ünümüz çatmayır bir yana, gülüm.*

O yalnız və yalnız birini seçir və ömrü boyu bu sevgiyə sadıq qalır. Məs.:

*Desələr, seç birini,
Seçərdəm düşünmədən.
Sənlə - əsil insanam,
Sənsiz – soyuq bir bədən.
Gah onun sevgisi qismətində belə yer tutur:
Yaşayır dünyada bir ilk məhəbbət,
Atalı – analı yetimlər kimi.*

Nəriman Həsənzadəyə mövzunu Azərbaycan adlı məmləkətin özü verir. O, Lerik dağlarını, Yardımlını, Buzovnanı, Mərdəkanı, Poylu stansiyasını, Cəbrayılı, Gəncəni, Qız qalasını, Ağdamı, Bərdəni, Xocalını, Qubadlıyı, Bakını və digər yerləri bədxahlara, nankorlara, xəbislərə - bizə qarşı torpaq iddiasında olan namərdlərə bir daha tanıtmmaq üçün şeirdən çələng hörür. “Lerik dağları”, “Yardımlının dağlarına qalxıram”, “Tək çinar”, “Gəncə üsyanı”, “Qız qalası”, “Cəbhə bayatıları” və s. şeirləri ilə oxucu qəlbinə yol tapmaqla kifayətlənmir, insanı düşünməyə vadar edir:

*Arxada uçurum, qabaqda Zaman,
İnsandan insanlıq istəyir insan.*

Şairlər ovqat adamı olduqları üçün onların yazıb yaratmalarında ovqat böyük rol oynayır. Ovqatın təsiri altında Nəriman Həsənzadə Belorusiyadan, Brüsseldən, Lüksemburqdan, Qara dəniz sahilindən, Yunan qızından, Oddessadan, Dehlidən, Moskvadan, Berlindən, Romadan, Drezdendən, Ankaradan və adını çəkmədiyimiz yüzlərlə digər yerlərdən yazır. “Doqquz milyon və yaralı ağaclar”, “Yuxularda yanan şəhər”, “Yerin tarixi”, “Şair”, “Rəşid Brüsseldə”, “Nizami Avropada”, “Göyərçin”, “Gəzməyə qərbət”, “Çağırış”, “Minarə”, “Tacmahal”, “Ziyafət” və s. şeirlər, inanırıq ki, bu qəbildən olan şe-

irlər kimi oxucunun diqqətini daha çox özünə çəkə bilir.

Şairlər peyğəmbərlərdən sonra Allaha yaxın olan adamlardır. Allaha yaxın olanlar həmişə insanları Allahın yolunda olmağa çağırmışlar. Bu, Allah tərəfindən onların çiyinlərinə qoyulmuş ağır bir yük olubdur. Ağır yükdür ona görə ki, insanları Allahın yoluna dəvət edənləri həmişə hamı başa düşməyibdir. Bəziləri bu yola dəvət edənləri, hətta, daşa tutublar, ələ salıblar, hörmətdən salmağa çalışıblar. Allahın yoluna dəvət edənlər isə öz əqidələrindən dönməyiblər, ətrafdakılar tərəfindən Allah adamı kimi tanınıblar. Xalq şairi Nəriman Həsənzadə də belə Allah adamlarından biridir. O, hərisliyi, qərəzi, iddianı, iştahanı, paxıllığı, məərəzi, bədxahlığı poeziyası ilə atəşə tutur, bu hissləri insanların içərisində öldürməyə çalışır:

*Bu qədər Hərislik,
Bu qədər Qərəz,
Bu qədər İddia,
Bu qədər İştah,
Bu qədər Paxıllıq,
Bu qədər Mərəz,
Bu qədər Bədxahlıq,
Hardandır, Allah!*

Məhz buna görədir ki, şairin şeirlərində sağlam və səfərbəredici ruh güclüdür. Böyük ədəbiyyat uğrunda mübarizə aparan şair, böyük ideallarla da yaşayır və yazır:

*Vətən oddan keçib, alovdan keçib,
Dönmə vətən oğlu, bu yoldan and iç.
İstiqlal yolunda millət and içib,
And içən millətə Nəriman, and iç.*

Nəriman Həsənzadənin şeirlərinə Nizaminin, Füzulinin, Yunus İmrənin, Sabirin, Cavidin, Hadinin, Vurğunun, Müşfiqin, şair dostu Şahmar Əkbərzadənin, Əli Tudənin, Bəxtiyar Vahabzadənin, Məmməd Arazın, ona şairlik ilhamı verən Çoban Əfqanın və bir çoxlarının

ruhu sığal çəkir, misraları cilalı vəziyyətə gətirir. Həm də bunun sayəsində Nəriman Həsənzadənin şeirləri oxucunun qəlbinə yol tapır. Bu mənada Nəriman müəllimin “Yavaş de, qızım”, “İstiqlal laylası”, “Mir Cəlal hey...” “Çoban Əfqan”, “Məhəbbət”, “Yaşamaq öyrədir təbiət bizə”, “Ən şirin nemət”, “Müşfiqin oğlu”, “Ehtiyat”, “Cavidin”, “Yanına gəlmişəm”, “Qızlardan oğlanlara”, “Dünyanın ən sakit yeri” və s. şeirlərini oxumaq oxucunun qazancı ola bilər. Bu şeirlər oxucunun vaxtını itirmir, əksinə, Nəriman Həsənzadə öz vaxtını, səh-hətini itirərək bunları yazıb, oxucuların ixtiyarına veribdir.

Nəriman Həsənzadə etiraf etməyi bacaran şairdir. Etiraf etməyin özü də bir qabiliyyətdir, böyük bir mədəniyyətdir, özünə inamdır, başqalarına hörmətdir, insanlara insan kimi baxmaq, insan kimi yaşamaq bacarığıdır. O yazır:

*Əvvəlki həvəslə döyünür ürək,
İndi bir həqiqət kəşf etdim, inan
Sevməyi kişidən öyrənmək gərək,
Əsil sədaqəti – ancaq qadındır.*

Yaxud:

*Özgənin yanında darıxdın, yetər,
Tək təkkin yanına getsə, sevinər.
Sonra gecikərsən, dünyadı, dönər,
Köçərəm qalmaram, gəl, yanıma, gəl.*

Nəriman Həsənzadənin etirafları bir deyil, beş deyil, on deyil, yüz-lərlədir: “Atanın övlada ehtiyacı var”, “Ağzın bir dada ehtiyacı var”, “Xosrovun Fərhadə ehtiyacı var”, “Ocağın bir oda ehtiyacı var” və sair, və ilaxır. “Ehtiyacı var” şeirində yazır:

*Tələsmə bir məqam düşsə əlinə,
İnanma dünyanın gəlhagəlinə
Arvadın – uşağa, qıza, gəlinə,
Kişinin – arvada ehtiyacı var.*

Nəriman Həsənzadə nəğmələr şairidir. Onun yazdığı şeirlərə çoxlu sayda nəğmələr bəstələnibdir. Onun şeirlərinə bəstələnmiş nəğmələri belə qruplaşdırmaq olar: Tofiq Quliyevin, Emin Sabitoğlunun, Ramiz Mirişlinin, Oqtay Kazımovun, Rəşid Nəsiboğlunun, Xəyyam Mirzəzadənin, Rüstəm Rüstənzadənin, Ramiz Mustafayevin, Nəriman Məmmədovun, Ələkbər Tağıyevin, Sevdə İbrahimovanın, Qənəbər Hüseynlinin, Adil Bəbirovun, Şəfiqə Axundovanın, Əbədiyyə Rəhmətovanın, Niyaməddin Musayevin, Bəxtiyar Kərimovun, İsmayıl Quliyevin, Tahir Eminovun, Mahir Tahiroğlunun, Firudin Allahverdiyevin bəstələdiyi nəğmələr.

Bu mahnıların hər birində Nəriman Həsənzadənin ürək döyüntüləri yaşayır, alın təri ilə yazdığı misraların ətəri, tərəvəti duyulur, hisslərin, duyğuların yaşantıları dil açır, sözlərin, kəlmələrin mənalarına səyahət olunur... Bu mahnıların hər biri – “Fikir eləmə”, “Tələsmə”, “Sən bağışladın”, “Yox deyə - deyə”, “Kaş”, “Sənsən həyatım”, “Gül bir az”, “Ana” və s. hər birimizin yaddaşına əbədi həkk olub, qəlbimizə yol tapıbdir. Nəriman Həsənzadənin sözlərinə bəstələnmiş bu mahnılar Azərbaycan musiqisinin inciləri sırasında durur.

Nəriman Həsənzadənin uşaq şeirləri də az deyildir. Onun uşaqlar üçün yazdığı şeirlərdə uşaq qədər təmizliyini, sadəliyini görürük. Uşaq şeirləri içərisində “Qızım”, “Hazırcavab”, “Bir həyətdə beş uşağın söhbəti”, “Xatirə”, “Heç nə istəməyən qız”, “Heykəl”, “Şeytan qız”, “Nazim”, “Arı və Alı” və s. şeirləri nəinki uşaqlar, elə böyüklərin özü də həvəslə oxuyurlar. “Arı və Alı” şeirində “r” və “l” səslərini bir – biri ilə qarışdırən uşaqların dili ilə yazır:

*Mən deyirəm: Arıdı,
Xanım deyir: Alıdı.
Mən deyirəm: “R” de, “R”.
Xanım deyir: “L”, “L”, “L”.
Alı – insandı, insan,
Arı da – balqayıran.
Mən deyirəm: Arıdı,
Xanım deyir: Alıdı.*

N.Həsənzadə təqiblərə, təzyiqlərə müqavimətli şairdir. Təqibə, təzyiqə qarşı müqavimət deyəndə mən sosializm realizm metoduna müqaviməti nəzərdə tuturam. Bu da N.Həsənzadənin milliliyindən, yaddaşına və kökünə sadıqlıyından irəli gəlir. Bir sözlə, o, milli yaddaşına, tarixi-etnik kökünə, ədəbi-bədii düşüncəsinin təcrübəsinə istinad edən şairdir. Bu mənada N.Həsənzadənin poetik düşüncəsi real həyat sınaqlarından çıxmaqla yanaşı, həm də dünyagörüşün, bir insan ömrünün gəldiyi qənaətdir. Elə onun poeziyasının bir gücü də bundadır. Və aşağıdakı şeiri də bunu təsdiq edir:

*Yaş gəlib yetişir əllyə, yüzə,
Ürək həssas olur əyriyə, düzə.
Qulağın bir səsə, gözün bir üzə,
Ağızın bir dada ehtiyacı var.*

N.Həsənzadə olduqca azad düşüncəli olmaqla həyata, mühitə, ədəbiyyatın özünə biganə deyildir. O, bu cəhətdən də ağı qaradan, yaxşını pisdən, həqiqi ədəbiyyatı qaraguruhçuluqdan yaxşı fərqləndirir. O, bu cəhətdən şair missiyasından əlavə, ədəbiyyatşünas, ədəbi tənqid missiyasını da öz üzərinə götürür. Məsələn:

*Şekspirin əsəri
tamaşaya qoyuldu.
Nə məqalə yazdılar,
nə xoş deyən oldu.*

*Müasir müəllifi
gətirdilər səhnəyə.
Məşqindən başladılar
ona tərif deməyə.*

Mənə elə gəlir ki, N.Həsənzadənin belə bir missiyada çıxış etməsi onun vətəndaşlığından, doğma yurda bağlılığından irəli gəlir. Yeri gəlmişkən N.Həsənzadənin publisistikası da bu deyilənləri təs-

diq edir. Bu mənada “*Birlik andımızdır*”, “*Torpaq ağrısı*”, “...*Can, Azərbaycan*”, “*Vətən sərhəddən başlayır*”, “*Şəhidlərimiz, şəhidlərimiz*” və s. publisistik yazıları N.Həsənzadənin vətəndaş mövqeyindən xəbər verir.

N.Həsənzadə tariximizə, dilimizə, milli-mənəvi dəyərlərimizə təəssübkeşliklə yanaşan şairdir. O, Azərbaycan tarixinin düzgün, obyektiv yazılmasını, tarixi həqiqətlərin düzgün olaraq tarixləşməsini təkcə istəyə çevirmir, həm də “*Atabəylər*”, “*Pompeyin Qafqaza yürüşü*”, “*Zümrüd quşu*”, “*Bütün Şərq bilsin*”, “*Nizami*”, “*Cavid*” və s. kimi əsərlərini yazmaqla şair-tarixçi rolunda çıxış edir. Və bu əsərlər təkcə bədiiyyat üzərində qurulmur, həm də elmi axtarışların nəticəsi kimi meydana çıxır. O yazır:

*Tarix bizim olubdu,
tarix yazan özgələr.
Tarixə düşməyibdi
bizim tarixi hünər,
bizim tarixi kədər.*

N.Həsənzadənin tarixi mövzulara müraciəti ilə bağlı yaranmış əsərlərində bədiiyyatla elmlilik bir-birini tamamlayır. O, sadəcə olaraq bədii təxəyyülünün məhsulunu oxucuya çatdırmır, həm də özünün şəxsən mənbələrdən öyrəndiklərini, tarixçi alim rolunda çıxış edərək arayıb tapdıqlarını sintez etməyi bacarır. Ona görə də onun tarixi mövzuda yazdığı əsərlərə təkcə bədii nümunə kimi deyil, həm də tarixi və elmi əsər kimi yanaşmaq lazım gəlir. O, öz oxucusunu, məhz tarixçi oxucusunu, ziyalı oxucusunu mənbələri öyrənməyə, tədqiq etməyə, tariximizə biganə qalmamağa çağırır və poeziyanın dili ilə bu işi stimullaşdırır. Bu mənada “*Zümrüd quşu*” poemasında oxuyuruq:

*Dünyada hər zamanın
öz sualı, tələbi.
Herodot,
Strabon,
Plutarx,*

*Katib Çələbi.
Nüfuzlu tarixçilər,
təfəkkür sahibləri.
Neçə qədim müəllif,
neçə çərxi-fələyin
müəllifsiz əsəri.
Nə yazıblar tarixə?
Harda Bakı sözü var?
Harda Atropatena,
Albaniya,
Midiya,
Urmiya yazıbdılar?
Neçə adda, ünvanda
düşmüşük kitablara.
Bizim eradan qabaq,
bizim eradan sonra.*

N.Həsənzadə Ağstafa rayonunun Poylu stansiyasında anadan olsa da, bütöv Azərbaycana mənsub oldu. O, bunu həyatı, fəaliyyəti, yaradıcılığı, milli mənsubluğuna sadiqliyi ilə qazandı. O, bunu H.Cavid, S.Vurğun, M.Müşfiq dünyasına baş vuraraq, B.Vahabzadənin, M.Arazın şeirlərinə qəlbən bağlana-bağlana, Sofoklun, Evripidin, Şekspirin dramaturgiyasını oxuya-oxuya, Plutarxın əsərlərinə bələd olaraq, musiqi alətimiz olan saza qulaq asa-asa, Bakı, Gəncə şəhərlərini, Azərbaycan adlı ölkəni sevə-sevə qazandı. Nəyi oxudusa, nəyi yazdısa, nəyi öyrəndisə, yalnız milli düşüncəmizə və milli maraqlarımıza xeyir gətirən dəyərlərə üstünlük verdi. O, həm milli-etnik dəyərlərimizi sevdi, həm də özünü sevdirdi. Adilik, sadəlik, səmimilik içərisində millətimizin gözündə böyüdü. Görkəmli sənətkara çevrildi. O, sözün həqiqi mənasında görkəmli sənətkardır.

Müdriklərdən birinin (F.Bekonun) belə bir fikri var: “Biz tarixdən müdriklik, poeziyadan hazırcavablıq, riyaziyyatdan bəsirət, təbiət elmlərindən dərinlik, fəlsəfədən ciddilik, məntiq və ritorikadan mübahisə etmək bacarığı əxz edirik”. Yerinə düşər deyək ki, biz N.Həsənzadədən və onun yaradıcılığından şairliyin necə olduğunu, yaddaşa, tarixə, milli-etnik kökə sadıq olan müasirliyi, bütöv millətin

qəlbindən keçənləri demək bacarığını, hadisələrə, eləcə də tarixə obyektiv yanaşmaq qabiliyyətini, sadədən sadə olmaq keyfiyyətini əxz edirik.

Nəriman Həsənzadə nədən yazırsa, ürəyini yükləyir, bir də şairlik istedadına arxalanır. Onun yeddi cildə daxil edilən əsərlərinin hər birinin taleyi belədir.

Nəhayət, görkəmli ədəbiyyatşünas alim, AMEA-nın müxbir üzvü Nizami Cəfərovun fikirlərini misal gətirmək istəyirəm: “Nəriman Həsənzadə yalnız bu günün şair - mütəfəkkiri deyil, o, Tarixin övlədidir, onun yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatının məhz hadisəsidir”, – deyəndə də haqlıdır.

İnanırıq ki, xalq şairi Nəriman Həsənzadənin yeddi cildliyi oxucuların maraq və istəyində olacaqdır. Ona yeddi cildliyin mübarək olsun söyləyirik və yeni – yeni cildlərin çap olunmasını gözləmək ümidi ilə hələlik deyirik.

Nəriman Həsənzadə. Seçilmiş əsərləri. 7 cildə.
1-ci cild, “Prometeyin kitabxanası”, Bakı, 2010, s.5-24

MÜASİR ƏDƏBİYYATIMIZDA ƏDƏBİ – BƏDİİ MAARİF ÇATMIR

zərbaycan Respublikası Prezidenti Administrasiyasının rəhbəri, akademik Ramiz Mehdiyevin “İctimai və humanitar elmlər: zaman kontekstində baxış” adlı elmi - tədqiqat məqaləsi Azərbaycan elmi ictimaiyyətinin hər bir üzvünü narahat etməyə bilməz, başqa sözlə, rəğbətlə qarşılanmaya bilməz. Ona görə ki, hər

bir insanın elmə ehtiyacı var. Elm adamlarına gəlincə, qeyd etmək lazımdır ki, onlar təkcə elmi həyatı, dünyanı dərk etmək üçün öyrənmirlər. Onlar həm də elmi ona görə öyrənirlər ki, cəmiyyəti irəliyə doğru apara bilsinlər, insan şüurunun inkişafına xidmət göstərsinlər, gələcək nəsli xoşbəxt etsinlər, maarifə, biliyə olan ehtiyacı ödəsinlər, dünyanı iqtisadi, maddi və mənəvi cəhətdən zənginləşdirdirsinlər. Elm öyrənmək həqiqət aləminə baş vurmaqdır, təbiəti və cəmiyyəti dərk etməkdir, əxlaqi və mənəvi cəhətdən kamilləşməkdir, cəhaləti, nadanlıqı, xurafatı məhv

etməkdir, yaxşılığa, inkişafa doğru boy artımını stimullaşdırmaqdır. Elm olan mühitdə dini cəmiyyətlər və təriqətlər, fırqə və partiyalar yoxa çıxır, həqiqəti sevənlərin sayı artır, həqiqət yalanı, riyakarlığı, mövhumatı, geriliyi ayaqları altına salır, fikir azadlığı həddini aşmaq-la yanaşı, həm də həddini tanıyır, müqəddəs olan hər bir şey ölçüyə və dəyəərə çevrilir.

Dünyada hər bir şeyin öz yaranma, yaşama tarixi var. Elmin yaranması zülməti yazmağa bənzəyir, yaşaması isə insanlara, cəmiyyətə, dövlətə, bir sözlə, bəşəriyyətə xoşbəxtlik gətirir.

Azərbaycanda ədəbi proses həmişə ədəbi mühitin, oxucuların marağında olubdur. Ədəbi proses ədəbiyyatımızın nə ilə nəfəs aldığını, nəyə xidmət etdiyini müəyyən edir. Ədəbi prosesin səviyyəsi ədəbi zövqü formalaşdırmaqla yanaşı, ədəbi gəncliyi də öyrədir, onların çiyinlərinə böyük bir yük, məsuliyyət qoyur. Təsadüfi deyildir ki, Nizami Gəncəvinin, Məhəmməd Füzulinin, İmadəddin Nəsiminin, Mirzə Fətəli Axundovun, Hüseyn Cavidin, Mikayıl Müşfiqin və digər klassiklərimizin adı gələn yerdə ən nüfuzlu şair və yazıçılarımız abır - həya ediblər. Heç zaman şair və yazıçı olduqlarını dilə gətirməyiblər. Onların yazıb - yaratdıqları geniş oxucu kütləsinin ədəbi zövqünü formalaşdırıb, şair, yazıçı adı oxucular tərəfindən verilibdir. Oxucular oxuduqlarının ədəbi dəyərini verərək ədəbi simaların ədəbiyyat aləmindəki yerlərini müəyyən ediblər.

Hər bir ədəbi simanın yazdıqlarına bir geniş oxucu kütləsi, bir də peşəkarlar, mütəxəssislər qiymət verir. İstər - istəməz ədəbi sima, geniş oxucu kütləsi, peşəkar və mütəxəssislər barəsində düşünməli oluruq. Ona görə düşünməli oluruq ki, görəsən, müasir ədəbiyyatımızda nə çatmır, nəyin qıtlığı var: Ədəbi simanınmı, geniş oxucu kütləsininmi, peşəkar və mütəxəssislərinmi? Hər şeydən əvvəl, ədəbi simanın (şair və yazıçının) yaradıcılığı ədəbiyyatımıza nə gətirir? Bu barədə fikirləşəndə və müasir yazarların böyük əksəriyyətinin əsərlərini oxu-

yanda görürük ki, onların yaradıcılığı insanları maarifləndirmir. Məncə, öz yaradıcılığı ilə bir, beş, on, yüz, min nəfəri maarifləndirən şair və yazıçı xoşbəxtədir. Belələri bir, beş, on, yüz, min nəfərin ədəbi - bədii cəhətdən maariflənməsinə xidmət edir, elə bu cür də qəlbə yol tapır, xoş ədəbi - bədii toxumu səpir. Bu mənada müasir ədəbiyyatımızda ədəbi simaların (şair və yazıçıların) yaradıcılığında oxucuları təmin edən ədəbi - bədii maarif çatmır. Bizim hər birimiz klassiklərin yaradıcılığını təhlil etsək, görərik ki, onların əsərlərindən nə qədər maariflənməli oluruq. Məhz bu ədəbi - bədii, elmi bilgiler klassiklərin yaradıcılığını əsrlər boyu yaşadır və yaşadacaqdır. Bu mənada müasir ədəbiyyatımız klassik ədəbiyyatla, ən azı əlli, yüz il bundan qabaqkı dövrün ədəbiyyatı ilə müqayisə oluna bilməz. Açıq demək lazımdır ki, müasir ədəbiyyatımızın ədəbi - bədii səviyyəsini istər klassik ədəbiyyatla, istərsə də əlli, yüz il bundan əvvəlki dövrün ədəbiyyatı ilə müqayisə etmək ədalətsizlik olardı. Əgər bu cür müqayisəni aparsaq, onda görərik ki, müasir ədəbiyyatın ədəbi - bədii səviyyəsinin çəkisi olduqca yüngüldür.

Müasir ədəbiyyat gələcək nəsillərə ədəbi - bədii və elmi bilgi çatdırmır. Halbuki ədəbiyyatın ən ümdə missiyalarından biri də onun gələcək nəsilləri ədəbi - bədii, lap elə elmi cəhətdən maarifləndirməsidir. Belə olarsa, ədəbiyyatın gələcək üfüqləri indidən görünə bilər və bu görünüşə nəzər salsaq, onda hiss edərik ki, ədəbi - bədii səviyyə enən xətlə hərəkət edir. Əlbəttə, qalxan xətlə hərəkət edən ədiblərə və ədəbi - bədii əsərlərə ehtiyac vardır.

Müasir ədəbiyyatdakı ədəbi simaların böyük bir qismi oxucularda ölçü, meyar rolunu oynayan zövqün yaranmasına maneçilik göstərirlər. İctimaiyyətin, geniş oxucu kütləsinin zövqünü heçə endirirlər. Bununla da onlar həm ədəbiyyatı, həm də ədəbi - bədii zövqü korlayırlar. Bu, geniş oxucu kütləsinin, ictimaiyyətin ədəbi - bədii zövqünü oğurlamaq, eyni zamanda hüququnu tapdalamaqdır. Bir sözlə,

müasir ədəbiyyatdakı ədəbi simaların böyük əksəriyyətində ədəbi zövq çatmır. Ədəbi zövqü olmayan belələri ictimaiyyətin və oxucuların zövqünü oğurlamaqla bəd əməlləri ilə həm müasirlərini, həm də gələcək nəsilləri ədəbi əsərləri oxumaqdan uzaqlaşdırırlar. Məncə, ədəbi zövq ədəbiyyatımızın sərvətidir. Bu sərvətə xələl gətirənlər yazmasalar daha yaxşı olar. Onlar yazmaqla günah edirlər. Günahın ən ciddi cəzası elə yazmamaqdır. Bəlkə yazmamaq onlar üçün ən yüngül cəza növüdür.

Müasir ədəbiyyatda öz “xidmət”ləri ilə lovğalanan ədəbi simalar (yazıçılar, şairlər) az deyildir. Onlar lovğalanaraq “hünər” göstərmək istəyirlər. Nəticədə çox şeylərə iddia etməyə başlayırlar. Özlərini fəxri adlara, təqaüdlərə, orden və medallara layiq görürlər. Nə yazırlarsa, onu da utanmadan, çəkinmədən cəmiyyətə “təqdim etmə”yə çalışırlar. Qeyd etmək yerinə düşər ki, müasir ədəbiyyatımızda təqdimat adlı mərasim bir dəbə çevrilibdir. Yazanların bir çoxu yazdıqlarının ədəbi dəyərinə varmadan isti - isti onu təqdim etmək əməliyyatına başlayırlar. Beləliklə, vaxtilə yazıçını da, şairi də, oxucunu da, tənqidçini də məsuliyyətli olmağa vadar edən disputların əvəzinə təqdimatlar baş qaldırır. Yeni təqdim olunan, oxunulmamış əsər barəsində təriflər baş alıb gedir. Məzmun, ədəbi - bədii dəyər qalır bir kənarda, müəllif isə bolluca təriflənir, bəzən dahi səviyyəsinə qaldırılır. Ucuz təriflərə geniş meydan verilir. Yeni təqdim olunan bir əsər haqqında bu qədər ucuz təriflər müəlliflə yanaşı, həm də özümüzdən qaynaqlanır. Belə alınır ki, təriflənmək üçün yalnız və yalnız istənilən bir əsəri utanmadan, çəkinmədən ortalığa qoymaq lazımdır. Sonra isə, buyurun, tərifləyin işarəsini hərəkətə gətirməkdir. Bəs onda görəsən klassiklərin yaradıcılığını kimlər təqdim edəcək və onlar fiziki cəhətdən həyatda yoxdurlarsa, onları kim tərifləyəcək?! Onların xidmətlərinin layiqincə qiymətləndirilməsinə bu cızma - qara yazanların təqdimatları nə vaxt imkan verəcək?! Ancaq bir şeyi bilməliyik ki, hər bir əmə-

lin nəticəsi ümuminin xeyrinə olmalıdır. Hər bir əsər ümumilikdə ədəbiyyatımızı zənginləşdirməlidir. Heç kəsin haqqı yoxdur ki, ədəbiyyatda haqqı olanlar sırasında özünü lovğalıqla, “hünər” göstərməklə, “təqdim etmək”lə yaşatmağa çalışsın, cəmiyyətin gözünə kül üfursün. Eyni zamanda heç kəsin haqqı yoxdur ki, xidməti olmadan özünü canla - başla ədəbiyyata xidmət edənlərə bərabər tutsun. Müasir ədəbiyyatımızda xidməti olan şair və yazıçılarımız var. Onların adlarını çəkmək fikrindən uzağam. Ona görə ki, bu da bir çoxlarına, hətta “hünər” göstərmək istəyənlərə tərif kimi görünə bilər. Mən isə bu yazımda ad çəkmək, tərif söyləməkdən uzaqdayam. Çünki müasir ədəbiyyatımızdakı problemlər uğurlarımızı çox üstələyibdir. Ayrı - ayrı şair və yazıçıların uğurlarını isə ümumilikdə müasir ədəbiyyatımızın müvəffəqiyyəti kimi təqdim etmək yenə də xidməti olmayanları, istedadı olmayanları, cəmiyyətin marağına və sosial sifarişə cavab verə bilməyənləri əsl şairlərlə, yazıçılarla eyniləşdirmək deməkdir.

Müasir ədəbiyyatın ictimaiyyətin marağına və sosial sifarişə cavab verə bilməməsinin səbəbləri vardır. Bu səbəblər sırasında az qala hamının kitab çap etdirməsi xüsusi “yer” tutur. Prüalizmin və demokratiyanın imkanlarından istifadə edərək bir çoxları bədii əsər yazmağı və çap etdirməyi xobbiyə çeviriblər. Biz güclü əsər istəyiriksə, istədiyini yazanları, istədiyi kimi yazanları, bir sözlə, ədəbiyyata aidiyyəti olmayanları rədd etməliyik. Bu qəbildən olan müəlliflərin əsərləri heç nəşriyyata buraxılmamalıdır. Əsərlərin içərisində adları formal şəkildə yazılmış redaktorların, korrektorların, nəşrə məsul olan şəxslərin məsuliyyətini artırmalıyıq. Bu cür münasibət həqiqət olduğu üçün çoxlarına acı gələcəkdir. Ancaq acı həqiqət əsl ədəbiyyatı müdafiə edəcək, yazmaq xatirinə yazan xobbilərin əməllərinə sədd çəkəcəkdir. Analoji olaraq onu da qeyd etmək olar ki, elmi əsərlərin çapında (xüsusilə, dərsliklərin, dərs vəsaitlərinin, metodik göstərişlə-

rin) müəyyən dərəcədə nəzarət vardır. Düzdür ki, bu da tam şəkildə hər birimizi razı salan, təmin edən səviyyədə deyildir. Ancaq heç olmazsa, müəyyən qədər məsuliyyət hissini artırmağa yardımçı vasitədir. Elmi əsərlər müvafiq kafedralardan, müvafiq elmi - metodik şuralardan keçir və nəhayət, nazirliyin qıfı əsasında çap olunur. Məncə, bədii əsərlərin müvafiq qurumların senzurasından keçərək çap olunması ilə bağlı bir sistem hazırlanmasına ehtiyac vardır.

Müasir ədəbiyyat müasir gəncliyi ələ ala bilmir. Vaxtilə ədəbiyyat gəncliyi tərbiyə edib, həyata hazırlayıbdır. İndi isə ədəbiyyatın gəncliyə xidməti sıfır səviyyəsindədir. Müasir ədəbiyyat gəncliyin zövqünü oxşamır, onları ələ ala bilmir, onları bədii əsər oxumağa vadar etməyə gücü çatmır. Halbuki vaxtilə gənclik dövrün tələblərinə cavab verən əsərləri əl - əl gəzdirir, oxuyur və oradakı obrazlara bənzəmək istəyirdi. Bununla da ədəbiyyat gəncliyə xidmət etmiş olurdu. İndi isə bu xidməti müasir ədəbiyyat bacara bilmədiyi üçün internet klublarına, məzmunşu şoulara geniş meydan verilmişdir. Əslində bu gün ədəbi əsərlərin (təbii ki, müasir ədəbi əsərlərin) oxunmasının, yaxud da çox az oxunmasının səbəblərindən biri də cəmiyyətin belə əsərlərə yox deməsidir. Ya da ki, cəmiyyətin minlərlə üzvlərinin senzurasıdır. Bəzən qanunların qadağa edə bilmədiklərini cəmiyyətin özü qadağa edir. Bu mənada müasir bədii əsərlərin oxunmaması, çox az oxunması sübut kimi əsl həqiqəti deyir.

Azərbaycan ədəbiyyatında tərcümə məsələsi həmişə yaxşı bir niyyət kimi dəyərləndirilib və dünya ədəbiyyatının çox güclü əsərləri dilimizə tərcümə olunubdur. Yəni tərcümə ədəbiyyatı ədəbiyyatımızın bir qolu kimi böyük uğur və müvəffəqiyyət qazanıbdır. İndi isə ən dəyərli bədii əsərləri ya dilimizə tərcümə etməyə cəsarət etmirlər, ya da tərcümə olunan bədii əsərlər olduqca zəif bir şəkildə tərcümə olunur. Mənə elə gəlir ki, bu gün tərcümə ədəbiyyatının xidmətinə daha geniş yer vermək lazımdır. Doğma ana dilimizin imkanlarını,

zənginliklərini üzə çıxarmaq üçün tərcümə ədəbiyyatının əvəzsiz xidməti vardır. Bu məsələdə yəqin ki, biz dəqiq şəkildə bilməliyik: nəyi tərcümə edirik, necə tərcümə edirik, kim üçün tərcümə edirik? Bax bunların analizi və sintezi əsasında bədii əsərlərin tərcüməsini apararaq, çoxlu uğurlar əldə edərək, eyni zamanda ictimaiyyətin, cəmiyyətin bədii tələbatını ödəmiş olarıq. Bir sözlə, tərcümə prosesində tərcümə olunacaq bədii əsərlər cəmiyyətin sifarişini və tələbatını nəzərə almaqla həyata keçirilməlidir. Məncə, tərcümə məsələsində pərkəndəliyə, dağınıqlığa yol vermək olmaz. Tərcüməçi nəyi istəyirsə, onu da tərcümə edə bilməz. Tərcüməçi nəzərə almalıdır ki, cəmiyyət, ictimaiyyət nəyi istəyir, hansı tələblərlə yaşayır.

Bu gün bədii əsərlərin dili, eləcə də kütləvi informasiya vasitələrinin dili ürəkaçan vəziyyətdə deyildir. Açıq qeyd etmək lazımdır ki, şairlik və yazıçılıq sənətini öz əvvəlki əzəmətindən uzaq salan səbəblərdən biri də dilimizin qayda - qanunlarına riayət etməmək, ədəbi dilin üslub normalarına əməl etməməkdir. Bədii fikir həm də o zaman tutarlı olur ki, onu ifadə edən, yazan şair və yazıçının beyni dumanlı olmasın, eyni zamanda zəngin, şirin, təsirli, bir sözlə, güclü bədii dili olsun. Bədii dilin güclü olması oxucunu özünə çəkir, istənilən bədii materialı sevdirdir, nəticədə oxucunu öz arxasına aparır, sehirləyir, tilsimə salır. Belə olduqda oxucu şair və yazıçının istedadına qibtə edir. Əslində istedadlı şair və yazıçı öz yazdığı əsərlərin dili ilə həm özünün səviyyəsini, həm də dilimizin imkanlarını ortalığa qoya bilər.

Şair və yazıçıların əsərlərinə şöhrət qazandıran onların dilinin poetikliyi, həm də yazdığı bədii nümunələrin texnologiyasıdır. Müasir ədəbiyyatımızın şöhrət qazanması üçün bədii dilin imkanlarına, bədiiyyatın texnologiyalarına ciddi fikir vermək lazımdır. Həmişə bədii əsərin və onun müəllifinin şöhrət qazanması düşündürücü bir mövzu olmuşdur. Bu mənada Aleksandr Nikolayeviç Radisseyin "Petersburqdan Moskvaya səyahət" əsərindəki belə bir məqamı xatırla-

maq yerinə düşər: “Lomonosov İovu və ya Zəbur oxuyanı daktil vəznə ilə nəzmə çəksəydi, yaxud Sumarokov “Semira” və ya “Dmitri” əsərlərini xorey vəznə ilə yazmış olsaydı, Xeraskov da, yamblardan fərqli olan başqa cür şeirlər yazar və özünün səkkiz il əmək çəkib yaratdığı əsərində Kazanın alınmasını mənzum dastan şəklində təsvir etmiş olsaydı daha artıq şöhrət qazanardı”.

Məncə, müasir ədəbiyyatda, xüsusilə, ədəbiyyata yeni gələnlər klassik ədəbiyyatı dərinlən oxuyub mənimsəməli, dünya ədəbiyyatının nadir incilərini dönə - dönə mütaliə etməlidirlər. Belə bir yol onların ədəbi - bədii düşüncəsini formalaşdırmağa bilər, təfəkkür və təxəyyül qabiliyyətlərinə stimula verə bilər. Qeyd edək ki, Sovet dövründə M.Qorki adına Ədəbiyyat İnstitutu şair və yazıçıların formalaşmasında müstəsna xidməti olan bir təşkilat olmuşdur. Burada şair və yazıçılar həm təcrübə toplamış, həm bilik əldə etmiş, həm də geniş dünyagörüşə yiyələnmişlər. M.Qorki adına Ədəbiyyat İnstitutunda kurs keçən şair və yazıçıların böyük əksəriyyəti keçmiş Sovetlər İttifaqının müxtəlif ərazilərində sayılan və seçilən ədiblərə çevrilmişlər. Vaxtilə mövcud olan bu ənənə indi, təbii ki, yoxdur. Yaxşı olardı ki, AMEA - nın müvafiq institutlarında (Ədəbiyyat İnstitutunda, Dilçilik İnstitutunda) bu istiqamətdə zamanın tələblərinə cavab verən layihələr hazırlansın və mütəxəssislər ora cəlb olunsun, kurslar təşkil olunsun. Belə olarsa, yazıçı və şairlər həmin kursların dinləyiciləri kimi çox böyük təcrübə əldə edə bilərlər. Nəticədə müasir ədəbiyyatımız qazanır, peşəkar şair və yazıçılarımız ədəbi mühitin nüfuz sahiblərinə çevrilə bilərlər.

Müasir ədəbiyyatda şeir yazmaq xəstəliyinə tutulanların sayı gündən artır. Yazılan şeirlərin böyük əksəriyyətinin məna və məzmunu ah - fəğan motivlərindən qaynaqlanır. Bu qəbildən olan şeirlərin məzmunu ağrıdan ibarətdir. Belə ağrılar isə oxucunu yaxşı mənada kökləyə bilmir, onun əhval - ruhiyyəsini qaldıra bilmir, pessimizmin

imkanlarına geniş meydan verir. Ağrı söyləməklə oxucunun ruhunu sındırmaq olmaz. Oxucunu ruhlu, mübariz etmək üçün şeirlərin məzmunu dəyişməli, ümid, inam dolu hissləri artırmağa xidmət etməlidir. Düzdür, bu qəbildən olan şeirlərin də öz oxucuları vardır. Ancaq həmin oxucular üçün belə şeirlərin məzmunu nə qədər şirin olsa da, yəni nə də ağrı ədəbiyyatı kimi yeni heç nəyi demir, təsvirçilik yolu ilə getməklə əslində ədəbiyyatı korlayır. Belələri öz şeirlərində zərər verir, hər-dən-bir əsib - çəşur, kükrəyir, ancaq ədəbiyyat bununla nəfəs almır. Beləliklə, onlar ədəbiyyatın inkişafında bir buxova çevrilir. Məncə, müasir ədəbiyyatda bu buxovu dağıtmağa ehtiyac vardır.

“Xalq qəzeti”.
6 yanvar 2012-ci il, s.7

*Şairlər dünyanın söz yaradanı,
Şairlik şeirə hamiləlikdir.*

Elə bu misra əsas verir deyim ki, Fəxrəddin Ziyanın misralarının hər biri onun doğma ədəbi-bədii övladlarıdır. O, bir şair kimi bu övladlarını min cür əzab-əziyyətlə ədəbi-bədii mühitin ixtiyarına vermişdir. Doğub törətdiyi şeir adlı övladlarının hər birinin minnətsiz-filansız qayğısını çəkməyə hazırdır.

*Şeirin də anası şairdir, əlbət,
O, ağır çəkməsə, şeir doğulmaz!
Ömrünü şeirinə qıysa da, fəqət,
Şeirin möhnətindən bir yol yorulmaz!*

DUYGULU POEZİYA

eir də doğulur, dünyaya gəlir. Söz-söz, sətir-sətir, misra-misra, bənd-bənd yaranır və öz ömrünü yaşayır. Şeirin də hamiləlik dövrü var. Bu dövrün zamanı çatanda şeir hamiləlik bətnindən xilas olur. Hətta bə-dahətən yazılan misralar da heç şairin özündən asılı olmayaaraq hamiləlik mərhələsini yaşayır. Çox zaman şairlər bunların əhəmiyyətinə varmır, yaxud da bu barədə düşünmək istəmirlər. O şairlər güclü olur ki, onlar hamiləlik dövrünü yaşadıqdan sonra vaxtında, zamanında ədəbi-bədii dünyaya gəlirlər. Misraları və sətirləri hamiləlik dövrünü keçirdikdən sonra ədəbi-bədii mühitə gələn şeir müəlliflərindən biri də Fəxrəddin Ziyadır. Fəxrəddin Ziyanın sevincinin, kədərinin bir ucu sözə hamiləlik, o biri ucu isə sözü bədii cizgilərlə sətirə, misraya, bəndə, bir sözlə, şeirə çevirməkdir. Odur ki, bu ağır və əzablı prosesi yaşayan Fəxrəddin Ziya yazır:

Deyirlər ki, övlada çəkilən qayğının heç biri valideyni yormur. Fəxrəddin Ziya yaradıcılığına bu prizmadan yanaşmaq məcburiyyətində qalmaqla qeyd etməliyəm ki, o, şeirlərinin qayğıkeş, yeri gələndə tələbkar, bəzən kövrək, bəzən istiqanlı valideynidir. Onun yaradıcılığında hər iki tərəfi görmək mümkündür: bunlardan biri şair, digəri isə bu şairin duyğu və düşüncəsidir. Biri şair-müəllif-valideyin, o biri isə şairin-müəllifin-valideynin şeir adlı övladlarıdır.

Fəxrəddin Ziya Ulu Tanrıya, yaradana inamlı olan, ona arxalanan bir şairdir. O, geniş mənada Azərbaycan milli düşüncəsinin ümid dolu baxışlarının tapındığı inam yerini dəqiq koordinatda belə ifadə edir:

*Oxusun şərqisini,
Qoy bu elim, ulusum,
Türk Tanrıya tapınmış,
Tanrı Türkü qorusun!*

Yaxud:

*Türkmən, tatar, qazax, qırğız,
Başqırd, kərkük, qıpçaq, oğuz.*

*Bir rəngdədir bayrağımız,
Türkün, türkü oxuyuruz.*

Fəxrəddin Ziya öz könlünü sözün, şeirin qulu bilən şairdir. Bütün şairlər kimi onun da tanrısı sözdür, şeirdir. Sevgisi də tanrısı ilə qoşadır. Əgər o, söz, şeir adlı tanrıya, sevgiyə inanmasa, heç yaşaya bilməz. Özü demişkən:

*Mən kiməm? – bu yolda milyondan biri,
Qəvvaslar yanında bir naşı fəhlə.
Ancaq şeirə könül verəndən bəri,
Gedirəm ümidlə, söylə, fərəhlə.*

Fəxrəddin Ziya minillik Azərbaycan ədəbiyyatından qaynaqlanan şairdir. O, Azərbaycan ədəbiyyatında əruz, heca və sərbəst vəznlərdə yaranmış şeir nümunələrindən bəhrələnməklə yanaşı, öz qələmini bu çeşidlərdə sınağa çəkmişdir. Onun əruz, heca, sərbəst vəznlərdə yazdığı şeirlər mövzu, sənətkarlıq və bədii dəyərləri baxımından diqqəti cəlb edir. Bu mənada Fəxrəddin Ziyanın “Əcəb xoş gəldin”, “Hər canım ağrıda”, “Yaxşılıq”, “Zaman, səndən hara qaçım”, “Ağrıma, ürəyim” şeirləri və “Gəlməz”, “Bu gecə”, “Qəzəlxan olmuşam”, “Yetişsin”, “Gəlmədi” və s. qəzəlləri mövzu, sənətkarlıq, bədii məziyyətləri baxımından olduqca uğurludur. Onun şeirlərini oxuduqda hiss edirsən ki, mayası həm də sözdəndir, göbəyi isə sözə qiymət verən bir mühitdə, məkanda kəsilibdir. Yalnız bu cür olanlar sözü oynatmağı, ipə-sapa düzməyi bacarır, sözü yerində, məqamında poetik dəyərində işlədir, təsir və gücünü nümayiş etdirməyi bacarırlar. Əgər belə olmazsa, onda şairlər bədii düşüncə sahibləri kimi bir-birindən fərqlənməzlər. Məhz Fəxrəddin Ziyanın da bədii-düşüncə tərzii çoxlarından fərqlənir, nəticədə öz üslub və dəst-xəttini yaradır. Məsələn, “ayrılıq” mövzusunda xeyli sayda ədəbi-bədii nümunələr vardır. Hər birini də oxuyanda fikirləşirsən ki, daha

bundan dəyərlisi yarana bilməz. Ancaq bu mövzuya müraciət edən Fəxrəddin Ziya olduqca dəyərli, təsirli və köülləri fəth edən ədəbiyyat nümunəsi yaratmışdır. Onu oxuduqda da eyni hissi keçirirsən ki, görəsən bundan güclü ədəbi nümunə yaratmaq olarmı. Hər halda Fəxrəddin Ziyanın misralarının təsirindən ayrılı bilmirsən:

*Dad, sənin əlindən, aman, ayrılıq,
Məndən can cövhərin uman ayrılıq.
Qəlbimi zülmünlə ram eylədikcə,
İçimdə inləyən kaman ayrılıq,
Aman, ay ayrılıq, aman, ayrılıq!*

Yaxud:

*Gör, mən nə sayırdım, fələk nə saydı,
Bəlkə də vaxtına kəsilən paydın?
Sən mənim yaramı sızlatmasaydın,
Məni sındırmazdı zaman, ayrılıq,
Aman, ay ayrılıq, aman, ayrılıq.*

Yeri gəlmişkən deməliyəm ki, təsirli və hər bir oxucunun qəlbinə hakim kəsilən ədəbiyyat nümunələri bir müddətdən sonra müəlliflərləşir, xalq ədəbiyyatı nümunəsinə çevrilir. Hər bir şifahi xalq ədəbiyyatı nümunəsi də məhz bu cür yaranmışdır. Xalq hər hansı bir müəllif tərəfindən yaranmış ədəbiyyat nümunəsini öz malına çevirmişdir. Şübhə yoxdur ki, Fəxrəddin Ziyanın bu misraları da bir müddətdən sonra xalqın malına çevriləcək, heç bir kəs onun müəllifinin kim olmasını düşünməyəcəkdir. Niyə? Ona görə ki, xalqın istək və tələbatını ödəyən nə varsa, onun hamısı xalqındır. Doğrudan da bu misralardan təsirlənməmək olmur:

*Mən son nəfəsdəyəm, sən can həvəsdə,
Mən qan ağlayıram, sən kam həvəsdə.
Qəlbim səksəkədə, qulağım səsdə,*

*Sən, ey çərxi-fələk, dayan, ayrılıq,
Dayan bircə anlıq, bir an, ayrılıq,
Aman, ay ayrılıq, aman, ayrılıq,
Aman, ay ayrılıq, aman, ayrılıq!*

Fəxrəddin Ziya milli düşüncə tərzinə, milli dəyərlərə sadıq şairdir. O, bir sıra milli dəyərlər var ki, onu zamanın, dövrün tələbinə uyğunlaşdırmaqdan çox uzaqdır. Məsələn, yaxşılıq, insanlıq, mərdlik, kişilik, pislik, xeyirxahlıq, laqeydlilik və s. dəyərlərə ata-babalarımızın yanaşma tərzini əsas tutur. Nəticədə “Yaxşılığa yaxşılıq hər kişinin işidir, yamanlığa yaxşılıq nər kişinin işidir” atalar sözünə sadıq qalaraq yazır:

*Sədaqəti başına tac bilən dost,
Bu dünyada naxələf çox, gəda çox.
Çörək kəsən ona qiymət qoymursa,
Elə sanma çörəyinin duzu yox.*

Yaxud:

*Ər kişilər süfrəsiylə tanınar,
Cılızların səxavətdə payı yox.
Qardaş, sənin çörəyinin duzu var,
Nakəslərin ləyaqətdə payı yox.*

Bununla da Fəxrəddin Ziya milli dəyərlərdən daha çox reallıqlara, zamana və onun tələblərinə uyğunlaşmaq istəyənlərə öz etirazlarını bildirir. Mən deyərdim ki, şairin saf duyğuları onu o qədər üstələyir ki, hətta daha çox reallığa söykənən yaponların “Yaxşılıq et, onu başa düşmürsə, onda yaxşılığından əl çək” həyat təzi ilə barışmır. Deməli, Fəxrəddin Ziyanın milli düşüncə təzi, milli həyat təzi onu milli dəyərlərə sadıq olmağa məcbur edir və bu da oxucunu milli kökə sadıqlıq ruhunda tərbiyə edir.

Fəxrəddin Ziyanın yaradıcılığından aydın olur ki, o, saraylara,

dəbdəbəli həyata, harınlara, təmənnə ilə yaşayanlara, saxtakarlara, xəbislərə etiraz edən şairdir. “Mən saray şairi ola bilmərəm”, “Boşaldın ürəyinizi”, “Biz hara gedirik”, “Bilmərik” və s. şeirlər bu qəbildəndir. Belə şeirlərin mövzusu hər bir oxucunun qəlbinə, ruhuna yaxın olmaqla yanaşı, həm də dili cilalı, anlaqlı, xalqımızın deyim və duyum tərzinə çox yaxındır. Məsələn:

*Hərdən diqqətsiz anımı
Dərd eləmə, dərdin alım.
İstərsən verrəm canımı,
Dərd eləmə, dərdin alım.*

Yaxud:

*Oğrun-oğrun, xumar-xumar,
Hər baxanda içim yanar.
Tək mənəmmi qəlbi qubar,
Dərd eləmə, dərdin alım?*

Fəxrəddin Ziya yaradıcılığında sevgi, məhəbbət, şirin xatirələr, xoş duyğular, insana qol-qanad verən arzular, hicranın göz yaşları, yalan sevdə, bir sözlə, insanın təbii yaşam təzi şair duyğusunda poetik olaraq dil açır. Bu sırada “Unut bu sevdanı”, “Sənsən”, “Ayrıla bilmərəm”, “Şirin xatirəmsən”, “Bu qədər öyrətmə özünə məni”, “Bu sevdada” və s. şeirlər xüsusi yer tutur. Bu şeirlərdən bir daha aydın olur ki, Fəxrəddin Ziya adi bir Azərbaycan vətəndaşının, övladının həyat təzini yaşayır, özü də sadə, lap ağıla, insani duyğulara üstünlük verən bir insan kimi. Ancaq onlardan fərqli olaraq Fəxrəddin Ziya öz hisslərini, duyğularını nəzmə çəkir, şeirə çevirir və bu işin öhdəsindən bacarıqla gəlir. Hamının və əksəriyyətin yaza bilmədiyi duyğuları poetik dildə, şeirə verilən tələblərə uyğun meyarlarla ifadə edir:

*Sən mənim ömrümün yarıdan çoxu,
Sən mənim könümün cənnət payısan.*

*Qayıt, istəyimi gözümdən oxu,
Qayıt, ürəyimi verrəm, qayıtsan.*

Yaxud:

*Ha deyirəm daha səni unudam,
Ürəyimlə bacarmıram, neyləyim?
Öz içimdə gizli yanan bir odam,
Kimsə bilməz nədir yangım, göynəyim,
Ürəyimlə bacarmıram, neyləyim?*

Fəxrəddin Ziya yaradıcılığında ana, Vətən, yurd həsrəti, millətə bağlılıq və sevgi, vətənin dərdləri və ağrıları dil açır, çağdaş problemlərimiz fonunda şairin öz stilinə uyğun bir şəkildə oxucu auditoriyasına apaydın görünür. Eyni zamanda Azərbaycan adlı dünyamızda vətəndaşlıqdan uzaq, dörd-sərimizə biganə, tamahı və qərəzi tükənməyənlərə sözünü millət üçün yanan Mirzə Cəlil, Sabir kimi şairlərimizə üz tutaraq deyir:

*Hələ tezdir bizi deyib gəlməyiniz!..
Uyu, uyu Sabir babam,
Uyu, uyu, Mirzə Cəlil.
Qoy qəbriniz nurla dolsun,
Kaş yeriniz behişt olsun.
Nə yaxşı ki, bu günləri görmədiniz,
Nə yaxşı ki, bizi deyib gəlmədiniz.
Nə yaxşı ki, gəlmədiniz,
Nə yaxşı ki, gəlmədiniz!*

Deməli, Fəxrəddin Ziya vaxtı ilə “Molla Nəsrəddin” jurnalında çap olunmuş “Sizi deyib gəlmişəm, ey mənim müsəlman qardaşlarım” cümləsi ilə manevr edərək dövrümüzün, günümüzün problemlərini Mirzə Cəlil, Sabir sayacağı deməyə cəhd edir və bunu bacarır. Onun yaradıcılığında belə bir üslub tez-tez hiss olunur. Məsələn:

“Xalqa zülm eyləyən kişi”, “Dözmək olmur”, “Bu millətin ağrısını duymaz harınlar”, “Bu millətin dərdi nə çox” və s. şeirlər bu cərgədə dayanır.

Fəxrəddin Ziya bənzərsiz duyğulu, yeri gələndə dərqli, qəmli, qüssəli, gözəl və gözəlliyə qiymət verən şairdir. O, öz yaradıcılığında gözəl və gözəlliyə ustalıqla şeir payı ayırmağa qadirdir:

*Gözəllik – qəlbimin sevgi hədəfi,
Önündə yay kimi gərilirəm mən.
Bir gözəl sevəndə yüz yol ölürəm,
Bir gözəl görəndə dirilirəm mən!*

Fəxrəddin Ziya yaradıcılığı həm də musiqiyə yatımlı, mahnı mətnlərinə uyarlıdır. Odur ki, onun “Odlar yurdum”, “Qız qalası”, “Bakı”, “Ayrılıq”, “Keç günahımdan”, “Bağışla”, “Səndən qeyri kimim var” və s. şeirlərinə musiqi bəstələnmişdir.

Fəxrəddin Ziyanın mövzu rəngarəngliyindən tutmuş ta sənətkarlığına qədər çeşidləri o qədər çalarlıdır ki, onun yaradıcılığının yükünü təhlil etməklə hər şey bitmir, tükənmir. Mənə elə gəlir ki, hələ Fəxrəddin Ziya da, onun yaradıcılığını təhlil edənlər də sözdən neçə-neçə çələnglər hörəcəklər.

*Duyğulu poeziya. - Fəxrəddin Ziya. Yaxşılar.
Bakı, 2004, s. 3-9.*

CƏFƏR XƏNDANIN HƏYAT VƏ YARADICILIQ YOLU

Sair, tənqidçi, ədəbiyyatşünas, tərcüməçi, pedaqoq və natiq kimi çoxcəhətli fəaliyyət dairəsi olmuş Cəfər Xəndan 1910-cu il mayın 8-də İrəvan şəhərində müəllim ailəsində dünyaya gəlmişdir. Cəfər Zeynal oğlu Hacıyev (Xəndan) 1918-ci ildə ailəsi ilə Gəncəyə köçmüşdür. Gəncə şəhərində onun ata və anası vəfat etmişdir. O, kiçik qardaşı və bacısı ilə birlikdə 1925-ci ilədək Gəncə uşaq evində yaşamışdır. 1925-ci ildə Gəncə Pedaqoji texnikumunu qurtarmış və Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki BDU-nun) Azərbaycan dili və ədəbiyyatı fakültəsinə daxil olmuşdur. 1930-cu ildə burada təhsilini bitirdikdən sonra Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun (indiki ADPU-nun) aspiranturasına daxil olmuşdur. 1932-1941-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda (indi-

ki ADPU-da) assistent, müəllim, dosent vəzifəsində işləmişdir. Eyni zamanda ədəbi prosesin ən fəal üzvlərindən biri olmuş, “Allahsız” jurnalının və “Ədəbiyyat qəzeti”nin məsul katibi, “Gənc işçi” qəzetinin ədəbiyyat şöbəsinin müdiri vəzifələrində çalışmışdır. 1938-ci ildə Azərbaycan Yazıçılar Birliyinə üzv qəbul edilmiş, 1939-cu ildə dissertasiya müdafiə edərək filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almışdır. 1939-cu ildə orta məktəb şagirdləri üçün “Azərbaycan ədəbiyyatı (sovet dövrü)” dərsliyini çap etdirmişdir. 1940-cı ildə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında M.Ə.Sabir haqqında ilk “Sabir (həyatı və yaradıcılığı)” adlı monoqrafiyasını nəşr etdirmişdir.

Cəfər Xəndan 1941-1945-ci illərdə Böyük Vətən Müharibəsi dövründə ordu sıralarına cəlb edilmiş, Şimali Qafqazda və İranda siyasi rəhbər, jurnalist kimi fəaliyyət göstərmişdir. O, 1944-1946-cı illərdə Cənub-Qərb, Şimali Qafqaz, Zaqafqaziya cəbhələrində siyasi şöbənin baş təlimatçısı, “Vətən yolunda” və digər cəbhə qəzetlərində məsul redaktorun müavini olmuşdur. Ordu sıralarından tərxis olunduqdan sonra – 1946-1947-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki BDU-nun) Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrasında dosent, eyni zamanda “Kommunist” qəzetinin mədəniyyət və məişət şöbəsinin müdiri vəzifələrində çalışmışdır.

Cəfər Xəndan 1947-1950-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun (indiki ADPU-nun) Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasının müdiri, filologiya fakültəsinin dekanı və rektor vəzifələrində işləmişdir.

1950-1954-cü illərdə Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki BDU-nun) rektoru, 1952-1961-ci illərdə isə həmin universitetin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasının müdiri vəzifələrində çalışmışdır.

Cəfər Xəndan 1947-ci ildə “1906-1946-cı illərdə Cənubi Azərbaycan xalqının milli azadlıq mübarizəsi və onun ədəbiyyatda inikası” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmiş, filologiya

elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almışdır. 1949-cu ildə elmi-pedaqoji fəaliyyətinə görə professor elmi adına layiq görülmüşdür.

Cəfər Xəndanın zəngin yaradıcılığı olmuş, dərsləkləri, monoqrafiyaları, şeir kitabları çap edilmişdir:

1. Bəyaz gecələr. Bakı, Azərnəşr, 1936, 47 səh.
2. Azərbaycan ədəbiyyatı (sovet dövrü). Bakı, Azərnəşr, 1939, 94 səh.
3. Sabir (həyat və yaradıcılığı). Bakı, SSRİ EA Azərbaycan filialının nəşri. 1940, 168 səh.
4. Cəbhə şeirləri. Bakı, Azərnəşr, 1942, 110 səh.
5. Qafqaz. Bakı, Uşaqgəncnəşr, 1942, 30 səh.
6. İlk ayrılıq. Bakı, Azərnəşr, 1944, 80 səh.
7. Mübarizə yollarında. Bakı, Uşaqgəncnəşr, 1946, 29 səh.
8. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı, Azərnəşr, 1948, 189 səh.
9. Təşviqatçı və bədii ədəbiyyat. Bakı, Azərnəşr, 1950, 65 səh.
10. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, ADU nəşriyyatı, 1951, 616 səh.
11. Sovet ədəbiyyatı (I hissə). Bakı, Azərnəşr, 1952, 396 səh.
12. Sovet ədəbiyyatı (II hissə). Bakı, Azərnəşr, 1952, 127 səh.
13. C.Cabbarlının həyat və yaradıcılığı. Bakı, Birləşmiş nəşriyyat, 1954, 62 səh.
14. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi öçerkləri. Bakı, ADU nəşriyyatı, 1955, 436 səh.
15. Mikayıl Müşfiq. Bakı, ADPU nəşriyyatı, 1956, 68 səh.
16. Molla Nəsrəddin. Bakı, Bilik cəmiyyəti, 1956, 42 səh.
17. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı, Azərnəşr, 1958, 287 səh.
18. Mir Cəlil. Bakı, Bilik cəmiyyəti, 1958, 48 səh.
19. Şairin həyatı. Bakı, Uşaqgəncnəşr, 1961, 100 səh.
20. Sabir yaradıcılığında sənətkarlıq xüsusiyyətləri. Bakı, Azərnəşr, 1962, 438 səh.
21. Ədəbi qeydlər. Bakı, Azərnəşr, 1966, 194 səh.
22. Sovet ədəbiyyatı (dərslək 17-ci nəşri). Bakı, Maarif, 1971, 285 səh. (müştərek).
23. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azərnəşr, 1972, 260 səh.
24. Şairin həyatı. Bakı, Gənclik, 1977, 90 səh.
25. Ədəbiyyatımızın dünəni və bu günü. Bakı, Yazıçı, 1980, 246 səh.
26. Şeirlər. Bakı, Gənclik, 1983, 124 səh.
27. Uğurlu yol. Bakı, Azərnəşr, 1987, 283 səh.
28. Seçilmiş əsərləri, üç cildə, I cild, Çarşıoğlu, Bakı, 2010, 352 səh.
29. Seçilmiş əsərləri, üç cildə, II cild, Çarşıoğlu, Bakı, 2010, 272 səh.

30. Seçilmiş əsərləri, üç cildə, III cild, Çarşıoğlu, Bakı, 2010, 456 səh.

Cəfər Xəndan Azərbaycan elminin və elmi kadrlarının hazırlanmasında böyük xidmətlər göstərmişdir. Onun xidmətləri dövlət tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş və “Qırmızı Ulduz” (1942), “Qırmızı Əmək Bayrağı” (1946) ordenləri, “Qafqazın müdafiəsinə görə”, “Almaniya üzərində qələbəyə görə” medalları, Fəxri fərman və hədiyyələrlə mükafatlandırılmışdır.

Cəfər Xəndan görkəmli alim, səmimi şair, alovlu natiq, mahir pedaqoq, sərrast tədqiqatçı, kamil tərcüməçi və xeyirxah insan kimi böyük nüfuz qazanmışdır.

Cəfər Xəndanın yaradıcılığında “Ədəbi qeydlər” xüsusi yer tutur. Onun ədəbiyyata aid qeydlərini oxuyanda görkəmli bir ədəbiyyatşünas alimin, sağlam bir məfkurə sahibinin, ehtiraslı və ruhlu, eyni zamanda nikbin insanın – alimin sənət və sənətkar barədə mövqeyini görməmək olmur. Bu sırada onun “XIX-XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında Nizami mövzuları”, “Füzuli və XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı”, “Heyran xanım”, “Böyük dramaturq”, “Mikayıl Müşfiqin lirikası”, “Mübariz şair”, “M.S.Ordubadı”, “Süleyman Sani”, “Mübariz jurnalın ədəbi cəbhəsi”, “Yumor və satiraya xüsusi fikir verməli” və s. məqalələri ədəbiyyatşünaslığımız üçün aktuallığını qoruyub saxlayır.

Cəfər Xəndanın 1949-cu ildə yazdığı “XIX-XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında Nizami mövzuları” adlı məqaləsi təsdiq edir ki, o, klassiklərin yaradıcılığına xüsusi önəm vermişdir. Məhz Nizami Gəncəvinin əsərlərinin motivləri əsasında XIX-XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının nəfəs aldığını istedadlı bir ədəbiyyatşünas kimi tədqiqatçı cəlb etmişdir. O, Seyid Əzim Şirvaninin, Qasım bəy Zakirin, Abbasqulu ağa Bakıxanovun, M.F.Axundovun, Məhəmməd Hədinin, Abbas Səhhətin və digərlərinin Nizami Gəncəvi yaradıcılığına

xüsusi qiymət verdiklərini inandırıcı bir şəkildə maraqlı faktlar əsasında təqdim edir. XIX əsrdə yaradıcılıqla yanaşı, elmi-nəzəri məsələlər, ədəbiyyat tariximiz və görkəmli sənətkarlarımızın əsərləri müntəzəm şəkildə ədəbi məclislərdə öyrənilmişdir. Bu mənada Cəfər Xəndan Qubada, Tiflisdə, Şuşada, Şamaxıda, Bakıda və digər şəhərlərdə təşkil olunmuş “Məclisi-hikmət”, “Məclisi-xamuşan”, “Məclisi-üns”, “Beytüs-səfa” kimi ədəbi məclislərin ədəbiyyat tariximiz, klassiklərimiz, Nizami, Füzuli kimi görkəmli sənətkarlarımız barədə yürütdükləri fikirləri tədqiq edərək XIX və XX əsrdə Nizami yaradıcılığından bəhrələnən və onun yaradıcılığından təsirlənən ədiblərin ədəbi fəaliyyətindən geniş bəhs etmişdir.

Cəfər Xəndanın “XIX-XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında Nizami mövzuları” məqaləsində 1914-cü ildə Fərhad Ağazadə və Həmidbəy Mahmudbəyov tərəfindən yazılmış “Ədəbiyyat məcmuəsi” adlı dərs kitabında Nizami Gəncəvinin yaradıcılığından bəhs olunduğu da qeyd olunmuşdur. Biz bu məqalədən onu da öyrənirik ki, Məhəmməd Hadi Nizaminin “Sirlər xəzinəsi” əsərindən də tərcümələr etmişdir. Cəfər Xəndanın araşdırmalarına görə, XX əsrin görkəmli şairlərindən Abbas Səhhətin də Nizami Gəncəviyə böyük hörməti və məhəbbəti olmuşdur. O, Məhəmməd Hadiyə istinad edərək yazır: “... Səhhət Nizami “Xəmsə”sini çox həvəslə və bəlağətlə oxuyarmış, sonda da Nizami ilə həmcivarıməzar oldu”. (Cəfər Xəndan. Ədəbi qeydlər, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1966, s.22)

Cəfər Xəndan Nizami yaradıcılığına marağın təkcə ədəbiyyat aləmində deyil, musiqi sahəsində də olduğunu nəzərdən qaçırmamış və belə bir fikir söyləmişdir: “Üzeyir Hacıbəyovun 1908-ci ildə yazmış olduğu “Leyli və Məcnun” operası Füzuli sözlərindən istifadədə yaransa da, əsl Nizami mövzudur. Bundan başqa, Cəlal Yusifzadə də Mustafa Ağa Nasir tərəfindən tərcümə edilən Nizaminin “Xosrov və Şirin”i əsasında bir opera yazmışdır”. (Cəfər Xəndan. Ədəbi qeydlər, Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, Bakı, 1966, s.22).

Cəfər Xəndan “XIX-XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında Nizami mövzuları” adlı məqaləsində gənc nəslə Nizami yaradıcılığına məhəbbət yaratmaqla yanaşı, klassiklərin irsinin öyrənilməsi məsələsini də həmişə diqqət mərkəzində saxlamağı olduqca vacib saymışdır. Cəfər Xəndan klassiklərin yaradıcılığının ədəbiyyatşünaslıqda həmişə aktual bir mövzu olduğunu nəzərə çatdırmışdır. Klassiklər sırasında Məhəmməd Füzulinin yaradıcılığı da Cəfər Xəndanın tədqiqatlarında öz əksini tapmaqla onun məqalələrinin qüdrətindən xəbər verir. Bu mənada 1961-ci ildə yazdığı “Füzuli və XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı” məqaləsi özünün də qeyd etdiyi kimi “Azərbaycan ədəbiyyatının sönməz günəşi” Məhəmməd Füzulinin yaradıcılığına həsr olunmuşdur. Füzulisiz təsəvvür edə bilmədiyimiz Azərbaycan ədəbiyyatı həm də ona görə qüdrətlidir ki, onun Füzuli kimi şeir zirvəsini fəth edən fatehi, söz sərrafı var. Bu mənada təsadüfi deyildir ki, C.Xəndan M.Füzuli yaradıcılığını tədqiq etmişdir. O, M.Füzuli yaradıcılığını iki cəhətdən tədqiqata cəlb etmişdir. Birincisi, onun yaradıcılığına həsr olunmuş məqalələri tədqiq etmiş, ikincisi, XX əsrdə Füzuli xəzinəsindən qaynaqlanan şairlərin yaradıcılığını tədqiqat obyektinə çevirmişdir. Və belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, XX əsrdə Füzuli ədəbi məktəbini davam etdirən, qəzəllər yazan çoxlu şairlər olmuşdur, ancaq onların böyük əksəriyyəti ədəbiyyatda görkəmli mövqe qazana bilməmişdir. C.Xəndan bunun səbəbləri barədə də dəqiq qənaətə gəlmiş və belə bir fikir söyləmişdir ki, XX əsrdə qəzəl yazan şairlərin böyük əksəriyyəti orijinal bir yol getməmiş, Füzulini təqlid etməklə məşğul olmuşlar. C.Xəndana görə, “Füzuli ilə bu epikonlar arasında sənətkarlıq əlaqəsi axtarmaq mümkün deyildir. Çünki zaman keçdikcə Füzuli günəş kimi parlamış, onlar isə yağısız çirəğın piltəsi kimi közərib sönmüşlər”. (Cəfər Xəndan. Ədəbi qeydlər, Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, Bakı, 1966, s.24).

C.Xəndan Məhəmməd Füzuli yaradıcılığının “Molla Nəsrəddin”, “Füyuzat” jurnalının səhifələrində dərin iz buraxdığına da yük-

sək qiymət vermişdir. Ona görə də “Molla Nəsrəddin” jurnalının səhifələrində çap olunmuş fikirlərə böyük dəyər vermişdir: “Bizim türk əruz şairlərimiz... şeiri yazanda Füzuli gəlib durur gözünün qabağında, deyir ki, elə sən də mənim təsirimdən çıxma bilməyəcəksən. Molladan yazmaq istəsən – yazmışam, varlıdan yazmışam, rüsvətxordan yazmışam... Bütün işini, gücünü, dərslərini buraxıb şeir yazanlardan yazmışam. Müxtəsər hər şeyi əhatə eləmişəm...” (Cəfər Xəndan. Ədəbi qeydlər, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1966, s. 25). Doğrudan da, “Molla Nəsrəddin” jurnalının ətrafında toplanan realist şairlərdən – Mirzə Ələkbər Sabirin, Əliqulu Qəmküsarin, Mirzə Əli Möcüzün və digərlərinin yaradıcılığında “Füzulidən bir duz vardır” fikri orijinal fikir kimi öz təsdiqini tapır.

C.Xəndan A.Surun “Füyuzat” jurnalında çap olunmuş “Füzuliyə bir nəzər” adlı məqaləsindəki bir çox məqamları təhlil edir, fikir və mülahizələrini gizlətmədən ədəbiyyatşünas kimi orijinal münasibət bəsləyir. A.Surun M.Füzulinin qəzəllərinə, mənzum və nəsr əsərlərinə verdiyi qiyməti izah edir. Və qeyd edir ki, “A.Surun fikrincə, Füzulini dünyada şöhrətləndirən aşiqanə qəzəlləridir”. Bundan başqa, A.Sura görə, “aşiqanə qəzəllərində Füzuli türkün Hafizidir”. (Cəfər Xəndan. Ədəbi qeydlər, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1966, s. 26).

C.Xəndan XX əsrdə M.Füzulinin yaradıcılığını tədqiq edən alimlər içərisində Firudinbəy Köçərlinin xidmətlərini də unutmur, onun “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları” adlı məşhur tədqiqatında M.Füzuli ilə bağlı söylədiyi orijinal fikirlərdən bəhs edir. Qeyd edir ki, “F.Köçərliyə görə, Füzulini yaşıdan iki səbəbdir: biri pak, həqiqi və təbii hissiyyat, ikincisi isə həyatilik və fikri dərinlikdir”. (Cəfər Xəndan. Ədəbi qeydlər, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1966, s. 30).

Ədəbiyyat tarixində hər bir ədibin yerini, mövqeyini müəyyənləşdirmək üçün ədəbiyyatşünas kimi ən azı müqayisələr aparmaq,

ədəbi – bədii nümunələri müqayisə etmək vacib şərtlərdən biridir. Bu mənada C.Xəndan XX əsrdə epiqonçuluq yolu ilə gedənlərin – İbrahim Tahirin, Mirzə Əbdülxalığın, Yusif Bakılının, Əbdülxalıq Cənnətin və digərlərinin yaradıcılığını təhlil edərək onların hər birinin klassik ədəbiyyatı yamsıladıqlarını, müasir dövrün tələblərinə uyğun şeirlər yazma bilmədiklərini tənqid hədəfinə çevirmişdir. Belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, “... böyük sənətkardan (M.Füzuli nəzərdə tutulur-B.X.) sonrakı şairlərimiz ondan iki yolla istifadə etmişlər: Füzulini təqlid və yamsılama, digəri isə yaradıcı istifadədir. Birinci yol ilə gedən şairlərdə orijinallıq nəzərə çatmadığından, onların əksəriyyəti təqlidçi-epiqon şair kimi tanınmış, lakin ədəbiyyat tarixində iz buraxa bilməmişdir”. (Cəfər Xəndan. Ədəbi qeydlər, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1966, s. 31).

C.Xəndan ədəbiyyatşünas alim kimi yazıçı-mütəfəkkirlərimizdən olan M.F.Axundovun, A.Səhhətin ədəbiyyatımızın nəzəri məsələləri ilə bağlı söylədikləri fikirlərə sadiq mövqedən çıxış edirdi. A.Səhhətin 1905-ci ildə yazmış olduğu “Təzə şeir necə olmalıdır?” məqaləsini dövrün tələbləri səviyyəsinə qaldıraraq qeyd edirdi ki, “A.Səhhət klassik irsə qarşı çıxmır, onu sadəcə olaraq yamsılayanları tənqid edirdi. O, şairləri yeniliyə, orijinallığa, dövrün tələblərinə cavab verməyə çağırırdı”. (Cəfər Xəndan. Ədəbi qeydlər, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1966, s. 32).

C.Xəndan bir ədəbiyyatşünas kimi şairlərə dövrün tələblərinə cavab vermək çağırışını söyləməklə yanaşı, həm də Füzulidən necə istifadə etməyin lazımlı cəhətlərinə də diqqəti yönəldirdi. Və yaxşı nümunə kimi M.Ə.Sabirin Füzulidən məharətlə istifadə etmək bacarığını, parodiya yaratmaq ustalığını onun yaradıcılığının orijinallığı kimi xarakterizə etmişdir. C.Xəndan M.Ə.Sabirin Füzuli ədəbi irsindən məharətlə istifadəsinə aid elə məqamlara toxunur ki, həmin məqamları ədəbiyyatşünas kimi təqdim etmək üçün ədəbiyyat tarixini dərinləndirən bilmək bacarığına və qabiliyyətinə malik olmaq lazımdır.

Bu bacarıq və qabiliyyət C.Xəndanda olduğundan o, M.Füzulinin

*“Gər çox istərsən, Füzuli, izzətin, az et sözü
Kim, çox olmaqdan qılıbdır çox əzizi xar, söz”*

misrasına əməl edən M.Ə.Sabir barədə çox dəqiq fikir söyləmişdir: “M.Ə.Sabir sözü “az edən” şairlərdəndir. Yersiz təfərrüat, uzunçuluq, sözçülük – ritorika bu yaradıcılığa yaddır. Az sözlə çox fikir ifadə etmək Sabir yaradıcılığının əsas xüsusiyyətlərindəndir”. (Cəfər Xəndan. Ədəbi qeydlər, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1966, s. 34).

Qeyd etmək yerinə düşər ki, M.Füzuli yaradıcılığı nəinki Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində, o cümlədən dünya ədəbiyyatı tarixində hadisədir. Onunla kimisə müqayisə etmək olmaz, sadəcə olaraq onun yaradıcılığının təsiri ilə yazanların ondan nə dərəcədə faydalandığından danışmaq olar. Bu mənada M.Füzuli yaradıcılığının çəkisini ölçmək gücündə olan tərəzi yoxdur. Ona görə ki, onun yaradıcılığı təkcə bədiyyatdan, poetikadan ibarət deyildir, həm də onun yaradıcılığında estetik, məntiq, ictimai-fəlsəfi, tibbi, astronomik və s. görüşlər vardır. Məhz bu cəhətdən Cəfər Xəndan M.Füzuli yaradıcılığını təkcə ədəbi əsər kimi deyil, həm də ədəbi-elmi əsər kimi təqdim edir. Bax bu mənada da C.Xəndan çox dəqiq bir diaqnozla qəzəl janrında M.Füzulinin səviyyəsini belə xarakterizə edir: “... qəzəl janrında heç bir şairimiz, o cümlədən Seyid Əzim Şirvani, M.Ə.Sabir və əsas yaradıcılığını bu günədək bu sahəyə həsr edən Əliəğa Vahid belə Füzuli səviyyəsinə yüksələ bilməmişlər”. (Cəfər Xəndan. Ədəbi qeydlər, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1966, s. 35).

C.Xəndan M.Füzuli məktəbini davam və inkişaf etdirən söz ustalarından olan Heyran xanımın (1758-1838-ci illər) yaradıcılığı haqqında da bəhs etmişdir. Onun romantik və realizm ünsürlərini yaradıcılığının orijinal xüsusiyyətinə çevirməsini, M.Füzuli yolunu da-

vam etdirməsini və Cənubi Azərbaycanda yaşayıb-yaratmasını 1951-ci ildə yazdığı “Heyran xanım” adlı məqaləsində ədəbi ictimaiyyətə çatdırmışdır.

C.Xəndan Azərbaycan ədəbiyyatında C.Cabbarlını “böyük dramaturq” adlandırmışdır. O, “Böyük dramaturq” adlı məqaləsində C.Cabbarlını şeir, nəsr, dramaturgiya, bədii tərcümə, ədəbi tənqid sahəsində istedadlı sənətkar kimi təqdim etmişdir. Onun dramaturgiya sahəsindəki yaratdığı yeniliklərin qaynaqlandığı mənbəni müasir mövzulara müraciət etməsi ilə bağlamışdır. C.Xədana görə, C.Cabbarlı hansı mövzuda yazmışsa, onu ilk növbədə müasir məsələlər düşündürmüşdür. Ədəbiyyatşünas alim C.Cabbarlının böyük dramaturq olmasını şərtləndirən bir sıra cəhətlərə xüsusi önəm vermişdir. Məsələn, C.Cabbarlının realist sənətkar olmasını, yazacağı mövzuların üzərində illərlə işləməsini və düşünməsini, yaratdığı tiplərin real həyatla bağlı olmasını, tarixi mövzulara müasir tələblər səviyyəsində yansımasını C.Xəndanın istedadlı ədəbiyyatşünas olması kimi başa düşürük. O, ədəbiyyatşünasların C.Cabbarlı yaradıcılığını tədqiqat obyekti kimi götürməyi və burada ən vacib məqamları xatırlamaqla gələcəkdə bu istiqamətdə görülməli işləri diqqət mərkəzində saxlamışdır. Və belə bir fikri C.Cabbarlı yaradıcılığının həmişə diqqət mərkəzində olacağına dəlilət etmişdir: “...bu qüdrətli sənətkarın (C.Cabbarlı nəzərdə tutulur-B.X.) zəngin yaradıcılığı gələcəkdə də ədəbiyyatşünaslarımızın diqqət mərkəzində duracaqdır”. (Cəfər Xəndan. Ədəbi qeydlər, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1966, s. 92).

Cəfər Xəndan yazdığı məqalələr vasitəsilə həm ədəbiyyat tarixinin yaranmasına, həm də ədəbi simaların ədəbiyyat tarixində oynadıqları rola bir aydınlıq gətirmişdir. Onun 1961-ci ildə yazdığı “Mikayıl Müşfiqin lirikası”, 1954-cü ildə Nazim Hikmətlə bağlı yazdığı “Mübariz şair”, 1947-ci ildə yazdığı “M.S.Ordubadi”, 1946-cı ildə yazdığı “Süleyman Sani”, 1955-ci ildə yazdığı və Süleyman Rəhimovun yaradıcılığından bəhs etdiyi “Ağbulaq dağlarında” məqalələri

ədəbiyyatşünaslığımızın ən uğurlu tədqiqatlarından. Onu da qeyd edək ki, məqalələrin hər birini C.Xəndan böyük yangıyla, ehtiraslı və nikbin bir ruhla, ədəbiyyatımızın yoluna bir işıq salmaqla yazmışdır. Cəfər Xəndan Nazim Hikmətin

*“Mən yanmasam,
Sən yanmasan,
Biz yanmasaq-
Necə
Çıxar
Qaranlıqlar
Aydınlığa?!”*

misralarından müsbət enerji götürərək özü də döyüşkənlik, mübarizlik əhval-ruhiyyəsi ilə ədəbi simalarımız barəsində yazıb yaratmışdır.

Cəfər Xəndan ədəbiyyatşünaslığın əsas istiqamətini və yolunu müəyyən etməkdə əlindən gələni əsirgəməmişdir. 1958-ci ildə yazdığı “Yumor və satiraya xüsusi fikir verməli” məqaləsində cəmiyyətin inkişafına maneçilik göstərən mənfilikləri aradan qaldırmaq üçün satira və yumordan bir silah kimi istifadə etməyi vacib saymışdır. C.Xəndan belə hesab etmişdir ki, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində “M.F.Axundov, Q.B.Zakir, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, M.Ə.Sabir kimi realist sənətkarlarımızın yaradıcılığında yumor və satira həmişə əsas yer tutmuşdur”. (Cəfər Xəndan. Ədəbi qeydlər, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1966, s. 186). O, satira və yumordan geniş şəkildə istifadə edən Süleyman Rüstəm, Mir Cəlal, Səbit Rəhman, Əvəz Sadıq kimi yazıçıların yaradıcılığını təqdirəlayiq hal hesab etmişdir.

C.Xəndan ədəbiyyatşünaslığın qolu olan ədəbiyyat nəzəriyyəsiindən xüsusi olaraq bəhs edirdi. Və yazırdı: “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi

sinin ədəbi tənqid və ədəbiyyat tarixindən başqa, tarix, fəlsəfə, coğrafiya və s. elmlərlə də müəyyən dərəcədə əlaqəsi vardır”. (Cəfər Xəndan. Ədəbi qeydlər, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1966, s. 127). Cəfər Xəndan 1955-ci ildə yazdığı “Ədəbiyyat nəzəriyyəsinin inkişaf yolları haqqında” məqaləsində ədəbiyyat nəzəriyyəsinin inkişaf dövrlərini, mərhələlərini tutarlı bir şəkildə tədqiq etmişdir. Ədəbiyyat nəzəriyyəsinin inkişafının birinci dövründə qədim yunan filosofu Aristotelin (eramızdan əvvəl 384-322) fikir və mülahizələrini qeyd etmişdir. Aristotələ görə, ədəbiyyat obyektiv həyatı əks etdirir və onun predmeti insandır. Ədəbiyyat tərbiyəvi əhəmiyyətə malik olmaqla yanaşı, spesifik cəhətlərinə görə fərqlənir. Aristotel bədii əsərləri elmi əsərlərdən fərqləndirmiş, bədii əsərləri epik, lirik və dramatik əsərlər kimi üç qismə ayırmışdır.

C.Xəndan ədəbiyyat nəzəriyyəsinin inkişafında ikinci bir dövrü hər bir xalqın öz içərisindən çıxmış sənətkarların yaradıcılığında dil, üslub, təsvir-ifadə vasitələri, poetika məsələləri ilə bağlı söylənilmiş fikir və mülahizələrlə bağlamışdır. Məsələn, “Azərbaycan yazıçılarından Nizami, Füzuli və M.F.Axundov bədii yaradıcılığın bir sıra xüsusiyyətləri haqqında öz orijinal fikirlərini söyləmişlər”.

C.Xəndan ədəbiyyat nəzəriyyəsinin inkişafında Aristoteldən sonra (onun “Poetika” əsərlərində irəli sürülən nəzəri fikirlərdən sonra) fransız şairi və nəzəriyyəçisi Bualonun (1636-1711), görkəmli rus alimi Lomonosovun (1711-1765), fransız filosofu Didronun (1713-1784), alman mütəfəkkiri, tənqidçisi və yazıçısı Lessinqin (1729-1781) xidmətlərini də yüksək qiymətləndirmişdir.

C.Xəndan ədəbiyyat nəzəriyyəsinin inkişafında XIX əsrin xüsusi bir dövr, mərhələ olduğunu nəzərə almış, bu əsrdə Belinskiyin ədəbi tənqid, Dobrolyubovun satira, komediya, yumor, Çernışevskinin fəlsəfə, ədəbi tənqid və estetika haqqında fikir və mülahizələrini bu elmin inkişafını dərinləşdirən amillər kimi şərh etmişdir.

C.Xəndan bədii ədəbiyyatın əsas predmeti barəsində orijinal fi-

kirlər söyləməklə yanaşı, həmin fikirlərin praktik olaraq izahına da geniş yer ayırmışdır. Onun 1955-ci ildə yazdığı “Bədii ədəbiyyatın əsas predmeti” məqaləsi bir daha təsdiq edir ki, ədəbiyyatın əsas predmeti insandır. Bu mənada hər bir yazıçının, eləcə də görkəmli yazıçının ən böyük ideali insandır, həmin insanın arzu və istəyidir. Cəfər Xəndan çox dəqiq şəkildə belə bir fikir söyləyir: “İlk baxışda adama elə gəlir ki, ədəbiyyatın predmeti onun əhatə etdiyi həyat həqiqəti qədər zəngin və çoxdur. Lakin məsələyə diqqətlə yanaşdıqda görürük ki, ədəbiyyatın əsas mövzusu insandır. M.Qorki ədəbiyyatı insanşünaslıq adlandırarkən onun bu xüsusiyyətini nəzərə almışdır”. (Cəfər Xəndan. Ədəbi qeydlər, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1966, s. 135).

Cəfər Xəndan yüksək sənət əsəri yaratmaq üçün yazıçılardan, sənətkarlardan tələb olunan keyfiyyətləri də ədəbi mühitin nəzərinə çatdırmış və bu istiqamətdə öz məqsədinə nail ola bilmişdir. Onun fikrincə, yazıçılardan tələb olunan keyfiyyətlər aşağıdakılardır:

Birincisi, böyük sənətkarlar hadisə və tipləri ümumiləşdirmək qabiliyyətinə malik olmalıdır.

İkincisi, bədii əsərlərin ideya-məzmununu zənginləşdirmək üçün yazıçı xəyalı da çox mühüm rol oynayır.

Üçüncüsü, bədii əsərlərdəki mürəkkəb, ziddiyyətli və s. məsələləri, eləcə də obrazları təsvir etmək üçün yazıçının geniş dünyagörüşü olmalıdır.

Dördüncüsü, yazıçı bədii-təsvir və ifadə vasitələrindən yerində, məqamında düzgün istifadə etməyi bacarmalıdır.

Beşincisi, yazıçının yazdığı əsərin tərbiyəvi-əxlaqi və məfkurəvi əhəmiyyəti olmalıdır. Bu isə yazıçının estetik zövqü ilə bağlıdır.

Altıncısı, yazıçılar yazdıqları əsərlərdə yenilikləri əks etdirməyi bacarmalıdır və s. (Cəfər Xəndan. Seçilmiş əsərləri, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1972, s. 135-142).

Cəfər Xəndan bədii ədəbiyyatda tipiklik məsələsinə də öz yara-

dıcılığında geniş yer ayırmışdır. Onun 1955-ci ildə çap etdirdiyi “Bədii ədəbiyyatda tipiklik” məqaləsi ədəbiyyatşünaslığımız üçün ən qiymətli töhvə hesab oluna bilər. Görkəmli ədəbiyyatşünas bu məqaləsində tip və prototip, tipiklikdə ümumiləşdirmə və fərdiləşdirmə, tipiklikdə zaman və məkan, tipiklik və janr, tipiklik və yazıçı şəxsiyyəti, qeyri-tipik obraz və hadisələr. Tipiklikdə çox böyütmə məsələlərini bədii əsərlərdəki nümunələr əsasında aydın, anlaşıqlı bir dildə izah etmişdir. (Cəfər Xəndan. Seçilmiş əsərləri, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1972, s.75-86).

Cəfər Xəndanın 1955-ci ildə yazdığı “Ədəbi stil, metod və cərəyan haqqında” məqaləsi ədəbiyyat nəzəriyyəsi, ədəbi tənqid və ədəbiyyat tarixi üçün qiymətli mənbədir. Bu məqalədə Cəfər Xəndan stil, metod məsələlərini nümunələr əsasında izah edir, eyni zamanda ədəbiyyat tarixinin müxtəlif dövrlərində mövcud olmuş klassisizm, romantizm, naturalizm, sentimentalizm, futurizm, sosializm realizm metodlarından bəhs etsə də, onların hamısını eyni dərəcədə qiymətləndirmir. O yazır: “Tarixdə naturalizm, futurizm, simvolizm, akmeizm və s. yaradıcılıq metodları olmuşdur ki, bunların da çoxu cəmi bir neçə il ömür sürmüş, xalqa tamamilə zidd cəbhədən ədəbi hadisələri qiymətləndirdiyi üçün iflasa uğramışdır”. (Cəfər Xəndan. Seçilmiş əsərləri, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1972, s. 101-102). Cəfər Xəndanın apardığı təhlil və tədqiqatın qənaəti belədir ki, ədəbi cərəyan və metodlar içərisində ən çox yayılanlar sırasında realizm və romantizm durur. Onun realizmi şərtləndirən əlamətlər içərisində “detalların düzgün verilməsini, tipik xarakterlərin tipik şəraitdə göstərilməsini, obrazların təmsil etdikləri adamların ən xarakterik cəhətlərinin ümumiləşdirilməsini” qeyd etməsi əsas şərtlər kimi götürülür. Cəfər Xəndan bu barədə yazır: “Bəzi yazıçılar realizmin bu əsas şərtlərini unudaraq, həyat həqiqətini naturalistcəsinə təsvir edir, ümumiləşdirmə məsələsinə fikir vermirlər. Həyat həqiqətinin eynən, bəzən lap fotoqrafçasına təsvir olunması realizmin ümumiləş-

dirmə kimi əsas cəhətini yaddan çıxararaq, tək-tək təsadüfləri, qeyri-mühüm hadisə və tipləri təsvir edirlər”. (Cəfər Xəndan. Seçilmiş əsərləri, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1972, s. 102).

Cəfər Xəndan burjua millətçiliyi qalıqları ilə mübarizəni artırmağın çıxış yolunu belə görmüşdür: “Bu və buna bənzər səhvləri (sosializm-realizm yaradıcılıq metoduna biganə qalmaq, onu təbliğ etməmək səhv hesab olunmuşdur – B.X.) doğuran əsas səbəb tənqidçi və ədəbiyyatşünaslarımızın marksizm-leninizm nəzəriyyəsini yaxşı bilməmələri, tarixə və ədəbi materiallara bu nəzəriyyə əsasında yanaşmamalarıdır. Nə üçün biz onları marksizm-leninizm darülfünununa təhsilə göndərmirik? Nə üçün həddindən artıq səhvləri buraxan müəlliflərə yeni-yeni əsərlər tapşırıq? Nə üçün bu müəllifləri daha məsul tapşırıqlarla yükləyirik?” (C.Xəndan. Burjua millətçiliyi qalıqları ilə mübarizəni zəiflətməməli – “Ədəbiyyat” qəzeti, 17 avqust, 1950-ci il).

Cəfər Xəndanın bu fikrini də ünvanı konkret, ya da qeyri-konkret olanlara qarşı yönəldilmiş birmənalı tənqid kimi qəbul edə bilmərik. Cəfər Xəndan bu cür zahirən sadə görünən tənqid içərisində bəlkə də tənqidçi və ədəbiyyatşünaslarımıza bəraət qazandıran bir çıxış yolunu da göstərməyə cəhd etmişdir. Onun məntiqi sovet rejiminin təqiblərindən yaxa qurtarmaq işində tənqidçi və ədəbiyyatşünaslarımız üçün ayaq yeri saxlamışdır. Fikir verin: “Nə üçün biz onları (tənqidçiləri, ədəbiyyatşünasları – B.X.) marksizm-leninizm darülfünununa təhsilə göndərmirik? Nə üçün həddindən artıq səhvlər buraxan müəlliflərə yeni-yeni əsərlər tapşırıq? Nə üçün bu müəllifləri daha məsul tapşırıqlarla yükləyir?” cümlələrinin məntiqi deyir ki, bütün nə üçünlərin günahkarı məhz rejimin özü olmuşdur. O rejim ki, hər şeyi–tənqidi də, təbliği də sifarişlə həll etmiş, tənqidçi və ədəbiyyatşünaslarımızı marksizm-leninizm nəzəriyyəsi baxımından hazırlamaq, yetişdirmək işi onun ən azı müqəddəs borcu olmuşdur. (bax:Buludxan Xəlilov. Azərbaycan dili: dünən, bu gün. “Adiloğlu”

nəşriyyatı, Bakı, 2004, s.132-134).

Cəfər Xədana görə, sosializm realizminədək realizmin ən yüksək forması tənqidi realizm olmuşdur. Tənqidi realizm cəmiyyətdəki qüsurları tənqid etməklə kifayətlənmir, həm də əsərlərin ictimai məzmununa üstünlük verir, qabaqcıl fikirlərin və ideyaların gələcəyinə inanır. Hətta tənqidi realistlərin qəhrəmanları cismani cəhətdən məğlub olsalar da, onların mənəvi qələbələri həmişə diqqət mərkəzində olur və böyük tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyır. (Cəfər Xəndan. Seçilmiş əsərləri. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1972, s. 103).

Cəfər Xəndan bir ədəbiyyatşünas alim kimi inamlı və cəsarətli mövqe tutaraq romantizm cərəyanının izahında da yol verilmiş yanlışlıqlara ədəbiyyatşünasların diqqətini yönəldirdi. Və qeyd edirdi ki, ədəbiyyat nəzəriyyəsində romantizm cərəyanının izahında yanlışlıq vardır. O, bəzi ədəbiyyatşünasların realizm və romantizm cərəyanları barədə söylədikləri yanlışlığa, təhrifə izah verirdi. Cəfər Xəndan belə hesab edirdi ki, “Realistlər həyat həqiqətini olduğu kimi, romantiklər isə bunu öz istədikləri kimi təsvir edirlər” deyərək olduqca səthi və yanlış bir tərifi kifayətlənirlər. Görkəmli ədəbiyyatşünas yazırdı: “Realizm insan və onun həyat şəraitini düzgün təsvir edir. Romantizm isə çox tərif verilibsə də, qəti dürüst tərif hələ yoxdur.

Romantizmdə bir-birindən fərqlənən iki istiqaməti ayırmaq lazımdır: passiv romantizm – bu, insanı ya varlıqla barışmağa çağırır, varlığı bəzəyir, yaxud da varlıqdan uzaqlaşdırıb öz mənasız daxili aləminə qapılıraq, xəyallara – “həyatın qəzavü qədərlə dolu tapmacalar”ından bəhs edən xəyallara, məhəbbətə, ölüm haqqındakı düşüncələrə – “əqlin” həll edə bilməyəcəyi “tapmacalara”, təsəvvürə yalnız elm yolu ilə həll oluna bilən təsəvvürlərə aparıb çıxarır.

Aktiv romantizm isə insanın həyata qarşı iradəsini qüvvətləndirmək istəyir, onda varlığa, hər cür istismara qarşı üsyan hissi oyatmağa çalışır”. (Cəfər Xəndan. Seçilmiş əsərləri. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1972, s. 104).

Cəfər Xəndanın romantizm cərəyanı ilə bağlı gəldiyi nəticə belədir ki, romantizm real həyatla bağlı bir yaradıcılıq metodudur. Və “romantik yazıçını həyat həqiqətindən uzaq, cəmiyyətdən kənar bir adam kimi təsəvvür etmək olmaz”.

Cəfər Xəndana görə, xəyalsız bədii ədəbiyyat, sənət əsəri yoxdur. Lakin iki cür xəyal vardır. Bunlardan biri cəmiyyətin inkişafına kömək edən mütərəqqi, digəri tarixin təkərini döndərmək istəyən mürtəce xəyaldır”. (Cəfər Xəndan. Seçilmiş əsərləri, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1972, s. 105).

Cəfər Xəndan bədii yaradıcılıqda xəyal məsələsinə böyük əhəmiyyət verirdi. Belə hesab edirdi ki, xəyal edən şəxs xəyalına inanırsa, xəyalını həyata keçirmək üçün vicdanla çalışırsa, onda xəyalın heç bir zərəri olmur. “Xəyal ilə həyat arasında bir təmas olduqca, hər şey yerində olur”. (Cəfər Xəndan. Seçilmiş əsərləri, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1972, s. 106).

Cəfər Xəndan ədəbi cərəyanla yanaşı, ədəbi məktəb ifadəsinin işlənməsi məsələsinə də toxunur. Onun fikrincə, bunlar mahiyyət etibarilə bir- birinə yaxındır. Fərq yalnız orasındadır ki, ədəbi məktəb çox zaman bu və ya digər cərəyanla istiqamət verən jurnal, yaxud da o cərəyanın görkəmli sənətkarının adı ilə bağlı olur. Cəfər Xəndan yazır: “Biz “Molla Nəsrəddin”, “Füyuzat” “ədəbi məktəbi” dediyimiz kimi, Nizami, Füzuli, Vaqif, Puşkin, Tolstoy, Qorki, Sabir “Ədəbi məktəbi” sözlərini də işlədirik”. O daha sonra davam edərək yazır: “...Yazıçıların adı ilə bağlanan ədəbi məktəb onlardan sonra da davam etdirilə bilər”. (Cəfər Xəndan. Seçilmiş əsərləri, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1972, s. 107).

Cəfər Xəndan görkəmli ədəbiyyat tarixçisi olmuşdur. Onun ədəbiyyat tariximizin görkəmli nümayəndələri barəsində yazdığı məqalələr bir toplu şəklində yığılıb çap olunarsa, bütün dövrləri özündə əks etdirən “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” kitabı adlı əhəmiyyətli bir əsər yarana bilər. Demək olar ki, Cəfər Xəndan qədim, orta əsr,

XIX və XX əsr ədəbiyyatına dair xeyli sayda məqalələr nəşr etdirmişdir. Həmin məqalələr ədəbiyyat tariximiz barəsində geniş təsəvvür yarada bilər. Cəfər Xəndan klassiklərin və onun müasirlərinin bədii yaradıcılığına biganə qalmamış, böyük zəhmət və enerji ilə ədəbiyyatşünas kimi tədqiqat işləri aparmışdır. Onun Nizami (“XIX-XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında Nizami mövzuları”), Füzuli (“Füzuli və XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı”), Seyid Əzim Şirvani (“Nizami və Seyid Əzim Şirvani”), Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev (“Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev”), M.S.Ordubadi (“M.S.Ordubadi”), Süleyman Sani (“Süleyman Sani”), Abbas Səhhət (“Abbas Səhhət”), M.Hadi (“M.Hadinin seçilmiş əsərləri”), Mirzə Cəlil (“Mirzə Cəlil”), Abdulla Şaiq (“Abdulla Şaiq”), C.Cabbarlı (“C.Cabbarlının “İlk dram əsərləri”), Səməd Vurğun (“Səməd Vurğunun dramları”), S.Rüstəm (“S.Rüstəmin şeirləri”), Sabit Rəhman (“Sabit Rəhman”), Mir Cəlil (“Yazıçı və alim”), eyni zamanda Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatından Mirzə Əli Möcüz (“Mirzə Əli Möcüz Şəbüstəri”), Zeynalabdin Marağayi (“Zeynalabdin Marağayi”), Mirzə Əbdülhüseyn Xazin (“Mirzə Əbdülhüseyn Xazin”), Səid Səlməsi (“Səid Səlməsi”), Mirzə Əli Ləli (“Mirzə Əli Ləli”), Bayraməli Abbaszadə (“Bayraməli Abbaszadə”), Hacı Mehdi Şükuhi (“Hacı Mehdi Şükuhi”) və digərləri barəsində yazdığı məqalələr hər bir ədəbiyyatşünas üçün ən qiymətli mənbədir. Onun “Sovet ədəbiyyatı” dərsliyi (Bakı, “Maarif”, 1971) dərsliyi və “Müntəxəbat XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı” (Bakı, ADD-nin nəşriyyatı, 1950) kitabları öz müasirliyini, aktuallığını indi də qoruyub saxlayır.

Cəfər Xəndanın istedadlı ədəbiyyat tarixçisi, ədəbiyyat nəzəriyyəçisi və tənqidçi olmasında zəhmətlə yanaşı, keçdiyi həyat yolunun, tərcümeyi – halının böyük rolu vardır. O, ədəbiyyatşünaslığa “həyatın dibindən” ağır, çətin pillələri qalxaraq gəlmiş və hər dəfə işığa doğru can atmışdır. İşığa doğru can atan Cəfər Xəndanın iç dünyasında toplanan işıq onun əməli fəaliyyətində çoxlarına xərclənsə

də, nə bitmiş, nə də tükənmişdir.

Cəfər Xəndan bir sıra şeir kitablarının müəllifi kimi də böyük şöhrət qazanmışdır. Onun ilk şeir kitabı 1936-cı ildə “Bəyaz gecələr” adı ilə çap olunmuşdur. Cəfər Xəndanın sonralar “Mübarizə yollarında”, “Qafqaz”, “Cəbhə şeirləri”, “İlk ayrılıq” adlı şeir və poemalardan ibarət kitabları çap olunmuşdur.

Kitablarındakı şeirlərdə Cəfər Xəndanın vətənə, torpağa, insana olan sevgisi ürəyindən, beynindən süzülüb qələminə gəlmişdir.

*Sevmək istəyirəm, sevmək, sevlmək,
Bir könlüm istəyən yer dilərim mən,
Onunçün yaşamaq, onunçün ölmək,
Mənim Əslim olsun, olum Kərəm mən.*

Cəfər Xəndan kamil bir tərcüməçi kimi də böyük uğurlar əldə etmişdir. Dahi bəstəkarımız Üzeyir Hacıbəyovun “Sənsiz” və “Sevgili canan” romansları Cəfər Xəndanın tərcüməsi əsasında bəstələnmişdir. Cəfər Xəndan dahi şairimiz Nizami Gəncəvinin onlarla qəzəlini (“Lirika”. 1940), Heyran xanımın qəzəllərini (“Qəzəllər”. 1975) M.F.Axundovun “Puşkinin ölümünə şərq poeması”nı (1962) doğma ana dilimizə tərcümə etmişdir ki, bu əsərlər sonralar çap olunaraq geniş oxucu kütləsinin və sənət adamlarının böyük marağına səbəb olmuşdur. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Cəfər Xəndan tərcümə məsələsinə, xüsusilə yüksək keyfiyyətli tərcüməyə çox həssaslıqla yanaşmışdır. O, həm rus dilindən Azərbaycan dilinə, həm də Azərbaycan dilindən rus dilinə tərcümə edilən əsərlərin keyfiyyətli tərcüməsinə xüsusi önəm vermişdir, eyni zamanda mütəxəssis tərcüməçilərin azlığı da onu narahat etmişdir. O, bu məsələdə məsləhətlərini, fikir və mövqeyini də gizlətməmişdir. Cəfər Xəndan yazmışdır: “Bizim hələ mütəxəssis tərcüməçilərimiz çox azdır. Hər iki dili yaxşı bilən bəzi yazıçılarımız nədənsə bu şərəfli işə qoşulmurlar.

Misal üçün M.Rəfilin yoldaşı göstərmək olar. Rəfilin yoldaş peşəkar tərcüməçi kimi tanınan yazıçıların çoxundan daha yaxşı tərcümə edə bilər. Nə üçün Azərbaycan Sovet Yazıçıları İttifaqının idarə heyəti belə yoldaşları tərcümə işinə cəlb etmir? Unutmaq olmaz ki, yaxşı tərcümə işinin özü də yaradıcılıqdır”. (Cəfər Xəndan. Seçilmiş əsərləri, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1972, s. 72).

Cəfər Xəndan tərcümə ilə bağlı görüləcək işləri tərcüməçilərin diqqətinə çatdırırdı. Və qeyd edirdi ki, “Nəinki ayrı – ayrı tərcümə əsərlərinin müzakirəsi, hətta tərcümə prinsipləri, onun texnikası, problematik məsələləri və s. ətrafında mübahisələr keçirilməlidir. Bu məsələlərə dair elmi-tənqidi məqalələr yazan yoldaşların fəaliyyəti alqışlanmalıdır”. (Cəfər Xəndan. Seçilmiş əsərləri, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1972, s. 72).

Cəfər Xəndanın tərcümə ilə bağlı irəli sürdüyü tələblər indi də öz aktuallığını itirməyib, əksinə, müasirliyi və yeniliyi ilə diqqəti çəkir. O, Azərbaycan Sovet Yazıçıları İttifaqının plenumundakı “Yüksək keyfiyyətli tərcümə uğrunda” adlı çıxışında deyirdi: “Tərcümə əsərlərinin keyfiyyətini artırmaq üçün biz hər iki dili yaxşı bilən kadrların yetişdirilməsinə xüsusi fikir verməliyik”. (Cəfər Xəndan. Seçilmiş əsərləri, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1972, s. 73).

Cəfər Xəndan tərcümə məsələsinin əhəmiyyətli, vacib bir iş olduğunu bilməklə yanaşı, onun keyfiyyətini yüksəltmək şərtlərini də nəzərdən qaçırmırdı. Hətta tərcümənin prinsiplərinə, texnikasına ciddi yanaşmaqla yanaşı, onun məsuliyyətini dərinlən başa düşdüyünü də sübut edə bilmişdir. Bunu Nizami Gəncəvinin qəzəllərindən etdiyi tərcümə də təsdiq edir. Hər bir oxucu Nizami Gəncəvinin dahi şair kimi həm də ona görə sevir ki, onun doğma ana dilimizə tərcümə olunmuş qəzəllərində Cəfər Xəndanın nəfəsi var. Bu nəfəs həmin qəzəllərin məzmunundan tutmuş poetikasına qədər oxucuda bir rəğbət, istək yaradır. Məsələn:

*Gecə xəlvətcə bizə sevgili yar gəlmiş idi
Üzü aydan da gözəl nazlı nigar gəlmiş idi.
Tər axıb gül yanağından, bulud örtmüşdü ayı,
Onu düşmənmə qovub, könlü qubar gəlmiş idi?*

Yaxud:

*Gözüm aydın, gözümə surəti – canan görünür,
Mışk-ənbər saçaraq ətirlə əfşan görünür.
Allaha şükr edirəm, ey gözümün nuri, bu gün
Yar gəlib göz önünə, sərvə – xuraman görünür.*

Bu misraların hər birində Cəfər Xəndanın isti nəfəsi və şirin, poetik dili var, onun Nizami Gəncəvinin yaradıcılığına olan dərin istək və məhəbbəti var.

Cəfər Xəndan ömrünün 30 ildən çoxunu pedaqoji fəaliyyətə həsr etmişdir. O, yüzrlərlə tələbəyə dərs demiş, onların yetişməsində böyük əmək sərf etmişdir. Onun dərs dediyi tələbələr hal-hazırda Respublikamızın hər yerində gənc nəslin təlim və tərbiyəsi ilə məşğul olur, müəllimlər müəllimi kimi öz zəngin zəhmətlərini elmi-pedaqoji fəaliyyətə sərf edirlər. M.Arif, F.Qasımzadə, M.Cəfər, H.Araslı, Ə.Mirəhmədov, A.Zamanov, B.Vahabzadə, P.Xəlilov, K.Talıbzadə, B.Nəbiyev, Q.Xəlilov, Ə.Cəfərzadə, Y.Seyidov və s. alimlərin yetişməsində onun böyük rolu olmuş, ya opponent kimi, ya elmi rəhbər kimi öz xeyirxahlığını heç kəsdən əsirgəməmişdir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Cəfər Xəndanın elmi rəhbərliyi altında 23 doktorluq və namizədlik dissertasiyası müdafiə olunmuşdur.

Təsədüfi deyildir ki, görkəmli ədəbiyyatşünasımız Yaşar Qarayev vaxtilə yazırdı: “...tələbələrə, gənclərə münasibətində Cəfər Xəndan xüsusilə həssas və alicənab idi. Bugünkü filologiya elmimizin bir sıra tanınmış xadimləri sənətə əbədi məhəbbətin ilk etirafı üçün, özünə inam və etibar hissənin ilk təlqini və təsdiqi üçün mənəvi dəyək kimi Cəfər Xəndanın hamilik qayğısına borcludurlar”. (Yaşar

Qarayev. Görkəmli pedaqoq və alim – Cəfər Xəndan. – Ədəbiyyatımızın dünəni və bu günü”. “Yazıçı”, Bakı, 1980, s.6).

Yüksək istedad və hafizə sahibi, ensiklopedik biliyə malik Cəfər Xəndan sözün həqiqi mənasında böyük alim, pedaqoq və insan olmuşdur.

Xoşsifət, mehriban, qaynar baxışlı, ilhamlı və sözlü-söhbətli, ədəbiyyatı və ədəbi mühiti dərindən bilən, əhdinə dönməz və mövqeyində sabit olan Cəfər Xəndan bərsində çoxlu şeirlər yazılıbdır. Görkəmli şairimiz Hüseyn Arifin “Ustad Cəfər Xədana” adlı şeirində deyilir:

*Çoxunu yandırır yaxdı ayrılıq,
Zaman nələr etdi, vaxt nələr etdi!
Yaşımız əllini aşmışdır artıq,
O isə əlliyyə yetmədi getdi!..*

Cəfər Xəndan alim-filoloq, ictimai xadim, görkəmli pedaqoq, istedadlı tərcüməçi kimi həmişə müasirliyini qoruyub saxlayacaq, ədəbiyyat tarixində və qədirbilən xalqımızın qəlbində əbədi yaşayacaqdır.

“Kredo” qəzeti. 18 fevral 2012-ci il, s.2;

“Kredo” qəzeti. 25 fevral 2012-ci il, s.2;

“Kredo” qəzeti. 3 mart 2012-ci il, s.2.

MƏDƏNİYYƏT

MƏSƏLƏLƏRİ

50 YAŞLI ŞAİR SƏRDAR ZEYNAL

örəsən “*Bir ürək sevgiyəm*” deyən Sərdar Zeynalın ürəyi nə boydadır ki, oradakı sevgi də nə boyda ola?! Hər halda ürəyi sevgisi boyda, sevgisi isə ürəyi boydadır.

Sərdar Zeynalın sevgisinin gücü sözdən asılıdır. Bütün şairlərin ilhamının ifadə tərzində sözə kökləndiyi kimi, onun da ilhamının ümid yeri sözdür. Sözüünün boyu isə o sözü düzüb-qoşan Sərdar Zeynalın özünün boyu boydadır.

Sərdar Zeynalın indiyə qədər yazdığı şeirlərin poetik tezi “*Bir ürək sevgiyəm*” misrasının çəkisinə bərabərdir. Bu misranın çəkisi 50 yaşın düşüncəsi, dərk etməsi, dünyagörüşü ilə tarazdır. 50 yaşın, 50 illik düşüncən, 50 ildə qazandıqların, itirdiklərin mübarək olsun, Sərdar Zeynal! 50-dən sonra bir əlli də payın olsun, Sərdar Zeynal! İnnən belə sənə doğru gələn 50 payın uğurlu olsun, Sərdar Zeynal!

Sərdar Zeynal yaşadığı bu 50 ildən yaman gileylidir, narazıdır. Görünür, bu giley onun fərdi gileyi deyil, son illərdə – ömrünün yetkin çağlarında zamanın bütöv bir millətə verdiyi dərdədən yaranan gileydir. Nə yaman yorub səni bu 50 illik ömür, Sərdar Zeynal? Bunu elə-belə demirəm, yazdıqların bir alın taleyin olduğunu qəbul edirəm və ona da istinad edirəm:

*Şaxtalı bir qışdır günüm, gündüzüm,
Bir dəfə sevinib gülməyib üzüm.
Ağrıya, acıya qalmayıb dözüüm,
Dərdimlə birlikdə yatıb gedirəm.*

Belə deyirlər ki, insan dünyaya gələndə ilk dəfə udduğu havanı ömrünün sonuna qədər bətnində gəzdirir. Buna bəzən son nəfəs də deyirlər. Elə ki insanın ömrü bitir, tükənir, onda bu son nəfəs ruhla birlikdə insan bətnini tərk edir. Mənə elə gəlir ki, insanın dünyaya gələrkən udduğu ilk hava onun həyat amalının bütün məqamlarını müəyyənləşdirir. Həmin havanın təbiəti insanın təbiətinə təsir edir, onun xeyirxah, bəd-xah, gülürüz, qaraqabaq və s. olmasına stimül verən amillərdən biri olur. Bu mənada Sərdar Zeynalın udduğu ilk hava hiylədən, böhtandan, namərdlikdən çox-çox uzaqdır. Dözüüm, sədaqət, namuslu həyat, taleyi ilə razılaşib yaşamaq, mübarizlik, dönməzlik göstərmək ona mənsub olan insani keyfiyyətlərdir. Ən başlıcası isə 50 yaşda ağır qaradan, düzü əyri-dən, işığı zülmətdən seçmək onun bəxtinə yazılmış, taleyinə düşmüş alın yazısıdır. Odur ki, Sərdar Zeynal alın yazısını, taleyini, tale payını gizlətməyən şairdir. Səmimidir, sadədir, hisslərini, duyğularını olduğu kimi ifadə etməyə qadirdir, bir sözlə, özünü gizlətmir, danmır, hadisələri başqa obrazların taleyinə köçürmür. Öz taleyini özü yaşayır, özü barəsində özü də yazır. Bunu aşağıdakı nümunə də təsdiq edir.

*Sözlərimi şirin dedim, cavabında “can” dedilər;
Gördüyümdən söz açanda, “dayan”, “dinmə”, “dan” dedilər;
Haqq danışdım, çəkildilər, düz sözə də yan dedilər;
Dözəmmədim bu zülmətə, ömür oldu yarı, qızım.*

Sərdar Zeynal sözə əyilən, sözə ümid edən, köksündə bişirdiyi söz-dən asılı olan, sözünün ağası şairdir. Söz barədə çoxları çox şey deyib. Sərdar Zeynalın təqdimatında isə şairin sözü, ümumiyyətlə, söz belədir:

*Misrası qılıncdır dərdə, ələmə,
Söz ilə döyüşür dava şairi.
Yazdığı illərlə qoyulur dəmə,
Zəmanə əridir yava şairi.*

Yaxud:

*Əbədi məhəbbət, tükənməz həvəs,
Haqsıza dağ çəkir, düzə əyilir.
Sultanlar önündə baş əyməyən kəs,
Hər addım başında sözə əyilir.*

Söz o vaxt güclü olur ki, onu deyən insan uzun müddət sözü öz qəlbində gəzdirir, sözü bişirir, yoğura-yoğura bişirir. Yaxşı yoğrulmuş, bişmiş söz güclü olur. Yoğrulmamış, bişməmiş söz yadda da qalmır, vaxtla, zamanla da uyuşmur. Küt düşmüş çörəyə bənzəyir. Mən demi-rəm ki, Sərdar Zeynalın yaradıcılığında küt düşmüş “söz”lər, “misra”lar yoxdur. Var.. Ancaq bunların da kündəsi Sərdar Zeynalın öz qəlbində yoğrulduğu üçün ona əzizdir. Oxucuya da doğmadır. Ona görə ki, oxucu hiss edir ki, bu söz qəlpələri, qatarlanmış misralar şairin – Sərdar Zeynalın köksündən qopub ayrılıbdır. Yaxşı söz, yaxşı misra dənizin dərinliklərindəki mirvari kimidir. Deyilənə görə, dənizin dərin qatlarındakı mirvarilər balıqların köksündə uzun müddət saxlanılmış yağış suyunun ifraz olunmasından yaranır. Guya yağış yağanda balıqlar yağış suyunu udur, onu uzun müddət öz bətnlərində saxlayırlar. Uzun bir müddətdən sonra o, suya ifraz olunur və nəticədə mirvari yaranır. Bunu bütün balıqlar deyil, yalnız sədəf balıqları yaradırlar. Şair üçün söz də belədir. Sədəfli söz, poetik söz mirvari yaranışına bənzər bir şeydir.

Sərdar Zeynalın yaradıcılığında qüssə, kədər, qəm, nisgil motivləri daha üstündür. Onun “Olan olub”, “İtirdim”, “Məni anlayan yox”, “Nə çəkmədik”, “Bu dünya” və s. şeirləri bu notlar üzərində köklənib-dir.

Sərdar Zeynalın yaradıcılığında sevnələrə, sevilənlərə, sevgidə udanlara və uduzanlara da pay çatır. “Mən dönmədim”, “Düya bilmədim səni”, “Taleyin göndərdiyi”, “Sən məni sevməsən...”, “Sənin məhəbbətin yaşadır məni”, “Məhəbbət” və s. şeirlərində insan sevgisi,

məhəbbəti çağlayır. Onun bu qəbildən olan şeirlərində “məhəbbət” mövzusunun sözdən çəkilməmiş çələngi belədir:

*Zəhərdi, gah da ki, bala bənzəyir,
Son ucu görünməz yola bənzəyir,
Bir ucsuz-bucaqsız çölə bənzəyir.
Zülmətə boylanın aydı məhəbbət.*

*Əkizmi gəlir ki dünyaya mənə,
Günəşlə, gündüzlə, dumanla, çənlə,
Baş-başa qalmışam son ümidimlə,
Ömür yox, ömürə taydı məhəbbət.*

Sərdar Zeynalın yaradıcılığını oxuyanda bir qənaətimi də gizlədə bilmədim. Bu da onun “Vətən” mövzusu ilə bağlı şeirləridir ki, bunlarda itkilərimiz, yurd yerlərimizin başına gələnələr barədə indi ədəbiyyatda dərin kök salmış ağı söylənilir. Ədəbiyyatımızdakı bu mövqə oxucunu yorur, ona mübariz əhval-ruhiyyə vermir. Yaxşı ki, Sərdar Zeynal Vətənin dərdlərini şeirə çevirməklə yanaşı, mübarizəni, qətiyyəti, düşməyə qarşı qalxmağı da unutmur, hələ oxucularına da təbliğ edir.

*Gəl qardaşım, gəl dərddəşim, sirdəşim!
İtənlərin vüsalına qovuşaq.
Qələbədir yurd yolunda savaşım.
Bu dərd elə dərd deyil ki, barışaq.*

*Qoru dostum, qoru məni arxadan,
Düşmənlərə dərs verməyə gücüm var.
Yurd dərdini dərk eləməz hər nədan,
Mərdlər, gəlin, düşmən üstə hücum var.*

Yaxud:

*Tətiklərə toxunmasa əlimiz,
Yurd həsrəti əbədi dərd, ağır yük.
El içində çıxmıyacaq dilimiz,*

Biz həsrətdə qalacağıq, yurd bölük.

Sərdar Zeynalın yaradıcılığında südnən gələn, sümükənən sürən hisslərdən biri də torpağa bağlılıqdır.

*Bir rəngi min rəngli çiçəyə dönür,
Baxmırsan, təpəyə, çökəyə dönür,
Qoynunda yatanda ipəyə dönür,
Hər kəsin üstündə əsəndi torpaq.*

Mənə elə gəlir ki, Sərdar Zeynal nə qədər torpaqla təmasda olarsa, bir o qədər onun yaradıcılığında torpaq, onun daşı, kəsəyi, gülü, çiçəyi, ürəkaçan mənzərəsi oxucu qəlbini fəth edə bilər. O, kənd adamı kimi daha güclü yazı bilər, nəinki şəhər mühitinə uyğunlaşmış şəhər adamı kimi. Şəhər mühiti də, onun insanları da Sərdar Zeynalın qələminə daha çox psixoloji sarsıntılar, problemlər gətirir. Hər halda bu, onun yaradıcılığı barədə mənim qənaətlərimdən biridir.

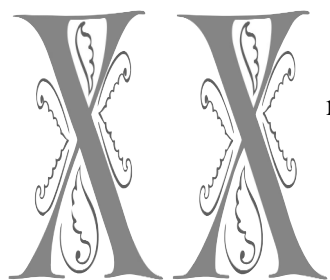
Sərdar Zeynal ömrünün elə mərhələsindədir ki, geriye baxmaq, ötüb-keçənləri xatırlamaq məcburiyyətindədir. O, irəliyə, gələcəyə baxmağı da unutmur. Odur ki, indi onun insan–şair ömrü limana yanaşmaq istəyən gəmiyə bənzəyir. Bu gəmi yenidən limandan hərəkətə başlayacaqdır. Sərdar Zeynal hələ limanda ümid, enerji, güc toplayır, üzünü yaradana tutaraq “ümid ver” deyir:

*Şad çıxdıq taleyin sınaqlarından,
Qurtardıq namərdin qınaqlarından,
Alovlu ucalır yanaqlarından,
Təskinlik gətirir hər şeir mənə
Ümid ver, ümid ver, ümid ver mənə.*

“Elm” qəzeti. 20 oktyabr 2004-cü il. s.14

AREAL TÜRK ONOMASTİK VAHİDLƏRİ YENİ TƏDQİQAT ƏSƏRİNDƏ

Əsrin 30-cu illərindən başlayaraq 50-ci illərinə qədər davam etmiş repressiyalar milli-mənəvi dəyərlərin, yazılı abidələrin, ortaq türkoloji əsərlərin yazılmasına əngəl törətmişdir. Eyni zamanda milli ruhlu ziyalılarımız təqib və təzyiqlərə məruz qalmış, milli düşüncədən yoxrulmuş fundamental tədqiqatların aparılmasının qarşısı alınmışdır. Keçən əsrin 50-ci illərinin sonundan başlayaraq o vaxt mövcud olan ideologiyanın özündə bir yumşalma prosesi getmişdir. Bunun nəticəsində də humanitar sahədə, xüsusilə, dilçilikdə yeni bir milli tendensiya başlanmışdır. Yetişmiş milli kadrlar milli maraqlarımıza uyğun istiqamətdə tədqiqat işlərinə xüsusi yer ayırmışlar. Həmin vaxtdan onomalogiya sahəsində aparılan tədqiqatların da həm elmi-nəzəri səviyyəsi, həm də milli dilimiz və dilçiliyimiz üçün xidmətləri əvəzsiz olmuşdur. Son dövrlərdə milli müstəqilliyimizi əldə etməyimiz milli məfkurəmizə, varlığımıza, düşüncəmizə uyğun tədqiqatların sayını artırmışdır. Bu mənada filologiya elmləri namizədi, dosent Nəbi Əsgərovun “Elm” nəşriyyatında yenidən çapdan çıxmış “Areal türk onomastik vahidlərinin

lingvistik xüsusiyyətləri” adlı monoqrafiyası təkcə ali məktəb tələbələri, magistrələr, aspirantlar, elmi işçilər üçün deyil, həm də geniş oxucu kütləsinə faydalı olacaq bir əsərdir. Hər şeydən əvvəl onu qeyd edirəm ki, monoqrafiyanın adı təsdiq edir ki, areal onomastika sahəsində fundamental işlərin görülməsinə ehtiyac var. Bəhs etdiyimiz monoqrafiya isə bu sahədəki boşluğu doldurmaq üçün yazılmış ilk işlərdən biridir. Monoqrafiyada türk onomastik vahidlərinin, areallarının araşdırılması bir neçə cəhətdən təqdirə layiqdir.

Birincisi, türk xalqlarının etnik, mənəvi həyatındakı eyniliyin mövcudluğunu lingvistik baxımdan təyin etməkdə belə bir tədqiqat dolğun və zəngin onomastik materialları ortalığa çıxarır.

İkincisi, areal onomastik vahidlər müxtəlif fonetik variantlarda türk həyat tərzinin, dilinin, məişətinin, coğrafi məkan mənsubluğunun sonrakı dövrlərdə diferensasiyasının nəticəsidir.

Üçüncüsü, ümumtürk etnonimləri əsasında formalaşan Alban//Alpan, Az//As, Bulqar//Bolqar, Duvanni, Qanlı//Kanlı, Qazan//Kazan, Qıpçaq//Kıpçaq, Quşçu, Suvar//Sabir və s. etnotoponimləri türklərin yayıldığı ərazilərin əksəriyyətində mövcuddur.

Dördüncüsü, Oğuz tayfa adları əsasında yaranmış etnotoponimlər daha çox oğuzların yayıldığı ərazilərdə üstünlüyü ilə müşahidə olunur. Məsələn, Oğuz, Bayandur, Bayat, Çəpni, Eymur, Əfşar, Xalac, Qaraman, Qaraqoyunlu, Salur, Ulaşlı və s. etnotoponimləri bu qəbiləndir.

Beşincisi, türk xalqlarının etnogenezində mühüm rol oynamış etnonimlərin rolunu, fəal iştirakını müəyyən etməklə areal onomastik vahidlərin tədqiq olunması xüsusi mövqe tutur. Bu mənada monoqrafiyada azərbaycanlıların, tatarların, başqırdların, qazaxların, qırğızların, özbəklərin və digərlərinin etnogenezində fəal iştirak etmiş qırxlı, min//mingə və s. etnonimlərə geniş yer ayrılmışdır.

Altıncısı, spesifik, konkret coğrafi ərazi ilə məhdudlaşan areal onomastik vahidlər bu tədqiqatda da göstərilmişdir. Yalnız Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan, İran əraziləri ilə məhdudlaşan Ləki, Pa-

dar etnoykonimləri bu qəbildəndir.

Yeddinici, areal onomastik vahidlərinin bir qisminin apelyativ leksika əsasında (ağac, dağ, daş, qala, qışlaq və s. apelyativləri), bir qisminin coğrafi terminlər vasitəsi ilə (qabı/qovu, qaşqa, tala və s.), digər bir qisminin qədim türk həyat tərz, adət-ənənəsi ilə bağlı (Axtaçı, Dəlilər, Ələt, Xatın, Kolanı və s.) yaranması prosesi də monoqrafiyada təhlil və tədqiq süzgəcindən keçirilir. Bununla da müəllif istəyinə nail olur, areal tədqiqat metodunun tələblərinə riayət edir.

“Areal türk onomastik vahidlərinin lingvistik xüsusiyyətləri” adlı monoqrafiya 485 səhifəli fundamental bir tədqiqat əsəridir. Monoqrafiya giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyatdan ibarətdir.

Müəllif “giriş”də belə bir tədqiqat əsəri yazmasının aktual tərəflərini inandırıcı şəkildə şərh etmişdir. Kitabın birinci fəslə “Areal türk onomastik vahidləri” (etnonimlər əsasında) adlanır. Burada etnonimlər əsasında areal türk onomastik vahidləri tədqiqata cəlb olunur. Abdal, Alban//Alpan, Az//As, Axtaçı, Baltalı, Bayandur//Baydar, Bayat, Bolqar, Cəlayir, Cəpni, Dəlilər//Dəllər, Dəmirçi, Duvannı, Eymur//İmir, Əfşar, Xalaç, Qanıx//Kanlı, Qaraman, Qaraqoyunlu, Qazan//Qazançı, Qıpçaq, Qırx//Qırıq, Quşçu, Min//Minq, Oğuz, Padar, Sabunçu, Suvar//Sabir, Təklə//Təkəli etnonimlərinin areallarını türk xalqlarının yayıldığı ərazilərdə axtarır və xeyli onomastik vahidləri, onların yayılma coğrafiyasını müəyyənləşdirir. Müəllif qeyd olunan etnonimlərin hər birinin yayılma arealını müəyyənləşdirməklə yanaşı, onların lingvistik təhlilinə də geniş yer ayırır. Arealı olan etnonimlər barədə tədqiqatçıların fikir və mülahizələrini ümumiləşdirir, müqayisələr aparır, məqbul elmi fikirləri saf-çürük edir.

Kitabın birinci fəslinin müsbət məziyyətləri barədə aşağıdakıları söyləmək olar:

1) *Hər bir etnonimin areallarının verilməsi türklərin yayılma coğrafiyası baxımından maraqlıdır;*

2) *Mənbələrə, yazılı abidələrə, tədqiqatçıların əsərlərinə istinad olunması, onlardan faydalanmaq imkanları sübut edir ki, müəllif elmi-nəzəri cəhətdən zəngin olan bir işi ortalığa qoymuşdur;*

3) *Faktların, fikir və mülahizələrin müqayisəsi müəllifin tədqiqatçılıq, araşdırıcılıq keyfiyyətinə malik olduğuna dəlalət edir;*

4) *Hər hansı bir etnonimin yüzlərlə arealının aşkar olunması təsdiq edir ki, müəllifin çəkdiyi zəhmət də təqdirə layiqdir;*

5) *Müəllifin istifadə etdiyi müqayisəli, tarixi-müqayisəli, təsviri metodlar və qarşılaşdırma, tutuşdurma, etimoloji üsullar birinci fəsildə istifadə olunmuş metod və üsul zənginliyindən xəbər verir.*

Kitabın ikinci fəslə “Areal türk onomastik vahidləri” (toponimlər əsasında) adlanır. Burada apelyativ əsasında formalaşan Abad//Abat, Ağac, Dağ, Daş, Xatın//Xatun, Kolanı//Kolayır, Qala, Qaş//Qaşqa, Qışlaq, Qov//Qovaq və s. tərkibli toponimlər və onların arealları tədqiq olunur. İkinci fəslin müsbət məziyyətləri barədə aşağıdakıları söyləmək olar.

1) *Müəllif ikinci fəsildə yüzlərlə toponimlərin areallarını Cənubi Qafqaz, Sibir, Ön və Orta Asiya, Volqaboyu və s. ərazilərdə izləmiş və onların lingvistik izahına nail olmuşdur;*

2) *İkinci fəsildəki bir çox topoformantlar olduqca elmi izah üzərində qurulur, aparılan polemikaların səviyyəsi isə bircə, oxucu və mütəxəssis tələbatını ödəyər bilər. Məsələn, abad//abat, adur, dağ, daş və s. topoformantlar bu qəbildəndir.*

Monoqrafiyada müəllif 376 ədəbiyyatdan istifadə etmiş, mütəxəssislərin tədqiqatlarına fəal və yaradıcı elmi münasibətini bildirmişdir.

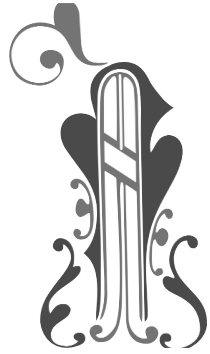
İnanırıq ki, “Areal türk onomastik vahidlərinin lingvistik xüsusiyyətləri” adlı monoqrafiya dilçilər, türkoloqlar, filoloqlar və geniş oxucu kütləsi üçün faydalı olacaqdır.

“Türkologiya”.
Bakı, 2005, №1-2, s.106-109

RƏYÇİ SÖZÜ

*Mən aşiq ulu dağlar,
Çeşməli, sulu dağlar.
Orda bir qərib ölüb
Göy kişnər, bulud ağlar.*

zərbaycan xalqının folklorunda dərin kök salmış bu bayatı bir daha təsdiq edir ki, qərib və qürbətlik motivləri bədii düşüncəmizdə, bədii təfəkkürümüzdə ulu hisslər kimi yaşamaqla bizi həmişə narahat etmişdir. Haradan başlayır bu hisslər? Mən deyərdim ki, xalqımızın həyatından, məişətindən, başına gətirilmiş müsibətlərdən, bədxahlarımızın başımıza açdığı oyunlardan ayaq alır bu duyğuların, hisslərin kökü. Təkcə son yüzillik tarixi dövrü vərəqləyərkən görürük ki, Azərbaycan xalqının başına ardıcıl olaraq min cür müsibətlər gətirilmişdir. İsgəndərin yürüşündən, ərəb xilafətindən, monqol istilasından sonra bizə qarşı törədilmiş ən dəhşətli hadisələrin icraçıları və oyunçuları ermənilər olmuşdur. Ermənilər nəinki Azərbaycan xalqı-

na, bütövlükdə Cənubi Qafqaza və Qafqaza fəlakət, faciə, qan-qada, ziddiyyət, qarşıdurma, milli ədavət, bir sözlə, çoxlu problemlər gətirmişlər. Gürcü xalqı demişkən: “Erməni gəldi, dərd üstünə dərd gəldi”. Hətta Cənubi Qafqazda onların sayı artdıqca özləri ilə Türkiyədən, İrandan, Əlcəzairdən, Suriyadan, Livandan və digər yerlərdən gətirdikləri “barıt çəlləkləri”nin regionda yaradacağı problemlər də artıb. Ermənilər yaşadıkları ərazilərdə, o cümlədən də Cənubi Qafqazda məqsədli şəkildə güclü millətlərə, nüfuzlu dövlətlərə xidmət edərək onların əlində bir oyuncağa çevrilmişlər. Akademik Geqor Patkanyanın sözləri ilə desək: “Ermənilər həmişə yaşadıkları yerlərin yaramaz sahibi olublar. Öz yaxınlarını sataraq, həmişə güclü qonşularına məhəbbətlə qulluq ediblər”. Belə bir millətin milli simasına satqınlıq, ikiüzlülük, xəyanət, yaltaqlıq, qorxaqlıq bir “yaraşıq” veribdir. Milli simasını itirmiş bu cür millətlərin havadarları və arxaları həmişə güclü olmuşdur. Havadarları və arxaları onları hər dəfə müdafiə edərək öz istəklərini, arzularını həyata keçirmişlər. Erməni xislətini çox yaxşı bilən nüfuzlu dövlətlər, ictimai-siyasi qurumlar, təşkilatlar, onların bədxah əməllərini ya başqalarının adına yazmış, ya da ört-basdır etmişlər. Fikir verin bu hadisələrə: Ermənilər Xocalıda xalqımıza qarşı soyqırım hadisəsini törədir, ərazilərimizin 20 faizini işğal edir, Qərbi Azərbaycanda yaşayan soydaşlarımızı öz dədə-baba yerlərindən min cür işgəncəylə deportasiya edir, ancaq beynəlxalq aləm susur və görmür, ya da görmək istəmir?! Görənlər və görmək istəyənlər isə faciəni törədən, qan tökən erməniləri yazıq, rəzil bir xalq kimi qələmə verməyə çalışırlar. Azərbaycan xalqının ah-fəğanı ərşə gedib çatır, ancaq dünyanın ən super dövlətlərinə belə təsir etmir. Əksinə, nifaq qızıqsdırılır, hadisələr əksər vaxtlar öz məcrasından çıxır, qan tökən, terrorçu erməni millətinə geniş meydan verilir. Hitlerin sözləri ilə desək “Bic və qantökən millət” olan ermənilər yazıq, fəqir bir xalq kimi dünyaya təqdim olunur. İnformasiya rəqabəti hər dəfə saxtakarlıqla ermənilərin xeyrinə işləyir. Bu cür ikili standartlar ədalətsizliyin son həddə çatdığını göstərir. Ancaq yaxşı ki, son

vaxtlar Avropa şurasında Azərbaycan nümayəndə heyəti öz prinsipi-
al, obyektiv, qətiyyətli mövqeyini nümayiş etdirə bilir, dünyanın tə-
rəqqipərvər qüvvələrinə həqiqəti olduğu kimi çatdırır və əksər
vaxtlar buna nail olurlar. Burada da hadisələr göstərir ki, Azərbaycan
xalqı erməni həqiqətləri, reallıqları ilə deyil, saxta, təhrif olunmuş,
məntiqsiz informasiya blokadası ilə üz-üzə dayanır, nəticədə erməni
saxtakarlığı alt-üst olunur. Ancaq indiki informasiya rəqabətində hər
bir Azərbaycan övladı əlindən gələni əsirgənməməlidir. Bu yöndə
təbliğat və təşviqat işimizin koordinasiya mərkəzini yaratmalı, ide-
oloji və elmi-nəzəri cəhətdən silahlanaraq internet səhifələrinə çıx-
malıyıq, Azərbaycan həqiqətlərini dünyanın ən nüfuzlu dövlətləri-
nin dilinə tərcümə edərək yaymalıyıq. Din adamlarımız, siyasət
adamlarımız, elm, mədəniyyət adamlarımız beynəlxalq aləmin qəbul
etdiyi dillərə tərcümə olunmuş Azərbaycan həqiqətlərini əks etdirən
kitabları (təəssüf ki, belə kitablar azdır, bəlkə də yoxdur) dünya ictimaiyyətinə çatdırmalıdır. Bunun üçün ölkəmizdəki səfirliklərin, da-
imi nümayəndəliklərin imkanlarından istifadə etməliyik və onlarla
olan əlaqəmizi Azərbaycan həqiqətlərini yaymaq naminə genişləndirməliyik. Hər halda, erməni saxtakarlığına qarşı mütəşəkkil şəkildə
mübarizə apararaq haqqın, ədalətin bərpasına nail olmaq üçün hələ
çox işlər görməliyik.

Ermənilər tarix boyu nüfuzlu dövlətlərə işləyiblər. Abır-həyadan
uzaq olan bu millətin milli xisləti həmişə belə olub və indi də belə-
dir. İsveçrə şərqşünası Adam Mets demişkən: “Ermənilər ağ dərili
qulların ən pisidir! Onların abırları yoxdur. Onlar yalnız dəyənək və
qorxu altında yaxşı işləyirlər”. Tale elə gətirib ki, biz Cənubi Qafqaz-
da belə bir millətlə qonşu olmuşuq. Qonşuluqda kifayət qədər məkir-
li, saxtakar, xəyanətkar olan ermənilərə öz ocağımızda yer vermişik,
onlara çox vaxt yazığımız gəlib, fakt odur ki, belə bir bic millətin hiy-
ləsinə aldanmışıq. Erməni hiyləsi çoxlarını aldadıb, çoxunun qəlbini
kövrəldib. Lakin hər dəfə onların bu yalançı siması açılıbdır. Fransız
səyyahı Qraf de-Şöle yazırdı: “Erməninin yoxsulluğunu və iztirabla-

rını görəndə qəlbimdə çox böyük mərhəmət hissi oyansa da, onlara
heç vaxt qanım qaynamırdı, çünki onlarda mənfur bir biclik, biabır-
çı bir əclaflıq və rüsvayçı bir alçaqlıq vardır”. Ermənilərin bicliyini,
biabırçı, rüsvayçı, Cənubi Qafqaza gəlmə bir xalq olduğunu sübut et-
mək üçün dilçilərimiz, tarixçilərimiz, etnoqraflarımız, coğrafiyaşü-
naslarımız, bir sözlə, ziyalılarımız fundamental tədqiqat işləri apar-
malıdırlar. Bu mənada filologiya elmləri doktoru, professor Vilayət
Əliyevin bu kitabı erməni xislətinin iç üzünü açmaqda və onların
Zəngəzura köçürülməsi, orada Azərbaycan türklərinin başına gətir-
dikləri bəlalər və bunların törədilməsi səbəblərini izah etmək baxı-
mından müqəddəs işlərdən biri kimi sayıla bilər. Bu istiqamətdə gö-
rülmüş, görülən və görülməli işlərin dəyəri, əhəmiyyəti əvəzsizdir.
Təbii ki, professor V.Əliyevin bu tədqiqatının dəyərini, əhəmiyyətini
bir sıra xüsusiyyətlərinə görə xarakterizə etmək olar:

I. Zəngəzurun tarixi-etnik coğrafiyasını təhlil etmək baxımından
bu kitab olduqca əhəmiyyətlidir. Burada Zəngəzurun yaddaş tarixi
vərəqlənməklə yanaşı, elmi-nəzəri cəhətdən mənbələr, faktlar əsa-
sında aparılmış təhlillər bir çox məsələlərin aydınlaşmasına, aşkar-
lanmasına imkan və şərait yaradır. Hətta milləti erməni olan Korkod-
yanın “Sovet Ermənistanının əhalisi” kitabında yazılanlara istinad
olunaraq 2310 yaşayış məntəqəsinin 2000-in azərbaycanlılara mən-
sub olduğu göstərilir. Tarixi həqiqətlərə və faktlara söykənərək mü-
əllif Ermənistan ərazisinə ermənilərin 1828-1830-cu və 1915-1918-
ci illərdə və sonrakı dövrlərdə Türkiyədən, eləcə də digər xarici öl-
kələrdən köçürülməsini rəsmi dövlət sənədlərinə istinad etməklə
sistemli, planlı şəkildə, xəritələrlə tədqiq etmişdir. Xüsusilə, Qafqaz
Albaniyasında türk tayfa birliklərinin gücü, mövqeyi, nüfuzu açıqlan-
mış, saxta yolla Qafqaz Albaniyasını erməniləşdirməyə çalışanlara
qarşı kəskin etiraz bildirilmiş, faktlar, mənbələr əsasında bu məsələ
də kitabda müəllifin təhlil süzgəcindən keçmişdir.

II. Professor V.Əliyev tarixi sənədlərə, xəritələrə və mənbələrə
əsaslanaraq Zəngəzur ərazisinin ayrı-ayrı tarixi dövrlərindəki mən-

zərəsini yaratmış, faktların dili ilə danışaraq bir çox mətləblərə (aborigenlik məsələsi, sərhəd məsələsi, dövlətçilik və dövlət məsələsi və s.) aydınlıq gətirmişdir. Ən qədim çağlardan VII-IX əsrə qədərki və IX əsrdən XII əsrə qədərki, XIII-XV, XV-XVI, XVI-XVII əsrlərdəki vəziyyət, XVII əsrdən son dövrə qədərki vəziyyətin ümumi mənzərəsi oxucuda geniş təsəvvür yaratmaq işində inanırıq ki, böyük fayda verə biləcəkdir.

III. Kitabda Ermənistan adının qondarma bir ad kimi peyda olması da sənədlər əsasında müəllifin obyektiv mövqeyini ortalığa qoya bilər. Təkcə onu demək kifayətdir ki, Azərbaycan XVII əsrdə 4 bəylərbəyinə bölünmüşdür: Təbriz, Çuxur-Saad, Şirvan və Qarabağ. Çuxur-Saad adlanan ərazi sonralar Ermənistan kimi getmişdir. Bununla da müəllif Azərbaycan torpaqlarının əldən-ələ keçməsində maraqlı olan dövlətlərin (İranın, Rusiyanın) hələ XVII əsrdən başlayaraq erməni dövlətini yaratmaq ideyalarının tarixi köklərini üzə çıxarır. İstər-istəməz bir neçə sual yaranır: a) Qədim türklər ilk dövlətlərini Azərbaycan ərazisində yaradanda ermənilər harada idi?! b) Türk etnoslarının qədim və erkən orta əsrlərdə Azərbaycan ərazisində Manna və Maday (e.ə. VII-XII əsrlər), Sak çarlığı (e.ə. VII-V əsrlər), Atropatena (e.ə. IV-eranın III əsrləri), Albaniya (e.ə. IV – eranın VIII əsrlər), Cənub-Şərqi Avropada Skif çarlığı (e.ə. VII-III əsrlər), Sarmat çarlığı (e.ə. III – eranın III əsrləri), Avar, Bolqar və Xəzər xaqanlıqları (e.ə. VI-IX əsrlər), Mərkəzi və Orta Asiyada Hun xaqanlığı (e.ə. III-I əsrlər), türk xaqanlıqları (VI-VIII əsrlər) və digər çoxlu türk dövlətləri mövcud olanda ermənilərin hansı dövləti var idi (?!), əgər var idisə (?!) onun adı nə idi (?!), ərazisi harada idi (?!), əhalisinin tərkibi kimlərdən ibarət idi?! və s. Məsələnin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, sovet tarixşünaslığında türk mənşəli etnosların guya bu əraziyə XI-XII əsrlərdən gəlməsi ilə bağlı söylənilmiş, cəfəng “elmi” fikir çirkin siyasi məqsəd daşmışdır. Bundan istifadə edən bədxahlarımız isə Azərbaycan xalqının əcdadı, dili, tarixi, mədəniyyəti ilə bağlı təhrif olunmuş, heç bir elmi əsası olmayan, yalan və böhtandan

ibarət fikirlərin ayaq açmasına meydan vermişlər. Əslində tarixi bu cür saxtalaşdıraraq, saxta tarix yaratmaq işində “irəli” getmişlər. Nəticədə hətta Manna, Maday, Atropatena, Albaniya dövlətlərində türk tayfalarının nüfuzu, dominant rol əsassız olaraq şübhə altına alınmış, onların sosial bazası bədxahlarımız tərəfindən saxtalaşdırılmışdır. Həlbuki bu dövlətlər Azərbaycan türklərinin dövlətləridir və orada müxtəlif xalqlar da yaşamışdır. Əgər belə demək olarsa, Mannada yaşayan Manna xalqı, Madayda yaşayan Maday xalqı, Atropatendə yaşayan Atropaten xalqı, Albaniyada yaşayan Alban xalqı Azərbaycan türklərinin nüfuzundan, üstün mövqeyindən kənarda deyildir. Deməli, Manna, Maday, Atropatena, Albaniya adları ümumiləşmiş ad kimi türk mənşəli tayfaların üstünlüyünə və aparıcı roluna məxsusdur, aiddir. Məsələn, Qafqaz Albaniyasında yaşayan müxtəlif xalqlar türkdilli tayfalarla qaynayıb-qarışaraq Azərbaycan türklərinin təşəkkül tapmasına səbəb olmuşlar.

IV. Kitabda Zəngəzur mahalının azərbaycanlıların ata-baba yurd yeri olduğunu təsdiq edən amillər də bir-bir sadalanır və onlara faktlar əsasında izahlar verilir. Xüsusilə, Zəngəzurdə türk Azərbaycan mənşəli toponimik adların və Azərbaycan türklərinin həmişə üstün olması ilə bağlılığı xüsusi yer tutur. Zəngəzura daxil olan dörd inzibati ərazi–Qafan, Gorus, Mehri, Sisyan rayonları, onların tarixi-etnik coğrafiyası, toponimik vahidləri və onların etimoloji izahı verilir, etnoqrafik, filoloji təhlillərə əsas yer ayrılır.

V. Ən maraqlısı və elmi dəyəri ilə daha gərəkli olan məsələlərdən biri də Mehri rayonunun Nüvədi kəndində tapılmış “Nüvədi daş kitabələri” ilə bağlıdır. Nüvədi kəndinin yaxınlığındakı Qarqadaş dağından tapılan “Nüvədi daş kitabələri” qədim türk tayfalarından olan qarqarlardan və azlardan müəyyən bilgilər verir. Təqribən 1000-1500 illik tarixi olan “Nüvədi daş kitabələri” təsdiq edir ki, Azərbaycan türkləri Qərbi Azərbaycanın digər bölgələri kimi Zəngəzur ərazisinin də qədim, aborigen sakinləri olmuşdur. “Nüvədi daş kitabələri” qədimliyi, yazı sistemi və mədəni düşüncənin səviyyəsi baxı-

mından Orxon-Yenisey yazılı abidələri ilə müqayisə oluna bilər. Hər iki abidə eyni tarixi taleni yaşayaraq uzun müddət elm aləminə gizli qalmışdır. Məlumdur ki, Orxon-Yenisey yazıları Poltava döyüşündən sonra Sibirə sürgün edilmiş isveçrəli əsir zabıt İohan Tabbert Stralenderq tərəfindən aşkar olunandan sonra düz iki əsr öz tədqiqatçısını gözlədi. Nəhayət, danimarkalı V.Tomsen 1893-cü ildə “Orxon-Yenisey” yazılarını oxuya bildi. Onun oxumasından sonra aydın oldu ki, “Orxon-Yenisey” yazılı abidələrinin mətni türk dilindədir. Bu, bütün dünyanı, o cümlədən Avropanı şok bir vəziyyətə saldı. Daş üzərində həkk olunmuş yazılar sübut etdi ki, türkün yazı mədəniyyəti, düşüncə tərzini məcbur edir ki, onun qədimliyi qarşısında bütün dünya etiraf etməli olsun, türk tarixinə, mədəniyyətinə olan qərəzli münasibətlər isə kökündən dəyişdirilsin. Bəlkə də, bu yazılar daş üzərinə həkk olunmasaydı, onun izini itirməyə çalışanlar da tapıla bilərdi. Ancaq nə daşları yox etmək mümkün idi, nə də onun üzərində həkk olunmuş yazıları. Belə bir tarixi tələ “Nüvədi daş kitabələri”nə də aiddir. Əgər bu daş kitabələri Həməzə Vəli aşkar edib oxumasaydı, onda Zəngəzur ərazisinə daxil olan Mehri ilə bağlı bir çox mətləblər gizli qala bilərdi. Nə yaxşı ki, bədxah ermənilər belə bir tarixi abidəni ələ keçirə bilməmiş və onu öz məqsədlərinə uyğun şəkildə dağıtmağa nail olmamış, bu daş abidələrin izini itirə bilməmişlər.

Təkcə Nüvədi ərazisində aşkar olunmuş daş kitabələr türkün Qafqaz ərazisinə gəlmə olması fikrini alt-üst edir, bu qərəzli mövqeni, konsepsiyayı dağıdır. Sovet tarixşünaslığının saxta mövqeyini və türk xalqına qərəzli münasibətini bir daha, xüsusilə, elmi ictimaiyyətin diqqətinə çatdırır və XXI əsrdə yeni istiqamətdə Qafqazla bağlı kompleks tədqiqatların aparılmasını önə çəkir. Onu da qeyd etməliyəm ki, daş üzərinə həkk olunmuş yazılar dünyanın nadir incilərindəndir. Bu, hər xalqın taleyi və qisməti deyil. Türk xalqlarının isə alın yazısı və taleyi başqaları ilə müqayisə olunmayan tarixdir. Gəmiqaya rəsmləri, Qobustan qayaları üzərindəki rəsmlər, Sibirdəki qəbir daşları və maraldaş mədəniyyəti, “Orxon-Yenisey” yazıları, Nüvədi

daş kitabələri türk xalqlarına məxsus olan və müxtəlif coğrafi ərazilərdə yaranmış paralel mədəniyyətin göstəriciləridir. Bu mədəniyyət təbiətin özü ilə bir harmoniya yaradan mədəniyyətdir. Onun yaradıcısı olan xalqlar isə təbiətin özü qədər qədim olan xalqlardır. Təbiətin əlində aciz olan xalqlar harmonik mədəniyyətdən uzaq olaraq aciz və itaətkar olmuşlar. Onlar bəlkə də daha sonralar peyda olduqları üçün təbiətin dilini də yaxşı bilmirlər. Təbiətə, elə-obaya, yurda, vətənə də çox şərti baxırlar. Harada gəlsə yaşayır, ötrə və keçici hisslərlə sərsəm xəyallara düşərək bir toplum kimi yaşadıkları yerlərdə dövlət qurmaq istəyinə düşürlər. Nəticədə isə kölə, qul kimi kimlərə xidmət edirlər. Lap elə ermənilər kimi. Elə buradaca A.S.Puşkinin qoca dağının dili ilə yazdığı fikir yerinə düşür: “Sən köləsən, sən qorxaqsan, sən ermənisen!”

Bu gün ermənilərin havadarları da bilməlidirlər ki, milli xisləti köləlik, qorxaqlıq üzərində qurulmuş ermənilər nə vaxtsa toplum şəklində yaşadıkları ərazilərin hər birində sərsəm xəyallarını işə salaraq dövlət qurmaq istəyinə düşəcəklər. Qaşınmayan yerdən qan çıxarmaq istəyində olan erməni milləti bütün dünyanı qatıb qarışdıracaq. Hər halda, əsrlər boyu ermənilərin törətdikləri belə bir narahatçılığın əsaslı olduğunu söyləməyə imkan verir.

Son olaraq qeyd etmək istəyirəm ki, hər bir vətəndaşımız bu yöndə olan tədqiqatları stolüstü kitab sayaraq milli təəssübkeşlik hissini artırmaq, düşmənimizi tanımaq naminə oxumalı və öyrənməlidir. Nə edək ki, bədxah qonşumuz olan ermənilər ikiüzlü, xəyanətkar və davakardır. Belə bir millətdən qorunmaq üçün indiyə qədər itirdiklərimizi geri qaytarmaq naminə bu qəbildən olan kitablara ehtiyacımız böyükdür.

Rəyçi sözü. - Vilayət Əliyev. Zəngəzurdan qalan izimiz. “Nurlan”, Bakı, 2004, s. 11-20.

ZƏKA VİLAYƏTOĞLUNUN OXUCULARLA ÜÇÜNCÜ GÖRÜŞÜ

Zəka Vilayətoğlu –yazıçı – bəstəçi - müğənni həyatını yaşayan bir insandır. Onu müğənnilər müğənni, yazıçılar yazıçı, bəstəçilər bəstəçi kimi tanıyırlar. Onun istər yazıçı, istər müğənni, istərsə də bəstəçi kimi öz stili var.

Zəka Vilayətoğlu dərin köklərimizə bağlı olan genləri yaşadan sənətkardır. Onun saza, sözə bağlılığı, saz havaları üzərində özünəməxsus şəkildə dinləyicinin zövqünə hakim kəsilən oxu tərzilə baxışdan adamı özünə çəkir. Zəka Vilayətoğlu saz havaları üzərində çalıb-oxuyanda insan bir anlıq keçmişə - Dədə Qorqud, Xətai babamızın dövrünə qayıdır. Əlbəttə biz burada onun müğənni – bəstəçi kimi fəaliyyətinə yer ayırmaqdan tamamilə uzağıq. Biz onu yazıçı kimi xarakterizə etməyi əsas məqsəd kimi nəzərdə tuturuq. Yeri gəlmişkən onu da deyim ki, Zəka Vilayətoğlu dövrü mətbuatda müntəzəm çıxış edir və indiyə qədər onun iki kitabı çap olub. “Şah ölüm” romanı, povest və hekayə toplusundan ibarət

olan “Küsmüş ay” adlı kitabı oxuculara yaxşı tanışdır. Bu, Zəka Vilayətoğlunun oxucularla üçüncü görüşüdür. Burada “Güllələnmiş qaranlıqlar” və “Dəlixana” povestləri toplanmışdır. Biz bu kitabdakı iki povesti təhlil etməyə çalışacağıq.

Zəka Vilayətoğlu hadisələri dəqiq ustalıqla verir, yaratdığı obrazların xarakterini açmağı bacarır, oxucunu düşündürə bilir. Onun qələm məhsulunun süjet xətti xarakterlərin konfliktli ilə doludur.

Xarakterlər arasındakı konflikt oxucunun duyğu və düşüncəsinə hakim kəsilir. Nəticədə oxucu da obrazların keçirdiyi narahatlığı keçirir, bəzən isə obrazların yaşadığı taleyə biganə qala bilmir. Bəzən isə oxucu hadisələrin süjet xəttində öz həyatını, yada ki, tanıdıklarının, yaxın adamlarının hansınınsa həyatını görür. Bunun səbəbi isə bir neçədir. Birincisi, Zəka Vilayətoğlu yazdıqlarını reallıqdan kənarda axtarmır, yəni onun mövzu dairəsi real həyatın özüdür. İkincisi, daha tipik, aktual, bu günün nəbzini tutan hadisələri məhz real həyat tərzilə bağlı olan hadisələri mövzu kimi seçməsidir. Üçüncüsü isə görünür ki, onun çoxlarında olmayan fərdi hissləri özündə fərdi keyfiyyətə çevirməsi ilə bağlıdır. Bu da biganəlikdən uzaq olmaq keyfiyyətidir. Zəka Vilayətoğlu biganəlikdən uzaq, laqeydliyin mənə deyərdim ki, düşməni olan qələm sahibidir.

Zəka Vilayətoğlu hadisələri elə başlayır ki, oxucu, doğrudan da, nigarançılıqla nələrin baş verəcəyini qabaqcadan duyur, hiss edir. Əsərin əvvəlindəki nigarançılıqla, narahat əhval – ruhiyyə ilə sonda baş vermiş nəticə eyni sujet xəttinin əlaqəsi və vəhdəti kimi bir-birini tamamlayır. Məsələn, “Güllələnmiş qaranlıqlar” povestində Ramizin narahat bir vəziyyətdə, qorxulu, vahiməli öz mənzilinə gəlməsi onu deməyə əsas verir ki, onun gələcək günləri də belə diltorçuluqdan uzaq deyildir. Doğrudan da, belə olur. Bu povestin sonunda Ramiz Səlim və Mikayıl tərəfindən güllələnir və onun həyatına son qoyulur. Kimdir Ramiz? Ramiz Rusiyanın şəhərlərinin birində “Bəli noç” adı ilə tanınan kafeni işlədən həmvətənimizdir. Onun az – çox qazancı da var. Anna adlı bir xaxol qızı ilə yaşayır. Hiss edir ki, onun buradakı – Rusiyadakı həyatı müvəqqə-

tidir. O, tez-gec vətənə qayıtmalı, yaşının otuz səkkiz olmasına baxmayaraq halal bir qızla ailə qurmalıdır. Bu işləri həyata keçirmək üçün onun maddi imkanı da yetərlidir. Lakin o, bu arzusuna çata bilmir. Hər dəqiqə onu güdən qara qüvvələr buna imkan vermir. Axır ki, onun başı üzərində fırlanan qara qüvvə onu yaxalayır. Bu cür sonluq oxucuya bir şeyi diqtə edir ki, qürbətdə imkanlı olmaqdansa vətəndə kasıb olmaq, rahat həyat sürmək daha yaxşıdır. Zəka Vilayətoğlu obrazların dili ilə başımıza gələn bəlaları, bütün problem və qayğılarımızı bir-bir sadalayır. Əslində bununla da müəllif demək istəyir ki, vətəndən uzaq olan həmvətənlərimiz Azərbaycan adlı məmləkətimizin problem və qayğılarına biganə deyil. Məsələn, Mazandaran pələngi obrazının dili ilə müəllif torpağımızın işğal olunmasına (ermənilər tərəfindən), tariximizi yaxşı bilməməyimizə, uzun müddət bizə Azərbaycan tarixi əvəzinə SSRİ tarixini tədris edilməyinə, millətimizin adının müxtəlif adlarla – tatar, azəri və s. adlanmasına, əlifbamızın tez-tez dəyişdirilməsinə, bir sözlə, Azərbaycan xalqına qarşı yönəldilmiş tarixi ədalətsizliyə işarə vurur. Və Mazandaran obrazı “Mazandaran pələngi” filmindəki kor qızın yanıqlı səsi ilə deyir: “Əcəba, bu dünyaya mən niyə gəldim?! Əslində “Güllələnmiş qaranlıqlar” povestindəki kababçı Rəsulun, şairin, lap elə rus qızı Taniçkanın dünyası qaranlıq dünyadır. Müəllif “Güllələnmiş qaranlıqlar” deyəndə bu obrazların qaranlıq dünyasını nəzərdə tutur. Müəllif həmin qaranlıq dünyanın güllələnməsi ilə işıqlı bir sabaha ümid bəsləyir. Düzdür, müəllif povestdə kababçı Rəsulun, “Bəliy noç” kafesini işlədən Ramizin həyatının bitməsini verir, digər obrazların gələcək həyatını isə oxucuların öhdəsinə buraxır. O, bununla da povestdəki obrazların qaranlıq dünyasının tez-gec güllələnəcəyini bilir, ancaq bunu oxucuları düşündürmək üçün bədii bir priyom kimi seçir, hər bir obrazın taleyini axıra çatdırmır.

Zəka Vilayətoğlu təsadüfi deyil ki, povestini “Güllələnmiş qaranlıqlar” adlandırır. Burada güllələnən qaranlıq deyil, qaranlıq taleli obrazlardır, onların həyatıdır. Axı, doğrudan da müəllim kababçı (kababçı Rə-

sul), vaxtı ilə müxtəlif vəzifələrdə işləyən axundları, mollaları bəyənməyən bir insan molla (Molla Gülənbər) olanda həyat da, insan taleyi də qaranlıqlaşır. Yaxşı olar ki, müəllim müəllim olsun, molla mollalıq etsin. Bunun üçün bəlkə şəraitin olması da əsasdır. Məhz Zəka Vilayətoğlu obrazların taleyi ilə hər hansı bir nəticəni yaradan səbəbləri – şəriti, mühiti və digərlərini əsas amillər kimi cəmiyyətin mühüm sosial problemi sayır və onu da ciddi səbəblər kimi unutmur, əksinə, həllinə diqqəti yönəldir.

Cəmiyyətdəki sosial gərilmələr, ahəngdarlığın pozulması, harmoniyanın itməsi bəzən insan xarakterini, düşüncəsini dəyişir, meyarları itirir və münasibətin maraq üzərində qurulmasına gətirib çıxarır. Eyni zamanda abır-həya motivləri əsasında olan həyatı milli-mənəvi dəyərlərdən uzaq olan həyat üstələyir. İctimai düşüncə tərəqqiyə deyil, tənəzzülə doğru gedir. Geriyə – yarıçılpaq, yarıvəhşi qədim insanın həyat tərzinə qayıdış başlayır. Elə bu məqamda əksər ağıl dayazlar, nadanlar qabağa düşür, cəmiyyətin harmoniyasını öz maraq düşüncələrinə uyğunlaşdırmağa çalışırlar. Atalar demişkən: “Sürü geriye qayıdanda axsaq qabağa düşür”. Qabaqda gedən axsaqlar, nadanlar, nankorlar təmiz düşüncə sahiblərini qəbul etmir, bəyənmir, ona yol vermir və hər dəqiqə onu sındırmağa çalışırlar. Beləliklə, insan dünyanın ən qiymətsiz bir varlığı olur. Bu mənada Zəka Vilayətoğlunun “Dəlixana” povesti sosial ziddiyyətlərlə dolu olan cəmiyyətin müəyyən anlarını əks etdirir və sonda belə bir nəticəyə gəlinir ki, harmoniyasını itirmiş dünya dəlixana, insanlar isə bu dəlixananın dəliləridir.

“Dəlixana” povestində həyatın müəyyən bir anı bədii detallarla Təravət, Sirus və digər obrazların taleyində öz ifadəsini tapır. Təravət ehtiyacı ucundan, dolana bilmədiyindən zəhləsi getdiyi Sirusla yaşamalı olur. Öz doğma əri isə dəlixanadadır. Onun dəlixanada olan əri bəlkə də bu dünyanın çirkablarından, zilzaqlarından doyduğu üçün dəlixanaya düşübdür. Bəlkə, Təravətin əri ağıllı dəlidir. Bu dünyada hər şeyin şitinin çıxdığını gördüyündən dəli olubdur. Hər halda, povesti oxuyacaq oxucu

onun dəli olmasının səbəbini axtarmalı olsa, onu min bir yerə yozmalı olacaqdır.

Zəka Vilayətoğlu milli – psixoloji sarsıntılara biganə qalmayan müəllifdir. O, “Dəlixana” povestində kişi-qadın, məhəbbət-nifrət, ana-oğul, pul-kasıbçılıq, restoran, kafe, eyş-işrət və səfalət qarşılıqlarını milli-psixoloji fonda bədiyyata çevirməklə oxuculara çatdırır. Həm də müasir dövrümüzdə bu qarşılıqların əyilmiş tərəfini müşahidə etməyi və onları ədəbiyyata gətirməyi yaxşı bacarır.

Zəka Vilayətoğluya yeni-yeni yaradıcılıq uğurları arzulayıram və inanıram ki, onun bu kitabı da oxucuların tələblərini təmin edəcəkdir.

ANKARADA IV ORXON ŞÖLƏNİ KEÇİRİLDİ

16-17 dekabr 2006-cı il tarixdə Türkiyənin Ankara şəhərində uluslararası IV Orxon şöləni keçirildi. “Orxon-Yenisey” yazılı abidələrinə

həsr olunmuş bu tədbirə dəstək olan qurumlar bunlar idi: Türk Dil Qurumu Başqanı (prof., dr.Şükrü Haluk Akalın), Keçiören bələdiyyəsi, Çankaya bələdiyyəsi, Türkiyə İqtisadi Kalkınma Başkanlığı (TİKA), Milli kitabxana.

Bu tədbir indiyə qədər Türkiyədə “Orxon-Yenisey” yazılı abidələrinə həsr olunmuş dördüncü tədbir idi. Yeri gəlmişkən, onu da qeyd edim ki, bu sıradan olan tədbirlər (məhz “Orxon-Yenisey”lə bağlı olanlar) gələcəkdə də davam etdiriləcəkdir.

Həm də “Orxon-Yenisey” yazıları ilə bağlı tədbirlərə yalnız türk cümhuriyyətlərindən deyil, o cümlədən bu abidəni araşdıran digər ölkələrdən – Danimarkadan, Finlandiyadan, İsveçdən, Almaniyadan, Macarıstandan, Norveçdən, Monqolustandan, Çindən, İrandan, Pakistandan, Hindistandan, Əfqanıstandan və digərlərindən mütəxəssislərin dəvət olunması, birgə əməkdaşlıq şəraitində koordinasiya yolu ilə tədqiqatların aparılmasına nail olmaq qarşıda duran ən mühüm vəzifələrdən biri hesab olundu.

IV Orxon şöləninin keçirilməsi ilə bağlı məlumat həm müstəqil türk cümhuriyyətlərinə (Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Kuzey Kıbrıs Türk Cümhuriyyəti, Özbəkistan, Türkmənistan, Türkiyə), həm də Rusiya Federasiyasında yaşayan türklərə (xakas, altay, tuva, saxa (yakut), tatar, başqırd, çuvaş) bildirilmiş və çatdırılmışdı. Odur ki, bu tədbir bütün türk millətlərinin taleyindən keçən tədbir olmaqla, həm də əksər türkoloqların maraq dairəsində olan şölən idi.

Vaxtilə Sibirə sürgün edilmiş İsveç zabiti İ.T.Stralenberq “Orxon-Yenisey” yazılarını aşkar etdi. İ.T.Stalenberq tərəfindən aşkar olunmuş bu yazı düz iki əsr öz tədqiqatçısını gözlədi. Nəhayət, danimarkalı V.Tomsen 1893-cü ildə bu yazıların oxunması sistemini kəşf etdi. Məlum oldu ki, yazılar – mətnlər türk dilindədir. V.Tomsenin açar saldığı “Orxon-Yenisey” yazıları V.Radlovun, Melioranskinin və digərlərinin köməyiylə oxundu.

“Orxon-Yenisey” yazıları bir-birindən həm məzmununa, həm də tapıldıqları əraziyə görə fərqlənir. Orxon yazılarında əsas məqsəd türk xalqlarını qorumaqdır. Türk xalqlarının dövlət quruculuğunu, azadlığını, döyüş gücünü nümayiş etdirməkdir. Yenisey yazılarında isə əsas məqsəd mərhumun ölümündən sonra onun qohumlarının, yaxınlarının kədərlənməsi, qəmlənməsi təşkil edir. Bundan başqa, Orxon yazıları Monqolustanın quzeyində Orxon çayı yaxınlığında, Yenisey yazıları isə indiki Rusiyanın sahəsi hesab olunan Tuva, Xakasiya, Krasnoyarsk və Minusinski ərazilərində aşkar edilmişdir.

“Orxon-Yenisey” yazılarında türk millətinin hər birinin payı var. Dilimizin, ədəbiyyatımızın, mədəniyyətimizin, tariximizin, hər birimizin, lap elə siyasi düşüncəmizin yazılı tarixi buradan qaynaqlanır. Bu abidə türk millətinin hər birini ortaq dəyərlər üzərində birləşdirən qaynaqdır. Daş üzərində həkk olunmuş yazılı abidə kimi dünyada analoqu yoxdur. Odur ki, belə bir yazılı abidə bütün türk dünyası üçün olduqca gərəkli və əhəmiyyətlidir.

IV uluslararası Orxon şöləninə dəvət olunmuş türkoloqlar Qazaxıstanı, Rusiyanı və Azərbaycanı təmsil edən türkoloqlar idi: Qazaxıstandan professor Altay Amanjalov, Rusiyadan prof.İqor Kormişin, Azərbaycan-

dan bu sətirlərin müəllifi professor Buludxan Xəlilov. Düzdür, dəvət olunan digər türkoloqlar da olmuşdu, ancaq bu tədbirdə üç ölkədən gəlmiş türkoloqun iştirakı təmin olunmuş və onların hər birinin məruzə ilə çıxış etməsinə şərait yaradılmışdı.

IV uluslararası Orxon şöləninə Türkiyə Cümhuriyyətini təmsil edən türkoloqlar daha çox idi. Onların sırasında professorlardan Rəşad Gəncin, Şükrü Haluk Akalın, Əhməd Bican Ercilasunun, Zeynəb Qorxmazın, Mehman Musaoğlunun, Sadettin Göməçin, İlhami Durmuşun, Yılmaz Gürbüzün və digərlərinin adlarını çəkmək olar.

IV uluslararası Orxon şöləninə türkoloqlar “Orxon-Yenisey” yazıları ilə bərabər, həm də türk dünyasının keçmişi, bu günü və gələcəyi barəsində geniş fikir mübadiləsi apardılar. Müzakirələrin nəticəsi yekdil fikirləri ortalığa çıxardı. Bu tədbirdə türkoloqların ümumiləşmiş fikirləri belə oldu:

Birincisi, biz türk dünyası olaraq inamımızı, imanımızı, dilimizi, ədəbiyyatımızı, mədəniyyətimizi qorumaq, yaşatmaq və inkişaf etdirməliyik.

İkincisi, ölkələrimizin müstəqilliyini, millətlərimizin birliyini gücləndirmək naminə özünü türk hesab edən hər bir kəs əlindən gələni əsirgənməməlidir.

Üçüncüsü, biz haqqa inanırıq, xalqlarımıza güvənirik, türk dünyasının böyük gələcəyi üçün güclərimizi birləşdirməliyik.

Dördüncüsü, biz yabançı dillərin öyrənilməsinin tərəfdarıyıq. Ancaq öz doğma dilini bilməyən türk millətinin hər hansı bir kəsinə yabançı dili öyrənmək icazəsini verməməliyik. Bu gün dünyada 250 milyondan çox türk var. Ancaq onların dilinin beynəlxalq dil olmaması türklərin hər bir kəsini narahat etməlidir. Dünya bu həqiqəti qəbul etməli və bu gerçəkliklə barışmalıdır. Bu mənada əslən Türkiyə türklərindən olan türkoloqlardan birinin çıxışında söylədiyi bir faktı xatırlamaq istəyirəm. O dedi ki, mənə (yəni onu) rəsmi olaraq türk dilini öyrətmək üçün Pakistana göndərmişdilər. Dörd aya türk dilini əcnəbilərə öyrətməli idim. Ancaq bu, mənim üçün çox çətin idi. Ona görə ki, dörd aya türk dilini öyrətmək məsuliyyətini öz üzərimə götürmək istəmirdim. Hətta, iş o səviyyəyə çatmışdı

ki, rəsmi olaraq bu missiyadan əl çəkmək istəyirdim. Nəhayət, bu məsuliyyəti yerinə yetirmək məcburiyyətində qaldım. Və belə bir təklif irəli sürdüm ki, məni 15 dəqiqə türk dilində dinləsinlər. 15 dəqiqədən sonra məni dinləyənlərin gözlərində və üz cizgilərində bir razılıq əlaməti gördüm. Dinləyənlərin gözlərindən və üz cizgilərindən onu oxumaq olurdu ki, bu dil musiqidir, riyaziyyatdır (bir sistemin olması nəzərdə tutulur). Belə olan təqdirdə türk dili nə üçün beynəlxalq dil hesab olunmasın?! Doğrudan da müasir dünyada türk dilinin beynəlxalq nüfuzunun statusuna nail olmaq olduqca vacibdir.

Bəşincisi, biz dərslərimizdə dünyanın ən nadir incilərini, alimlərini, ədəbiyyat adamlarını və s.-ni öyrənirik. Bu, belə də olmalıdır. Ancaq dərslərimizdə türk dünyasının nadir incilərini, tarixi şəxsiyyətlərini, elm, sənət adamlarına da geniş yer ayrılmalıdır. Bir sözlə, özümüzü öyrənməyə xüsusi yer ayırmalıyıq.

Altıncısı, türk dilləri olmasa, türk xalqları (millətləri) olmaz. Türk xalqları (millətləri) olmasa, türk cümhuriyyətləri olmaz. Türk cümhuriyyətləri olmasa, türk xalqlarının (millətlərinin) mədəniyyəti, iqtisadiyyatı, siyasəti və s. ola bilməz. Odur ki, biz öz varlığımızın mövcudluğunu sübut edən bütün imkanlarımızı ortaya qoymalıyıq.

IV Uluslararası Orxon şöləninə mühüm tövsiyələrindən biri də o oldu ki, gələcəkdə ardıcıl olaraq uluslararası Orxon şöləni keçirilsin.

Ən maraqlısı odur ki, Ankara şəhərində Gültəginin, Tonyukukun və Bilgə xaqanın şərəfinə abidə ucaldılmış, bu abidənin üzərində Orxon yazıları həkk olunmuşdur. Görünür ki, gələcəkdə “Orxon-Yenisey” yazılarının Türkiyədə prototipi yaradılacaq və bunun üçün xüsusi sahə ayrılacaqdır. Hər halda bu tədbir onu təsdiq edir ki, türk xalqları öz dəyərlərini qiymətləndirir, ona yiyə, sahib kimi çıxış edir. Təbii ki, hər bir türk xalqı türk dünyasının parçası olaraq türkçülüynün güclənməsi istiqamətində xeyli iş görməlidir.

TÜRKOLOGİYA: inkişaf dövrləri, perspektivlər

Hər bir xalqın həyatında müəyyən ictimai-siyasi hadisə mühüm rol oynamaqla yanaşı, həm də xalqların mədəni inkişafında xüsusi mərhələ kimi geniş vüsət alır. Belə hadisələr həm Azərbaycan xalqının tarixində, həm də qohum türk xalqlarının həyatında heç də az deyildir. Bu mənada bütün türk dünyası üçün I Türkoloji qurultay mühüm rol oynamış, türkologiyanın intibah dövrü kimi tarixin yaddaşına həkk olunmuşdur. I Türkoloji qurultayın müzakirə obyektini indi də öz aktuallığını itirmir, türk xalqlarının ictimai-siyasi, mədəni, iqtisadi, elmi və s. sahələrində yeni mahiyyət kəsb edir. Bu tədbirin mahiyyəti təkcə türkoloqların maraq dairəsində deyil, ictimai-siyasi xadimlərin, dövlət adamlarının, hazırda mövcud olan türk dövlətlərinin hər birinin mənafeyinə uyğundur. Odur ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev I Türkoloji qurultayın 80 illik yubileyi haqqında 9 noyabr 2005-ci ildə sərəncam imzaladı. Bu sərəncamdan irəli gələn məsələlər obyektiv zərurət kimi tədqiq olunmalıdır. Əlbəttə, bunun özü ayrıca bir mövzu kimi xüsusi təhlil tələb edir.

Türkologiyanın inkişaf dövründə bir sıra xarakterik mərhələlər mövcuddur. Birinci mərhələ əski çağlardan başlayaraq XVIII əsrin sonuna qədər davam etmişdir. Birinci mərhələdə tacirlər, səyyahlar, səfirlər, missionerlər tərəfindən türkoloji araşdırmalar aparılmışdır. Ancaq birinci mərhələdəki tədqiqat işləri elmi türkologiyayı yarada bilməmişdir. “Orxon – Yenisey” yazılı abidələri, “Törəyiş”, “Köç”, “Manas” dastanları, M.Kaşğarının “Divani lüğət-it-türk”, Yusif Balasaqunlunun “Kutatqu bilik”, Əbülqazi Bahadır xanın “Səcəreyi-tərakimə”, Rəşidəddinin “Oğuznamə” əsərləri və digərləri birinci mərhələ ilə bağlı ən maraqlı, eyni zamanda mühüm mənbələrdir.

Türkologiyanın inkişafında XVIII əsr mərhələsini də inkar etmək olmaz. Bunu ikinci mərhələ kimi adlandırmaq olar və burada Filip İohan Tabbert Stralenberqin 1730-cu ildə çap etdirdiyi “Avropa və Asiyanın şimal-şərq hissəsi” adlı kitabı böyük rol oynamışdır. Və türkologiya sahəsində Ural-Altay nəzəriyyəsinin əsasını qoymuşdur. İlk dəfə olaraq fin-üqor, türk, monqol, tunqus və mancur dillərinin geneoloji qohumluğu irəli sürülmüşdür. F.İ.Stralenberqin qeyd olunan kitabı iki hissədən – 136 səhifəlik “Giriş”dən və “Avropa və Asiyanın şimal-şərq hissəsinin tarixi-coğrafi təsviri”ndən ibarət olmuşdur. Onun kitabı bütün dünyanın marağına səbəb olmuşdur. Ona görə də bu kitab 1736-1738-ci illərdə ingilis dilinə tərcümə olunmuş və Londonda nəşr edilmişdir. Kitab 1757-ci ildə fransız, 1780-ci ildə ispan dilində çap olunmuşdur. F.İ.Stralenberqin kitabı bir neçə dəfə rus dilinə də tərcümə olunmuşdur. Bir sözlə, F.İ.Stralenberq öz kitabında, məhz XVIII əsrdə Ural-Altay nəzəriyyəsinin əsasını qoymuşdur. Sonralar bu nəzəriyyə V.Şott, F.Vidmen, B.Munkaci, M.Kastren, V.Banq, R.Rasq, Q.Ramstedt, M.Resenen, N.Poppe tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. Hətta Q.Vinkler, V.Pröle, B. Laufer, B.Adler və başqaları koreya və yapon dillərini də Ural-Altay dillərinə qohum hesab etmişlər. Sonralar Ural-Altay nəzəriyyəsinin inkar edənlər də olmuşdur. Məsələn, A.M.Şerbak, C. Klouson, Q.Dörfer, Q.Sanjeyev və digərləri Ural-Altay nəzəriyyəsinin inkar edən müləhizələr söyləmiş-

lər. Bütün bunlara baxmayaraq, XVIII əsr türkologiyasının tarixində Ural-Altay nəzəriyyəsi ilə qalmış və ikinci mərhələ kimi özünü təsdiq etmişdir.

Türkologiyanın inkişafında XIX əsrdən başlayaraq yeni bir mərhələ – üçüncü mərhələ başlamışdır. Türkologiya sahəsində V.V.Radlov, Q.Vamberi, V.Tomsen, İ.Qiqanov, M.Kazımbəy, P.Melioranski və digərləri türk xalqlarının ədəbiyyatına, dilinə, tarixinə aid sanbalı tədqiqatlar üzərində çalışmışlar. Məsələn, İ.Qiqanovun “Tatar dilinin qrammatikası” (Kazan, 1801), M.Kazımbəyin “Türk-tatar dilinin qrammatikası” (Kazan 1839; 1846), P.Melioranskinin “Qazax-qırğız dilinin qısa qrammatikası” (I, II, SPB., 1894-1897) və s. əsərlər xüsusi əhəmiyyət daşımışdır. XIX əsrdə lüğətsünaslıq sahəsində V.V.Radlovun yazdığı dörd cildlik (“Opit slovargə törkskix nareçiy”) əsəri ən qiymətli mənbə kimi türkologiya sahəsində mühüm yer tutmuşdur. Qeyd etdiyimiz bu üçüncü mərhələdə türkologiya sahəsində milli türkoloqlar dəstəsi yaranmışdır. Bu da sistemli, planlı tədqiqatların aparılmasına yardım etməklə yanaşı, həm də milli təəssübkeşlik baxımından türkologiyanın inkişafında xeyli irəliləyişlər yaratmışdır. Türkologiya sahəsində yol verilmiş bir sıra təhriflər üçüncü mərhələdə üzə çıxarılmış, türk xalqlarına aid olan məlumatlar əhatəli şəkildə verilmişdir. Üçüncü mərhələdə Qafqaz türklərindən biri, həmyerlimiz Mirzə Kazımbəy, Sibirdəki saqay türkləri içərisindən çıxmış Kazan Universitetinin professoru Nikolay Fyodroviç Katanov, Volqaboyu Kazan türklərindən Hüseyn Feyzixanov, Əbdülqayum Nasiri və Şəbahəddin Mərcani, digərləri milli türkoloqlar kimi türkoloji tədqiqatları ilə böyük xidmətlər göstərmişlər. XIX əsrdə Türkiyədə türkoloji tədqiqatların aparılmasında Şəmsəddin Sami, Əhməd Vəfiq Paşa, Şeyx Süleyman Buxari, Cövdət Paşa, Əhməd Midhət kimi türkoloqların tədqiqatları xüsusilə qeyd olunmalıdır.

XIX əsrə qədərki türkoloqları türkoloji tədqiqatın birinci nəslinin nümayəndələri adlandırmaq olar. XIX əsrin əvvəllərindən sonuna qədər yaşayıb yarananlar ikinci nəslin nümayəndələridir. XIX əsrin

sonu və XX əsrin 30-cu illərində yaşayıb tədqiqat aparənları isə üçüncü nəsil adlandırmaq məqsədəuyğundur. Türkoloji tədqiqatla məşğul olan üçüncü nəslin sırasında Bəkir Çobanzadə, M.F.Köprülü, Əhməd bəy Ağaoğlu, Firudin bəy Köçərli ilə yanaşı, digərləri də olmuşlar.

Türkologiyənin inkişafında dördüncü mərhələ XX əsrlə bağlıdır. Türk dillərinin tarixi, fonetikasi, leksikasi, dialektologiyası, qrammatik quruluşu sahəsində aparılmış tədqiqatlarda xarici türkoloqlarla yanaşı, milli türkoloqların da böyük xidmətləri olmuşdur. Türkologiyənin inkişafındakı dördüncü mərhələdə I Türkoloji qurultay türkologiyənin intibah dövrü kimi xarakterizə olunmalıdır. 1926-cı il fevral ayının 26-dan martın 6-na kimi davam etmiş I Türkoloji qurultay türk xalqlarının tarixində ictimai-siyasi əhəmiyyət daşıyan mötəbər tədbir olmuşdur. I Türkoloji qurultay bir neçə cəhətdən əhəmiyyət daşımışdır.

I. Qədim tarixə malik olan türk xalqlarının öyrənilməsi işinə marağı artırmışdır. Demək olar ki, I Türkoloji qurultaya qədər fundamental işlər görülməmişdi. XIX-XX əsrlərdə (XX əsrin əvvəllərində) Avropa alimlərinin tədqiqatları düzgün elmi nəticələrin əldə olunması üçün kifayət deyildi. Demək olar ki, türkologiyə üçün yüksək elmi-nəzəri səviyyəsi olan tədqiqatlar yox dərəcəsində idi. Bu mənada I Türkoloji qurultay türkologiyəyə aid fundamental tədqiqatların aparılmasına üstünlük verir və gələcək perspektivləri müəyyənləşdirirdi.

II. I Türkoloji qurultay Sovetlər ittifaqında, kiçik və Orta Asiyada, bütövlükdə dünyada yaşayan türk xalqlarını tanıdır, onların problem və qayğılarını, ehtiyac və tələblərini müəyyənləşdirirdi.

III. Türkoloji tədqiqatların istiqamətini, gələcək araşdırmaların yollarını təyin etmək üçün xeyli iş görürdü. Həm də görülməli işlərin hökumət tərəfindən təşkilatlanmasına qayğıni artırır. Türkoloqların apardıqları tədqiqatlar I Türkoloji qurultaya qədər fərdi qaydada yerinə yetirilmişdi. Halbuki hökumət tərəfindən türkoloji tədqiqatla-

ra qayğının artması görülmüş işlərin ümumiləşməsində və gələcək tədqiqat yollarının təyin edilməsində xeyli irəliləyişlər yarada bilirdi. Ancaq türk xalqlarını bir-biri ilə əlaqəli şəkildə öyrənmək türkologiyada bir çox məsələlərin düzgün həlli yollarını üzə çıxara bilirdi ki, bu da I Türkoloji qurultayda praktik cəhətdən xüsusi əhəmiyyət daşıyırdı. I Türkoloji qurultay gələcəkdə türkologiyə sahəsində görülməli işlər üçün zəmin yaradırdı. Bundan sonra türkoloqların əl-ələ verərək işləmələrinə geniş meydan verirdi.

IV. I Türkoloji qurultay türk xalqlarının həyatında yeni bir intibah üçün şərait yaradırdı. Bu da təbii ki, türkologiyə ilə Avropa və digər ölkələrin alimlərinin deyil, həm də türk xalqlarının içərisindən çıxan tədqiqatçıların məşğul olması üçün təməl yaradırdı. B.Çobanzadənin sözləri ilə desək “İlk dəfə türk alim, müəllim və maarifçiləri Avropa və rus alimləri ilə birlikdə əməli, nəzəri məsələlərin müzakirə və münaqişəsində iştirak edəcəkdir”. Əlbəttə, bu da türkoloqların məhz türk xalqlarından olması məsələsində irəliyə doğru uğurlu addım kimi qiymətləndirilməlidir.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, I Türkoloji qurultayın əhəmiyyəti qeyd olunanlarla bitmir, bir sıra digər məsələlər də vardır ki, onların dəyərləndirilməsi xüsusi mövzu kimi öyrənilməlidir.

I Türkoloji qurultay da, ondan sonrakı dövr də böyük bir tarixdir. Bu tarixin aydın səhifələri ilə yanaşı, daha gizli qatları da vardır. Bunların hər birinin açılmasını indi zaman, dövr özü tələb edir. Yeri gəlmişkən bəzi məqamlara toxunmağı vacib bilir. Belə ki, I Türkoloji qurultayda qəbul olunmuş qərarlardan bir çoxusu demək olar ki, həyata keçirilmədi. Ona görə ki, qurultaydan az müddət keçdikdən sonra 30-cu illərin siyasi rejimi cəmiyyətdə baş verən bütün proses və hadisələri öz nüfuz dairəsində saxladı. Beləliklə, I Türkoloji qurultayda qaldırılmış məsələlər siyasi rejimin həddləri içərisində öz gücünü itirməyə başladı. Və qurultayın mövqeyi XX əsrin 30-cu illərinin ideologiyasının tələblərinə cavab verə bilmədi. Bu mənada bir neçə fakta müraciət edək. Məsələn, I Türkoloji qurultayda belə

bir qərar qəbul olunmuşdur ki, iki ildən gec olmayaraq Səmərqənd şəhərində II Türkoloji qurultay çağırılsın. Lakin bu, bir söz olaraq qaldı. Təşkilat komitəsinin bu istiqamətdə işinə və fəaliyyətinə siyasi rejimin çəkdiyi sədd imkan vermədi. Çox güman ki, təşkilat komitəsinin üzvləri 30-cu illərin repressiyasını qabaqcadan duyduqlarından II Türkoloji qurultayın çağırılması niyyətində də olmadılar. Bundan başqa, o vaxtkı siyasi rejimi bir çox məsələlərlə yanaşı, latın qrafikalı əlifbaya keçmək ideyası da razı salmadı. Məhz ona görə də 1939-cu ilin yayında Azərbaycanda latın qrafikalı əlifba əvəzinə kiril əlifbasından istifadə olunması barədə qərar qəbul olundu. Bu da öz növbəsində türk xalqlarının əlifba birliyinə maneçilik törətdi. Bundan başqa, I Türkoloji qurultaydan sonra türk xalqlarının yazılı abidələrinə də qısqanclıq güclənməyə başladı. Məsələn, XX əsrin 30-cu illərinin sonu və 40-cı illərdən başlayaraq (50-ci illərdə isə tam şəkildə) “Kitabi Dədə-Qorqud” dastanlarına qərəzli münasibət bunu bir daha təsdiq edir. Əlbəttə, bu da ayrıca bir mövzu olduğundan üzərində xüsusi olaraq dayanmağı vacib saymırıq. Sadəcə olaraq I Türkoloji qurultayın qəbul etdiyi qərar və qətnamələrə qısqanc münasibəti görməmək olmur. Türkologiyanın inkişafında yeni bir mərhələ XX əsrin 80-ci illərinin sonundan başlayaraq bugünkü günümüzü də əhatə edən mərhələdir. Bu mərhələni türkologiyanın inkişafında beşinci mərhələ kimi səciyyələndirmək olar. Beşinci mərhələdə ən xarakterik məqam türk xalqlarının müstəqillik əldə etməsi və öz cümhuriyyətlərini qurmasıdır. Təbii ki, burada Sovetlər İttifaqı dağıldıqdan sonra yaranmış müstəqil türk respublikaları-Azərbaycan Respublikası (1991-ci il 18 oktyabr), Qırğızıstan Respublikası (1991-ci il 31 avqust), Özbəkistan Respublikası (1991-ci il 1 sentyabr), Türkmənistan Respublikası (1991-ci il 27 oktyabr), Qazaxıstan Respublikası (1991-ci il 16 dekabr) nəzərdə tutulur. Əlbəttə, Türkiyə və Şimali Kipr Türk cümhuriyyətləri ilə yanaşı, bu respublikaların mövcudluğu türkologiyanın gələcək inkişafına təkan verir, onun qarşısında yeni perspektivlər açır. Hazırda türk dövlətləri arasında siyasi, mədəni, iqtisadi, el-

mi və s. əlaqələri genişləndirmək üçün I Türkoloji qurultayın tələblərindən irəli gələn bir sıra vəzifələrə diqqəti artırmaq lazımdır. Bu mənada hal-hazırda da bu qurultayın qəbul etdiyi qərar və qətnamələr öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Bir sözlə, I Türkoloji qurultayın 80 illiyinin özünün real bir tarixə çevirilməsi təsdiq edir ki, görülməli işlər hələ qarşıdadır. Bizcə, ən vacib işlər sırasında mühüm olanların bəzilərini sadalamaq yerinə düşər.

I. I Türkoloji qurultaydan sonrakı 80 ili planlı və yüksək səviyyədə hazırlanmış proqram əsasında öyrənmək lazımdır. Bunun üçün Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının və Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin müvafiq bölmələri yaxın və uzaq perspektivləri nəzərə almaqla tədbirlər planı işləyib hazırlamalıdır. Bu işdə müttəxəssislərin arzu və istəklərini öyrənmək üçün kütləvi informasiya vasitələrinin imkanlarından faydalanmağa böyük ehtiyac vardır. Hər halda maarifləndirici işlər türkoloji düşüncənin dərinləşməsində böyük rol oynaya bilər. Qəzet, jurnal səhifələrində, radio və televiziya kanallarında türkologiya ilə bağlı rubrikaların yaradılmasına ehtiyac böyükdür.

II. Azərbaycan dilinin, ədəbiyyatının, tarixinin, etnoqrafiyasının, mədəniyyətinin müxtəlif sahələri kontekstində müqayisəli şəkildə türkoloji araşdırmalara geniş yer verilməlidir. Bu istiqamətdə elmi işlərə, dissertasiyalara, monoqrafiyalara diqqət və qayğı artırılmalıdır. Xüsusilə, türk dilləri, türk xalqlarının tarixi müqayisəli şəkildə öyrənilməlidir. Bu cür işlər Sibir və Orta Asiya türkləri arasında olan əlaqələrimizi genişləndirir və dərinləşdirir. Bu, Orta Asiya və Sibirdə Azərbaycanın dayaqlarını, sosial bazasını möhkəmləndirə bilər. Hər halda müharibə şəraitində yaşayan Azərbaycan dövlətinin və xalqının buna ehtiyacı vardır.

III. Tədris müəssisələrində “Türkologiyaya giriş”, “Türk dillərinin müqayisəsi”, “Türkçülüyn nəzəri əsasları”, “Türk folkloru”, “Türk mifologiyası”, “Türklərin tarixi”, “Türk dövlətləri” və s. fənlər ixtisas kursları, ixtisas seminarları kimi zəruri sayılmalıdır. Bu yol-

la milli ideologiyamızın tam şəkildə formalaşmasında və bunun hər bir vətəndaşımızın düşüncəsinə hakim kəsilməsində xeyli irəliləyişlər yaratmaq mümkündür. Təbii ki, milli ideologiya türkçülük, islami və dünyəvi dəyərlərə sadıqlıq prinsipi üzərində inkişaf etməlidir. Burada milli-mənəvi dəyərlərimiz, adət-ənənələrimiz, ata-babalarımızın yolu da əsas kimi götürülməlidir.

IV. Türk dünyasını birləşdirən ümumi cəhətlərdən biri də dildir: dilin kökü, mənşəyi, inkişafı, müasir səviyyəsi və s. Dilini bilmədən milli mənliliyini və milli kimliyini tanımaq çox çətindir. Odur ki, orta və ali təhsil məktəblərində Azərbaycan dilinin tədrisinə ayrılan saatların miqdarını artırmaq nəzərdən qaçırılmamalıdır. Azərbaycan dilinin tədrisində arzu olunan nəticəni əldə etmək üçün şifahi nitqlə bərabər, yazı vərdişlərinə də lazımınca diqqət yetirilməlidir. Bu yolla ümumi və mədəni inkişafa nail olmaq mümkündür. Hər bir ailədə yeni çap olunmuş orfoqrafiya lüğəti stolüstü kitab olmalıdır. Bu gün mükəmməl orfoepiya, etimologiya, onomastika, terminologiya və bu istiqamətdə olan digər lüğətlərin tərtib olunması, çap işi olduqca vacibdir.

V. Türkoloji tədqiqatların sistemli, ardıcıl və planlı şəkildə aparılması işini təşkil etmək üçün koordinasiya şurası yaradılmalıdır. Onun koordinatoru isə türkologiya məsələlərini dərinləndirən bilməklə yanaşı, təkcə Azərbaycanda deyil, bütün türk dünyasında və bütövlükdə dünyada türkoloji bilgilərdən məlumatlı olmalıdır. Koordinasiya şurasının fəaliyyətini hərəkətə gətirmək üçün türkoloji mərkəzlərin formalaşmasına da böyük ehtiyac vardır. Təbii ki, türkoloji mərkəzlər sahələr üzrə (dil, tarix, etnoqrafiya) formalaşmalıdır. Və onların fəaliyyəti koordinasiya şurası ilə əlaqəli olmalıdır.

VI. Türkologiya sahəsində irəliləyişlərə nail olmaq üçün bir sıra vacib türkoloji ədəbiyyatların çapı da əsas sayılmalıdır. Məsələn, M.Kaşğarının lüğəti ("Divani lüğət-it-türk"), V.V.Radlovun məşhur lüğəti ("Opıt slovary turkskix nareçiy"), M.Kazımbəyin əsəri ("Türk-tatar dilinin qrammatikası"), oğuznamələr və digərləri. Ayırı-

ayrı elmi müəssisələrdə çap olunan jurnalların, topluların, elmi məcmuələrin, o cümlədən "Türkologiya" jurnalının heç olmazsa, nömrələrindən biri sırf türkologiyaya, məhz I Türkoloji qurultaya həsr olunmalıdır.

VII. Türk xalqlarının tarixi, etnoqrafiyası, folkloru ilə bağlı tədqiqatları gücləndirmək lazımdır. Ən vacib mənbələrin və arxiv materiallarının çapı diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Azərbaycanın Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş ərazisindəki abidələri siyahıya alınmalıdır. Bundan başqa, işğal olunmuş ərazinin sakinlərindən və son dəfə 1988-ci ildə indiki Ermənistandan-öz dədə-baba yurdlarından məcburi köçürülmüş soydaşlarımızdan salnamələr toplanmalıdır. Ardıcıl ekspedisiyalar təşkil etməklə məcburi köçkünlərimizdən, qaçqınlarımızdan folklor, etnoqrafiyaya, tarixə, dialekt və şivələrə dair materiallar toplanmalı, saf-çürük olunmalıdır. Bu sahələrə dair dissertasiyalar, monoqrafiyalar yazılmalıdır.

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq indiyə qədərki dövrü sorğu yolu ilə öyrənmək lazımdır. Bu işdə bir çox hadisələri öz gözü ilə görmüş yaşlı insanlar, ziyalılar dindirilməlidir və sosioloji izahla ümumi tarixi icmallar tərtib edilməlidir. Tərtib olunacaq tarixi icmallar tərcümə olunaraq Şərqi, Qərbi ölkələrinə yayılmalıdır. Ermənilər tərəfindən Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş Xocalı, Daşaltı, Məşəli faciələri ilə bağlı filmlər çəkilməli, kitablar yazılmalıdır. İngilis, alman, fransız, rus, ərəb və s. dillərə tərcümə olunaraq bütün dünya ictimaiyyətinə çatdırılmalıdır.

Əlbəttə, bunlar görülməli işlərin bir qismi kimi hər bir ziyalını narahat etməyə bilməz. Odur ki, hər birimiz I Türkoloji qurultayın 80 illik yubileyi ilə bağlı görülməli hər bir işə yardımçı olmaqla yanaşı, onun dövlətimiz və xalqımız üçün ictimai-siyasi, mədəni, elmi, dünyəvi və s. əhəmiyyətini də unutmamalıyıq.

*"Respublika" qəzeti, № 026 (2571),
7 fevral 2006-cı il, s.6*

**“ZƏNGƏZUR” ADLI KİTAB,
YAXUD ERMƏNİ UYDURMASINA
TUTARLI CAVAB**

Məşhur bir kəlam var: İşıq şərqdən gəlir. Şərqdən gələn həmin o işıqda böyük bir sivilizasiya var. Şərq xalqlarından biri kimi azərbaycanlılar da Şərq sivilizasiyasına öz töhfəsini vermişdir və verir. Azərbaycanlılar təkcə öz mədəniyyətini qoruyub saxlamaqla kifayətlənmir, həm də dünya mədəniyyətindən faydalanır, ona qiymət verir, dəyərləndirir, sivilizasiyalar arasındakı əlaqələrin möhkəmlənməsinə xidmət edirlər. Biz şərqli olmaqla yanaşı, Qərbin mədəniyyətinə də qiymət verməyi bacarıırıq. Dünya mədəniyyətində yaxşı və spesifik olanların hər birinə qiymət veririk. Milli kimliyindən asılı olmayaraq millətlərin hər birinin dilinə, dininə, ədəbiyyatına, adət-ənənəsinə hörmətlə yanaşıırıq. Biz dünyanın bir parçası kimi dünyanı sevirik və dünyanın əşrəfi olan insanları bir-birindən yalnız fərd-subyekt kimi ayırıırıq. Heç bir dil, din, ədəbiyyat, adət-ənənə, mədəniyyət və s. fərqlər bizdə başqalarına qarşı oppozisiya yaratmır, əksinə, bu fərqlər

dünyanı, onun xalqlarını, millətlərini öyrənmək marağımızı artırır. Biz dünyanı və ona məxsus olan hər bir şeyi gözəl görməyə çalışırıq. Heç bir millət barəsində pis düşünmürük. Heç bir millət barəsində pis danışmırıq. Heç bir millət barədə pis yazmırıq. Ancaq bizi məcbur edənlər var ki, (məsələn, ermənilər), həqiqəti deyək, danışaq, yazaq. Nə edək ki, düz danışmayan, düz yazmayan, düz düşünməyənlər vardır. Belələrinin əməllərinə təəssüflər olsun ki, çox vaxt biganə qalmışıq. Bəzən əhəmiyyət verməmiş və fikirləşmişik ki, yalan ayaq tutar yerimiz. Ancaq nə edək ki, bizə qarşı ermənilər yalanı o qədər çoxaldılar ki, yalan ayaq tutub görünə-görünə gözlərə girib, fikirlərə hakim kəsilib, dünyanın tərəqqipərvər qüvvələrini və siyasətini az qala çaşdırıb. Belə olanda təkcə biz itirmirik, yaşadığımız bu yer kürəsinin özü də ududur. Dünya heç zaman yalanla idarə oluna bilməz. Əks təqdirdə, Yer kürəsi öz orbitindən çıxar. Yalan meydan alanda həmişə talanlar, qarətlər, müharibələr artır. Bu isə vəziyyətə dəhşət və faciələr gətirir.

Fakt odur ki, bu gün yalançıların dəyirmanına su tökən, yalançı, böhtançı xislətini gizlətməyən bir erməni adlı millət də vardır. Onlar Cənubi Qafqaza məqsədli şəkildə yerləşdirilib, biz ermənilərlə qonşuluqda yaşamağa məcbur olmuşuq. Ermənilər bir alət, vasitə kimi istifadə olunurlar. Məhz onlardan azərbaycanlılara qarşı bir alət, vasitə kimi istifadə olunmanın bir sıra səbəbləri vardır.

Birincisi, Cənubi Qafqazın özü bir region olaraq coğrafi baxımdan olduqca strateji məkandır. Burada Avropanın, Asiyanın, Yaxın və Orta Şərqlin marağı kəşisir. Özünün nüfuzunu nümayiş etdirmək istəyən istənilən bir dövlət (təbii ki, burada ən güclü dövlətlər nəzərdə tutulur) Cənubi Qafqazda güclü görünmək istəyir, burada təsir dairəsini artırmaq üçün hər cür üsul və vasitələrə əl atır. Ona görə də missionerlər tarix boyu bu ərazilərdə kəşfiyyat aparıblar və indi də bu iş davam etməkdədir. Təbii ki, bəzən dini, bəzən genetik cəhətləri özləri üçün dayaq hesab edərək qarşıdurmalar yaratmış, milli münaqişələr üçün ocaqlar qalamışlar.

İkincisi, Cənubi Qafqazda məhz ermənilərin yerləşdirilməsi bir sıra dövlət siyasilərinin xüsusi maraq dairəsində olmuşdur. Ona görə ki, bu bölgədə adından tutmuş tarixinə qədər saxtalaşdırılmış, öz spesifik dəyərlərinə güvənə bilməyən ermənilərdən istifadə oluna bilərdi. Ermənilərin alət, vasitə rolunda çıxış etməsi onların obyektiv tarixinin, müstəqil milli, siyasi mövqeyinin olmaması, kimlərsə (təbii ki, dövlətlər nəzərdə tutulur) sözü ilə oturma-durması ilə bağlı idi. Bir sözlə, ermənilərin havadarları olan dövlət siyasiləri üçün məhz ermənilər lazım idi. Çünki ermənilər heç zaman öz sözlərini deməyib, demir və deməyəcəkdir. Onların dedikləri təsiri altında olduqları dövlət siyasilərinin sözüdür. Xarici dövlət siyasiləri öz maraqlarını ermənilər vasitəsilə deyirlər. Ermənilər həmişə istifadə olunub, indi də belədir, sabah da belə olacaq. Deməli, ermənilər məqsədli şəkildə Cənubi Qafqazda yerləşdirilib və bu ərazidə maraqları olan dövlətlər tərəfindən bir alət kimi istifadə olunur.

Üçüncüsü, istər-istəməz sual olunur ki, bu ərazidə istifadə olunmaq üçün başqa millətlərdən faydalanmaq olardımı? Cavab aydındır ki, başqa millətlər heç zaman erməni kimi ola bilməzlər. Ermənilər ikiüzlüdür, riyakardır, saxtakardır, sədaqətsizdir, kimlərə xidmət etmək üçün onlarda məhz mental keyfiyyətlər var. Vətən anlayışı ermənilər üçün çox mücərrəd olduğundan, onlar dünyanın istənilən yerində özlərinə vətən axtarmağa hazır olan millətdir. Belə bir milli psixologiya onları məcbur edir ki, həmişə vətən axtarışında olsunlar. Və bu axtarış mental bir xüsusiyyət kimi heç zaman tükənməyəcəkdir. Fikir verin: ermənilərin Ermənistan adlı respublikaları olduğu halda, Azərbaycanın əzəli və əbədi torpağı Dağlıq Qarabağda ikinci bir dövlət qurmaq istəyirlər. Mental xüsusiyyət yenə də onları məcbur edir ki, vaxtilə Mesxeti türklərinin yaşadığı Gürcüstan ərazisində də dövlət içərisində dövlət yaratsınlar. Təkcə bunu?! Lazım gəlsə, ermənilər Türkiyədə, İranda, Rusiyada, Amerikada... dövlət içərisində dövlət qurmaq istəyəcəklər. Belə bir iddia sahibi olmaq vətən anlayışına ermənilərin qeyri-ciddi münasibətindən irəli gəlir.

Erməni fitnədir, şərdir, böhtandır, yalandır... Onları Cənubi Qafqazda marağı olan dövlətlər torpağa səpib göyərdiblər. Odur ki, erməni olan yerdə fitnə, şər, böhtan, yalan... var.

Dördüncüsü, görəsən, erməni toxunulmazlığının səbəbi onların güclü olması ilə bağlıdır, yoxsa başqa şərtlər var?! Hər halda, erməni gücsüzdür. Bəs onda bu milləti danışdıran nədir?! Erməniləri danışdıran, Dağlıq Qarabağ problemini qloballaşdıran, maliyyələşdirən və dərinləşdirən gizli (!) qüvvələrdir. Həmin qüvvələrin fəaliyyəti məcbur edir ki, nəinki Azərbaycan, hətta bütün dünya ermənilərin nazı ilə oynasın. Yoxsa bir ovuc ermənilərlə danışmaq, onları yerində oturtmaq nə Azərbaycan, nə də haqq-ədalət carçıları üçün o qədər də çətin deyildir. Axı bu erməni xalqı sayca nə çinlilər, nə də hindlilər qədərdir. Ancaq iddiaları yerə-göyə sığmır. Onlar iddiaları ilə bütün dünyanın diqqətini özlərinə çəkirlər. Bu da maraq dairəsində olan xüsusi bir siyasətdir.

Beşincisi, ermənilərin milli mənliliyinə, xislətinə kimlər bələddir? Hər şeydən əvvəl, ermənilərdən istifadə edən dövlət siyasilərinin hər biri bu fitnəkarları yaxşı tanıyırlar. Əks təqdirdə, onların heç biri tanımadıqlarından istifadə etməz və lazım gələndə gizli və açıq yolla onların müdafiəsinə qalxmazlar. Çox güman ki, erməni xisləti havadarlarının da xoşuna gəlmir, ancaq bu gün də, sabah da onlar üçün ermənilər lazımdır. Əgər erməniləri tanımasaydılar, onda onların barəsində belə fikirlər də mövcud olmazdı: “Ermənilər acgöz və tamahkardırlar, fitnəkar və araqarışdırandırılar... Heç kəsi bəyənmişlər... Onlar xırda bir işi şişirtməkdə istedad sahibidirlər... intriqa yaratmağı sevirilər” (Vilson); “Ermənilər həmişə başqa dinə qulluq edən hökmranların hakimiyyəti altında olmuşlar. Nəticədə, öz fikir, niyyət və duyğularını gizli saxlayan, hiyləgər və kələkbaz adamlara çevrilmişlər” (A.Düma); “Dərisi ağ qulların pisi ermənilərdir. Abır-həyələri yoxdur, oğurluqları olduqca məşhurdur. Onlar yalnız dəyənək və qorxu altında yaxşı işləyirlər” (A.Mets); “Biz (ermənilər) kiçik, azyaşlı, zəif və çox hallarda özgələrin hakimiyyəti altında yaşayan xalqıq” (M.Xo-

renatsi) və sair, və ilaxır.

Erməni xisləti, onun məniyi və milli kimliyi barədə bu deyilənlər göstərir ki, biz hələ ermənilərin fitnə-fəsadlarından çox yazmalı, deməli, dünya ictimaiyyətinə çatdırmalıyıq. Axı ermənilər tərəfindən həmişə ziyan çəkən məhz biz azərbaycanlılarıq. Bəlkə də, onlar barəsində ən az deyən, danışan və yazan da bizik. Başımıza olmanın oyunları açsalar da, ya susmuşuq, ya unutmuşuq, ya da saxta münasibətlərinə aldanmışıq. Bu da onu göstərir ki, biz bu dəfə ermənini tanınamışıq. Deməli, erməniləri tanımaq üçün onları öyrənmək lazımdır. Hələ indi də bizdə ermənilərin kimliyini ortalığa qoyan fundamental əsərlər yoxdur. Əksər vaxtlar emosional münasibətlərlə işimizi bitmiş hesab edirik, özümüz deyib özümüz də eşidirik. Bildiklərimizi, öyrəndiklərimizi yazmırıq, yaymırıq, yaxud da çox az yazırıq, çox az yayırıq. Nəticədə, əsl həqiqət gizli qalır, açılmır, dünya ictimaiyyətinə çatmır. Yeri gəlmişkən, onu da qeyd edim ki, dövlətimizin rəsmi adamları və müvafiq qurumları nəzərə alınmazsa, yerdə qalan vətəndaşlarımızın – ziyalılarımızın (alimlərimiz, şairlərimiz, rəsəmlərimiz, millət vəkillərimiz...) erməni məsələsinə, xüsusən Dağlıq Qarabağ probleminə aid dedikləri və yazdıqları Azərbaycanın hüddullarından kənara çıxmır. Bəzən öz ictimaiyyətimizə qeyd olunan problemlə bağlı çox danışırıq, çox deyirik. Ancaq yaxşı olar ki, bunları ingilis, rus, fransız, çin, ərəb, alman və s. dillər vasitəsilə xülasə şəklində internet səhifələrinə daxil edək, dünya ictimaiyyətinə çatdıraraq. Bunun üçün potensial imkan, qabiliyyəti, işgüzarlığı, təəssübkeşliyi, milliliyi güclü olan ziyalılarımızdan istifadə etməliyik. Yazılanların əcnəbi dilinə çevrilməsi və çap olunması üçün maliyyə imkanları toplayırıq. Mənə elə gəlir ki, elmi-tədqiqat institutları öz istiqamətlərinə uyğun olaraq yaxın və uzaq perspektivli proqramlarını ortalığa qoymalıdırlar. Belə olduqda problemin həllinə hər kəs öz xeyrini verə bilər.

Deməli, erməni məsələsi ilə bağlı görüləcək işlər çoxdur. Görülmüş bir iş isə diqqətimi çəkdiyindən onun barəsində yazmaq qərarına

gəldim. Qərara gəldim ki, millət vəkili Musa Urudun “Zəngəzur” kitabı barədə düşündüklərimi, fikir və mülahizələrimi bölüşüm. Kitab elmi-publisistik nəşr olmaqla Zəngəzur bölgəsi barədə ensiklopedik bilgi verir. Əvvəlcə, onu qeyd edim ki, kitabda Azərbaycanın qədim torpağı olan Zəngəzurun antik dövrlərdən son illərə qədərki tarixi, coğrafiyası, əhalisi və s. məsələlər geniş izahını tapır. Müəllif türk, ərəb, fars, erməni, alban mənbələrinə və arxiv materiallarına əsaslanmaqla obyektiv təhlil aparmış, ətraflı, dolğun izahlarla Zəngəzur diyarı barədə məlumat vermişdir.

Kitab 6 hissədən ibarətdir. Birinci hissə “Sirli ölkə – Zəngəzur” adlanır. Müəllif burada Zəngəzur sözünü, onun toponimlərini, çaylarını, iqlimini, abidələrini əsas təhlil obyektini kimi götürür. Zəngəzur sözünün Zəngi tayfası ilə bağlı olduğunu maraqlı müqayisələrlə şərh edir. Və Türkiyədəki Ərzincan, Gürcüstandakı Zəngişanlı, Zəngənə, Azərbaycandakı Zəngilan, Sanqaçal, Zəngəran (Yardımlı rayonu), Zəngənə (Sabirabad rayonu), Zəngişalı (Ağdam rayonu), Zəngidərə çayı (Qobustan rayonu), Zəngi çayı (İsmayilli rayonu), İrəvan mahalındakı Zəngibasar, Zəngilər, Zəngili, Zəngi çayı kimi onomastik vahidlərin zəngi tayfaları ilə bağlı olması fikrini söyləyir. Bu tayfanın geniş arealda – Qazaxıstanda, Əfqanıstanda, İranda, Qafqazda məskən salmalarını faktlarla qeyd etməsi məntiqli bir mövqe kimi oxucunu inandırır. Zəngəzurdakı toponimlərin 90 faizə qədərini türkmənşəli olması fikrini söyləyən müəllifin bu mövqeyinə heç bir oppozisiya ola bilməz. Ona görə ki, buradakı yer-yurd adlarının türkmənşəli olması barədə indiyə qədər mövcud olan tədqiqatların nəticələri də müəllifin mövqeyini təsdiq edir.

Zəngəzurun İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarının tərkibində mahal kimi mövcud olması, Azərbaycan Rusiyaya ilhaq edildikdən sonra bu bölgənin taleyi, Ermənistan SSR-yə verilənə qədər dörd inzibati ərazidən (Meğri, Qafan, Gorus, Sisyan) ibarət olması və onların hər birinin ərazisinin sahəsi dəqiq faktlarla göstərilir. Bundan başqa, Bazar çay (Bərgüşad), Həkəri çay, Oxçu çay (Çaundur çay), Bəsit

çay, Meğri çay Zəngəzurun çayları kimi Araz hövzəsinə məxsusluğu ilə regional əhəmiyyət daşıdığı nəzərə çatdırılır.

Zəngəzur ilk insan məskənlərindən biri olmaqla qayaüstü rəsmləri, Nüvədi kitabələri, eramızdan əvvəl ikinci minilliyə aid olan Qoşundaş abidəsi, Işıqlı dağı və digər abidələri ilə zəngin olan vilayətdir. Və bunların hamısı türk düşüncə tərzinin, məişətinin, dünyagörüşünün elementləridir. İstər-istəməz sual olunur: bəs erməni kimdir, ona aid olanlar nədir, onlar nə vaxta qədər başqalarının mədəniyyətini oğurlamaqla məşğul olacaqlar?! Bu suallara obyektiv şəkildə aparlacaq tədqiqatlar tez-gec cavab verəcəkdir. Bu, işin bir tərəfidir, ikinci tərəfi isə odur ki, məhz ermənilərə ən yaxşı cavabları vaxtında veriblər. Ermənilərin yalançılığını, riyakarlığını, xəyanətini, daim narahatçılıq gətirdiyini hiss ediblər, şahidi olublar. Bu mənada, gürcülərdə belə bir məsəl var: “Erməni gəldi, təzə dərd gətirdi”. Xalqın yaratdığından güclü heç nə yoxdur. Xalq yaradıbsa, deməli, onun yaratdıqlarının arxasında dərin həqiqət, aydın məntiq, mənalı düşüncə durur. Erməniləri tərəf müqabili kimi müstəqil mövqeyə və münasibətə hazır olan millət hesab etmək mümkün deyil. Bunun müxtəlif obyektiv və subyektiv səbəbləri var. Obyektiv səbəblər içərisində bəziləri daha xarakterik və diqqətdən yayınmayandır. Məsələn, ermənilərin qul psixologiyasında olması: “Dərisi ağ qulların pisi ermənilərdir. Abır-həyələri yoxdur, oğurluqları olduqca məşhurdur. Onlar yalnız dəyənək və qorxu altında yaxşı işləyirlər” (A.Mets). Biz (ermənilər) kiçik, azsaylı, zəif və çox hallarda özgələrin hakimiyyəti altında yaşayan xalq” (M.Xorenatsi), erməni millətinin və dilinin hibrit (calaq) olması: “Erməni xalqı kimi erməni dili də hibrit (calaq) dildir” (N.Marr), “Erməni dili hibrit dildir. O biri yandan, erməni qəbiləsi də hibriddir. Urartu və başqa qonşuları assimilyasiya etmişdir” (M.Abeqyam), xasiyyətlərinin ikiüzlü, riyakar olması, tarixlərinin saxta olması və sair, və ilaxır.

Məhz kitabın I fəslində ermənilərin milli və dini “dəyərlər”inə önəm verilir, bu da tədqiqatın elmi çəkisini artırır. Və bu fəsildə çox-

lu sayda tezislər vardır ki, onların hər biri ayrıca tədqiqat əsərlərinin yazılmasına təkcə şərait yaratmır, həm də tədqiqatçılara bir istiqamət verir. Bu tezislərin bəzilərini qeyd etməli oluram: Alban abidələrinin ermənilər tərəfindən saxtalaşdırılması, ermənilərin Friqiyadan – Aralıq dənizi sahilindən Suriyaya, oradan Kilikiyaya, Kilikiyadan Van gölü ətrafına və buradan Şərqi Anadoluya, Cənubi Qafqaza, Şimali Qafqaza, Fransaya, Livana, Amerikaya köçürülməsi, bu köçün qaraçı köçünü xatırlatması və ondan fərqi, ermənilərin dilənçilik psixologiyası ilə başqalarının mədəniyyətinə yiyələnməsi (xüsusilə, türk-Azərbaycan mədəniyyəti), ermənilərin özünəməxsus mədəniyyətlərinin olmaması və onun səbəbləri (mədəniyyəti ancaq böyük xalqlar yaradırlar) və sair, və ilaxır. Bəli, nağıl qəhrəmanlarımızdan tutmuş xörək adlarına və təsərrüfat, məişət əşyalarının adlarına qədər bir çox sözlərimiz ermənilər tərəfindən mənimsənilmişdir. Məsələn, xörək adları: aş (Azərbaycan dilində)– çaş (erməni dilində), dolma (Azərbaycan dilində)– dolma (erməni dilində), şaşlıq (Azərbaycan dilində)– şaşlıq (erməni dilində), lülə (Azərbaycan dilində)– lülə (erməni dilində), bozartma (Azərbaycan dilində)– bozartma (erməni dilində), xaş (Azərbaycan dilində)– xaş (erməni dilində) və s. Yaxud, tikili, təsərrüfat, məişət əşyalarının adları: dam (Azərbaycan dilində)– dun//tun (erməni dilində), otaq (Azərbaycan dilində)– otax (erməni dilində), ot (Azərbaycan dilində)– xot (erməni dilində), təndir (Azərbaycan dilində)– tondir//tandr (erməni dilində), həsir (Azərbaycan dilində)– xsir (erməni dilində), kötük (Azərbaycan dilində)– kotuk (erməni dilində), dövlət (Azərbaycan dilində)– dovlat (erməni dilində) və s.

Müəllifin qeyd etdiyi kimi, ermənilərin Nuhdan törəndiklərini iddia etmələrinin əsasında o dayanır ki, guya onlar ən qədim xalqdır. Və xüsusilə, Haykın adını Nuhun övladları sırasına daxil etmələri onu göstərir ki, ermənilər üçün ciddi heç nə yoxdur. Axı Nuh peyğəmbərin üç övladı (Xam, Sam, Yafes) arasında Hayk (!) yoxdur. Bu Hayk (!) Nuh peyğəmbərin övladı kimi haradan çıxır?! Onun Nuh peyğəmbərin övladı olması (!) harada yazılıbdır. Əgər Əbülqazi Bahadır xa-

nın “Səcəreyi-tərakimə” əsərinə istinad etsək, görürük ki, Nuh peyğəmbər bəlli tufandan sonra üzünü üç oğluna tutub deyir: “Adəmoğullarından sizin üçünüzdən başqa heç kim qalmadı. İndi siz üçünüz (bu) üç yurdda yerləşin, haçan sizin çoxlu oğullarınız, uşaqlarınız olarsa, o yerləri (özünüzə) yurd edin və (orada) yaşayın”. Yeri gəlmişkən, Nuh övladlarından Xamı Hindistana, Samı İrana, Yafəsi quzey qütbə göndərmişdir. Hətta “Səcəreyi-tərakimə” əsərində Yafəsin səkkiz oğlunun olmasından bəhs olunur: Türk, Xəzər, Saklab, Rus, Minq, Çin, Kəməri, Tarix. Heç burada da Haykın adı çəkilmir. Həm də olmayan bir şeyin adı necə çəkilə bilərdi?! Hələ onu da deyim ki, Yafəs ölərkən öz yerinə böyük oğlu Türkü qoyur və o biri oğullarına isə deyir: “Türkü özünü hökmdar bilib, onun itaətindən çıxmayın!” Onlarla belə faktlar vardır ki, onlar bir mənbə kimi Türkün qədimliyini təsdiq edir. Ancaq türklər bu faktlara istinad etməklə qədim olmalarını dillərinə də gətirmirlər. Ermənilər isə hay-həşir salaraq heç bir əsas olmadan özlərini qədim hesab edirlər. Bunun üçün onlar tarixə də, elmə də, dinə də, siyasətə də saxta don geyindirirlər.

“Zəngəzur” kitabının II hissəsi “Nişançı özümüz, hədəf özümüz” adlanır. Müəllif bu hissədə Babəkin qəhrəmanlığından, erməni Səhl ibn Sumbatın onu qandallayaraq Afşinə təslim etməsindən, Babəkin qəhrəmanlığından, səlcuqlardan və onların tarixindən, Matenadaran sənədlərindən, Osmanlı dövründəki Zəngəzurun tarixindən bəhs etməsi tarixlə elmi həqiqətin işığında bir çox məsələləri ortalığa çıxarmaqla əsl həqiqətin nədən ibarət olduğunu oxucuya çatdırır. Bir çox mətləbləri açıqlamaqla öz oxucusunu düşünməyə, məhz düşünməyə vadar edir.

II hissənin adı da bir simvolik mahiyyət daşıyır: “Nişançı özümüz, hədəf özümüz”. Ona görə ki, müəllifin qeyd etdiyi kimi, Babək Afşinlə, Şah İsmayıl Xətai Sultan Səlimlə, İldırım Bəyazid Əmir Teymurla, Azərbaycan xanlıqları bir-biri ilə birləşsəydi, daha möhkəm, əyilməz, bütöv olardıq. Məncə, çox haqlı bir münasibətdir. Bu gün 250 milyonluq türk dünyası, bir milyarddan çox müsəlman aləmi bir-

ləşə bilmir. Ancaq ermənilər dil və din qardaşları ilə çox asanlıqla birləşirlər. Onları dil və din qardaşları ədalətsiz olsa da, çox yaxşı müdafiə edirlər. Bizim din qardaşlarımız isə bizə – haqqın, ədalətin tərəfində duranlara yox, ermənilərə və onların fəaliyyətinə şərait yaradırlar. Məsələn, Tehrandə dünyaya meydan oxuyan, xüsusilə, Türkiyəyə və türklərə (o cümlədən azərbaycanlılara) qarşı səlib yürüşü elan edən “Araks” adlı erməni dilində jurnal çıxır. Araz adına yiyə duran bu jurnalda qonşu xalqları bir-birinə qarşı qaldırmaq, düşmənçilik toxumlarını səpib göyörtmək ideyası təbliğ olunur. Görəsən, Ermənistanda fars dilində hansısa qəzet və jurnal çap olunurmu?! Neçə məscid, islam dininə aid abidələr qorunub saxlanır?! Neçə azərbaycanlı yaşayır?! və sair və ilaxır. Hər halda, bu sualları İran adlı bir dövlətə – din qardaşlarımıza veririk və verməliyik.

“Zəngəzur” adlı kitabın III hissəsi “Kazak süngüsündə erməni rəqsi” adlanır. Müəllif bu hissədə 1813, 1828-ci illərdə imzalanmış Gülistan və Türkmənçay müqavilələrinin Azərbaycan xalqına gətirdiyi bəlaları faktlar əsasında təhlil edir. Ermənilərin Qafqaza köçürülməsini məqsədli siyasətin nəticəsi kimi göstərir. Burada ermənilərin Qafqaza köçürülməsi ilə bağlı verilmiş rəqəmlər, faktlar da olduqca əhəmiyyət kəsb edir. 1905-1906 və 1918-1920-ci illərdə Zəngəzurda ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri qırğınlar, qəddarlıqlar, dinc əhalini qətlə yetirmələri, kəndləri, yaşayış məntəqələrini yandırmaları, milli mədəniyyət abidələrini dağıtmaları, Andranikin rəhbərliyi ilə dağıdılmış, yandırılmış kəndlərin bir-bir göstərilməsi, rəsmi sənədlərə, mənbələrə, arxiv materiallarına istinad olunması, Zəngəzurun qərb hissəsinin Ermənistan SSR-ə bağışlanması və s. məsələlər kitabın III hissəsində geniş verilmişdir. Burada faktların zənginliyi oxucunun diqqətini çəkir, Ermənistan və erməni barəsində geniş təsəvvür yaradır.

“Ölməyə vətən yaxşı” adlı IV hissədə Zəngəzurda azərbaycanlılara qarşı deportasiya, mənəvi genosid siyasəti XX əsrdə baş vermiş faktlarla şərh olunur. Müəllif yeri gəldikcə deportasiyaya məruz qal-

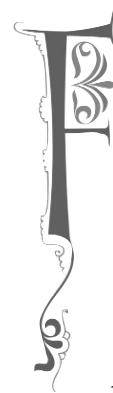
mış zəngəzurluların söylədikləri hadisələrə, faktlara da istinad edir. Bu da vacib məsələdir. Öz gözü ilə bu hadisələri görmüş insanlardan belə faktlar toplanmalı, çap olunmalı və dünya ictimaiyyətinə çatdırılmalıdır.

Kitabın “Zəngəzurda izim qaldı” adlı hissəsində Qafan, Sisyan, Gorus, Məğri rayonlarının təbiəti, ərazisi, əhalinin məskunlaşma tarixi, bu adların mənbələrdə olan izi aydın və inandırıcı şəkildə oxucuya çatdırılır. Bundan başqa, 1988-ci ilə qədər Qafan, Sisyan, Gorus, Məğri rayonlarında mövcud olmuş azərbaycanlı kəndlərinin bir-bir adları, coğrafi mövqeyi, əhalisi, məşğuliyyəti tarixi fakt kimi göstərilir.

“Zəngəzur” adlı kitabın VI hissəsi “Zəngəzur arxivlərin güzgüsündə” adlanır. Müəllif bu hissədə mənbələrə, arxiv sənədlərinə istinad edərək torpaq sahibliyi, adları dəyişdirilmiş yaşayış məskənləri, 1886-1986-cı illərdə Zəngəzurun azərbaycanlı əhalisinin sayı və s. məsələləri ilk dəfə olaraq oxuculara çatdırır. Əlbəttə, bunların hamısı onu göstərir ki, “Zəngəzur” adlı kitab son dövrlərdə bu mövzuda çap olunmuş kitablar içərisində sözün həqiqi mənasında bir hadisədir. Məhz belə kitablar ingilis, fransız, çin, alman, ərəb, fars, rus və s. dillərə tərcümə olunmalı, nəşr olunaraq yayılmalıdır. Bu qəbildən olan kitablar həqiqəti dünya ictimaiyyətinə çatdırmaqda mühüm rol oynaya bilər. Belə kitablar ermənilərin milli kimliyini, xislətini tanıtmada və onlara havadarlıq edənlərin maraq dairəsini açıb ortalığa qoymaqda əvəzsizdir. Həm də Qarabağ problemini qloballaşdıran, maliyyələşdirən, dərinləşdirən dövlətlərə yaxşı cavabdır.

“Ədəbi İrəvan - 2006” almanax,
Bakı, 2007, s.414-422

ŞAİRƏ VƏ ALİM TALEYİNİ YAŞAYAN İNSAN

Firuzə Məmmədlinin bədii və elmi yaradıcılığını on beş ildən çox olar ki, izləyirəm, müşahidələr aparıram, onun məni özünə çəkən fikirləri və bədii düşüncəsi barədə fikirləşirəm, bu proses indi də davam etməkdədir. Fakt ondan ibarətdir ki, bu şairə xanım, bu alim xanım bir insan ömründə iki taleni – şairə və alim taleyini yaşayır. Şairə kimi duyğu – düşüncəsini, münasibətini, hisslərini, biganəlikdən uzaq olan təbiətini, bir sözlə, şairə “mən”ini gizlədə bilmir. Onun enerjisi tükənməz olduğuna görə həm də alim – pedaqoq kimi fəaliyyət göstərməyə gücü və qüvvəsi çatır. Firuzə Məmmədli dilçi alim kimi də düşündürücü ideyaları, orijinal münasibəti, polemikaya hazır olan potensialı ilə fərqlənir. Mənə elə gəlir ki, əgər yaradıcı adam öz fikirləri ilə, eləcə də istənilən bir məsələyə münasibəti ilə başqalarını düşündürə bilirsə, deməli o, istedad sahibidir. Əsas isə istedad sahibi olmaqdır. Tale elə gətiribdir ki, ulu Tanrı Firuzə Məmmədliyə də istedad veribdir:

şairlik və alimlik istedadı. İstedadın müxtəlif göstəriciləri varsa, mən-cə, onun biri də qələm sahibi olmaqdır. Firuzə Məmmədli öz qələminə möhtac alim və şairə xanımdır. O, nəyi yazsa da, nəyi desə də öz stilində yazır və deyir. Onun şairlik və alimlik istedadı özünə bənzəyir, özününküdür. Bir az da dəqiq desək onun istedadının boyu, qaməti özü boydadır, özü qamətdədir. Bu cür özünəbənzərlik mənə imkan verir deyim ki, Firuzə Məmmədlini kimlərləsə müqayisə etməyə ehtiyac yoxdur. Niyə? Ona görə ki, həmişə axtarışda olan (xüsusilə, bədii axtarışda) insanlar həm də özlərini axtarıb tapmağa çalışırlar. Firuzə Məmmədli öz aradıqlarının arxasınca düşüb sonsuzluğa uzanan bir yolu qət edir. Bəzən özünü də, axtardıqlarını da tapır, bəzən isə uzun sürməyən bu səadəti itirir. Bəzən izinə düşdüyü yolçular qaranlıqlar içində yox olur, onda Firuzə Məmmədli də qaranlıqlara qərq olur. Bəzən onun yolçuları nağıl dünyasındakı qara qoçun, ağ qoçun belinə atlanır, Firuzə Məmmədli ilə birgə... Odur ki, o, şairə kimi dəyişkən əhval-ruhiyyə ilə yaşayır. O, əhval-ruhiyyəsinin bütün məqamlarında axtarışdadır: sakit dayananda da, əsəbi olanda da, danışıqda da, güləndə də, güldürəndə də...

Firuzə Məmmədlini elmi mühit elm adamı kimi, bədii mühit isə ədəbiyyat adamı kimi tanıyır. O, elm və ədəbiyyat adamına bölünməli deyil, bir bütövdür, tamsıdır. Firuzə Məmmədli nəfəsi, ətri onun elmi yaradıcılığında da, bədii yaradıcılığında da hiss olunur. Həm də hiss olunur ki, o, elmdə də, ədəbiyyatda da görünməyi bacarır. Bunu Firuzə Məmmədlinin indiyə qədər nəşr olunmuş kitabları və təzəcə çapdan çıxmış üçcildliyi də təsdiq edir. Belə ki, o, üçcildliyin iki cildinə şeirlərini, üçüncü cildə isə elmi yaradıcılığını daxil etmişdir. Bununla da şeirlərinə də, elmi əsərlərinə də bütöv bir tam halda yanaşmışdır. Çoxlarına nəsis olmayan Firuzə Məmmədli stili burada da fərqlənmişdir. O, şairə-ədəbiyyatşünas-publisist və alim-pedaqoq kimi bir daha özünü oxuculara təqdim etmişdir.

Çoxdan fikirləşirdim ki, Firuzə Məmmədlinin elmi və bədii yaradıcılığı barədə söz deyim, fikir yürüdüm. Hər dəfə bu, söz və fikir ola-

raq qalırdı. Nəhayət, onun üçcildlik seçilmiş əsərlərinin çapdan çıxması məni hərəkətə gətirdi. Onun barəsində yazmağın əsl məqamını hiss etdim. Odur ki, bu üçcildlik seçilmiş əsərlərlə üz-üzə qaldım. Firuzə Məmmədlinin üçcildlik seçilmiş əsərləri məni onun barədə yazmağa məcbur etdi.

Firuzə Məmmədlinin üçcildlik seçilmiş əsərlərinin iki cildi 2002-ci ildə, üçüncü cild isə 2004-cü ildə nəfis bir şəkildə “Nurlan” nəşriyyatında çapdan çıxmışdır. Onun iki cildlik şeir kitabı (55 c.v.) və elmi yaradıcılığını əhatə edən üçüncü cild (34,5 c.v.) birlikdə 90 c.v.-i həcminə yaxındır.

Mənim üçün şairə Firuzə Məmmədli kimdir? Firuzə Məmmədli müasir Azərbaycan poeziyasının istedadlı nümayəndələrindən biridir. Onun bədii yaradıcılığı Beynəlxalq Poeziya festivalının baş mükafatına və İsa İsmayilzadə adına mükafata layiq görülmüşdür. Çap olunmuş şeirlər kitabı – “Gümüşü damla”, “Yoluma bahar düşüb”, “Sənin ömrün”, “Yetkinlik”, “Bir qarış ucalıq”, “Məni mənə bölən dünya” oxuculara yaxşı tanışdır. Firuzə Məmmədli ağır sınaqlardan, tər tökən həyat imtahanlarından keçmiş, yorulmuş, lakin hələ arzularının çin olmadığını gördükdə inadla ayağa durub irəliyə baxan şairədir. İlhamına sarılaraq istəyinə, arzusuna misraları ilə cığır açan şairədir. Ömür adlı karvanının nə qədər uzun bir yolda olduğunu dərk edən şairədir. Özünə və sözünə inanan şairədir. Sözü və onun çəkisini özü qədər qiymətləndirən şairədir. Sözü misralara yerli-yerində və məqamında düzməyi bacardıqda isə ona Tanrının himayə etdiyi bir varlıq kimi yanaşan şairədir. Hissləri, duyğuları, arzu və istəkləri daşa dəydikdə, qara qüvvələrlə toqquşduqda, bürokratların, ağıllı hissini üstələyənlərin baryerlərini aşma bilmədikdə pessimizm notları ilə yaşayan şairədir. Bir sözlə, təbiidir, zərifdir, bəzən inadkar, bəzən üsyankar, bəzən sadələvh, bəzən təvazökar, bəzən aciz şairədir. Məhz onun bir şairə kimi gücü bunlardadır.

Firuzə Məmmədli hər şeydən əvvəl düşündürən şairədir. Fikir verin:

*Bu uzun yolların sınağı öndə,
Öndə arzuların inadı vardı.
Ömür-gün bir mavi nağıldı onda,
Onda yolların da qanadı vardı.*

Bu misralar özünü, taleyini düşünən hər bir kəs üçün yazılmışdır. Zirvəyə qalxan, zirvədə olan, zirvədən enən, uşaq, cavan, qoca, bir sözlə, insan bəndəsinin hər biri üçün təzədir, tədrir bu misralar.

Firuzə Məmmədli pədaqoq-şairədir. O, uzun illərdir ki, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində çalışır. Hər gün gənclərlə görüşür, onların əhatəsində yaşayır. Bu mühit Firuzə Məmmədliyə rəngarəng mövzularla yanaşı, güclü ilham verir. Onun şairə kimi ilhamının gücü dərslər dediyi – mühazirələr oxuduğu, seminar məşğələlər apardığı tələbələrindəndir. Təsadüfi deyil ki, bir zaman tələbəsi olmuş qızlara ünvanladığı “Qızlar” şeirində yazır:

*Ay tələbəm qızlar,
barı qoymayın –
Qəlbimi uşaq tək sizə açım mən.
Sizdən nigaranam,
Sizdən arxayın,
Sizə həsrətliyəm görün haçandan.*

Mən inanıram ki, Firuzə Məmmədlini ruhlandıran, ona ilham verən amillərdən birincisi məhz tələbələrinin dəyərliliyi, gülüşü, təbəssümü, hərdən küncə qısılaraq qımışmaları, tələbə qızların gahdan işvəli, gahdan cəlvəli olmalarıdır. Firuzə Məmmədliyə ilham verən bu amillərdən kənarda onun yaradıcılığı zənginliyini, dolğunluğunu, həyatiliyini az da olsa, itirə bilər. Onun qaynar mühitlə – tələbə mühiti ilə əlaqəsi şeirlərini daha da sevdirdir. Gəncliyin hərarəti, isti nəfəsi, şüxluğu onun bir qrup şeirlərinin əsas motivlərini təşkil edir. Diqqət edək:

*Bu torpağın nəğməsi – gül, sözü – gül,
Gül bəsləyən gəlini – gül, qızı – gül.
Ləçəyində şəh saxlayıb qızılgül –
Ətirlənmək bizə düşüb, a qızlar.
Siz incəsiz, çiçək – inci, söz inci –
Axtar indi, torla indi – döz indi.
Sətirlənib Firuzənin sevinci,
Dağa düşüb, düzə düşüb, a qızlar.*

Firuzə Məmmədli insan taleyinin bütün yaşantılarından yazan şairədir: Kədərdən, qəmdən, qüssədən, istəkdən, sevgidən, məhəbbətdən... Onun yazdıqlarında bəzən öz taleyi də var. Odur ki, Firuzə Məmmədlinin bir sıra şeirlərində iştirak edən obraz “mən”i elə onun özüdür. Ədəbi-bədii yaradıcılıqda bu, normal bir haldır. Çox qəribədir ki, onun bir sıra şeirlərində məhəbbətlə yanaşı, hərəkət edən kədər, qəm motivlərini duymamaq olmur. Məsələn, “Əllərim, əllərin”, “Ad günü”, “O gün”, “Bir dəfə”, “Bir yağış, bir ümid”, “O sevir sə”, “Görüş”, “Sənin ad günün” və s. şeirlər bu qəbildəndir. Onların hər birində məhəbbət, qəm, kədər paralel olaraq az qala şeirlərin süjet xəttində bir-biri ilə yarışa girir. Bəzən elə olur ki, onların biri digərinə uduzmağı, məğlub olmağı sevmir. Nəticədə bu motivlərin hansının üstün olmasını fərqləndirmək az qala oxucuda çətinlik yaradır. Belə olduqda hər bir oxucu təbiətinə və ruhuna uyğun olaraq bu motivlərin hansının üstün olmasını məhz özü ayıra bilər.

Həyat ağ-qaradan ibarət olduğu kimi, Firuzə Məmmədlinin şeirləri də ağ və qara xətlər üzərində kodlaşmışdır. Odur ki, onun şeirləri elə həyatın özüdür. Həyatda yaşayan insanların taleyidir, bəzən özünün taleyidir. Firuzə Məmmədlinin yaradıcılığında vətən mövzusu ana xətt kimi görünür. Onun vətən mövzusunda yazdığı şeirlərdə bir neçə istiqaməti xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır:

Birincisi, Vətənin qədim yurd yerlərinin – Qobustanın, Azıx ma-

ğarasının, qalaların, İçərişəhərin, kəndlərin, şəhərlərin vəsf olunması, poetik şəkildə misraların dilində dillənməsi;

İkincisi, Vətənin başına gələnləri ürək yangısı ilə şeirə çevirmək, bundan rahatlıq tapmayaraq üsyankar, mübariz şairə mövqeyi tutmaq və qəti şəkildə son sözünü belə demək:

*Nə gözlərsiz, babam oğlu?
Nə gözlərsiz, atam oğlu?
Bu işi qurtarın, axı.*

Bununla kifayətlənə bilməyən, rahatlıq tapmayan şairə silahlı qüvvələrimizə – döyüşçülərimizə üz tutaraq:

*Hirslən, Allah eşqinə,
Düşməninə düşmən ol.
Yumruqları daşdan ol,
Mərhəməti daşdan ol.*

Hirslən, Allah eşqinə! – deyir. Vətən övladlarını – qardaşları, bacıları intiqam almağa, bir yumruq olmağa çağırır:

*Vətən sərhəd – sərhəd kiçilir, qalxın!
Hörümçək bağladı içiniz, qalxın!
Duzladı qolunuz – qıçınız, qalxın!
Qoy “üsyən” qışqırsın yumruqlarınız!
İntiqam qışqırsın yumruqlarınız!*

Üçüncüsü, Firuzə Məmmədlinin vətən mövzusunda yazdığı şeirlərində tarixi taleyimiz vərəqlənir. Xüsusilə, yaxın tariximizdə başımıza gələn müsibətlər onun yaradıcılığında belə demək olarsa, tarixi şeirlər silsiləsini yaradır. Məsələn, “Azərbaycan od içində”, “Azadlıq yollarında”, “Köç”, “Şəhid məzarları”, “Ölməzlər, yaxud 37-57” və

s.

Firuzə Məmmədli həm də klassiklərimizə söykənən, folklor nümunələrimizdən – nağıllarımızdan, dastanlarımızdan qaynaqlanan şairədir. Onun şeirlərindən Qurbaninin “Kölgədə bəslənmiş quzey qarısan, Baharın nəfəsi, tez dəyər sənə” misralarının, “Biri vardı, biri yoxdu” ilə başlayan nağılların isti nəfəsini almaq olur. Onun “Könlü balıq istəyən”, “Sarı gəlin”, “Kim yatmış, kim oyaq”, “Şeirli çirəğin qara qulları”, “Bir arzusunun kəməndiyəm” şeirləri məhz birbaşa folklorumuzdan qaynaqlanır. Bu şeirlərin adını da bədii cəhətdən maraqlı tapıntı hesab etmək olar.

Firuzə Məmmədli sözü poetik ölçüyə salmağı bacaran, ona poetik nəfəs verən, onun bədii dəyərini lazımi səviyyəyə qaldırmağa qadir olan şairədir. Bu mənada “püləmək”, “xışıldamaq”, “tuşlamaq”, “uymaq”, “sovuşmaq” və s. sözlər aşağıdakı şeir nümunələrində poetik və bədiyyat baxımından yerinə düşür.

*Külək gəlib pülədikcə gizlicə –
Kolda xəzəl xışıldar.*

* * *

*İstəklərin, əməllərin saflığı
Səadətə, ağ günlərə tuşlanıb.*

* * *

*Uyma nə söhbətə, nə oda uyma,
Uyma bu sərvətə dünyada, uyma.*

* * *

Ay dolanar, il sovuşar ömürdən və s.

Firuzə Məmmədlinin misraları bədii olduğu qədər də yenidir. Onun yaradıcılığındakı bədii tapıntılar, yeni bədii fikirlər olduqca çoxdur. Bu qəbildən olan misralara diqqət yetirək:

*Əlimin əlinə ərki çatmayıb,
gözümün gözünə əksi çatmayıb.*

* * *

*Çökmüşəm dünyanın əzablarına,
Bir qərib həsrətin qəbir daşıyam.
Qəlbimə yük olan əsəblərimə
Mən səbr daşıyam, səbr daşıyam.*

* * *

Fələyin ətəyi əlimdən qaçır.

* * *

A bəxti göyərmiş

* * *

Ümid talamaqdan bezmədi səbrim.

* * *

Hissim vüqarımda donacaq.

* * *

*Dayanım bir az da, dözüm bir az da,
Bir az da səbrimin dizinə çöküm.
Yığılsın dünyadan gözüm bir az da,
Bir az da yığılım, özümə çöküm.*

* * *

Hər şeyin şitini çıxara billik

Düz olmayan yerdə.

Hər şeyin ayrısının söykənə billik

Düz olmayan yerdə

* * *

Kim isə görər ki, qəddim düzəlib,

Kimdənsə gerilik həddim düzəlib.

Dargözlər pıçıldar, – yetim “düzəlib”.

Gör neçə gözdən mən həsəd itirirəm. Və sair, və ilaxır.

Onun indiyə qədər “Bədii dilin estetik mənbələri” adlı elmi əsəri və 34,5 ç.v. həcmində elmi yaradıcılığı çap olunmuşdur. Firuzə Məmmədli dilçi alim kimi yazdıqlarında daha çox tarixi həqiqətlərə, elmi təhlillərə, əsaslı fikirlərə, rəngarəng mövzulara, problem əhəmiyyətli məsələlərə üstünlük verir. Onun elmi yaradıcılığında əsas istiqamətlərdə bir naxış, uğurlu tale var. Bu da ondan ibarətdir ki, o, problem mövzulara xüsusi yer ayırır və onların uğurlu təhlilinə, eyni zamanda maraqlı nəticələrinə nail ola bilir. Firuzə Məmmədlinin elmi yaradıcılığı “Y.V.Çəmənşəminlinin tarixi romanlarının dil və üslub xüsusiyyətləri” adlı tədqiqatdan başlayır. Görünür ki, Y.V.Çəmənşəminlinin xalq dilinə və xalqımızın tarixinə, etnoqrafiyasına, milli dəyərlərinə dərinləndirən bələd olması F.Məmmədlini özünə çəkmişdir. Ümumiyyətlə, onun elmi tədqiqatlarında dil, üslub xüsusiyyətləri ilə yanaşı etnoqrafiya, etnolinqvistika məsələləri də xüsusi yer tutur. O, uzun illər boyu Azərbaycanın şimal-şərq bölgəsinin etnolinqvistik vahidlərini tədqiq edib, maraqlı elmi nəticələrlə ictimaiyyətin diqqətinə çatdırıbdır. Dilçi alim kimi daha çox bədii dil, bədii üslub, poetik onomastika və etnolinqvistika məsələləri ilə məşğul olubdur. Firuzə Məmmədlinin seçilmiş əsərlərinin üçüncü cildi onun elmi yaradıcılığını əhatə edir. Burada həm də ayrı-ayrı məqalələr, rəylər, şəxsiyyətlər barəsində düşüncələr və xatirələr də toplanmışdır.

Firuzə Məmmədlinin bədii və elmi yaradıcılığında bütövlük, tamliq vardır. Onları bir-birindən ayırmaq yox, əksinə, bir bütövün hissələri kimi başa düşmək olar. Ən azı ona görə ki, onun elmi yaradıcılığının da, bədii yaradıcılığının da arxasında Firuzə Məmmədli qələmi, Firuzə Məmmədli istedadı durur. Firuzə Məmmədli dilçi alim, pedaqoq, publisist, ədəbiyyatşünas, şairə kimi hansı obrazlarda görünür sualına öz şeiri daha yaxşı cavab verir:

Firuzə Məmmədli yalnız şairə deyil, dilçi alim-pedaqoqdur.

*Bəxtəvərlik yazılmayıb alnıma,
Bəxtəvərlik çəkilməyib hüsnümə.
Neyləmişəm, –
güvənmişəm özümə.*

Firuzə Məmmədli elmi və bədii yaradıcılığının ən məhsuldar dövrünü yaşayır. İnanıram ki, o, gələcəkdə də yeni-yeni əsərləri ilə elm və ədəbiyyat aləmini sevindirəcəkdir.

Yazıçı “Oğuz eli” qəzetinin ayrıca buraxılışı.
Yanvar, 2010-cu il, №1 (135), s.5

VƏTƏNDAŞLIQ MÖVQEYİ İLƏ SEÇİLƏN VƏTƏNPƏRVƏR ALİM

zərbaycan filologiyasında öz yolu olan, sayılan və seçilən filoloqlar içərisində öz dəst-xətti ilə tanınan, imzası imzalar içərisində fərqlənən Vilayət Hüseyn oğlu Əliyevin adı təkcə elmi ictimaiyyətə deyil, vətənpərvər bir ziyalı kimi çoxlarına tanışdır.

Filologiya elmləri doktoru, professor **Vilayət Hüseyn oğlu Əliyev** 1938-ci ildə Şəki rayonunun Daşbulaq kəndində köçkün ailəsində anadan olmuşdur. Tale onun valideynlərinin üzünə gülməmişdir. Ailələri repressiya olunmuş və beləliklə, sığınacaq yeri kimi Azərbaycana pənah gətirmişdir. Naxçıvan, Şəki, Salyan (burada Vilayət Əliyev müəllim işləmişdir) bu ailənin tərcümeyi-halına yazılmış, şəxsən Vilayət Əliyevin dədə-baba yurd yerindən sonra ən çox istədiyi bölgələrdir. Yeri gəlmişkən, həyat bu ailəni döyə-döyə bərkitemişdir. Vilayət Əliyev ailənin bərkə-boşa düşmüş üzvlərindən biri olmaqla hələ uşaqlıqdan torpaq, yurd itkisinin ağrı-acısını dadmışdır. Açıq deyim ki, kimlər səadəti, xoşbəxtliyi tez tapırlarsa, nəyisə əziyyətlə, zəhmətlə əldə etmirlərsə, onların xarakte-

rində də, bir insan kimi mənəvi dünyasında da adətən qüsurlar olur. Həyat kimləri döyə-döyə bərkidirsə, kimlər əziyyətli, zəhmətli bir həyatdan keçirsə, onları əymək, sındırmaq, dəyişmək mümkün olmur. Belələri sədaqətli, səmimi, xeyirxah, insanpərvər, vətənpərvər, sözübütöv, əqidəli olurlar. Bəlkə də bu bir həyat həqiqətidir ki, xoşbəxtliyi, səadəti tez tapanlar üçün arzular, istəklər tükənir. Ancaq səadətə, xoşbəxtliyə çatmaq üçün çarpışanlar, çalışanlar həmişə arzularla yaşayırlar. Və bəlkə də, Tanrı arzularla yaşayanlara daha yaxındır. Ona görə də bəndələrin törətdiyi bütün fəsadlara Tanrı gülür. Gülür ona görə ki, Tanrı kimin qapısını açırsa, onu heç bir bəndə bağlaya bilməz. Tanrı bir də o vaxt gülür ki, o, kiminsə qapısını bağladığı halda, onu bəndələr açmaq istəyir. Məhz Vilayət Əliyevin boya-başa çatdığı ailənin də, özünün də qapısı Tanrı tərəfindən açılmışdır. Bu ailə repressiya olunanda da, Vilayət Əliyev həyatda bədxahlıqlara tuş gələndə də Tanrı onu hifz etmişdir. Vilayət Əliyev xoşbəxtliyə, səadətə addım-addım gəlmiş və bunu Tanrının özü bilərək-dən belə tənzim etmişdir...

Vilayət Əliyev 1960-cı illərdən dilçilik sahəsində fəaliyyət göstərir. Onun elmi tədqiqatları Azərbaycan dilçiliyi və türkologiya ilə bağlıdır. 200-ə yaxın elmi məqalənin və "Azərbaycan dilində felin təsriflənməyən formaları", "Məsdər", "Azərbaycan dilində feli sifət", "Azərbaycan dilində felin perifrastik formaları", "Toponimika", "Azərbaycan toponimiyası" kimi kitabların müəllifidir. Azərbaycan MEA-nın nəşr etdirdiyi 3 cildlik "Müasir Azərbaycan dili" əsərinin müəlliflərindən biridir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 4 iyul 2001-ci il tarixdə imzaladığı sərəncamla Azərbaycan Respublikası Dil Komissiyasının üzvüdür. "91" vətənpərvər ziyalılardan biri və Yeni Azərbaycan Partiyasının Siyasi Şurasının üzvüdür.

Vaxtilə Vilayət Əliyevin elmi-pedaqoji fəaliyyətindən yazanlar, onun ömür yoluna ayna tutanlar, həyatını öyrənənlər belə bir fikir söyləyiblər ki, onun həyatı da özlüyündə bir romandır. Doğrudan da

onun həyatı roman qəhrəmanlarının həyatı kimi keşməkeşli yollardan keçib, ömür yolu təkcə uğurlar üzərində qurulmayıb, həm də problemləri, qayğıları ilə dolu olubdur.

Vilayət Hüseyn oğlu Əliyev Pedaqoji Texnikumu bitirdikdən sonra Salyanın Noxudlu kəndində gənc müəllim kimi fəaliyyətə başlayıb. 3 il sonra ali təhsil almağın vacib olduğunu bir zərurət kimi başa düşüb və Azərbaycan Dövlət Universitetinin Filologiya fakültəsinə daxil olubdur. Xoşbəxtlikdən tanınmış alimlərin mühazirələrini dinləyib və seminarlarında iştirak edibdir. Vilayət müəllim unudulmaz tələbəlik illərindən söhbət açarkən Ə. Sultanolı, M. Cəlalin, H. Araslı, M. Hüseynzadənin, H. Mirzəzadənin, M. Təhmasibin, M. Şirəliyevin, P. Xəlilovun, R. Rüstəmovun, Y. Seyidovun, M. Rəhimovun və digərlərinin adlarını ağızdolusu xoş xatirələrlə çəkir. Heç şübhəsiz ki, onun elm yolunu seçməsində bu ziyalıların, alimlərin şəxsi nümunəsi heç də az rol oynamayıbdır. Odur ki, Vilayət müəllim müəllimlərinin yoluna qoşulub, öz taleyini tədqiqatçılığa, pedaqoji fəaliyyətə həsr edibdir. Və təsadüfi deyildir ki, Daşkənddə məqsədli aspiranturada təhsil alıbdir. Daşkənd mühiti Vilayət Əliyevin həyatında böyük rol oynayıb, xüsusilə, həmyerlimiz Maqşud Şeyxzadə ilə yaxından tanış olubdur. Vilayət müəllim həmin günləri xatırlarkən Maqşud Şeyxzadə ilə bağlı olan təəssüratlarını belə dilə gətirir:

- Bizim axırıncı və son görüşümüz 1965-ci ilin martında oldu. Mən həmin gün dissertasiya müdafiə edirdim. Müdafiə özbək dilində getməli idi. Akademik M. Ş. Şirəliyev, elmi rəhbərim professor Q. Ə. Əbdürrəhmanov deyirdilər ki, sən bu gün iki imtahan verirsən: həm yazdığın əsəri müdafiə etməli, həm də özbək dilini necə öyrəndiyini nümayiş etdirməlisən.

Vilayət müəllimin söhbətlərindən hiss etmək olur ki, Maqşud Şeyxzadə Daşkənddə onun mənəvi cəhətdən arxası, bir eloğlu kimi onun müdafiəsinə, özbək dilini öyrənməsinə dayaq olubdur.

Vilayət Əliyev 2 il müddətində "Azərbaycan və özbək dillərində

feli sifət” mövzusunda namizədlik dissertasiyasını uğurla müdafiə etdikdən sonra gənc alim kimi Azərbaycan Xarici Dillər İnstitutunda (indiki Azərbaycan Dillər Universitetində) işə başlayıb və sonralar Naxçıvan Pedaqoji İnstitutunda (indiki Naxçıvan Dövlət Universitetində) dosent kimi fəaliyyət göstərmişdir. Vilayət Əliyev filologiya elmləri doktoru, professor, tanınmış pedaqoq və əməkdar müəllim kimi öz xeyrixah müəllimlərindən öyrəndiklərini yaşadır, ürək genişliyi ilə, səxavətlə tələbələrinə xərcləyir. Və bu işindən ləzzət alır. Onun dərs dediyi tələbələrin bir çoxu hazırda respublikamızın müxtəlif yerlərində və müxtəlif sahələrdə ləyaqətlə, şərəflə çalışırlar. Vilayət Əliyev tələbələrinin uğurlarına, nailiyyətlərinə sevinən müəllimlərimizdəndir. Bu xoş sözləri onun tələbələri adından inamla söyləyirəm. Və öz müəllimim barədə hörmət əlaməti olaraq Türkiyənin padşahı Fateh Sultan Məhəmmədlə bağlı hadisəni xatırlayıram. O, bir yaz səhərində İstanbula daxil olarkən sağında və solunda müəllimlərindən Ağşəmsəddin və Gürani öyləşmişdir. Adamlar əllərindəki çiçək dəstələrini Sultan Məhəmmədə vermək istəyirdilər. Sultan Məhəmməd bunu görüb deyir: Çiçəkləri Ağşəmsəddinə verin, mən Sultan Məhəmmədəm, o, mənim müəllimimdir.

Bu mənada Vilayət Əliyevin tələblərinin hər biri onun yolunu gözləyir, ona hörmət və ehtiramlarını göstərirlər.

Vilayət Hüseyn oğlu Əliyevin elmi-pedaqoji fəaliyyətinin əsas hissəsi, böyük bir hissəsi Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti ilə bağlı olubdur. O, 1990-cı ildə doktorluq dissertasiyası müdafiə etmiş, felin təsriflənməyən formalarını müqayisəli şəkildə araşdırmış, bu məsələyə kompleks şəkildə yanaşmaqla məsdərin, feli sifətin, feli bağlamanın həm ümumi, həm də xüsusi əlamətlərini açıqlamışdır. Əlbəttə, felin təsriflənməyən formaları kimi ağır zəhmət tələb edən bir mövzunu işləmək tədqiqatçıdan dilçilik vərdişləri, geniş erudisiya, dilin morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərini dərinlən bilmək, bütövlükdə dilin təbiətinə və ruhuna olduqca yaxın olmaq və s. keyfiyyətlər tələb edir. Məhz bu xüsusiyyətlərə qadir olan Vilayət Əliyev nəin-

ki Azərbaycan dilçiliyini, eyni zamanda türkologiyani yeni-yeni elmi-nəzəri müddəalarla zənginləşdirə bilmişdir. Xüsusilə, felin təsriflənməyən formalarının mahiyyəti, felin təsriflənməyən formalarının nitq hissələri arasında mövqeyi, təsriflənməyən formaların felin şəkillərinə, zaman və şəxs kateqoriyalarına münasibəti, atributivlik, təsriflənməyən forma şəkilçilərinin xarakteri və s. məsələlər türkoloji dilçiliyin elmi-nəzəri səviyyəsinin yüksəlməsinə xidmət etmişdir.

Vilayət Əliyev Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasında, hazırda isə Müasir Azərbaycan dili kafedrasında çalışmaqla, mötəbər bir sahəyə-elm sahəsinə elmi işlər üzrə prorektor kimi rəhbərlik etməklə yenə də nəinki Azərbaycan dilçilik elminə, həm də bütövlükdə elmimizə xidmət edir. Elmi işlər üzrə prorektor kimi ADPU-da elmi işin səviyyəsinin yüksəlməsi üçün əlindən gələni əsirgəmir. Müntəzəm olaraq professor-müəllim heyətinin və tələbələrin elmi tədqiqatlarının yekununa həsr olunmuş konfransların keçirilməsində elm naminə gərgin zəhmət sərf edir. Vilayət Əliyev Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən müdafiə şurasının həmsədridir. O, burada da namizədlik və doktorluq dissertasiyalarının yüksək səviyyədə müdafiəsi üçün əlindən gələni əsirgəmir.

Bütün dövrlərdə alimlərə ehtiyac olubdur. Təsədüfi deyil ki, Y. Balasaqunlunun “Kutadqu-bilik” əsərində alimlər barəsində deyilənlər bütün zamanlarda, indi də yerinə düşür:

*Xeyir-şəri bir-birindən seçən,
Doğru-təmiz yol tutan onlardır.*

*Dünyada hakim və alimlər olmasaydı,
Əkilsəydi də, yerdən qida çıxmazdı.*

*Onların elmi xalq üçün bir məşəldir,
Gecə məşəl yansa, insanlar yolda azmazlar.*

Adətən alimlərin bir qismi doktorluq müdafiəsindən sonra tədqiqat işi aparmağa məhəl qoymur, bu yöndə fəallıq göstərmirlər. Vilayət Əliyev o qəbildən olan dilçi türkoloqlardandır ki, həmişə işləyir, araşdırmalarını aparır, məqalələrini, yeni-yeni kitablarını çap etdirir. Onun doktorluq müdafiəsindən 17 il keçir. Bu müddət ərzində onun “Azərbaycan toponimiyası”, “Toponimika”, “Zəngəzurda qalan izimiz”, “Heydər Əliyevin dil siyasəti” və s. yüzlərlə məqalələri çap olunmuşdur.

Vilayət Əliyevin çap etdirdiyi kitablara elmi ictimaiyyət biganə qalmamış, öz müsbət rəylərini, fikirlərini və mövqelərini dönə-dönə bildirmişlər. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, “Zəngəzurda qalan izimiz” kitabı ilə bağlı “Kredo”, “Xalq qəzeti”, “Azərbaycan” qəzetlərində, “Vektor” beynəlxalq elm dərgisində elm adamlarının, siyasətçilərin onlarla məqalələri çap olunmuşdur. Bu məqalələrin hər birində Vilayət Əliyevin vətəndaş mövqeyi, alim təəssübkeşliyi, azərbaycançılıq məfkurəsinə sadıqlığı, başımıza gələn faciələrə biganə qalması və s. geniş şəkildə işıqlandırılmışdır. Hətta “Azər-nevs” qəzetində ingilis dilində çap olunmuş informasiya da Vilayət Əliyev tədqiqatlarının ingilisdilli oxucular vasitəsilə dünya ictimaiyyətinə yayılmasında, bu tipli əsərlərin dünyanın beynəlxalq dillərinə tərcümə olunmasında heç də az rol oynamır. Əslində Vilayət Əliyev son dövrdə yazdığı kitablarında Azərbaycan dövlətinə, dövlətçiliyinə, dövlətin ideologiyasına sadıqlığını mübariz bir alim kimi sübut edir. Elmi həqiqətləri ortalığa qoymaqla yanaşı, milli təəssübkeşliyini, hissiyyatını gizlətmir.

Vilayət Əliyevin son dövrlərdə yazdığı kitablar təkcə elm adamlarının marağında deyil, geniş oxucu kütləsinin, ictimaiyyətin ürəyincədir. Bu fikri təsadüfi olaraq söyləmirik. Ona ünvanlanmış çoxlu oxucu məktubu dediyimizi təsdiq edir. Vilayət Əliyevin kitabını oxuyanlar ona açıq məktub yazır, onun yazdıqlarının oxucuların ruhuna uyğun olduğunu təsdiq edirlər. Bir oxucu məktubundan: “Çapdan ye-

ni çıxmış şəxsən mənə göndərdiyiniz Sizin yazdığınız “Zəngəzurda qalan izimiz” kitabını böyük sevinc hissi ilə aldım. Bu dərin məzmunlu kitabı çox diqqətlə oxudum, bilmədiyim maraqlı tarixi faktları öyrəndim və bəyəndim.

Vilayət Əliyev dilimizin keşiyində dayanan, onun imkanlarına hörmətlə yanaşan, dilimizi mənəvi sərvətimiz kimi dəyərləndirən, dövlət atributlarından biri kimi ona xüsusi əhəmiyyət verən, dilimizi milli varlığımızın göstəricisi kimi qiymətləndirən alimlərimizdən biridir. Yəqin ki, geniş elmi ictimaiyyətin yaddaşında bir hadisə daha yaxşı qalıbdır: Azərbaycan Respublikasının yeni konstitusiyaya layihəsini hazırlayan komissiyanın noyabrın 2-də keçirilmiş iclasındakı polemika. Bu polemikada müxtəlif fikirlər, mövqelər təzad yaratmaqla yanaşı, az qala cəmiyyətin özündə bir çəşqınlığa səbəb olurdu. Əsl həqiqəti söyləməyə böyük ehtiyac vardı. Dilimizin adını Azərbaycan türkcəsi, türk dili, Azərbaycan-türk dili və s. adlarla adlandırmaq iddiasında olanların bir çoxu səmimiyyətdən uzaqda dayanır, ürəkləri ilə dillərini vəhdətə gətirə bilmirdilər. Burada böyük türk mütəfəkkiri, məşhur məsnəvilərin müəllifi Cəlaləddin Ruminin fikri yada düşür. O deyib ki, səmimiyyət bütün fəzilətlərin anasıdır, yəni qəlb ilə dil vəhdətdə olmalıdır. Cəlaləddin Ruminin bu fikrini təsadüfi olaraq xatırlamadıq. Ona görə xatırladıq ki, məhz dilimizin adı ilə bağlı müzakirədə Vilayət Əliyev qəlbə ilə dili vəhdətdə olan, kifayət qədər səmimi mövqe tutanlardan biri oldu. Və səmimi bir şəkildə dedi: “... şəxsən mənim fikrim budur ki, bizim dil Azərbaycan dilidir. Nəyə görə? Əvvəla, Azərbaycan xalqı xalq kimi formalaşarkən, düzdür, oğuz kökü üzərində formalaşsa da, digər amillər burada rol oynayıb. Biz formalaşmışıq, müəyyən ərazidə uzun əsrlər boyu yaşayıyıq. Ərazimiz var, dövlətimiz var və xalqın dili var”.

Vilayət Əliyevin “Dədə Qorqud”la, dilimizin tətbiqi sahəsindəki problemlərlə bağlı mətbuatda çap etdirdiyi onlarla məqalə bir alim, vətəndaş mövqeyinin məsuliyyəti, fəallığı, ürəkdən, qəlbədən yanğısı kimi qəbul olunmalıdır. Bu mənada onun Azərbaycan Respublika-

sı Prezidentinin 4 iyul 2001-ci ildə imzaladığı sərəncamla Dövlət Dil Komissiyasının tərkibinə daxil edilməsi çox təbiidir. O, Dövlət Dil Komissiyasının üzvü kimi də müntəzəm olaraq “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” 18 iyun 2001-ci il tarixli fərmanın tələblərindən irəli gələn məsələlərə xüsusi önəm verir, respublikamızın ən mötəbər qəzet və jurnallarında məqalələrlə çıxış edir.

Vilayət Əliyev bütün varlığı ilə türkçüdür, türk dünyasını və türkoloji düşüncəni, məfkurəni qəbul edən, təbliğ edən türkoloqlardan biridir. 1999-cu ilin iyul ayında Türkiyədə keçirilən Türk dövlətləri və topluluqlarının VII qurultayında iştirak etmək, 1998-ci ildə ADPU-da deportasiya ilə bağlı keçirilmiş konfransın təşkilatçılarından biri olmaq, eləcə də “Kitabi Dədə Qorqud”-un 1300 illik yubileyinin qocaman ali təhsil müəssisəsində - ADPU-da keçirilməsini təşkil etmək-bütün bunların hamısı Vilayət Əliyevin bir alim kimi ali hisslərə, düşüncəyə və milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunmasında ziyalılara məxsus olan keyfiyyətlərə qadirliyindən xəbər verir.

Vilayət Əliyev o qəbildən olan ziyalılarımızdandır ki, respublikamızın ictimai-siyasi həyatına da biganə deyildir. Onun ictimai-siyasi fəallığında da bir alim-vətəndaş mövqeyi vardır. Hələ keçən əsrin 90-cı illərində Azərbaycanın siyasi, iqtisadi, mədəni həyatında boşluq, anarxiya, hərcmərclik hökm sürdüyü zaman müdrik ağsaqqalımız, ulu öndərimiz Heydər Əliyevin ətrafında dərin zəkali, yüksək mədəniyyətli, müstəqil düşüncəli, milli qürurlu, peşəkar insanların birləşməsinə böyük ehtiyac vardı. Məhz ulu öndərimizin ətrafında birləşən “91” vətənpərvər ziyalıdan biri də Vilayət Əliyev olmuşdur. Bu gün “91”-lər adı ilə tarixə yazılmış vətənpərvər ziyalılardan biri olan Vilayət Əliyev Azərbaycanın naminə heç bir təqib və təzyiqdən qorxmayaq 16 oktyabr 1992-ci ildə “Səs” qəzetində ulu öndərə müraciət edənlərdən biri kimi həmişə bu işi ilə qürur və fəxr duyduğunu söyləyir. Mövqelər, münasibətlər, əqidələr, siyasi görüşlər zamanın imtahanından bəzən üzüağ çıxıb bilmir. Ancaq Vilayət Əliye-

vin dəstəklədiyi Yeni Azərbaycan Partiyası da, onun yaradıcısı ulu öndər Heydər Əliyev də, bu görkəmli siyasi xadimin siyasi kursu da zamanın imtahanından üzüağ çıxdı. Vilayət Əliyev isə ictimai-siyasi fəaliyyətində mövqeyini, münasibətini, əqidəsini, siyasi görüşünü dəyişmədi və axıra qədər sadıq və sədaqətli oldu. Əgər mətbuatımıza fikir versək, görürük ki, Vilayət Əliyev həmişə ölkəmizin ictimai-siyasi həyatında öz sözünü deyən ziyalılarımızdan biridir. Ağa qara dəyənlərə qarşı kəskindir, mübarizdir, hisslərini, duyğularını gizlətməyəndir. Əslində o, Azərbaycanın ictimai-siyasi mühitində mövqeyi aydın, dəqiq, lazım gələndə dəniz kimi kükrəməyi bacaran, çəkinmədən həqiqəti söyləyə bilən bir alim-vətəndaş kimi tanınır. 2008-ci il prezident seçkilərində Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrini qarış-qarış gəzərək müasir Prezidentimizin-İlham Əliyevin təbliğat, təşviqat kampaniyasında olmaq Vilayət Əliyev üçün olduqca etimadlı bir iş kimi qəbul olunur. Filologiya elmləri doktoru, professor, əməkdar müəllim, ADPU-nun elmi işlər üzrə prorektoru, YAP-ın siyasi şurasının üzvü Vilayət Əliyev üçün 2008-ci il əlamətdar bir ildir. 2008-ci ildə müqəddəs bir yaş-70 yaş Vilayət müəllimin qapısını döydü. Sevinirik ki, Vilayət Əliyevin canı sağlam, ruhu təzə, enerjisi tükənməzdir. Hələlik 70 yaşlı Vilayət Əliyev üçün Peyğəmbərimizin bir fikrini söyləmək istədim. Peyğəmbərimiz deyib ki, heç vaxt doymayan iki ac var: elm acı və var-dövlət acı. Vilayət Əliyev elmi tədqiqatlarından, elmi fəaliyyətindən doymayan bir alim kimi hələ yeni-yeni əsərləri, məqalələri ilə Azərbaycan dilçilik elmini sevindirəcəkdir. Ona bu yolda uğurlar, cansağlığı arzulayır, 70 yaşıңыз mübarək olsun deyirik.

“Respublika” qəzeti. 29 noyabr 2008-ci il, s.6

“ƏSRLƏRDƏN ƏSRLƏRƏ” KİTABI ƏDƏBİ MÜHİTİMİZDƏ HADİSƏDİR

Ədəbiyyat bədii söz sənəti olmaqla hər bir kəsə xidmət edir, mənəvi cəhətdən insanları zənginləşdirir, ruhi qida verir. Əsl ədəbiyyat onu yaradanları qorumaqla, yaşatmaqla yanaşı, həm də ədəbiyyat tariximizi yaradır və onu gələcək nəsillərə çatdırır.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində çoxlu hadisələr baş veribdir. Bəzən elə olubdur ki, hər hansı bir əsərin yazılması hadisə kimi tarixə çevrilibdir. Mən deyərdim ki, belə hadisələr çox vaxt müasirləri tərəfindən adi qəbul edilsə də, zaman keçdikdən sonra tarixə çevrilir və bir hadisə kimi böyük əksəriyyətin (təbii ki ədəbi mühitin) diqqətini özünə çəkir. Klassiklərin yaradıcılığı vaxtilə hadisə olsa da, öz müasirləri tərəfindən o qədər də qiymətləndirilməmiş, bəlkə də dəyərləndirilməmişdir. Ancaq zaman keçdikcə klassiklərimizin yaradıcılığı rəğbətlə qəbul olunmuş, diqqət mərkəzində olan bədii nümunələr kimi öz həqiqi qiymətini almışdır.

Tarix yerində dayanmır, öz axarında davam edir. Yeni yaranan bədii əsərlər dövrün, zamanın bədii düşüncəsini özündə əks etdir-

məklə yanaşı, həm də özünəqədərki bədiiyyatdan da qaynaqlanır. Ən başlıcası odur ki, bədii düşüncənin, eləcə də müasir bədii düşüncənin kökündə klassik ədəbiyyat dayanır və klassik ədəbiyyatsız ədəbiyyat tam deyil, yaxud da kökü qurumuş bir ağaca bənzəyir. Bu mənada klassik ədəbiyyat bizi həmişə ədəbiyyatın kökünə, dərinliklərinə aparır. O ki qaldı müasir ədəbiyyata, bu ədəbiyyat klassik ədəbiyyatın davamıdır. Təkcə davamıdır desək azdır. Həm də ədəbiyyatımızın bu günüdür. Vaxt gələcəkdir ki, müasir ədəbiyyatın özü zamanın süzgəcindən keçəcək və daha dəyərli bədii nümunələri ilə klassikləşəcəkdir. Ancaq bununla belə, bütün zamanlarda klassik ədəbiyyatla müasir ədəbiyyat arasında həmişə olduğu kimi zaman, məkan və mühit fərqləri görünəcəkdir. Klassik ədəbiyyatla müasir ədəbiyyat arasındakı zaman, məkan, mühit fərqlərini nəzərə almaqla təhlil və tədqiq işlərinə meydan vermək ədəbiyyat tarixinə də, ədəbiyyat nəzəriyyəsinə də, ədəbi tənqiddə də xeyir gətirə bilər. Bu mənada “Əsrlərdən əsrlərə” kitabı da çağdaş yazıçılarımızın klassiklər və müasirləri haqqında düşüncələrini əks etdirməklə ədəbi mühitimiz üçün bir hadisədir. “Nurlan” nəşriyyatında 2010-cu ildə çap olunmuş bu kitabın tərtibçisi və son sözün müəllifi Sona Xəyalıdır. Kitaba çağdaş yazıçıların klassiklər və müasirləri haqqında yazdıqları əlli məqalə daxil edilmişdir. Bu məqalələrin müəlliflərini həm geniş oxucu kütləsi, həm də ədəbi mühit çox yaxşı tanıyır və qəbul edir. Doğrudan da “Əsrlərdən əsrlərə” kitabındakı imzalar – Rəsul Rzanın, Nigar Rəfibəylinin, Anarın, Xəlil Rza Ulutürkün, Arif Əmrahoğlunun, Firuzə Məmmədlinin, İsa Muğannanın, Məmməd Arazın, Bəxtiyar Vahabzadənin, Kamal Abdullanın, Ramiz Rövşənin, Vəqif Səmədoğlunun, Nizami Cəfərovun, Elçinin, Əkrəm Əylislinin, Sabir Rüstəmxanlının, Zəlimxan Yaqubun, Əzizə Cəfərzadənin, Fikrət Qocanın, Rəfiq Zəka Xəndanın, Rəfael Hüseynovun, Nəriman Həsənzadənin, Qabilin, Balaş Azəroğlunun, Qulamrza Səbri Təbrizinin, Bəkir Nəbiyevin, Cabir Novruzun, Yaşar Qarayevin, Əli Kərimin, Çingiz Abdullayevin, Mövlud Süleymanlının, Kamil Vəli

Nərimanoğlunun, Nəbi Xəzrinin, Afaq Məsudun, İsa İsmayilzadənin imzası geniş oxucu kütləsinə və ədəbi mühitə tanış olan imzalar. Bu imzaların klassiklər və müasirləri barəsində söylədikləri fikirlər təkcə zamanın sözü deyil, bütün zamanlar üçün həkk olunmuş ədəbi – bədii düşüncə, əsasən publisistik üslubda olan yazıçı sözüdür. Əlbəttə, belə bir üslubda və belə bir formada kitabın hazırlanmasının ideya rəhbəri və təşəbbüsçüsü Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin sədri, xalq yazıçısı Anar olmuşdur. Anar müəllim həmişə klassik irsə böyük sayğıyla yanaşan və bu yolda öz əməli işi ilə seçilən yazıçılarımızdandır. Odur ki, Anar müəllimin bu ideyasını və təşəbbüsünü alqışlayır və “Əsrlərdən əsrlərə” kitabının məziyyətləri ilə bağlı oxucularla bölüşmək istəyirik.

“Əsrlərdən əsrlərə” kitabı Rəsul Rzanın “Uzaq ellərin yaxın töhfələri” adlı məqaləsi ilə başlayır. Bu məqalədə Füzulinin yaradıcılığının fəlsəfi cövhərindən bəhs olunmaqla yanaşı, Kərkük xoyrat, manilərindən danışılır, onların bizim ruhumuza yaxınlığı, bayatılarımıza oxşarlığı, dil baxımından doğmalığı, yalnız və yalnız tələffüz və dialekt fərqləri ilə seçildiyi nümunələr əsasında izah olunur. Məqalədə yazılır: “Kərkük xoyrat və manilərindən mənə məlum olan (R.Rza özünü nəzərdə tutur – B.X.) təxminən 1500-ə yaxın parça içərisində “əzizim”, “əziziyəm”, “mən aşiq” sözləri ilə başlayanları yoxdur. Bu cəhətdən onlar bizim bayatılarımızdan fərqlənir. Lakin bu, Kərkük xoyratlarını bizim bayatılardan və ağılardan ruh, forma, ifadə tərzində cəhətdən heç də uzaqlaşdırmır”. Məqalədə qeyd olunur ki, dilimizin ahəng qanununu öyrənmək, sözü yerində işlətmək, cümlələrin düzülüşünü və quruluşunu mənimsəmək işində folklorumuz ən dəyərli qaynaqdır. O cümlədən, məqalə müəllifinə görə, “xoyrat və manilərdə bu baxımdan zəngin nümunələr vardır”.

Nigar Rəfibəylinin “İşıqlı həyat həsrətində” məqaləsi Azərbaycan qadınının şöhrətinə, şərəfinə ayrı – ayrı qadın sənətkarlarının xidmətinə həsr olunubdur. Onlardan Məhsəti Gəncəvinin, Pərnazın, Natəvanın, Ağabəyim ağanın, Aşıq Pərinin, Fatma xanım Kəminə-

nin və digərlərinin həyatı, fəaliyyəti barədə yığcam məlumat əldə edirik, eyni zamanda Nigar Rəfibəylinin qənaətini oxuyuruq: “Azərbaycan şairlərini oxuyun, tanıyın, sevin. Onlar bu sevgiyə layiqdirlər”.

“Dədə Qorqud dühası” adlı məqalənin müəllifi xalq yazıçısı Anardır. Anar müəllim bu məqaləsində ana kitabımızın – “Kitabi - Dədə Qorqud”un xalqımızın həyat tərzini, güzəranını ədəb- ərkanını, ruhunu, dilimizin köklərini əks etdirdiyini qeyd edir. Məqalədə dastanın tarixinə, dilinə, obrazlar sisteminə geniş yer verilir.

Anar müəllimin “Əbədi Mirzə Cəlil” məqaləsində Cəlil Məmmədquluzadənin həyatı, yaradıcılığı barədə çox zəngin və dəyərli məlumatlar vardır. Bundan başqa, “Əsrin şairi” məqaləsində Anar müəllim Nazim Hikmətin XX əsr dünya ədəbiyyatının ən böyük şairlərindən biri olduğunu danılmaz həqiqət kimi təhlil və təqdim edir.

“Əsrlərdən əsrlərə” kitabında Xəlil Rza Ulutürkün üç məqaləsi çap olunmuşdur: “Böyük mütəfəkkir Nizami Gəncəvi”, “Səadət və döyüş poeziyası”, “Sanki bir dağ yıxıldı”. “Böyük mütəfəkkir Nizami Gəncəvi” məqaləsində dünya xalqlarının Nizami Gəncəvinin bəşər mədəniyyətinin nadir korifeyləri hesab etmələri, bəşəriyyətə, ictimai tərəqqiyə xidmət edə biləcək söz qüdrəti olduğu iftixarla xatırlanır. Xəlil Rza Ulutürk “Səadət və döyüş poeziyası” məqaləsində Süleyman Rüstəmdən bəhs edir və onun barəsində yazır: “S.Rüstəmin sənətkar xoşbəxtliyi bundadır ki, poeziyanın dərin qatları sağlamdır, bu qatlar xalq, amma həqiqət, ictimai tərəqqi adlanan anlayışların dirilik suyu ilə yoğrulub”.

Xəlil Rza Ulutürk “Sanki bir dağ yıxıldı” məqaləsində isə Məhəmməd Hüseyn Şəhriyarın poeziyasının qüdrətindən, estetik dəyəridən, ümumtürk və islam dünyası ilə genetik bağlılığından ürək yangısıyla bəhs edir.

Kitabda Arif Əmrahoğlu “Xaqani” məqaləsi ilə çıxış edir. Xaqani yaradıcılığında sosial – ictimai problematikaya, azadlıq problemi-nə can atmaq istəyinin fəlsəfəsi açıqlanır. Məhz Xaqaninin şikayəti,

gileyi, azadlığa can atmaq istəyinin Xaqani fəlsəfəsindən qaynaqlandığı dərinədən təhlil olunur.

Firuzə Məmmədlinin “Milli poeziyamızın qadın başlanğıcı” məqaləsində Məhsəti Gəncəvinin yaradıcılığında bədii informasiya yükünün poetik tutumuna xüsusi olaraq fikir verilir.

İsa Muğannanın “Nəsimi” məqaləsində Nəsimidən, “O öz şəxsiyyətinin qiymətini bilən adam idi” məqaləsində isə Ənvər Məmmədخانlının ədəbi simasından bəhs olunur. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Kamil Vəli Nərimanoğlunun “Ənvər müəllim, bizim Ənvər müəllim” məqaləsində də Ənvər müəllimin yaradıcılığındakı dünyəvilik, unikalıq, təkrarsızlıq özünəməxsus xüsusiyyətlər kimi xarakterizə olunur. Onu da qeyd edək ki, Mövlud Süleymanlının “O səsi indi də eşidirəm...” məqaləsi də Ənvər Məmmədخانliya həsr olunmuşdur.

Nəsimi əsərlərini xalqa yaxınlaşdıran ən mühüm cəhətləri onun yaradıcılığının fəlsəfəsi və sənətkarlığı ilə bağlılığı Məmməd Arazın “Nəsimi əsərlərinin nəsimi” məqaləsində müxtəsər şəkildə oxuculara çatdırılır. Məmməd Arazın “Həmişə müasir şair” məqaləsi də kitabda çap olunmuşdur. Və burada S.Vurğun poeziyasından söhbət açılır: “... S.Vurğun poeziyası bir kərpicini təbiətdən, bir kərpicini cəmiyyətdən götürmüş sənətkarın möhtəşəm qalasıdır”.

“Əsərlərdən əsrlərə” kitabında Hüseyn Cavidlə bağlı Rəfik Zəka Xəndanın “Hüseyn Cavid” və Rəfael Hüseynovun “Vaxtdan uca” məqaləsi maraqlıdır. Maraqlıdır, ona görə ki, bu məqalələrdə Hüseyn Cavidin Azərbaycanın mənəvi varlığını təmsil etməsi, enişli – yoxuşlu bir yaradıcılıq yolu keçməsi, həyatda da, sənətdə də öz yolunu getdiyi bədii faktlar əsasında oxuculara çatdırılır.

Bəkir Nəbiyevin “Qərib bülbül susmayacaq” məqaləsi Almas İldırımın yaradıcılıq yoluna işıq salır, onun Azərbaycan poeziyasının mühacirət qolunun ən görkəmli nümayəndəsi olduğunu, Türkiyə dostluğunu, türkçülüyn təntənəsini ürəkdən tərənnüm etdiyini ön plana çəkir.

Çingiz Abdullayevin “Sənətkarın taleyi və həyatı” məqaləsi Mirzə İbrahimovun şəxsiyyət və yaradıcılıq yoluna həsr olunmuşdur. Məqalədə yazılır: “Mirzə İbrahimov ədəbiyyatımızda unikal hadisədir. Yəqin ki, biz ona XX yüzilliyin ən görkəmli Azərbaycan nasirlərindən biri deyəndə yanılmırıq. O, hələ Cəfər Cabbarlı, Hüseyn Cavid sağ ikən öz ədəbi fəaliyyətinə başlamışdır. O, Səməd Vurğun, Süleyman Rüstəm, Mehdi Hüseyn, Süleyman Rəhimov, Rəsul Rza və başqalarıyla bir yerdə işləmişdir.

Öz uzun həyatı boyu o, Stalinlə, Xruşşovla, Brejnevle, Qorbaçovla təmasda olmuşdur. Bağırovun, Voroşilovun müavini işləmişdir... Onun qeyri – adi yaddaşına uzun həyat yolunda rastlaşdığı minlərlə insanın adı həkk olunmuşdur”.

“Əsərlərdən əsrlərə” kitabında Elçinin “Mənim fikirlərim haqır...”, “Şəxsiyyət və istedad” məqalələri orijinallığı ilə seçilir. Mirzə Fətəli Axundovun və Cəfər Cabbarlının həyatı və yaradıcılığı haqqında olduqca duyğulu bir təəssürat yaradan bu məqalələr bu şəxsiyyətlər barəsində ictimai fikrin formalaşmasında olduqca dəyərlidir.

Nizami Cəfərovun “Əli bəy Hüseynzadə, yaxud millətin romantik mütəfəkkiri”, “Vidadidən Vaqifə”, Kamal Abdullanın “Hamı-səni sevənlər burdadı... yaxud Şah İsmayıl Xətai”, “Ada sahibi”, Sabir Rüstəmxanlının “Həsən bəy Zərdabinin ədəbiyyat yolu”, Zəlimxan Yaqubun “Aşiq şeirinin Füzulisi”, Vaqif Səmədoğlunun “Buz məqbərə”, Əkrəm Əylislinin “Qorxusuzluq”, Fikrət Qocanın “Yuxarıda Allah təkdir”, Qabilin “Füzuli yadigarı”, Afaq Məsudun “Qədim musiqi əfsanəsi”, Yaşar Qarayevin “Yeni dövrün satirası” məqalələri olduqca səmimi, oxucunu ələ ala bilən, ədəbi düşüncənin qarşısında üfüqlər açan faydalı yazılardır. Əlbəttə, bu məqalələrin hər birini oxumaqla klassiklərin həyat və yaradıcılığının zənginliyini bir daha təsdiq etməli oluruq.

Əslində bu tipli kitablar oxucunu maarifləndirir. Belə ki, Azərbaycan ədəbiyyatının müxtəlif dövrlərində yaşayıb yaratmış sənət-

karların həyat və yaradıcılıq yolu barəsində məlumat almaq baxımından bu tip kitablar qaynaq rolunu oynayır.

“Əsrlərdən əsrlərə” kitabının qiymətli olması bir də onunla bağlıdır ki, hansı klassik barəsində nə yazılıbsa, o, dərin müşahidəyə, təhlilə və ürəkdən deyilən sözə, fikrə söykənir. Belə olduğundan tam əminliklə deyə bilərik ki, bu kitab həm ədəbi mühitimizin, həm də geniş oxucu kütləsinin marağına səbəb olacaqdır. İnanırıq ki, gələcəkdə də bu qəbildən olan məqalələr toplaşklında çap ediləcək, ədəbi mühitə, bütövlükdə oxuculara ərməğan olunacaqdır.

“Ədəbiyyat” qəzeti, 5 noyabr 2010-cu il, s.5

HƏQİQƏT HƏR YERDƏ VƏ HƏR ZAMAN HƏQİQƏTDİR

Tarixin özü hər şeyi gec – tez yerbəyer edir. Tarixin təhrifi, saxtakarlıq, böhtan və qərəz nə qədər ayaq açsa da, zamanı, vaxtı çatdıqda ona da fərman oxunur, bir sözlə, həqiqət nazilir, amma üzülmür.

Elmin, idrakın vətəni olmadığı kimi, həqiqətin də vətəni yoxdur. Həqiqət hər yerdə və hər zaman həqiqətdir. Belə həqiqətlərdən biri də ingilis tarixçisi Ceyms Çörçvodun yazdığı 4 kitabdır: “Batmış qitə Mu”, “Batmış Munun övladları”, “Munun müqəddəs simvolları”, “Muda öyrədilən kosmik qüvvələr”. Bu kitablar Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucusu Mustafa Kamal Atatürkün xüsusi arxivi açılan zaman aşkar olunmuşdur. 1990-cı ildə Mustafa Kamal Atatürkün xüsusi arxivi açılan zaman arxivdən onun türk tarixinə dair bir sıra yazıları, qeydləri, oxuduqları kitablara münasibəti, rəyləri, Meksikadan Təhsin bəyin göndərdiyi raportlarla yanaşı, ingilis tarix-

çisi Ceyms Çörçvodun adları yuxarıda qeyd olunan 4 kitabının da türkcəsi tapılmışdır. Bu 4 kitabı türkcəyə Rengiz Ekiz çevirmişdir. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, bu 4 kitabın hər birinin dünyanın müxtəlif dillərinə tərcümə olunması təkcə elmi ictimaiyyət, yaxud tarixşünaslıq üçün deyil, həqiqəti bilmək istəyənlərin hər biri üçün qiymətli və əvəzsiz mənbə ola bilər. Odur ki, bu əsərlərin Azərbaycan dilinə çevrilib nəşr olunmasına böyük ehtiyac vardır. Bu, işin bir tərəfi, ikinci əsas tərəfi ondan ibarətdir ki, hələlik bu əsərlərin məzmunu barədə oxuculara məlumat vermək olduqca vacibdir. Məhz bu vacibliyi nəzərə alan filologiya elmləri doktoru, professor Qara Namazov çox məsuliyyətli və ciddi bir işlə məşğul olmuş, bu kitabları əldə etmiş (düzdür, 4-cü kitabı əldə edə bilməsə də, buradakı məsələlərə üç kitabda toxunulmuşdur), onların məzmunu, mahiyyəti barədə elmi ictimaiyyətə, oxucu kütləsinə məlumat verməyi özünə borc bilmiş və “C.Çörçvodun tarixi kəşfləri” adlı kitabını (2010-cu ildə) yazmışdır. Əslində belə bir kitabı yazmağın özü Azərbaycan elmində hadisə sayıla bilər, ona görə ki, tarixçilər, dilçilər, coğrafiyaşünaslar, etnoqraflar bu kitabın yazılmasından sonra türk dünyasını yenidən öyrənməli olacaqlar. Bu kitab türk dünyasını tədqiq edən tədqiqatçıların faktlara yanaşmasında, tədqiqat metod və üsullarını yeniləşdirməkdə, elmi həqiqətləri cəsarətlə demək bacarığına yiyələnməkdə ən mötəbər mənbələrdən biri olacaqdır. Ona görə də professor Qara Namazova təşəkkürümüzü bildirməklə yanaşı, bu 4 kitabın Azərbaycan dilinə tərcüməsini də unutmamalıyıq.

Qara Namazovun “C.Çörçvodun tarixi kəşfləri” adlı kitabının elmi redaktoru professor Süleyman Əliyev, rəyçiləri isə AMEA-nın müxbir üzvü, professor Vəli Əliyev və dosent Mehman Abdullayevdir.

Professor Qara Namazov kitabda C.Çörçvodun elmi fəaliyyəti barədə məlumat verir, onun adları yuxarıda qeyd olunan 4 kitabı yazarkən bəşər tarixini mükəmməl öyrənməyi məqsədə çevirdiyini nəzərə çatdırır. C.Çörçvod 50 il (1886-1936) Yer kürəsinin bütün qitələri

ni gəzmiş, müxtəlif ölkələrin arxeoloqları, geoloqları, antropoloqları, bir sözlə, tarixçiləri ilə əlaqələr qurmuşdur. Eyni zamanda bir sıra ölkələrin – Hindistanın, Birmanın, Yunanistanın, Tibetin, Amerikanın, Avropanın monastrlarındakı rahiblərlə görüşmüşdür. Zəngin yazılar – litoqrafik, hiyeqrafik, rəmzi və həndəsi yazılar toplamışdır. C.Çörçvod gəzdiyi ölkələrdəki xarabalıqları, qədim tikililəri, piramidaları öyrənməklə tarixin ayrı – ayrı dövrləri barədə zəngin materiallar əldə etmişdir. O, Amerikada böyük mədəniyyət qurmuş Maya səltənətini, qızıldərililərdən qalmış möhtəşəm sarayların qalıqlarını bir – bir gəzmiş, onların şəkillərini çəkmiş, bununla da tarixi öyrənmək üçün zəngin materiallar toplamışdır. Topladığı zəngin materialları öyrəndikdən sonra belə bir qənaətə gəlmişdir ki, bəşər tarixini mükəmməl bilmək üçün hər şey yenidən tədqiq olunmalıdır. Ona görə də o, ayrı – ayrı qitələrdə məskən salan insanların kimliyini tədqiq etməyi əsas məqsəd hesab etmişdir. C.Çörçvod ilk dəfə olaraq 12 min il öncə uzunluğu 9500 km olmuş iki nəhəng qitənin – Mu və Atlantida qitələrinin (60 milyon, bəzən isə 64 milyon insanla) suya qər qəldiyi barədə elmi məlumat vermişdir. Sivilizasiyanın ilkin çağlarının Mu qitəsində olduğunu söyləmişdir. Və buradakı imperiya Günəş imperiyası olmuşdur. Bu imperiyanın dili mayaların dilidir və bu dil uyğur dilinə çox yaxındır, demək olar ki, eynidir. Professor Qara Namazovun belə bir fikri olduqca maraq doğurur: “C.Çörçvod yazır ki, uyğur dili ilə Amerika qitəsində yaşayan bir çox xalqların və eləcə də Qərbi Avropa, həmçinin Hindistanda yerləşmiş bəzi xalqların dilləri uyğur-türk dilləri ilə yaxın qohumdurlar. Müəllif (C.Çörçvod nəzərdə tutulur – B.X.) bu dillərin qohumluğu haqqında nümunələr də göstərmişdir”. (s.9)

Qara Namazov yazır ki, C.Çörçvod ilkin insanların törəyişi, qitələrə yayılması, bir – biri ilə olan əlaqələri, qitələrarası gəmi hərəkətlərinin xəritəsi, gəmi limanlarının yerləri barədə maraqlı bilgiler vermişdir. Daha sonra professor Qara Namazov C.Çörçvodun belə bir qənaətini verir ki, “Cənubi Qafqaz, Xəzər və Qara dəniz ətrafı insan

yaşayışının ilk çağları sayılır və insan üçün ən əlverişli və yumşaq iqlimi olan ölkədir”. (s.10) Bundan başqa, professor Qara Namazov qeyd edir ki, C.Çörçvod yer üzərində baş verən zəlzələlər, zəlzələlərin yaranması səbəbləri, dünya daşqını və tufanı haqqında ətraflı məlumat vermişdir.

Professor Qara Namazov “Türk nəşirindən” başlığı altında çox maraqlı məlumatları, bilgiləri oxuculara çatdırır. Bu başlıqdan məlum olur ki, C.Çörçvodun əsərləri Türkiyədə 2000-ci ilin əvvəllərində oxuculara təqdim olunmuşdur. Əslində isə bundan 68-70 il əvvəl Mustafa Kamal Atatürkün tapşırığı ilə türkcəyə tərcümə olunmuşdur. Və tərcümə olunduqdan sonra Mustafa Kamal Atatürk tərəfindən oxunmuşdur. Mustafa Kamal Atatürk üçün ən maraqlı məqam türklərin, Anadolu türklərinin kökü məsələsi olmuşdur. Ona görə də bu məsələnin tədqiqini həyata keçirmək üçün 1930-cu ildə “Türk Tarix Qurumu”nu yaratmışdır. 1930-cu ildə Təhsin bəyi Meksikaya attaşə təyin etmişdir. Məqsədi ondan ibarət olmuşdur ki, Təhsin bəy Meksikada daha geniş araşdırmalar aparsın, Maya ölkəsinin dili, mədəniyyəti arasındakı əlaqələr barədə daha geniş elmi məlumatlar əldə etsin, tədqiqat işini davam etdirdsin. Təhsin bəyin əldə etdiyi elmi məlumatlar, raportlar Mustafa Kamal Atatürkə vaxtlı – vaxtında çatdırılmışdır. Və bu məlumatlar, bilgilər, materiallar Mustafa Kamal Atatürkü yaxşı mənada həyəcanlandırmışdır.

Professor Qara Namazovun kitabının “Türk nəşirindən” başlığında Birliyi Yayma Vəqfi başqanı Ergün Arıqdalın söylədiyi fikir də çox maraqlıdır. Həmin fikirdən bəzi məqamları ixtisarla oxuculara çatdırmağı vacib sayırıq: “Bizim fərziyyələrimizə görə, şərq və qərb mədəniyyətinin iki ana qaynağı vardır. Bunlardan biri Atlantida, digəri böyük Ana vətən Mu mədəniyyətidir. Bu qaynaqlar artıq özlərini maddi olaraq yavaş – yavaş qəbul etdirməkdədirlər.

Mu mədəniyyətinin ən böyük övladı Atlantidadır. Atlantida Qrenlanda yaxın bölgələrdən İrlandiyanı içinə alacaq şəkildə bütün şimali şərqə Amerikanın şərq sərhədlərindən aşağıya doğru güney Amerika-

nın şərq sərhədlərini əlavə edəcək bir bölgədə yerləşmişdir.

Bu iki sivilizasiyanın bir – biri ilə geniş əlaqəsi vardır”. (s.15) Ergün Arıqdal davam edərək sonra bunları söyləmişdir: “...Əcaba, Anadolu xalqının mənən soykökü hansı reallıqlara sahibdir? Tarixçilər fiziki köklərini müxtəlif yerlərə bağlaya bilirlər. Amma Anadoluya köçüb gəlmiş atalarımızın gətirdikləri genetik kodun mahiyyətini bilə bilməzlər, bu onların da işi deyildir. Bu gənclik kodu haqqında əlbəttə yüzillərdən bəri ənənə bilgisi vardır. Ümumiyyətlə, araşdırmamızın qənaəti belədir:

Anadolu torpaqlarına gələn mədəniyyətin bir xüsusiyyəti vardır: Bura həm Atlantidadan, həm də Mudan köç edənlərin birləşdikləri harmonik bir bölgədir. Egey dənizi və İsgəndəriyyəyə qədər uzanan bölgə çox önəmli bir qovşaq vəziyyətinə gəlmişdir”. (s.15-16) Əlbəttə, onun fikirləri həqiqəti tədqiq etmək istəyində olanları hərəkətə gətirməyə bilməz. Qənaətləri də insanı (xüsusilə, tədqiqatçıları) düşündürməyə bilməz. Onun araşdırmalarından bəzi məqamları qeyd etmək yerinə düşər: “Anadolu xalqının ən əskidən, ən yenisinə - yəni son oğuzların köçünə qədər qaynağı Monqolustan olmuşdur.

Atlantidalıların köçü Misiri necə meydana gətirmişsə, oranı özləri üçün böyük təməl vətəni saymışlarsa, Mu səltənətinin insanları da uyğurları (türkləri – Q.N.) belə bir təməl olaraq seçmişlər.

... Müxtəlif təbii hadisələr səbəbi ilə başlamış uyğur köçləri Hindistana, Çinə, Əfqanıstana və İran yolu ilə Anadoluya qədər sürmüşdür. Böyük uyğur köçü ilə birlikdə Mu varlığı və Atlantida texniki in-tibahı olan böyük insanlıq qüdrəti, zəkası və zehni də köç etdi”. (s.16)

Ergün Arıqdal insanların ruhi dünyasına xalqın, millətin ən böyük xüsusiyyəti kimi dəyər vermişdir. Onun fikrincə, insanları (xalqları, millətləri) bir - birindən fərqləndirən ən mühüm xüsusiyyət iç dünyasıdır, ruhi dünyadır. Ergün Arıqdala görə, “... Anadolu xalqının misal olaraq ən böyük xüsusiyyəti onun ruhi dünyasıdır. Başqa bir ifadə ilə buranın varlıqları, əsl iç dünyası ruhi dünya ilə bağlıdır. Zahirən hamımız adi insanlar kimi yaşayırıq: yeyirik, içirik, oynayırıq, hər şey

edirik, bütün dünyadakı insanların etdiyi kimi. Ancaq orada incə bir fərq vardır: bizim iç dünyamız sürəkli bir şəkildə ruhi dünya ilə bağlıdır. Bunlar bizə ana vətənimiz Mudan, Uyğur varlığından gəlmiş bir mirasdır”. (s.17)

“C.Çörçvodun tarixi kəşfləri” kitabının “Atatürkü düşündürən qitə” bölməsində Mustafa Kamal Atatürkün türk xalqlarının tarixini öyrənmək sahəsindəki fəaliyyəti işıqlandırılır. Osmanlı imperiyasının xarabalıqları üzərində Türkiyə Cümhuriyyətini qurduqdan sonra Mustafa Kamal Atatürkün türk xalqlarının tarixinin öyrənilməsinə böyük önəm verdiyi təhlil olunur.

Mustafa Kamal Atatürkü türklər barədə aşağıdakı suallar düşündürmüşdür:

a) *Türklər bütün qitələrə səpələnmişlər. Türklər bu qitələrin köklü sakinləridirlərmə? Yoxsa buraya gəlmədirlərmə?*

b) *Orta Asiyadakı türklər köklü xalqlardırmı? Yoxsa gəlmədirlərmə? Gəlmədirlərsə, Orta Asiyaya haradan gəlmişlər?*

c) *Anadoluda yaşayan türklər yerlidirmi? Yoxsa onlar da gəlmədir?*

ç) *Amerikanın qədim sakinləri mayaların, qızıldərililərin və başqa xalqların dillərində işlənən türk sözləri onların dillərinə haradan keçmişdir?*

d) *Okeana qər q olmuş nəhəng qitə həqiqətdirmi? Əgər həqiqətdirsə, sakinləri kimlərdir? Qitədə türklər yaşamışdırmı?*

Məhz Mustafa Kamal Atatürk bu suallara cavab tapmaq məqsədilə 60 nəfərlik bir qurum yaratmışdır. Və Təhsin bəyin Meksikadakı Türk səfirliyinə ezam olunmasında əsas məqsəd ondan ibarət olmuşdur ki, Amerikada yaşayan xalqlar arasında türk sözlərinin yayılması səbəbləri araşdırılsın. Təhsin bəy Meksikadan Atatürkə 14 raport göndərmişdir və raportlardan 7-ci, 8-ci, 9-cu, 10-cu, 11-ci, 12-ci, 13-cü və 14-cü əldə olunmuşdur. Odur ki, professor Qara Namazov həm bu raportlardan, həm də Təhsin bəyin ilk dəfə Meksikada amerikalı arxeoloq Vilyam Nivedən əldə etdiyi tabletlərdən bəhs edir. Professor

Qara Namazova görə, şifrələri açılmış tabletlərdən belə bir məlumat əldə olunmuşdur ki, Avstraliyadan bir neçə dəfə böyük olan Mu adlı qitə 12 min il əvvəl okeana qər q olmuşdur. O yazır: “Təhsin bəy Ceyms Çörçvodun geniş araşdırmalarından da istifadə edərək uyğur, akkad, şumer türklərinin Sakit okeanda ilk insanın yarandığı Mu qitəsindən 70000 il əvvəl çıxıb qitədəki böyük mədəniyyəti, dili və dinləri dünyaya yaymaları haqqında geniş bilgilər vermişdir”. (s.20)

Professor Qara Namazov Təhsin bəyin 7-ci, 8-ci, 9-cu, 10-cu, 11-ci, 12-ci, 13-cü və 14-cü raportlarının məzmunu barədə də çox maraqlı və elmi əhəmiyyət kəsb edən məlumatlar verir. Məsələn, 7-ci raportda 3 mühüm məsələyə diqqəti yönəldir: müsəvilik, isəvilik və islamiyyət kimi tək tanrıçılıq dinlərinin təməlində Mu dininin dayanması, Mu, Maya, İnqa və Atlantida mədəniyyətinin türklər arasındakı yeri, şumer, akkad və uyğurların Mu qitəsindən dünyaya yayılmaları.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Mustafa Kamal Atatürkü maraqlandıran mühüm məsələlərdən biri türklərin müxtəlif qitələrə yayılması məsələsi olmuşdur. Odur ki, professor Qara Namazov Təhsin bəyin raportlarına istinad edərək Mu qitəsindən insanların 70000 il öncə Asiya, Avropa, Afrika qitələrinə yayılmaları və özləri ilə yüksək mədəniyyət aparmaları barədə də bəhs etmişdir. Mu qitəsindən maya adı ilə çıxanlar Asiyanın şərq bölgəsinə gəldikdən sonra uyğur adı ilə tanınmışlar. Bu qitənin adamlarının bir qismi gəmi ilə Hind-Çinin sahillərinə gəlmiş və oradan da Hindistana girmiş, burada Nağa – Maya adlı 20000 il fəaliyyət göstərmiş böyük imperatorluq qurmuşlar. Həmin bu insanlar Hindistandan gəmilərlə hərəkət edərək Bəsrə körfəzinin şimalında Fərat çayının sahillərində yerləşmiş, əvvəl akkad, daha sonra ətrafı tutaraq şumer adını almışlar. “Akkad sözü Nağa – Maya dilində bataqlıq, yumşaq yer deməkdir. Şumer sözü isə düz ərazi deməkdir”. (s.21)

Mu qitəsindən adamların bir hissəsi maya adı ilə gəmilərlə hərəkət edərək Afrikanın şərqində Efiopiyada məskən salmış və maya

adını almışlar.

Professor Qara Namazov bu xalqların dil qohumluğu məsələsinə də xüsusi olaraq diqqət yetirir və Təhsin bəyə istinad edərək yazır: “Təhsin bəy bu xalqların dil qohumluğuna daha çox diqqət yetirir və bir sıra sözlərin maya dilində yarandığını və türk dilində olduğunu izah edir. Kökü Mu qitəsindən gələn ulumil (kursiv bizimdir-B.X.) sözünə diqqət çəkir. Deməli, ulu (kursiv bizimdir –B.X) böyük, qüdrətli, m– Mu qitəsinə işarədir, il – El – xalq, ölkə deməkdir. Mənası Böyük Mu ölkəsi – İmperiyası deməkdir. Eləcə də Kin – Gün – yəni Günəş ölkəsi – Günəş dili deməkdir. Deməli, Günəş dili nəzəriyyəsi də buradan doğmuşdur”. (s.21-22)

Professor Qara Namazov qeyd edir ki, Təhsin bəy 8-ci raportda Şimali Amerikanın Texas əyalətində yerlilərin danışdığı Ataqa dilindəki türk sözlərinə diqqəti yönəldir. Hətta bu sözlərdən 25-nin izahını da verdiyini yazır. Onlardan bir neçəsinə diqqət yetirək:

Ataqa dilində

oy	uyumaq
akna	akıntı (axın//axıntı)
ya	ye (yemək)
iyol	oğul
ilu	yil, il, sənə və s.
uk	böyük
akna	akıntı – axın
aq	su
kuts	qoşmaq
pay	pay etmək
naq	barmaq (bəzi ləhcələrdə barmaq əvəzinə barmaq deyilir)
tai	çay, ırmaq
lat	altı

Təhsin bəyin 8-ci raportdakı verdiyi sözlər də professor Qara Namazovun diqqətini çəkmişdir. Məsələn, maya dilində Kuba adasının

adının “müqəddəs, mübarək” anlamında olması və bunun Azərbaycandakı Quba rayon adı ilə müqayisəsi (müqayisə, təbii ki, professor Qara Namazova məxsusdur) oxucuda da, dilçilərdə də maraq doğurmaya bilməz. Professor Qara Namazova görə, Quba sözündə qu “müqəddəs”, ba isə M.Kaşğarının lüğətində verildiyi kimi “uca” anlamındadır və beləliklə, Quba “uca, müqəddəs” deməkdir. Bakı sözünü də əslində Baku kimi qəbul edərək “uca, müqəddəs” mənasını bildirdiyini daha məqbul sayır. Bundan başqa, turan sözünün Haiti adasında yerlilərin dilində “göyə mənsub millət” mənasında olduğunu Təhsin bəyin raportuna istinad etməklə nəzərdən qaçırmamışdır.

Professor Qara Namazov türk dili ilə Mu qitəsində işlədilən dilin yaxınlığı barədə yazır: “Təhsin bəy Meksikada yaşayan ayrı – ayrı süllələrin dillərindən belə qənaətə gəlirdi ki, okeana qər q olmuş Mu qitəsində işlədilan dil ilə türk dili çox yaxındır və bütün dillərin qaynağında türk dili dayanır. Bu da “Günəş dili” nəzəriyyəsinə örnəkdir”. (s.23)

Təhsin bəy 9-cu raportda yerli kişə və kaksikel dillərində işlədilan türk sözləri ilə yaxınlıq təşkil edən sözləri, 10-cu raportda isə asuri, şumer, kişua, aymara dillərindəki 15 sözün türk dili ilə yaxın olduğunu vermişdir.

Professor Qara Namazov 10-cu raportda diqqəti çəkən bir məsələ ilə bağlı – yəni şumerlərin türklüyü və dillərindəki sözlərin Amerikadakı müxtəlif tayfaların dili ilə yaxınlıq təşkil etməsinin səbəbini iki yolda axtarmışdır: “Birinci yol Orta Asiyadan hərəkət edib Berinq boğazı vasitəsilə Amerikaya getmişlər (şumerlərdən söhbət gedir – B.X.), şübhəsiz, özləri ilə dillərini, adət - ənənələrini və mədəniyyətlərini də aparmışlar. İkinci və daha qədim yol isə türklər də, şumerlər də Mu qitəsindən dəniz və quru yolla müxtəlif qitələrə və Amerikaya yayılmışlar”. (s.23)

O daha sonra onu da yazır ki, Atatürk bu məsələyə (şumerlərin kimliyi – B.X.) aydınlıq gətirilməsini istəyirdi. Həm də şumerlərin türksoylu olmasında ısrarlı idi. Onların haradan gətməsi yox, daha qə-

dimlərdə Amerikada olması qənaətində idi". (s.23-24)

Professor Qara Namazov Təhsin bəyin digər raportlardakı izahatlarının da məzmununu vermişdir. Məsələn, Peru səltənətində bir vaxt hökmdarlıq etmiş İnqa hakimlərinin bəzilərinin adlarının türkcəyə bərabərliyi, Argentinanın şimalındakı lülə dilində danışanların sözlərinin türkcəyə yaxınlığı, Cənubi Amerikanın müxtəlif ərazilərində yaşayan tupi və guarani dillərində danışanların dilindəki sözlərin türk dili ilə uyğunluğu, Maya dininin İslam dininə təsiri və s. məsələlər.

Təhsin bəyin Argentinanın şimalında yaşayan yerlilərin danışdıqları lülə dilindəki 25 sözün türkcə qarşılığını və müqayisəsini verməsi maraq doğurur. Onlardan bəzilərinə diqqət yetirək:

Lülə dilində

aksisas

akıs

alel

askıb

epsp

kinə

qusb

lala

naksaks

neyus

süsupe

sop

tiy

ulus

uysos

Türkcə

axsırmaq

açmaq

alovlandırmaq

aşiq

ip

kim, kimə

qulb

lala (lülə dilində uşaq tərbiyəçisi.

Azərbaycan dilindəki lələ və layla sözləri)

axsaq

ney çalmaq

süpürgə

sap

dəmir

ulus

uyumaq və s.

Dil, onun inkişafı, dəyişmə səbəbləri, qohumluğun qorunub saxlanılması Ceyms Çörçvodun tədqiqatlarında müqayisə və təhlil obyekti olmuşdur. Lüğət tərkibinin müqayisəli yolla öyrənilməsi Ceyms Çörçvodun dillərin kökü barəsində qənaətini daha da səlis və

elmi əhəmiyyət daşıyan mövqə sahibinə çevirir. Əlbəttə, Ceyms Çörçvod müqayisə etdiyi dillərin hər birinin özəlliklərini, özəl xüsusiyyətlərini qeyd etməklə yanaşı, dilləri birləşdirən, bir-birinə yaxınlaşdıran, vahid bir mənbədən təşəkkül tapmasını şərtləndirən məsələlərə böyük önəm vermişdir. Bu cəhəti olduqca dəqiq duyan professor Qara Namazov C.Çörçvodun dillərin müqayisəsi zamanı əldə etdiyi qənaət barədə yazır: "Çörçvod gil lövhələrə yazılmış rəmzi işarələrə, piramidalara nəqş olunmuş rəsmlərə, müxtəlif xalqların bəsit litoqrafik əlifbalarına, nəhayət, qədim dilşünasların və filosofların söylədikləri qənaətlərə söykənərək belə qənaətə gəlmişdir ki, insanlıq tarixində öncə bir dil yaranıb formalaşmışdır.

İnsanlar tədricən quru və dəniz yolları vasitəsi ilə başqa-başqa torpaqlara köçüb kökdən ayrıldıqdan sonra tədricən min illər boyu həyat və yaşayış tərzində dəyişir, bununla yanaşı, dil də dəyişir-dəyişərək hər xalqın özünəməxsus atributunu qazanır. Ancaq Çörçvodun da dediyi kimi, dilin əsas qaynağı, kökü əsasən qorunub yaşanır". (s.28)

Doğrudan da, dilin əsas qaynağı, kökü, özümlü həmişə qorunub saxlanılır. Dilin arasındakı qohumluq münasibətinin əsasında məhz özümlü, kök əsas qaynaq rolunu oynayır. Dilin lüğət tərkibi daha çox və tez dəyişən hissə olsa da, zamanın, mühitin təsirinə daha tez məruz qalsa da, ancaq əsas hissə - kök, özümlü, bünövrə həmişə mühafizə olunur, müqavimət və təsirlərə qarşı olduqca dözümlü olur.

Professor Qara Namazov C.Çörçvodun dillərin yaxınlığı, qohumluğu barəsindəki qənaətlərini ümumiləşdirmiş, aydın şəkildə, anlaşılqlı bir dildə təqdim etməyə çalışmışdır. Həmin qənaətlərin əsas məqamlarını belə vermək olar:

a) *Xalqlar, millətlər arasında dil həmişə qohumluğu qoruyub saxlamışdır.*

b) *Dünyadakı bütün dillərdə maya sözlərinə rast gəlinməsi bir həqiqətdir.*

c) *Yaponiyada işlədilən dilin yarısı maya sözlərindən yaranmışdır.*

ç) *Hindistandakı dillərin bir qismi maya əsilli dillərdir.*

d) *Bütün Avropa dilləri maya sözlərindən nəşət etmişdir.*

e) *Yunan dili də maya dili ilə bağlıdır.*

ə) *Meksika yerli dilinin ən azı yarısı maya dilidir. Meksika yerlisi tərcüməçi olmadan yaponla danışa bilər.*

f) *Qədim akkad və qalde dilləri maya dilinin kökü ilə bağlıdır və hətta misir dilində də maya sözləri çoxdur.*

C.Çörçvod araşdırmalarını aparan zaman istinad etdiyi mənbələr də olmuşdur. Deməli, həm öz araşdırmalarının, həm də istinad etdiyi mənbələrin sayəsində elmi qənaətlər söyləyə bilmişdir. Bu mənada prof.Qara Namazov yazır: “Çörçvod araşdırmalarına çox etibar etdiyi Maks Millerə istinad edir”. (s.29) Sonra isə Maks Millerdən belə bir sitat gətirir: “Başlanğıcda tək bir orijinal dil vardır. Dilin kökünü incələdikcə bu fikir təsdiq olunur”. (s.29)

C.Çörçvod sanskrit, zend, yunan, latın, ingilis və başqa dillərin uzaq bir keçmişdə orijinal bir dildən törədiyini də apardığı müqayisələr əsasında üzə çıxarmışdır. Elmi qənaət belədir ki, maya dili ana (ilk) dillərdən biridir, ya da başqa bir dildən əmələ gəlmiş ilk dillərdən biridir. Təbii ki, sonrakı inkişaf dövrlərində bütün dillərdə olduğu kimi, maya dilinin lüğət tərkibində də dəyişmələr baş vermiş, bu da müəyyən fərqləri üzə çıxarmışdır. Bu baxımdan da professor Qara Namazov C.Çörçvodun maraqlı bir müqayisəsini belə təqdim edir: “... bugünkü ingilis dili ilə beş yüz il bundan əvvəlki ingilis dilinin fərqi necədirsə, günümüzdəki maya dili ilə on min il öncəki maya dilinin fərqi də elədir. Bu da bəllidir ki, min illər boyu maya dilinə başqa dillərdən çox sözlər girmişdir”. (s.29)

Doğurdan da statistik hesablama metoduna görə, iki qohum dilin bir – birindən ərazi cəhətdən ayrılmasından sonra müəyyən olunmuşdur ki, ümumi köklü sözlər 1000 ildən sonra leksik tərkibdə 74 faizə, 2000 ildən sonra 55 faizə, 3000 ildən sonra 41 faizə, 4000 ildən sonra 30 faizə, 5000 ildən sonra 22 faizə, 7000 ildən sonra 12 faizə çatır. (bax: Buludxan Xəlilov. Türkologiyaya giriş, Bakı, 2006, s.79)

C.Çörçvodun beş xalqın dilində işlənən sözlərin müqayisəsini

verməsi də maraqlıdır:

Akkad və Qalde	Hindu – Naqa, Maya	Türkçə
abba	ba	baba
bala	pal	yoldaş, övlad
a	ha	su
kas	ka	iki
qul	qul	büt
qum	qunn	quyruq
kin	kin	gün
lal	lal	almaq
mən	en	mənim, olmaq
nana	naa	anna və s.

Ümumiyyətlə, C.Çörçvodun müqayisəyə cəlb etdiyi sözləri tutuşdurmaq və müqayisə yolu ilə bütün türk dillərində axtarmaq, eləcə də dünyanın digər dillərində izləmək maraqlı elmi nəticələri üzə çıxara bilər.

Professor Qara Namazovun kitabındakı bölmələrdən biri də “C.Çörçvod və qərç olmuş Mu qitəsi” adlanır. Bu bölmədə C.Çörçvodun kimliyi və Mu qitəsi barədə bilgiləri necə aşkar etməsi haqqında məlumatlar verilir. C.Çörçvodun 1851-ci ildə Londonun Devon qəsəbəsində doğulduğu, Oksford Universitetini bitirdiyi, orduda polkovnik rütbəsinə qədər yüksəldiyi və 1886-cı ildə ordudan istefaya çıxdığı, həmin ildə Hindistana səfər etdiyi barədə məlumat əldə edirik. Günlərin birində baş rahib məbədin gizli yerində tabletlərin (gildən hazırlanmış lövhələrin) olduğunu ona söyləyir. Nəhayət, bu müqəddəs lövhələrin şifrələri rahibin köməkliyi ilə açılır və oxunur. Yazıların oxunmasından aydın olur ki, ilk insanın yarandığı yer və ilk vətəni Mu qitəsi olmuşdur.

Bu bölmədə professor Q.Namazov C.Çörçvodun belə bir fikrini sitat kimi gətirir: “Araşdırmalarımı (C.Çörçvod nəzərdə tutulur – B.X.) davam etdirərək yox olmuş qitənin Havay adalarının quzeyindən Filipp adalarına və Paskalya adasına qədər uzanan bir ərazini tut-

duğunu və ilk insanın burada yarandığını kəşf etdim. Bu gözəl ölkədə insanların necə yaşadığını və üzlərinin güldüyü bu torpaqların 12000 il öncə qorxunc zəlzələdən sallanıb atəş və su girdabı içində yox olub getdiyini öyrəndim və yaradılış hekayəsini orijinaldan oxudum”. (s.34-35).

Deməli, yazılı mənbələrə istinad əsasında sübut olunmuşdur ki, ilk insan Mu torpağında yaranmışdır. Və Mu qitəsinə “Kui ölkəsi” fəxri adı verilmişdir, mənası “Günəş ölkəsi” deməkdir.

Professor Qara Namazovun kitabının “Həyatın və insanın yaranması” bölməsində yeddibaşlı ilanın yeddi əmri ilə dünyanın yaranması (həmin əmrlər bir – bir göstərilir), insanın cüt prinsipi ilə erkək və dişi olaraq yaradılması, bəzi təbirlərdəki yazılara müraciət edərək insanın tək yaradıldığı və qadının orijinal insanın bir tərəfindən yarandığı məsələlərinin şərhinə, izahına geniş yer verilir. Hətta insanın yaranması barədə bəzi məqamlarda C.Çörçvodun “Tovrat”a istinad etdiyi də qeyd olunur: “Və Rəbb Tanrı Adəmi dərin bir yuxuya sövq etdi (yəni ölümə) və o uyudu (deməli öldü). Rəbb onun qabırğalarından birini çıxardı və yerinə ət doldurdu. Rəbb insandan aldığı qabırğadan qadın yaratdı və onu insana çevirdi”. (s.51) Bu bölmədə həyatın və insanın yaranması barədə kifayət qədər elmi qənaətlər, mükəmməl və səlis fikirlər vardır. Əsas nəticə yenə ondan ibarətdir ki, insanın yer üzərindəki ilk yurd yeri Sakit okeanın dibindədir. Mu torpağı da Amerikanın qərbində və Asiyanın şərqində, deməli, Sakit okeanda yerləşir.

Kitabın “Günəş imperiyasında din” bölməsində ilk dinin 70000 ildən daha qədimə getdiyi, Mu qitəsində ilk dinin yaranması, təkamül, yayılması, təməl prinsipləri (“Tanrının atalığı, insanların qardaşlığı!”), “dinlə elmin qardaş olması”, Tanrının varlığına inam və s. məsələlər izah olunur.

Professor Qara Namazov bu məsələlərin izahını elə aydın, səlis, anlaşqlı bir şəkildə verir ki, inanırıq ki, həm oxucular, həm də mütəxəssislər maraq dairələrini gizli saxlaya bilməyəcəklər. Eyni zaman-

da bu məsələləri həyəcanlı şəkildə oxuyacaq, sonra isə əsl həqiqət barəsində düşünəcək və C.Çörçvodun kitablarını ən qiymətli mənbə kimi qəbul edəcəklər. Və bəlkə də umacaqlar ki, bu kitablar Azərbaycan dilinə niyə tərcümə olunmayıbdır?!

Professor Qara Namazovun bu kitabı dilçiləri, tarixçiləri, etnoqrafları, coğrafiyaçıları, folkloşünasları, bir sözlə, elm adamlarını silkələyir. Tarixə qədərki dövrə yeni baxış tələb edir, yazıyaqədərki dövrün və yazılı dövrün tarixinə yeni baxış tələb edir, qədim dünya tarixinin bir çox qaranlıq məqamlarına işıq salır. Bu mənada kitabın “Günəş imperiyası Munun müstəmləkələri” bölməsində 16000 il əvvəl Munun müstəmləkələrinin qurulduğunu dəqiqləşdirir, Qədim Quzey Amerika, Meksika vadisi, Güney Amerika, Peru, Qərbi Avropa, Misir, Nil müstəmləkəsi barədə çox maraqlı, ətraflı məlumatlar verir. Xüsusilə, Avropada ilk insanların şimal – qərb bölgələrində yaşamağa başlaması, Avropadakı ilk xalqların Qafqaz düzəngahlarından ortaya çıxması fikrini irəli sürənlərin mövqeyi olduqca maraq doğurur. Azərbaycan elmi ictimaiyyətinə az – çox bəllidir ki, Norveçin Azərbaycanla bağlılığı barəsində fikirlər olmuşdur. İndi də bu fikirlər hətta norveçlilərin, norveçli elm adamlarının tərəfindən həmişə davam etdirilir. Məsələn, səyyah Heyerdal Azərbaycanla daha yaxından tanış olduqdan sonra özlərinin kökünün Cənubi Qafqazla – Azərbaycanla bağlı olduğunu ısrarla söyləmişdir. Bu mənada professor Qara Namazov qeyd edir: “Norveçlilər bir haldakı özlərini Güney Qafqazın-yəni Azərbaycanın kökü ilə əlaqələndirirlər, bu, öyrənilməsi maraq doğuran bir məsələdir. C.Çörçvodun bu problemə münasibəti də bizi düşündürməlidir”. (s.81)

C.Çörçvodun tədqiqatlarına görə, Günəş imperatorluğuna – Mu qitəsinə ən yaxın (dil, din, ərazi baxımından) Uyğur imperiyası olmuşdur. Onun tərtib etdiyi xəritəyə görə, “... Böyük Uyğur imperiyasının şərq sınırı Sakit okeana, qərb sınırı bugünkü Rusiyada Moskva yaxınlığına dayanmış, güneydən Çin, Birma, Hindistan və Pers ölkələrinin bir hissəsini öz içərisinə almışdır. Qüzeydən isə Şimal Buzlu

okeana qədər uzanırdı”. (s.88) Hətta Avropa torpaqlarının böyük əksəriyyətinin Uyğur imperiyasına daxil olması, cənubda isə Qara dəniz və Xəzər dənizi ətrafının da bura daxil olması C.Çörçvodun yazdığına görə, ən qədim dövrlərdən uyğurların Avropanı zəncirvari öz içərisinə aldığını göstərir. Məlum olur ki, Uyğur imperatorluğu böyük tufan və fəlakət nəticəsində dağılmış, sağ qalan insanların soyundan törəyənlər isə yenidən Avropada yerləşmişdir. Bu hadisə prototariix zamanında baş vermişdir. Və slavlar, totonlar, keltlər, irlandlar, bretonlar, eləcə də digərləri fəlakətdən sağ qalan uyğurların nəslindəndir.

C.Çörçvod Uyğur imperiyasının ərazisi haqqında bir daha qeyd etmişdir ki, bu imperiya Orta Asiyı, Sakit okeandan Ural dağlarına qədər olan ərazini içərisinə alaraq Avropanın mərkəzinə doğru iləliləmişdir.

Professor Qara Namazov Maks Millerin yazdıqlarını da əsas götürür. Maks Millerə görə ilk qafqazlılar Orta Asiya dağlarından gəlmiş kiçik dəstələrdir. Uyğurlar isə ayrıca Qafqaz bölgələrinə tarixdən əvvəl, dağların əmələ gəlməsindən sonra gəlmişdir. Professor Qara Namazov C.Çörçvodun və Maks Millerin fikirlərini mənbə, istinad yerinə çevirdikdən sonra belə bir cəsarətli qənaətini ortalığa qoyur. O yazır: “Müqayisələr göstərir ki, uyğurların əhatə etdiyi coğrafi ərazi bizim Qobustanı da öz içərisinə alır, qədim Uyğur imperiyasında baş verən “Tufan” Qobustandan da yan keçməmişdir. Qeyd etdiyimiz kimi, tarixdə və səma kitablarında xatırlanan “Tufan” cənubdan şimala doğru hərəkət edərək bütün Orta Asiyı Sibirə qədər yaxalamış, Buzlu okeana dayanmışdır”. (s.98) Daha sonra davam edərək yazır: “Qobustandakı qayaüstü təsvirləri arxeoloqlar kompozisiyasına və çəkmə texnikasına görə müxtəlif dövrlərə bölürlər, e.ə. 8-ci, 5-ci minillikdən b.e.-nin orta əsrlərinə qədər davam etdiyini yazırlar. “Tufan”dan qalma təsvirlərlə Qobustan və Orta Asiya təsvirləri bir – biri ilə çox səsləşir və belə deməyə əsas var ki, Qobustan təsvirlərinin də ən qədim nümunələri elə uyğur qaya təsvirlərinin demək olar eynidir”. (s.99)

Professor Qara Namazov C.Çörçvodun tədqiqatlarından faydalanaaraq oxuculara belə bir elmi qənaəti də anlatmağa, aşılamağa çalışır: “Mu qitəsi başqa müstəmləkələrlə yanaşı, Böyük Uyğur imperatorluğu ilə də dəniz vasitəsilə əlaqə saxlayırdı. Görünür, Uyğur səltənətində gəmiçilik geniş inkişaf etmişdir. Deməli, Qobustandakı gəmi təsvirləri təsadüfi deyil, Mu qitəsi və başqa dövlətlərlə də bağlı olmuşdur.

Belə qənaətə gəlmək olur ki, bu səsləşmələr bir – birini tamamlayırsa, deməli, bizim arxeoloqlarımızın təxmin etdiyi 5-8 min il əvvəllə yox, daha qədimlərə - Uyğur imperiyasının yaşadığı dövrlərə - yəni 20000 il əvvəllərə gedib çıxır. Bu yöndə uyğurların, yəni türklərin Güney Qafqazda 20000 il bundan öncə bir imperiya kimi yaşamaları nəticəsinə gəlinməlidir”. (s.99).

Hətta professor Qara Namazovun Naxçıvandakı Gəmiqayanın tarixinin III – I minilliklərin mədəniyyəti kimi yox, Uyğur imperiyasının zamanına getdiyini söyləməsini və bunu C.Çörçvodun verdiyi bilgi əsasında deməsinə çox düzgün bir mövqe sayırıq. C.Çörçvodun mənbələrə əsasən verdiyi məlumatlar sayəsində professor Qara Namazov qeyd edir ki, uyğurlar Güney Qafqazda sakin olduqları dövrdə qitələrarası nəqliyyat növü kimi gəmiçilikdən istifadə etmişlər, eyni zamanda Naxçıvandakı Gəmiqaya da məntəqələrdən biri kimi olmuşdur.

Professor Qara Namazov C.Çörçvodun istinad etdiyi mənbələrdən və şəxsən onun öz fikirlərindən qaynaqlanaraq Baykal yaxınlığındakı Qobu çölündəki təsvirlərlə Bakı yaxınlığındakı Qobustan qayaüstü təsvirlərinin bir – birinə çox bənzədiyini və bu torpaqda da (Qobustanda) hələ 20000 il əvvəl uyğurların (türkərin) yaşaması fikrini söyləyir. Doğrudan da müqayisələr, tutuşdurmalar, faktlara yanaşmalar o qədər dəqiq və aydın məntiqə söykənir ki, professor Qara Namazovun fikirlərini də təkzibolunmaz fakt kimi qəbul etməli oluruq. Bir fakt kimi onu da qeyd etmək istəyirik ki, Qərbi Azərbaycan ərazisindəki (indiki Ermənistan ərazisində) qayaüstü təsvirlər də deyilənlərlə eyni mənbədənir. Belə ki, eramızdan əvvəl V – II minilliklərə aid

Soyuqbulaq və Qarakilsə qayaüstü təsvirləri ilə Qobustan və Altaydakı qayaüstü təsvirlər arasındakı oxşarlıq ciddi bir faktdır. Bundan başqa, Nüvədi – Qarqadaşı yazıları ilə Orxon – Yenisey kitabələrinin dil və əlifba eyniliyi Cənubi Qafqazda türklərin qədim sakin olduqlarını təsdiqləyir.

C.Çörçvod uyğurların 20000 il bundan öncəki dövrdə qurduqları imperatorluq barəsində araşdırmalar aparmış, imperatorluğun həmin dövrdəki xəritəsini hazırlamışdır.

Onu da öyrənirik ki, Böyük Uyğur İmperatorluğunda Mu qitəsinin Günəş imperatorluğunda olduğu kimi, Günəşin simasında Tanrıya etiqad göstərilmişdir. Bundan başqa, belə bir elmi məlumatı da əldə edirik ki, Uyğur imperatorluğunun çökməsindən yeddi və ya səkkiz min il sonra Şərqi Asiyada monqol tipli saysız – hesabsız ölkələr meydana gəlmiş, onların ən nüfuzlusu tatarlar olmuş və onların başçısı Çingiz xanla Kubilay xan olmuşdur. Burada tatarlar deyəndə, təbii ki, türklər nəzərdə tutulur.

Professor Qara Namazov tarixçilərin diqqətini bir məsələyə də yönəldir. Bu da ondan ibarətdir ki, Asiyada və Avropada imperiya quran türklər olmuşdur. Ancaq C.Çörçvod Böyük Uyğur imperiyasından bəhs etsə də, Orta Asiyada yaranan xırda türk dövlətlərindən bəhs etməmişdir. Bunun səbəbini professor Qara Namazov onunla bağlayır ki, “C.Çörçvod bu araşdırmaları aparan zamanlarda (1880-1936-cı illər) Avropa Osmanlı İmperiyasına qarşı səlib yürüşünə qalxmışdı və Birinci Dünya savaşında da Qərb dövlətləri, o cümlədən ingilislər və Yunanıstan Osmanlı İmperiyasına qarşı böyük savaşlar aparırdılar. Milliyyətçi ingilis olan Ceyms Çörçvodun araşdırmalarından aydın duyulur ki, onun türklərə hüsn – rəğbəti olmamış, əvəzində Uyğur imperiyasını ön plana çəkmişdir. Axı Çörçvodun haqqında bəhs etdiyi Orta Asiyada yaranan xırda dövlətlər daha çox türk sülalələrindən yaranan xırda dövlətlər idi”. (s. 105)

Kitabın “Maya imperiyası” bölməsindən belə bir məlumat əldə edirik ki, Maya səltənəti m.ö. 2500 – cü ildən m.s. 900-cü ilə qədər ya-

şamışdır. Mu qitəsinin Günəş imperatorluğunda maya və uyğur dillərindən istifadə edilmişdir. Ancaq təəssüflər olsun ki, maya mədəniyyəti ilə bağlı qaranlıq məqamlar hələ də elm aləminə aşkarlanmamışdır. Kitabın “Hindistan” bölməsində oxuyuruq: “Hindistanın tarixi m.ö. 3000 ildən o yana getmir. Ancaq ayrı – ayrı bölgələrdə araşdırma apardıqda bir – birindən fərqli olaraq 15000 ilə, 35000 il əvvəllərə gedən yüzlərcə və bəlkə də minlərcə illərə aid təbətlər mövcuddur. Ancaq bu mədəniyyətin məhv olub torpağa qarışması və okeana batmasının səbəbi bəlli deyil”. (s.117-118) Hindistan adının yunan mənşəli olduğunu öyrənirik. Belə ki, İskəndərin yürüşü zamanı yerli camaatın Sindhu adı verdikləri bir çayı yunanlar İndua, sonra isə Hinduya çevirmişlər. O vaxtdan da bu ölkənin xalqı hindular // hindlilər adlanmağa başlamışdır.

Professor Qara Namazov yazır: “C.Çörçvoda görə, Babilin tarixi akkadların, şumerlərin, kaldeylərin, assurların, midiyalıların və perslərin tarixi ilə səsləşir. Bunlardan bəziləri bu gün də öz varlığını qorumaqdadır. Bunların ən qədimi 5000 il əvvəllərə qədər gedir. Babilin tarixi isə 18000 il daha əvvəllərə dayanır. Bu tarixlərdə Hindistandan gəlmiş Nağa – Maya tayfaları Fərat çayı sahillərində qərar tutdular. Sonra Mu qitəsinin şərq bölgələrindən gəlmiş xalqlarla qarışdılar. Bunlar samilər idilər” (s.125).

C.Çörçvoda görə, Babil imperiyası şimaldan gələn bir istilacı tayfanın gəlişi ilə qurulmuşdur. Mu qitəsindən gəlib Yuxatanda dövlət qurmuş Zaha adını daşımışlar.” Sonralar şərqə köç edib Qafqazın düzəngahlarında oturmuşlar. Və Xəzər dənizinə qədər irəliləmişlər. Bu bölgə Anadolunun arxasına dayanır. Samilər artıqca cənuba doğru irəlilədilər. Akkadları və şumerləri məğlub elədilər, sonralar da qaynayıb qarışdılar”. (s.125)

Assurlar barəsində öyrənirik ki, onlar sami irqindəndir. Onlar daha qədimdə Babilin tərkibində olmuş, sonra müstəqilliklərini qoruyaraq Babilə də hakim olmuşlar. Müstəqilliklərini m.ö. 900-cü ilə qədər qorumuş, m.ö.625-ci ildə Midiyaya məğlub olmuşlar.

C.Çörçvoda görə, midiya və pers Uyğur imperiyasının çökməsindən 8-10 min il sonra ortaya çıxmışdır. Midiyalılar da, perslər də uyğurlar vasitəsilə Mu qitəsinin Ah – ra –ya qəbilələrindən gələn ari irqinə mənsub olmuşlar.

Professor Q.Namazov yazır: “C.Çörçvoda görə, akkadlar və şumerlər həqiqətən qədim babillilərdi və şimalda yaşayan sami xalqına nisbətən həm mədəniyyət, həm də bilgi baxımından çox irəlidedirlər”. (s.127) O, daha sonra davam edərək yazır: “Şumerlər və akkadlar minlərcə il Babilin mədəniyyətini yaşatdılar. Onlar sənət və elmi davam etdirdilər. Samilər də Maya – Nağa dilini mənimsədilər. Bu dil m.ö. 7-ci, 6-cı minillərə qədər davam etdi”. (s.129)

Kitabın “Okeana qər q olmuş Atlantida qitəsi” bölməsində Atlantida qitəsinin koordinatları göstərilmiş, onun batması və bu batmanın geoloji proseslərlə bağlı olduğu qeyd olunmuşdur. “Qədim sivilizasiyalar” bölməsində C.Çörçvodun topladığı zəngin materialların elmi qənaəti belədir ki, qədim sivilizasiyalar” üç zaman dönməindən və bəlkə də daha çox zaman dönmələrindən keçmişdir”. (s.142) Daşqınlar, tufanlar, zəlzələlər, qaz püskürmələri, minlərlə təbii fəlakətlər yer üzərindəki həyatı dəfələrlə məhv etmiş, qədim sivilizasiyalar okeanlara qər q olmuş, torpağın altına gömülmüşdür. Professor Qara Namazov yazır: Çörçvod bu qənaətə gəlir ki, min illər boyu yer kürəsində fəlakətə uğramış antik sivilizasiyalar bugünkü sivilizasiyalardan daha yüksək səviyyədə olmuşdur. Təkcə Mu qitəsində 12 min il əvvəl okeana qər q olmuş Günəş imperiyasında dövlət quruculuğu, mədəniyyət, elm və texniki inkişaf böyük mərhələlərdən keçmiş, dəfələrlə qitənin müəyyən əraziləri parçalanıb Sakit okeana gömülmüş, axırda da qalan hissəsi 64 milyon əhalisi ilə okeana qər q olmuşdur”. (s.142)

Mu qitəsi mərkəz, ana vətən sayılmışdır. Məsələn, Böyük Uyğur imperiyası, Misir, Yunanistan, Hindistan, Birma, Çin, Şimali və Cənubi Amerika, Maya səltənəti Günəş imperiyasına tabe olan imperiyalar (yarımimperiya) olmuşlar. Günəş imperiyasının gerbi bütövlükdə günəş və şüaları ilə, yarımimperiya gerbi isə günəşin yarı-

sından və yarım şüalarından ibarət olmuşdur.

Qitədə, imperiya və yarımimperiyalarda baş verən hadisələri tabletlərə (lövhələrə) köçürmüşlər. Tabletlər gildən və tərkibi məlum olmayan xüsusi materialdan hazırlanmışdır.

Kitabın əlavə hissəsi olan “Amerikada yaşayan qızıldərililər” bölməsindən belə bir məlumat əldə edirik ki, qızıldərililər türklərlə eyni kökdəndir, onlar türklərin ana vətənindən ayrılaraq Amerika qitəsində məskunlaşmışlar.

Professor Qara Namazov indiyə qədər mövcud olan tarixi araşdırmalara istinad edərək qeyd edir ki, Asiya ilə Amerika qitəsi arasında əlaqə X.Kolumbdan çox – çox əvvəllərə gedib çıxır. O, fikrini daha da əsaslı etmək üçün bu istiqamətdəki mövcud tədqiqatları nəzərdən keçirməyə də üstünlük verir. Özünün “Azərbaycan aşiq sənəti” adlı rus dilində 1984-cü ildə çapdan çıxmış kitabı barəsində B.V.Lukinin ona yazdığı məktubdan müəyyən məqamları xatırlayır: “Sizin “Azərbaycan aşiq sənəti” kitabı ilə tanış olduqdan sonra, Kuba huqları (aşıqları) ilə Azərbaycan aşiq sənəti arasında bir sıra tipik oxşarlıqlar gördüm”. (s.153-154) Hətta B.V.Lukinin Azərbaycan və Orta Asiya aşıqlarının, akınlarının, baxışlarının yaradıcılığı ilə Latın Amerikasındakı xalq yaradıcılığını müqayisə etməsi, onlar arasında eyniliklərin olduğunu üzə çıxarması, xüsusilə, Braziliya, Çili xalq sənətkarlarının yaradıcılığında daha çox oxşarlıqların, eyniliklərin (Azərbaycan və Orta Asiya ilə) olması bir daha prof.Qara Namazovun mövqeyini olduqca əsaslı və inandırıcı edir. O, Amerikada yaşayan qızıldərililərin dilində iki mindən çox türk mənşəli sözün işləndiyini M.Aribjanovun və A.Karimulinin araşdırmalarına (bax: *Voprosi törkskoqo əzikoznaniə. Kazanğ*, 1976, c.129-143) istinad etməklə oxuculara onu çatdırmaq istəyir ki, qızıldərililərlə türk xalqlarının dil xüsusiyyətləri bir – birinə çox yaxındır. Məsələn, həmin sözlərin bəzilərinə diqqət yetirək: koş (quş), baka (bağa, qurbağa), kun//kin (günəş, gün), suuy//hu (su), yaş (yaşıl, təzə), aak (ağ), iç (iç, içəri), ote (ata), ina (ana), kokta (göydə), min (mən), kan (damar), buldiz (baldız), ik//iki (iki), oş (üç), bur (bur-

maq), kat (qatmaq), sat (satmaq), tur (durmaq), ket (getmək), kel (gəlmək) və s.

Professor Qara Namazov Əlibəy Hüseynzadənin “Həyat” qəzetində çap etdirdiyi “Kristofor Kolubmu, yoxsa türklərmi?” (1905, №129) və “Amerika vəkillərilə mülaqiat” (1906, №13) adlı məqalələrində Fransada çap olunan “Fiqaro” qəzetindəki materiallara istinad edərək “türklərin Kolumndan çox – çox əvvəl Amerikaya getmiş olduqları” fikrini də əsas götürür. Yaxud, M.Qordiyevanın kitabındakı (*MQordieva. İx toçka zreniə (Molodie amerikantsı v SSSR). Moskva, 1976, s.79-80*) Amerikanın qızıldərili hüquqşünası Cek Raşinqin aşağıdakı fikrinə istinad etməsi bir daha qızıldərillilərlə türklər arasındakı uyğunluğu təsdiq edən faktdır.

Cek Raşinq deyirdi: “Mənim tayfam olan movaxların (moqalxq), (xatırladaq ki, qədimdə gürcülər bizi bu adla çağırırlarmış – Q.N.) mənşəyinə gəlincə mövcud rəvayətlərə əsasən deməliyəm ki, biz buraya başqa yerdən – Yer kürəsinin o biri tərəfindən gəlmişik. Antropoloji dəlillər var ki, 50 min il əvvəl, çox ehtimal, buraya biz indiki Azərbaycan ərazisindən köçüb gəlmişik. Çünki o zamanlar indiki Bering boğazından ovçuların ardıcıl köçüb gəlməsi baş vermişdir. Onlar buraya Xəzər sahillərindən, Sibir ərazisindən, Qazaxıstan və Özbəkistandan köçüb gəlmişlər. İndi də bizdə Azərbaycan xalqının adətləri və sözləri ilə uyğun gələn xeyli oxşarlıqlar qalmaqdadır. Aramızda müəyyən uyğunluqlar vardır. Mənə elə gəlir ki, bununla Bakıdakı dostlarıma mühüm tapşırıq vermiş oluram. Amerika hindularının mədəniyyətilə onların milli mədəniyyətinin oxşarlıqlı ideyası onlar üçün tamamilə yenidir. Onlar bunu tədqiq edə bilirlər. Lakin edəcəklərmi? Onu bilmirəm”. (s.156-157) Deməli, biz: dilçilər, tarixçilər, etnoqraflar, coğrafiyaçılar, folklorşünaslar bu fikirlərdən qaynaqlanaraq ciddi tədqiqat işləri aparmalıyıq. Təkcə ona görə yox ki, tarixi həqiqətlər öz yerini tapsın. Həm də ona görə ki, bir millət olaraq tarixi haqqımızı özümüzə qaytarmalıyıq. Açıq deyim ki, bu istiqamətdə professor Qara Namazovun kitabı əvəzsiz bir ideya qaynağıdır.

Professor Qara Namazov 15 il Amerika qitəsindəki qızıldərillilərin həyatını, məişətini, adət-ənənələrini, məşğuliyyətini, mərasimlərini tədqiq etmiş Əhməd Əli Arslanın dərc etdirdiyi məqalələrə istinad edərək qızıldərillilərlə sibir, altay, xakas, yakut, tuva türkləri arasındakı soy yaxınlığını, Asiya qitəsindəki türklərin çox – çox qədimlərdən Bering boğazından keçərək Amerika qitəsində həyat qurmalarını oxuculara çatdırır.

O da məlum olur ki, qızıldərillilərin sayı getdikcə azalır. Bunun səbəbi onların qırılması, məhv edilməsi ilə bağlı olmuşdur. Məsələn, Xristofor Kolumb Amerikanı kəşf edən zaman onların sayı 30 milyon olduğu halda, indi isə 3 milyona yaxındır.

Professor Qara Namazovun araşdırıcıların belə bir fikrini də verməsi tədqiqatçıları düşünməyə və tədqiqat aparmağa vadar edir: “25 min il bundan öncə hinduların – qədim türklərin ulu babaları Orta Asiyaya, oradan da tədricən Sibirə, Alyaskaya keçmiş, lakin soyuq iqlimin təsiri nəticəsində sonralar Amerikanın orta və cənub rayonlarında məskunlaşmışlar”. (s.160-161) Bunun səbəbi Qafqazda buzlaşmanın baş verməsi olmuşdur. Deməli, qafqazda buzlaşma baş verdikdə türklərin ulu babaları Orta Asiyaya, oradan Sibirə, Alyaskaya keçmiş, soyuğun təsirindən yaxa qurtarmaq üçün sonralar Amerikanın orta və cənub rayonlarında məskən salmışlar.

Professor Qara Namazovun “C.Çörçvodun tarixi kəşfləri” kitabı tarixin bəzi qaranlıq səhifələrinə aydınlıq gətirməklə yanaşı, tarixi təhrif edənlərə qarşı ən tutarlı cavabdır. Bu kitab mövcud dilçilik nəzəriyyələrini subyektiv münasibətlərlə yaradanlara qarşı elmi əsası olan ciddi bir oppozisiyadır. Bu kitab tarixçilərə, dilçilərə, coğrafiyaçılara, etnoqraflara, folklorşünaslara, mifoloqlara ünvanlanmış bir dəvətdir. Dəvətin mahiyyət və məzmunu belədir ki, buyurun, hərəniz öz obyektinizin məcrasında araşdırmalarınızı aparın.

“Elm” qəzeti, №29-30 (969-970), 27 oktyabr 2010-cu il, s.10;

“Elm” qəzeti, №31-32 (971-972), 12 noyabr 2010-cu il, s.10;

“Elm” qəzeti, №33-34 (973-974), 30 noyabr 2010-cu il, s.10.

TÜRKMƏNİSTANDA ƏHMƏD YƏSƏVİYƏ HƏSR OLUNMUŞ BEYNƏLXALQ KONFRANS

Əhməd Yəsəvi Türkünstan elinin, türk dünyasının görkəmli hikmət sahiblərindən biri olmuşdur. O, İslam dininin incəliklərini, sufiliyin bütün dərinliklərini bilmiş və bunu müridlərinə öyrətmişdir.

Əhməd Yəsəvi Daşkənd və Sırdərya ərazisində, Seyhunun qarşısındakı çöllərdə yaşayan köçəri türklər arasında güclü nüfuz sahibi olmuşdur. O, öz ətrafında olanlara İslam dininin əsaslarını, şəriəti, təriqəti, ədəb və ərkanı öyrətmişdir. Əhməd Yəsəvi öz təriqətini öyrətmək üçün sadə bir dillə heca vəznində mənzumələr – şeirlər söyləmiş və həmin mənzumələrə - şeirlərə “hikmət” adını vermişdir. Onun hikmətləri türklər arasında düşüncə birliyinin təşəkkül tapmasına xeyli dərəcədə xidmət göstərmişdir. Əhməd Yəsəvinin şöhrəti bütün türk ölkələrinə, ellərinə yayıldıqca onun yaratdığı Yəsəvilik də bir təriqət halına gəlmişdir.

Əhməd Yəsəvi özü də qeyd etdiyi kimi, hikmətlərini sözü gözəllik bilənlər üçün, Allahın üzünü, çöhrəsini görmək istəyənlər üçün, qəriblərin, fağırların, yetimlərin könlünü ovlamaq üçün yazmışdır.

Belə hesab olunur ki, Əhməd Yəsəvi XII əsrin əvvəllərində (1103 və ya 1105-ci illərdə) Yəsi şəhərində dünyaya gəlmişdir. O da rəvayət olunur ki, Əhməd Yəsəvi 63 yaşına çatdıqda Həzrəti – Peyğəmbərin yoluna sədaqət və bağlılıq əlaməti olaraq müridlərinə pilləkənlə enilə bilən quyu qazdırmışdır. Quyunun dibində bir adamın girə biləcəyi hücrə tikdirmişdir. Ölənə qədər buradan çıxmadığı və onun bu hücrədə vəfat etdiyi təxmin olunur.

Türk dünyasının mütəfəkkirlərindən, idrak sahiblərindən biri olan Xoca Əhməd Yəsəvinin irsinin öyrənilməsi həmişə türkoloqların, şərqşünasların diqqət mərkəzində olmuşdur. Odur ki, Türkmənistan da Əhməd Yəsəviyə həsr olunmuş beynəlxalq konfrans da növbəti dəfə türk dünyasının mütəfəkkirinə, idrak sahibinə olan qayğı və diqqəti idi.

Xoca Əhməd Yəsəvinin şərafinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfrans 22-23 sentyabr 2010-cu il tarixdə Türkmənistanın paytaxtı Aşgabad şəhərində keçirildi. Beynəlxalq konfransa dünyanın müxtəlif ölkələrindən – Azərbaycandan, Türkiyədən, İrandan, Pakistandan, Rusiyadan, Ukraynadan, Qazaxıstandan, Hindistandan, Amerika Birləşmiş Ştatlarından, Özbəkistandan, Koreyadan, Çindən, Tacikistandan otuz altı elm adamı – türkoloq, şərqşünas dəvət olunmuşdu. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, Azərbaycandan bu konfransda iki nəfər elm adamı iştirak edirdi. Onlardan biri bu sətirlərin müəllifi, digəri isə professor Elman Quliyev idi.

Beynəlxalq konfransa yüksək səviyyədə hazırlıq işləri aparılmışdı. Bunu elə Türkmənistan – Saparmurad Niyazov adına hava limanına endiyimiz andan hiss etdik. Aşgabad şəhərində Xoca Əhməd Yəsəviyə həsr olunmuş beynəlxalq konfransın keçiriləcəyi barədə prospekt və küçələrdə şüarlar, plakatlar hər tərəfi bəzəyirdi. Aşgabad şəhəri beynəlxalq konfransa hazır olduğu bir ovqatda olduğunu hiss etdirirdi.

Onu da qeyd edək ki, beynəlxalq konfrans iştirakçıları Aşgabad şəhərinin “Ak altun” otelində yerləşdirilmişdi. Otelin dəhlizi, həyə-

ti və ətrafı çox gözəl, konfrans iştirakçılarının hər birində xoş ovqat yaradan bir şəkildə bəzənmişdi.

Beynəlxalq konfransın ilk günü (sentyabrın 22-si) Türkmənistanın Baş muzeyinə, Xalı muzeyinə gəzinti oldu. Günorta naharından sonra xarici ölkələrdən gəlmiş elm adamları ilə Türkmənistanın ali məktəb tələbələrini görüşü başladı. Bu görüş Dünya türkmənlərinin insanpərvər birliyinin “Məkan” sarayında həyata keçdi. Sonra “Məkan” sarayında Türkmənistanın Prezidenti Qurbanqulu Berdimuhamedovun beynəlxalq konfrans iştirakçılarna təbriki oxundu. Daha sonra Türkmənistan Elmlər Akademiyasının Prezidenti və Türkmənistan Əlyazmalar İnstitutunun direktoru çıxış etdi, beynəlxalq konfrans iştirakçılarının işinə uğurlar dilədilər.

Beynəlxalq konfransda beş bölmə üzrə 128 məruzə dinlənildi. Birinci bölmə öz işinə Türkmənistan Elmlər Akademiyasının Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunda başladı. Bu bölmə “Xoca Əhməd Yəsəvinin yaradıcılığının öyrənilməsində yazılı mənbələrin rolu” adlanırdı. Burada iyirmi səkkiz məruzə dinlənildi.

İkinci bölmə öz işinə Məhtumqulu adına Türkmənistan Dövlət Universitetində başladı. “XII əsr şərq tarixi və Xoca Əhməd Yəsəvi” adlanan bu bölmədə otuz yeddi məruzə dinlənildi. Konfransın üçüncü bölməsinin fəaliyyəti Dövlətməmməd Azadi adına Türkmən Milli Dünya Dilləri İnstitutunda öz işinə başladı. İyirmi məruzədən ibarət bu bölmə “Türkmən klassik ədəbiyyatı və Xoca Əhməd Yəsəvi yaradıcılığı” adlanırdı. Beynəlxalq konfransın dördüncü bölməsi “Səlcuqlar dövründə türk xalqları ədəbiyyatı və Xoca Əhməd Yəsəvi yaradıcılığı” adlanırdı. Burada iyirmi bir mövzuda məruzə dinlənildi. Dördüncü bölmənin fəaliyyəti Türkmənistan Milli Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar İnstitutunda oldu. Beşinci bölmə “Xoca Əhməd Yəsəvinin ədəbi irsi və türkmən dili” adlanırdı. Bu bölmə öz işini Türkmənistan Elmlər Akademiyasında apardı. Beşinci bölmədə iyirmi iki məruzə dinlənildi. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu sətirlərin müəllifi “Xoca Əhməd Yəsəvinin hikmətlərində qədim türk

sözləri” mövzusunda çıxış etdi. Çıxış çox rəğbətlə qarşılandı. Qeyd etmək yerinə düşər ki, qədim türk sözləri həm də Əhməd Yəsəvi yaradıcılığı – hikmətləri vasitəsilə türk xalqlarını birləşdirir. Hal – hazırda ortaq türk dili məsələsi bütün türkoloqları düşündürür. Odur ki, hazırda bütün türk xalqları ortaq türk sözlərinin işləkliyini daha da fəallaşdırmalıdılar. Bu mənada Əhməd Yəsəvi hikmətlərində olan qədim türk sözləri ortaq leksik vahidlər kimi ən dəyərli mənbələrdən biridir. Məsələyə bu baxımdan yanaşan bu sətirlərin müəllifinin mövqeyi məruzəni dinləyənlərdə xoş ovqat yaratdı. Ona görə də bu sətirlərin müəllifinin məruzəsi beynəlxalq konfransın yekun iclasında elmi dəyəri və aktuallığı ilə fərqlənən bir məruzə kimi qiymətləndirildi.

Sentyabr ayının 23-də beynəlxalq konfrans öz işini Dünya türkmənlərinin insanpərvər birliyinin “Məkan” sarayında yekunlaşdırdı. Beynəlxalq konfransın iştirakçılarının Türkmənistan Prezidentinə müraciəti qəbul olundu. Bu müraciətdə türk xalqları ilə bağlı bir sıra məsələlərlə yanaşı, o da qeyd olundu ki, belə konfranslar gələcəkdə müntəzəm olaraq türk cümhuriyyətlərinin hər birində keçirilsin.

Doğrudan da, türk xalqlarının bir - birinə yaxınlaşması, ortaq dəyərlər ətrafında birləşməsi, onlar arasında siyasi, iqtisadi, mədəni birliyin yaranması naminə belə konfranslara çox ehtiyac vardır.

“Xalq qəzeti”,

19 oktyabr 2010-cu il, №229 (26579), s.7

AZƏRBAYCAN TELEVİZİYASININ VƏ RADİOSUNUN FƏALİYYƏTİ ƏVƏZSİZDİR

Kütləvi informasiya vasitələrinin xidmət dairələri və sahələri bir daha təsdiq edir ki, həyatımızı, məişətimizi bunsuz təsəvvür etmək mümkün deyildir. Artıq cəmiyyət elə bir inkişaf mərhələsindədir ki, insanlar reytingi üstün olan radio, televiziya verilişlərinə, qəzet və jurnal məqalələrinə daha çox ehtiyac hiss edirlər. İnsanların mədəniyyətlər, sivilizasiyalar, ictimai – siyasi hadisələr barədə bilgilər əldə etməsində radio və televiziya daha operativ bir mənbə yoxdur. Bu, elə bir mənbədir ki, ikinci bir informasiya vasitəsi onun qədər çevik ola bilməz, informasiya məkanında özünə yer ala bilməz. Bizim hər birimiz radio və televiziya, eləcə də onun imkanlarına borcluyuq. Radio və televiziyanın imkanlarından istifadə edərək çox şey öyrənmişik, indi də öyrənməkdəyik. Hazırda istər Azərbaycanda, istərsə də dünyada kütlə-

vi informasiya vasitələrinin sayı o qədər çoxalıb ki, onların hər birinin verdiyi informasiyanı qəbul etməyə insanların vaxtı və imkanları çatmır. Ancaq elə kütləvi informasiya mənbələri vardır ki, onlar böyük əksəriyyətin həmişə qəbul etdiyi, ehtiyac və tələbatına çevirdiyi bir mənbədir. Açıq qeyd etmək ki, belə mənbələrdən biri də və Azərbaycan məkanında birincisi də Azərbaycan Televiziya və Radio Verilişləri Qapalı Səhmdar Cəmiyyətidir. Azərbaycanda xeyli sayda qəzet və jurnallar çap olunur, radio və televiziya kanalları fəaliyyət göstərir. Bunların içərisində Azərbaycan Televiziya və Radio Verilişləri Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti ana televiziya və ana radio kimi cəmiyyət tərəfindən qəbul olunur. Ana televiziya, ana radio imicini qazanmaq birdən-birə yaranmamış, uzun illərin sınağından çıxaraq ictimai rəyə çevrilmişdir. Bu, hər şeydən əvvəl, bir neçə vacib şərtlərlə bağlıdır. Birincisi, Azərbaycan Televiziya və Radio Verilişləri Qapalı Səhmdar Cəmiyyətinin radio və televiziya proqramları məzmun və mahiyyəti baxımından Azərbaycan Cəmiyyətinin istək və tələbatını ödəyir. İstərdim ki, konkret misallara müraciət etmək. Azərbaycan televiziyasının proqramında *“Xəbərlər”*, *“Səhər” Musiqi – informasiya proqramı*, *“Təhsil və təbəqə”*, *“Yurd yeri”*, *“Azərbaycan, yurdu mənə”*, *“Xalq təranələri”*, *“İdman icmalı”*, *“Ailə həkimi”*, *“İntellekt”*, *“Tərəf müqabil”*, *“Azərbaycan tarixi”*, *“Azərbaycan dili”*, *“Təmas nöqtəsi”*, *“Nə? Harada? Nə vaxt?”*, *“Poeziya”*, *“Mən də uşaq olmuşam”*, *“Haqqın dərgahı”*, *“Ədəbi abidələr”*, *“Məclisi – üns”*, *“Bağcılıq”*, *“Əsgər andı”*, *“Turan”*, *“Ovqat”*, *“Kənd saati”*, *“Muğam dünyamız”*, *“Yada düşər xatirələr”*, *“Səadət”*, *“Kinoxəbər”* və s. verilişlər ictimaiyyətin böyük əksəriyyəti tərəfindən bəyənilən və baxımlı olması ilə fərqlənən verilişlərdir. Fikir verin, bu verilişlərdə ictimai – siyasi mövzuda olan informasiyadan başlamış musiqi, təhsil, idman, sağlamlıq, Azərbaycan dili, tarixi, ədəbiyyatı, təsərrüfat həyatı, türk dünyası, yaddaş və mədəniyyət tarixinin dünəni, bu günü və s.-lə bağlı nə qədər zəngin məlumat tamaşaçıya çatdırılır. Bu, hər şeydən əvvəl, Azərbaycan dilinin imkanları əsasında öz

auditoriyasını tapır. Kütləvi informasiya vasitələri içərisində Azərbaycan dilinin imkanlarını daha çox nümayiş etdirən, bu istiqamətdə məktəb yaradan Azərbaycan Televiziyası və Radio Verilişləri Qapalı Səhmdar Cəmiyyətinə bütün digər radio və televiziya kanalları minnətdar olmalıdır. Ona görə ki, onların hər biri bu televiziyanın, radiounun “şinel”indən çıxıb, Azərbaycan dili televiziya və radio dili kimi burada formalaşıb, Azərbaycanın bütün radio və televiziya jurnalistləri bu bulaqdan su içiblər. Ancaq onların hər birinin hələ də üslub axtarışı olsa da, Azərbaycan Televiziyası və Radio Verilişləri Qapalı Səhmdar Cəmiyyətinin üslubu elə “dədə - baba” üslubudur. Həmin üslubda Azərbaycan dilinə, tarixinə, ədəbiyyatına, mədəniyyətinə, bir sözlə, Azərbaycanımızın bütün dəyərlərinə sadıqlıq vardır. Azərbaycan xalqının dilinə, tarixinə, ədəbiyyatına, mədəniyyətinə sadıqlıq baxımından kütləvi informasiya vasitələri içərisində “Azərbaycan”, “Ulduz” jurnalları və “Ədəbiyyat qəzeti” nə qədər böyük rol oynasa da, onların hər biri Azərbaycan Televiziyası və Radio Verilişləri Qapalı Səhmdar Cəmiyyətinə mənəvi baxımdan borcludur. Ona görə ki, ən yaxşı əsərlər televiziya və radio tamaşası kimi burada hazırlanıb öz tamaşaçı və dinləyici auditoriyasına təqdim olunubdur. Bir sözlə, bu televiziya və radio öz tribunasından Azərbaycan dilini, tarixini, ədəbiyyatını, mədəniyyətini xalqa, millətə böyük təəssübkeşliklə təqdim edir. Azərbaycan Televiziyası və Radio Verilişləri Qapalı Səhmdar Cəmiyyətinin hazırladığı proqramlar öz məzmunu və səviyyəsi baxımından cəmiyyətimizin hər bir üzvünün istək və arzularını ödəyir. Xüsusilə, Azərbaycan radiosunun proqramlarında Azərbaycan dilinin şirinliyini, bədiliyini, poetikliyi, daxili gücünü və enerjisini daha çox hiss edirik. Məsələn, “Duyğu yarpaqları”, “Xeyrə qənşər”, “Aşıq havaları”, “Poeziya dəqiqələri”, “Axşam görüşləri”, “Qədim xalq rəqsləri”, “Lirika dəftərindən”, “Sarıtel”, “Tumurcuq”, “Mən əsgər olanda”, “Dastandan üzü bəri”, “Muğam axşamı”, “Bağça”, “Bulaq” və s. verilişlər dinləyicilərə istirahət bəxş edir. Azərbaycan televiziyasında və radiosunda bu qəbildən

olan çoxlu proqramlar (verilişlər) vardır ki, onlar təkcə mövzu dairəsi baxımından deyil, həm də ana dilimizin – Azərbaycan dilinin bütün imkanlarını üzə çıxararaq dilimizə sevgi yaratmaq istiqamətində əvəzsiz rol oynayırlar. Bu proqramın aparıcıları nitq mədəniyyətinin qaydalarını qoruyur, intonasiya, fasilə, düzgün tələffüz və onlara verilən tələblərə riayət edirlər. Eyni zamanda, dilimizə qarşı sevgi hisslərini oyadır, zövqümüzü oxşayır və gözəl danışmaq vərdişi aşılayırlar. Mənə elə gəlir ki, bu təcrübədən, ənənədən və ana dilinin keşiyində dayanmaq təəssübkeşliyindən digər radio və televiziya kanalları yararlanmalı və faydalanmalıdırlar.

Azərbaycan Televiziyası və Radio Verilişləri Qapalı Səhmdar Cəmiyyətində yeni bir kanalın – “Mədəniyyət” kanalının açılması kütləvi informasiya vasitələri tarixində həqiqətən də hadisədir. İnanırıq ki, bu kanal mədəniyyətlə bağlı bilgilərin çatdırılmasında mövcud olan boşluqları dolduracaq, bir daha mədəniyyətimizi, ədəbiyyatımızı, dilimizi vətəndaşlarımıza sevdirecəkdir. Bunu “Mədəniyyət” kanalının hazırladığı “Buta”, “İdrak”, “Ana dili”, “Mühazirə” və s. proqramlar da təsdiq edir.

Azərbaycan televiziyası və radiosu Azərbaycan xalqına məxsus olan bütün dəyərləri və ənənələri qorumaqla, yaşatmaqla, təbliğ etməklə yanaşı, müasir dünyamızın televiziya və radio qarşısında qoyduğu tələbləri də öz fəaliyyətində sintez etməyi bacarır. Bu televiziyanın və radiounun məzmunu və forması ənənələrə və dəyərlərə sadıq qalmaq prinsipi ilə gün – gündən dəyişir, yeniləşir və inkişaf edir. Əlbəttə, hər bir bağın bağbanının xidməti danılmaz olduğu kimi, Azərbaycan televiziyasının və radiosunun rəhbərliyinin, eləcə də əməkdaşlarının fəaliyyəti də əvəzsizdir. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, Azərbaycan televiziyasının 55, Azərbaycan radiosunun 85 yaşı tamam olur. Bu münasibətlə müqəddəs məbədgahımızın rəhbərliyini, yaradıcı kollektivini ürəkdən təbrik edir, onlara yeni–yeni uğurlar arzulayıram.

SU TAYFASININ VARİSLƏRİ – SUSAYLILAR

ahdağın yaxın ətəyindəki kəndlərdən biri də Susay kəndidir. Yerli camaatın dediyinə görə, bu kəndin dörd min ildən çox yaşı vardır. Vaxtilə burada yaşayan qədim *Su*, *Şu* türk tayfası yeddi para bir-birinə çox yaxın olan kiçik kəndlərdə məskunlaşıblarmış. Sonralar bu yeddi para kiçik kəndlərdəki *Su*, *Şu* tayfası müxtəlif həmlələrdən, hücumlardan, daşqınlardan və s.-dən qorunmaq üçün bir yerə yığılmış, birgə, birlikdə yaşamağa, bir kənddə - hazırkı Susay kəndində məskunlaşmağa üstünlük vermişlər.

Hal-hazırda Susay kəndi 150 evdən və 276 təsərrüfatdan ibarətdir. Kəndin təzə tikilmiş 250 nəfərlik məktəbi, tibb məntəqəsi, klubu, kitabxanası, məscidi vardır. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, Susay kəndinin məscidi 15-ci əsrdə inşa olunmuşdur. Son dövrlərdə kənddəki məsciddə müəyyən bərpa işləri də aparılmışdır.

Susay kəndinin gözəlliyi, bənzərsiz mənzərəsi onun yerləşdiyi ərazinin təbiəti, özünəməxsusluğu ilə sıx bağlıdır. Kənddən baxdıqda çox aydın şəkildə Susayüstü yüksəklikləri, zirvələri görməmək mümkün deyildir. Susayüstü yüksəkliklərə və zirvələrə göz baxdıqca baxmaq istəyir. Adamda elə təsəvvür yaranır ki, Susayüstü yüksəkliklərə və zirvələrə Allahın özü qələm çəkmişdir.

Susaydan Susayüstü yüksəkliklərə, zirvələrə baxarkən onların ardıcıl sıralanması bir-bir beləcə görünür: *Şahdağ*, *Bazardüzü*, *Samanlıq*, *Tufandağ*, *Baltaqaya*, *Şişbək*, *Qaranlıqdərə*, *Mıxtökən*, *Məsdərgah*, *Atəşgah*. Susay ərazisi bu Susayüstü yüksəklikləri və zirvələri ilə gözoşayan, könulaçan görüntü yaradır. Susaylıların orta və yaşlı nəslinin nümayəndələrinin böyük əksəriyyəti Susayüstü yüksəkliklərin, zirvələrin hər birinin adının mənasını yaxşı bilirlər. Bu barədə bildiklərini izah etməyə də istəklərini və həvəslərini gizlətmirlər. Odur ki, Susaylıların Susayüstü yüksəkliklər və zirvələrlə bağlı verdikləri izahatları, məlumatları nəzərdən keçirmək yerinə düşər.

Bazardüzü. Yerli camaat lap qədim zamanlarda bu ərazidə alış-veriş etmişdir. Eyni zamanda insanlar müxtəlif ərazilərdən alış-veriş etmək üçün buraya gəlmiş və bazarlıq etmişlər. Məhz ona görə də buraya Bazardüzü adı verilmişdir.

Samanlıq. Samanlıq evin dam hissəsinə bənzəyir. Evin dam hissəsinin görünüşü necədirsə, Samanlıqın görünüşü də elədir. Qədim zamanlarda insanlar otu, samanı, alafı evin damına toplamış və yağışdan, sudan, oddan qorumuşlar. Evin dam hissəsi sağdan, soldan və yan tərəflərdən bağlı olduğundan ora yığılan ot, saman, alaf sudan, yağışdan, oddan daha yaxşı mühafizə olunmuşdur. Bir daha qeyd edək ki, evin dam hissəsi kənardan necə görünürsə, Samanlıq da elə o cür görünür. Bir sözlə, zahiri görünüşü evin dam hissəsinə bənzəyən bu əraziyə Samanlıq adı verilmişdir. Yəni otun, samanın, alafın qorunduğu, saxlandığı dama bənzəyən yer-samanlıq: saman-lıq.

Tufandağ. Burada dəhşətli dərəcədə boran, tufan olduğundan (qış fəslində) yerli camaat bu zirvəni belə adlandırmışdır. Hal-hazırda da

buranın təbiəti belədir. Yerli camaatın dediyinə görə, hətta burada bəzən elə çən-duman olur ki, göz-gözü görmür.

Baltaqaya. Bu ərazi baltaya bənzər qayalarla zəngindir. Ona görə də Susayüstü bu ərazi Baltaqaya adlanır.

Şişbək. Yerli camaatın dediyinə görə, bu söz şiş və bək sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. Hər iki söz və onların mənalari dilimizdə qorunur. Yerli camaat bu ərazidəki qayaların “şiş, sərt, dik, möhkəm” olmasını əsas götürərək ərazinin Şişbək adlanmasını söyləyirlər. Qeyd etmək yerinə düşər ki, yerli camaat həm Şişbəkin, həm də Baltaqayanın təbiətinə dərinədən bələddirlər. Onların dediyinə görə, bu ərazilərdə saysız-hesabsız dağ kəli, Qafqaz turu yaşayır.

Qaranlıqdərə. Qaranlıqdərə iki dağ arasında yerləşdiyindən buraya gün düşmür. Ona görə də Qaranlıqdərə həmişə qaranlıq olur. Qaranlıqdərənin adı oraya gün düşməməsi və nəticədə bu ərazinin hər bir zaman qaranlıq olması ilə bağlı yaranmışdır.

Mıxtökən. Bu ərazidə yerdə olan daşlar o qədər çoxdur ki, burada hətta atla hərəkət etmək çox çətinədir. Yerli camaatın dediyinə görə, buradakı daşların çox olması hətta atların hərəkət etməsinə də maneçilik göstərir və onların ayağındakı nalın mıxını tökür. Ona görə də yerli camaat bu əraziyə Mıxtökən adını vermişdir.

Atəşgah. Atəşgahda yerin altından qaz çıxır. Buraya gələn insanlar yerdən çıxan qazda asanlıqla xörək hazırlayır, hətta yanan qazın üstünə daş qoymaqla onun üzərində kabab bişirirlər.

Şahdağ. Susayüstü yüksəkliklər və zirvələr sırasında Şahdağ da özünəməxsus təbiəti və özəllikləri ilə fərqlənir. Onu da qeyd etmək ki, Şahdağın ətəyindəki yaylaq yerlərinin əvəzi yoxdur. Bundan başqa, Şahdağın iki ətəyi də vardır ki, bunların hər biri bənzərsiz gözələ oxşayır. Bu bənzərsiz gözəllərdən biri Şahdağın Qusar, digəri isə Quba ətəyidir. Hər iki ətək Susayla çox bağlıdır. Belə ki, Susayın bir hissəsi Şahdağın Qusar, bir hissəsi isə Quba ətəyi ilə birləşir. Şahdağın Qusar ətəyinin Susaya yaxın olan kəndləri bunlardır: *Ləzə, Sudur, Aladaş, Kuzun, Zindan-Moruq, Əniq.* Şahdağın Quba ətəyinin

Susaya yaxın olan kəndləri isə belə bir ardıcılıqla Şahdağa gedib çıxır: *Qırız, Qırız-Dəhnə, Qalaxudat, Bostankeş, Xınalıq.* Şahdağın Quba ətəyinin kəndləri sırasında Əlik, Hapud, Cek, Buduq, Söhüb, Qarxun, Rük kəndləri də vardır. Qeyd etmək yerinə düşər ki, Susaydan Qubaya gedən yolda yerləşən kəndlər də bənzərsiz və gözəldir: *Gəray, Uzunmeşə, Kürkün, Alpan, Xucbala, Digah, Qırmızı qəsəbə.*

Susay kəndinin təbiəti insanları bu torpağa sevgi və məhəbbət hissi ilə bağlayır, onların hər biri qurub-yaratmaq həvəsiylə çalışırlar. Təmiz qəlbləri, əməli saleh olmaları ilə fərqlənirlər. Kənd əhli bulaq suyu kimi tərtəmiz, dırdırdur. Bulaq suyu demişkən Susay kəndinə xüsusi gözəllik verən bir çay da vardır. Mənbəyi Şahdağdan başlayan və bulaq sularından qaynaqlanan bu çay yerli camaat arasında iki adla tanınır: Susayçay və Quruçay. Susayçayın səsi insanın ruhunu oxşayır, deyərdim ki, musiqi kimi ruha qıdadır, məlhəmdir. Bu çayın suyu yaz fəslində çoxalır. Səbəbi isə dağlardan əriyən qarın hesabınadır. Qar əriyib qurtardıqdan sonra çay bulaq sularından qaynaqlanır. Susayçay bulaq sularından qaynaqlandığı üçün göz yaşı kimi dırdırdur və tərtəmizdir. Buz kimi sərin suyu olan bu çay kəndin sağ və sol nahiyyəsinə bir-birindən ayırır. Kəndin sağ nahiyyəsidəki evlər sol nahiyyəsidəki evlərdən çoxdur. Ancaq çayın sol nahiyyəsində-günəy tərəfdə tikilən yeni evlər kəndə xüsusi gözəllik verməklə yanaşı, həm də çayın ətrafında gedən quruculuq işlərini nümayiş etdirir, diqqət mərkəzinə çəkir.

Susay kəndinin adı barədə də yerli camaat maraqlı fikirlər söyləyir. Kənd camaatının fikrinə görə, kəndin adı qədim su, şu türk tayfasının adı ilə bağlıdır. Və bu tayfa digər türk tayfaları kimi çay kənarında, su ətrafında, bulaqların başında həyat qurmağa, yaşamağa, məskunlaşmağa üstünlük vermişlər. Yerli camaatın fikrincə, Susay sözü su və say sözlərindən əmələ gəlmişdir. Su türk tayfasının adı, say isə çay sözünün türk dillərində olan fonetik variantlarından biridir. Xalq etimologiyasına görə, Susay çay qırağında, kənarında yaşayan su tayfası deməkdir.

Tarixşünaslıqda Su tayfası barədə maraqlı və əsaslı araşdırmalar mövcuddur. Su tayfası Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş ilkin etno-siyasi birliklərdən biri kimi tarixşünaslığın diqqət mərkəzində olmuşdur. Azərbaycan tarixşünaslığında belə bir fikir mövcuddur ki, Azərbaycan ərazisindəki ən qədim dövlət quruluşları Urmiya gölü ətrafında meydana gəlmişdir. Qonşuluqdakı Mesopotomiya sivilizasiyasının mövcud olması Urmiya gölü ətrafında ən qədim dövlət quruluşlarının meydana gəlməsi üçün ən böyük səbəblərdən biri olmuşdur. “Sonralar m.ö. 19-cu əsrdə bu ərazidə (Urmiya gölü ətrafı) Turukki və Su dövlətləri meydana gəldi.” (bax: www.veten.8k.com). Onu da qeyd etmək ki, Su tayfası digər bir sıra türk tayfaları kimi etnik baxımdan prototürk tayfası olmuşdur. Turukki və Su dövləti ilə bağlı bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, bu dövlətin hər ikisi tayfa dövləti olmuşdur. Sonralar su, turukki, kuti, lullu, kassi tayfalarının itifaqı nəticəsində Manna dövləti yaranmışdır. Deməli, tarixşünaslıqda qeyd edildiyi kimi, mannalılar su, kuti, lullu, turukki, kassi tayfalarının varisləridir. Bu tayfalar həm qədim şərq tarixində, həm də Azərbaycan xalqının formalaşması prosesində böyük rol oynamışdır. (bax: www.wapedia.mobi). Bundan başqa, Sub, Subi, Sumbi variantlarında işlənən tayfanın əsasında Su tayfası durur. Hətta tarixşünas Y. B. Yusifova əsaslanaraq qeyd olunur ki, o, (yəni Y. B. Yusifov) “Sumbi tayfa adını Sibi sözünün əlavəsi kimi vermişdir. Bu göstərir ki, Sumbi sözü Subi tayfa adının bir tələffüz variantıdır və adının əsasında su sözü duran bu tayfa türk mənşəlidir. Mesi (me-is-si, me-su, mes-si, mi-su) tayfası Urmiya gölünün cənubunda, Mannanın mərkəzində, Uşkayanın şimalında, türk tayfaları əhatəsində lokallaşdırılmışdır və türk mənşəli olduğuna heç bir şübhə yoxdur.” (bax: www.main-board.eu). Mannada su tayfasının adı ilə bağlı dağ və çay adı da olmuşdur. “Mannada su, sub tayfasının adından Su dağ adı, Suva (Sua) çay adı da olmuşdur. Qədim türk dillərində suva-çay, su mənasında işlənmişdir.”. Tədqiqatlarda qaynaqlara əsaslanaraq Su tayfa adı Subar, Subir, Subi sözü ilə eyniləşdirilir. Görünür ki, bu söz-

lər qaynaqlarda Su tayfa adının variantları kimi verilir. Odur ki, mövcud tədqiqatlarda bu barədə belə bir fikirlə qarşılaşırıq: “Qədim Mesopotomiya qaynaqlarında Su tayfa adı bir çox halda Subar, Subir, Subi sözü ilə eyniləşdirilir. Hətta Assuriya çarı 2-ci Sarqonun da yazılarında onlar barədə müəyyən məlumatlar verilir və bildirilir ki, Urartu insanları Subi ölkəsinin əhalisini mannalı adlandırırlar. Bu isə öz növbəsində eradan əvvəl 8-ci əsrdə yaranmış Azərbaycan- Manna dövlətinin bu və ya digər mənada Su tayfası ilə müəyyən etnik bağlılıqları olduğunu göstərməkdədir.” (www.Big.Az).

Su tayfası barədə miladdan öncəki yazılarda da müəyyən məlumatlar vardır. Bu mənada belə bir məlumatı qeyd etmək yerinə düşər: “Miladdan öncə 3-cü minilliyin sonunda çivli yazılarda Urmiya gölü bölgəsində “Su adamların ölkəsi” barədə də danışılır. Su tayfaları miladdan əvvəl 21-ci yüzilliyin ikinci yarısında Mesopotomiyada hakimiyyətdə olmuş 3-cü Ur sülaləsindən asılı idi. Bunu çivli yazılarda Laqaş canişini Urdunmanın Su xalqının elçisi olaraq təqdim edilməsi faktı da təsdiq edir. Su tayfaları m.ö. 2003-cü ildə Elamlılarla birlikdə 3-cü Ur sülaləsinə qarşı hərbi hücumunda və bunun nəticəsində həmin sülalənin süqutunda da iştirak etmişdilər.” (bax: www.big.az).

Su sözü türk dillərində fonetik variantları ilə də işlənmişdir. Bu sözün *tu*, *mu*, *bu*, *pu* və s. variantları da vardır. Məsələn, həmin variantların bəzilərinin izlərinə diqqət yetirək: Altayda Sayan dağlarındakı göl adını bildirən *thu* sözü, şumer dilində “bulaq” mənasında olan *pu* sözü, Altay dil ailəsinə mənsub selkub dilində “göl” mənasında olan *tu* sözü, Qərbi Sibirdə Altay mənşəli kamasinlərdə, koyballarda, karakaslarda “göl” mənasında olan *mu*, *mue* sözü və s.

Hər bir insan bilir ki, su həyatdır, susuz yaşamaq mümkün deyildir. Bu mənada su türk xalqlarında ən qiymətli nemətdir. Lap qədim dövrlərdən türklərin su ətrafında məskunlaşması səbəbi də bununla bağlıdır. Ona görə də türk-Azərbaycan mənşəli bir qisim onomastik vahidlərin, xüsusilə toponimlərin (yer- yurd adlarının) yaranmasında

su sözünün rolu olmuşdur. Məsələn, İrəvan quberniyasının Yeni Bayazid qəzasında, indiki Basarkeçər (Vardenis) rayonunda Subatan kəndi, İrəvan quberniyasının Eçmiəzdin qəzasında, indiki Talin rayonunda Susuz kəndi, İrəvan şəhərində Sulu karvansarası, Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında, indiki Sisyan rayonunun Ağudi kəndində Su tökülən dağı, Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında, indiki Qafan rayonu ərazisində Suxan kəndi və s. buna misal ola bilər. Bu misallarda Subatan sözündə su “çay” mənasını, Susuz sözündə su “çay, kiçik çay, gölməçə” mənasını, Suxan sözündə su “su” mənasını bildirir. (bax: www.karabakh-doc.azerall.info/ru/azerpeople/ap069az-21.php).

Novruz bayramı ərəfəsindəki dörd çərşənbədən (od çərşənbəsi, su çərşənbəsi, yel çərşənbəsi, torpaq çərşənbəsi) birinin su çərşənbəsi olması bir daha suyun mühüm ünsür hesab edilməsi ilə bağlıdır. Azərbaycan folklorunda su ilə əlaqəli xeyli inancların olması bir daha suyun müqəddəsliyinə işarədir. Həmin inanclardan bəzilərinə diqqət yetirək:

Süfrəyə su dağılması aydınlıqdır;

Su içən adamı qəfil vurmazlar;

Su içən adamı ilan çalmaz;

Lal axan sudan keçməzlər;

Su olan yerdə dirilik olar;

Su ehsandır;

Su murdarlıq götürməz;

Suyu çirkləndirənin nəşini yumağa su tapılmaz və s.

Yuxarıda qeyd etdik ki, *Susay* sözü *su* və *say* sözlərindən əmələ gəlmişdir. *Susay* sözündəki *su* hissəsinin izahına xeyli yer ayırdıq. İndi isə *say* hissəsinin izahına diqqət yetirək. Türk dillərində bu söz *say*, *çay* şəklində işlənir. *Say*, *çay* sözləri qədim türkcədə “vulkan mənşəli daşlıq yer” mənasını bildirmişdir. Azərbaycan dilində *say*

sözünün “dayaz yer” mənası vardır: *gəmi saya oturdu*. (bax: www.disput/index.php?showtopic=18908, s. 3). *Say* komponentli yer adları türk toponimik sistemində tarixən mövcud olmuşdur. Məsələn, *Yelizavetopol* (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında *Sisyan* rayonu ərazisində *Saybalı* toponimindəki *say* sözü qədim türk dilindəki “vulkan mənşəli daşlıq”, “düzənlik, düzəngah, səhra” mənasındadır. (bax: www.karabakh-doc.azerall.info/ru/azerpeople/ap069az-21.php).

Susaylılar qədim türklərin iç-içə yaşayış tərzini, içdən kənara, dışarı çıxmağın qayda-qanunlarını yaşatmış və qoruyub saxlamışdır. Belə ki, *Susay* əhli təbiətə hakim olduqdan sonra, təbiətin dilini daha dərinlən öyrəndikdən sonra özləri üçün yeni-yeni əkin-biçin sahələri, otlaq yerləri tutmuş və həmin yerlərdə abadlıq işləri aparmışlar. Bunun nəticəsində Quba-Xudat yolunun üstündə *Susay-Palasa* kəndini bina etmişlər. *Palasa* yerli ləhcədə “əkin-biçin yeri, əkin-biçin sahəsi” mənasında başa düşülür. *Susaylıların* *Susay-Palasa* kəndində əkin-biçin sahələri daha geniş və böyükdür. Həm də *Susay-Palasa* kəndi *susaylıların* aran yeridir.

Susaylılar eyni zamanda *Xudat-Yalama* yolunun üstündə də məskunlaşmış və burada *Susay-Qışlaq* kəndini inşa etmişlər. Onlar bu kəndi qışlaq yeri kimi seçmişlər. Başqa sözlə, *Susay-Qışlaq* kəndi *susaylıların* qışlaq yeridir. Bu da onu göstərir ki, türklərin vaxtilə həyatında, məişətində özünü göstərən yaylaq və qışlaq həyat təzi hal-hazırda da qorunur. Və belə bir həyat təzi indi də *susaylılarda* mövcuddur.

Müqayisə üçün onu da qeyd edək ki, Rusiyanın Perm ərazisində *Susay* adlı qəsəbə vardır. Bunların hamısı onu göstərir ki, türklərin yaşadıkları ərazilərin bir çoxunun areal adlarının mövcudluğu təbii bir proses olmuşdur. Türklər bir ərazidən başqa bir əraziyə köç etdikdən sonra təzə köç etdikləri əraziyə dədə-baba yurdlarındakı ilkin adları vermişlər. Nəticədə bir yer adının başqa ərazilərdə də arealları əmələ gəlmişdir. Belə bir təbii prosesi *susaylıların* yayılma arealı da

təsdiq edir.

Susayın özünəməxsus təbiəti vardır. Hər şeydən əvvəl, Susayda fəsillərin hər biri gözəldir. Yaz, yay, payız, qış fəsilləri necə olmalıdırsa, Susayda elə o cür də olur. Təbiətin təbiiliyini görmək və duymaq üçün Susayın yazını, yayını, payızını və qışını görmək lazımdır. Hələ görmək azdır, bu fəsillərin hər birində yaşamaq, bu fəsillərin tələbinə uyğun ömür sürmək lazımdır. Susaylılar belə bir ömür sürükləri üçün olduqca təbii, təmiz, saf və xeyirxahdırlar. Görünür ki, Susayın təbiəti onun insanların qanına, canına hopmuşdur. Burada gen yaddaşı ilə yanaşı, təbiətin insana verdikləri, insanların xarakter və xasiyyətlərinin formalaşmasında oynadığı rol heç də az deyildir. İnsanın böyüyüb boya-başa çatmasında, formalaşmasında gen və mühitlə yanaşı, təbiətin də böyük rolu vardır. Susayın təbiəti nə qədər təbiidirsə, onun insanları da bir o qədər təbii və səmimidirlər. Burada yaşayan insanlar salam verib salam almanı təkcə özlərinə borc bilmir, eyni zamanda bu etiket qaydasını təbii tələbat kimi qəbul edirlər. Susaylıların təbirincə desək, necə ki, insan susuz və çörəksiz yaşaya bilmir, eləcə də salamsız, kələmsiz yaşaya bilməz. Susaylılara görə, salamsız, kələmsiz dolanmaq mümkün deyildir. Susaylıların böyüyü də, kiçiyi də ədəb-ərkan qaydalarına riayət edir, bir-birinə yerli-yerində təzim göstərir, salam verən insanın qarşısında hörmət əlaməti olaraq ayağa durur, böyüklərin əllərindən, uşaqların gözlərindən öpürlər. Bu cür münasibət, böyük-küçək yolunu gözləmək, ədəb-ərkan qaydalarına riayət etmək Susayın öz qanunu kimi hər bir susaylının əməl etdiyi müqəddəs işlərdən biridir.

Susay kəndi dağ kəndidir. Bu dağ kəndində yaşayanlarla Susay-Palasada (aranda) yaşayanlar arasında çoxlu zərəfatlar var. Susayda (dağ kəndində) yaşayanlar zərəfatla aranda (Susay-Palasada) yaşayanlara deyirlər: Kişini öldürmək istəyirsən, yonca ək, qadını öldürmək istəyirsən, çiylək ək. Bu zərəfat oradan yaranıb ki, aranda (Susay-Palasada) əkin-biçin işləri dağdakından (Susaydakından) daha çoxdur.

Susaylılar “Kimdə pul olmaz?” sualına belə cavab verirlər: “Yaş kəsəndə, baş kəsəndə, zurna çalanda pul olmaz.” Onlar “yaş kəsən” deyəndə meşəbəyini, “baş kəsən” deyəndə qəssabı nəzərdə tuturlar.

Susaylılar evə gələn, lakin içəri girməyən, çörək yeməyənlər barədə belə deyirlər: “Həyətdən gəlib həyətdən qayıtmazlar.”

Susaylılar deyir: “İçki insanı öldürür, qumar isə söndürür.” Susaylılara görə, “Qadının yaşını, kişinin aldığı maaşı soruşmazlar.”

Susaylılar öz kəndlərində havanın necə olacağı barədə də dəqiq məlumat verməyi bacarırlar. Nə vaxt yağış yağacağı, nə vaxt günəş çıxacağı, havanın nə vaxt soyuyacağı barədə uzun illərin sınağından çıxmış, sınılanmış məlumatlar hər zaman özünü doğruldur. Məsələn, susaylılar Susay kəndində havanın cümə və şənbə günlərində tutulması barədə belə söyləyirlər: “Hava cümə tutularsa, şənbə açılar. Əgər şənbə tutularsa, gec açılar”.

Susaylılar ata, ana, qardaş, bacı, qonaq-qara, böyük-küçək, bir sözlə, adam qədri bilənlərdir. Onlar hər şeyə qiymət verməyi bacarırlar və qədir-qiymətini uca tuturlar. Bir baxın, ana laylası barədə necə də maraqlı söyləyirlər:

*Şirin olur arı balı,
Yemək üçün beçə balı,
Anam mənə layla dedi
Lap endirdi heçə balı.*

Yaxud ata və ana barəsində:

*Arzu çəkir min tərəfə,
Yolsa ancaq bir yanadır.
Qohum, qardaş çox da olsa,
Dərdə yanan bir anamdır.
Dərdə yanan bir atamdır.*

Yaxud qardaş barəsində:

Qardaş kişmiş kimidir

*Dadlı, bişmiş kimidir.
Qardaşdan sonra bacı
Düşüb itmiş kimidir.*

Yaxşı bir misal var ki, uşaq nə qədər əziz olsa da, onun tərbiyəsi ondan da əzizdir. Bu mənada Susaydakı uşaqların ədəb-ərkanına söz ola bilməz. Susayda böyüklər kimi uşaqlar da qonağa böyük hörmət və sayğıyla yanaşırlar. Uşaqlar qonağı qabaqlayaraq ya ilk salam verən olurlar, ya da “xoş gəldiniz” deyirlər.

Susay kəndi bulaq suları ilə çox zəngindir. Bu kəndin ərazisində çoxlu sayda bulaqlar vardır. Bəzən xalq etimologiyasına görə, Susay sözünü bu ərazidə bulaq sularının çox olması ilə izah edirlər. Belə ki, Susay sözünü su və say sözlərinin birləşməsi ilə əlaqələndirirlər. Və belə hesab edirlər ki, burada çoxlu bulaqların (suların) olması ilə bağlı olaraq insanlar buranı ən yaxşı yaşayış yeri hesab edərək bir-birinə həmin suları hesablamaq, saymaq üçün susay (yəni suyu say) demişlər.

Susay ərazisində suyu bir-birindən sərin olan bulaqlar əsasən bunlardır: *Dəndəli bulağı, Sosna bulağı, Orucun bulağı, Hacıtağı bulağı, Daşbulaq, Ovçu bulağı, Qızıdırma bulağı, Tala bulağı, Ələsgər bulağı, Yağlı bulaq, Heydər bulağı, Yelsuyu bulağı, Vələs bulağı, Fındıqlı bulaq, Alpan bulağı, Çəsmə bulağı, Xalfəmməd bulağı, Nəbi bulağı, Hətəm bulağı, Hacığa bulağı, Qaragüney bulağı, Rizvan bulağı, Acıbulaq, Pərci bulağı* və s. Bu bulaqlardan elələri var ki, onun suyu müalicəvi əhəmiyyətə malikdir. Məsələn, Qızıdırma və Yelsuyu bulaqları bu qəbildən olan bulaqlardır. Bu bulaqların suyundan yel xəstəliyinin müalicəsində istifadə olunur.

Susay kəndi biçənəkləri ilə də çox zəngindir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, xalq etimologiyasına görə, *Susay* sözü *su* və *say*, *çay*, *çayır* sözləri ilə bağlıdır. Buradakı *say*, *çay*, *çayır* sözü müasir anlamda “biçin” sahəsi mənasındadır. Yəni Susay sözü suyu olan, biçin sahəsi olan anlamındadır. Susay ərazisindəki biçənək sahələrinin ad-

ları əsasən bunlardır: Kik biçənəyi, Bağ biçənəyi, Məgəllər biçənəyi, Yırğınçı biçənəyi, Cüvəqarı biçənəyi, Pəricahanqarı biçənəyi, Tala biçənəyi, Feytinin talası, Şıxgüneyi biçənəyi, Rusçalan biçənəyi, Mağay biçənəyi, Beşhektar biçənəyi, Güneyindalı biçənəyi, Suallar biçənəyi, Pirməzərin bağı, Qarağaclıq biçənəyi, Nəbinin dərəsi, Uçqunun arxı, Üçşakka biçənəyi, Yəhərmərc biçənəyi, Məmmədəlinin kəndirəkəni biçənəyi, Qaraqaşlar biçənəyi, Əvələktaxta biçənəyi və s.

Ümumiyyətlə, türkün yaşadığı ərazilər bulaqları, biçənəkləri ilə yanaşı, həm də dərələri, yaylaqları, əkin sahələri, pirləri, müqəddəs ocaqları ilə də zəngin olmuşdur. Bunların hamısını Susay ərazisində də görmək mümkündür. Onların bir qismini nəzərdən keçirmək yerinə düşər.

Susaydakı dərə adları: Yoxuşqul dərəsi, Vəli dərəsi, Bağça dərəsi, Buludun dərəsi, Başın dərəsi, Mıxlı dərə, Piriarxı dərəsi, Hacığanın dərəsi, Ayıdərəsi, İlandərə və s.

Susaydakı yaylaq adları: Qəliblər, Gül dərə, Yürüştəpə, Sudayan daş, Vələvur, Məsdərgah, Dovşançuxur, Mıxtökən, Çaylaq, Duq, Qaragüney, Şirvanlıdərə, Qırxlar, Qırxbulaq, Şıxbabaoturan, Nərimanoturan, Yelqıran, Dəhnənin boğazı və s.

Susaydakı əkin yerləri: Zoğal əkini, Qurdların düzü, Atlar yatağı, Dəli dərə, Canqulu meşə, Şıxduran, Altaxça, Armudluq, İsrailin çuxuru, Ələsgərin yeri, Fitinin talası, Qozlu dərə və s.

Susaydakı pirlər, müqəddəs ocaqlar: Pirqeyibbaba, Veysəlqara (Üveysəlqaranı), Yel piri, Qızıdırma piri, Dişpiri, Başpiri, Pirsüleymani, Murad piri, Xıdır Nəbi piri və s.

Qədim insanlar, o cümlədən türklər pirlərə, müqəddəs ocaqlara tarixən inanmışlar. Onlarda tarix boyu ağaca, daşa, suya, dağa, və s.-yə inam olmuşdur. İndi də bu adət-ənənə qalmaqdadır. Dağlarda, su, ağac, daş və s. ətrafında müqəddəs ocaqlar və pirlər qorunmaqdadır. Belə bir adət-ənənə Susaylılar tərəfindən də qorunub saxlanılmaqdadır. Susaydakı pirlərin əksəriyyəti ağac pirlərdir. Məsələn, Pirqeyib-

baba, Veysəlqara (Üveysəlqaranı), Yəlpəri, Qızdırma piri, Pirsüleymani, Murad piri, Xıdır Nəbi piri bu qəbildən olan pirlərdir. Bu ağac pirlərin bir qisminin başında bulaq da vardır. Məsələn, Yəlpəri, Qızdırma piri belələrindəndir. Hər iki pirə yel xəstəliyindən, ayaq və bel ağrılarından şəfa tapmaq üçün gəlirlər, suyundan istifadə edirlər (içirlər, ağrıyan yerləri yuyurlar), arzularının, niyyətlərinin həyata keçməsi üçün ağacın (pirin) qol-budaqlarına qırmızı parça bağlayırlar. Bu ağacların qol-budaqlarında hər bir vaxt çoxlu sayda bağlanmış qırmızı parçalar görmək mümkündür.

Susay ərazisindəki Dışpiri və Başpiri daş pirlərdəndir. Xalqın inamına görə, diş ağrıyanlar Dışpirinə, baş ağrıyanlar isə Başpirinə gedir və dualar edir, şəfa tapırlar.

“Xalq qəzeti”. 30 oktyabr 2011-ci il, bazar, s.7;

“Xalq qəzeti”. 6 noyabr 2011-ci il, bazar, s.7.

MÜNDƏRİCAT

DİL MƏSƏLƏLƏRİ

AZƏRBAYCAN DİLİ MİLLİ VARLIĞIMIZDIR (I məqalə)	4
AZƏRBAYCAN DİLİ MİLLİ VARLIĞIMIZDIR (II məqalə)	13
AZƏRBAYCAN DİLİ MİLLİ VARLIĞIMIZDIR (III məqalə)	28
DİLİMİZ DİRİLİYİMİZDİR	41
TARİXİ ROMANLARIN DİL MATERIALLARINI ƏKS ETDİRƏN TƏDQİQAT	55
MİR CƏLALIN DİLÇİLİK GÖRÜŞLƏRİ	61
MƏNCƏ, DİL ƏN BÖYÜK NƏZƏRİYYƏDİR	75
GÖRKƏMLİ DİLÇİ ALİM ZƏRİFƏ BUDAQOVA	85
ƏHMƏD YƏSƏVİNİN HİKƏTLƏRİNDƏ QƏDİM TÜRK SÖZLƏRİ	97
AĞAMƏMMƏD SƏMƏD OĞLU ABDULLAYEVİN HƏYATI VƏ ELMİ – PEDAQOJİ FƏALİYYƏTİ (1909-1979)	99
DİLİMİZ VƏ ÖZƏL TELEKANALLARIMIZ	111
DİL MİLLİ VARLIĞIN TƏMƏLİDİR	125
PROFESSOR ZEYNAL TAĞIZADƏNİN AZƏRBAYCAN DİLÇİLİK ELMİNDƏ YERİ	139
MİRZƏ İBRAHİMOVUN DİLÇİLİK GÖRÜŞLƏRİ	147
SƏMƏD VURĞUNUN YARADICILIĞINDA DİL MƏSƏLƏLƏRİ	167
RƏSUL RZA YARADICILIĞINDA AZƏRBAYCAN DİLİ MƏSƏLƏLƏRİ	183
BƏDİİ DİLİMİZƏ AİD İZAHLI LÜĞƏT	197
AĞAMUSA AXUNDOV MƏKTƏB YARATMIŞ DİLÇİDİR	203

ƏDƏBİYYAT MƏSƏLƏLƏRİ

VƏTƏNƏ, TORPAĞA, İNSANA VƏ GÖZƏLLİYƏ BAĞLI POETİK DÜŞÜNCƏ	208
BU ŞAİRƏ XANIMIN ŞEİRLƏRİNDƏN ÖYRƏNMƏK OLUR	223
SEVİMLİ SƏNƏTKARIMIZ ƏLİBALA HACIZADƏ	226
TƏRLAN NOVRUZOVUN “HEYDƏR ƏLİYEV VƏ ƏDƏBİYYAT MƏSƏLƏLƏRİ” KİTABI HAQQINDA	235
AZƏRBAYCANÇILIQ MƏFKURƏSİNDƏ YOĞRULMUŞ YAZIÇI	242
İSMAYIL ŞİXLİNİN HƏYAT VƏ YARADICILIQ YOLU	249

SÖZ HAQQI	273
ƏHMƏD YƏSƏVİNİN TƏRİQƏT GÖRÜŞLƏRİNDƏN BƏZİ MƏQAMLAR	289
XOCA ƏHMƏD YƏSƏVİNİN TƏRİQƏT GÖRÜŞLƏRİ	293
TALEYİ ÖZÜ İLƏ DOĞULAN NƏRİMAN HƏSƏNZADƏ	307
MÜASİR ƏDƏBİYYATIMIZDA ƏDƏBİ – BƏDİİ MAARİF ÇATMIR	325
DUYGULU POEZİYA	334
CƏFƏR XƏNDANIN HƏYAT VƏ YARADICILIQ YOLU	342

MƏDƏNİYYƏT MƏSƏLƏLƏRİ

50 YAŞLI ŞAİR SƏRDAR ZEYNAL	365
AREAL TÜRK ONOMASTİK VAHİDLƏRİ YENİ TƏDQIQAT ƏSƏRİNDƏ	370
RƏYÇİ SÖZÜ	374
ZƏKA VİLAYƏTOĞLUNUN OXUCULARLA ÜÇÜNCÜ GÖRÜŞÜ	382
ANKARADA IV ORXON ŞÖLƏNİ KEÇİRİLDİ	387
TÜRKOLOGİYA: inkişaf dövrləri, perspektivlər	391
“ZƏNGƏZUR” ADLI KİTAB, YAXUD ERMƏNİ UYDURMASINA TUTARLI CAVAB	400
ŞAİRƏ VƏ ALİM TALEYİNİ YAŞAYAN İNSAN	411
VƏTƏNDAŞLIQ MÖVQEYİ İLƏ SEÇİLƏN VƏTƏNPƏRVƏR ALİM	421
“ƏSRLƏRDƏN ƏSRLƏRƏ” KİTABI ƏDƏBİ MÜHİTİMİZDƏ HADİSƏDİR	430
HƏQİQƏT HƏR YERDƏ VƏ HƏR ZAMAN HƏQİQƏTDİR	437
TÜRKMƏNİSTANDA ƏHMƏD YƏSƏVİYƏ	
HƏSR OLUNMUŞ BEYNƏLXALQ KONFRANS	460
AZƏRBAYCAN TELEVİZİYASININ VƏ RADİOSUNUN FƏALİYYƏTİ ƏVƏZSİZDİR	464
SU TAYFASININ VARİSLƏRİ – SUSAYLILAR	468

Buludxan XƏLİLOV.
Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət.
 Bakı – 2013

K O R R E K T O R :
MAHMUD QƏZƏNFƏROĞLU

O P E R A T O R :
AYBƏNİZ SULTANOVA

Çapa imzalanmışdır: 11.01.2013
Nəşrin ölçüsü: 60x90 1/16. Ofset çapı.
Fiziki çap vərəqi: 30,25
Sifariş: 07
Sayı: 500

